

**Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Π. Μ. Σ. «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία»**

**Νίκος Μελίστας
Α. Μ.: 802**

Διπλωματική εργασία:

**«η Χούντα έκανε έργα»:
Αναπτυξιακός προγραμματισμός και Προγράμματα Δημοσίων
Επενδύσεων στο β' μισό της δεκαετίας του '60**

**Τριμελής Επιτροπή
Χρήστος Χατζηιωσήφ
Σωκράτης Πετμεζάς
Γιάννης Κοκκινάκης**

Ρέθυμνο – Αθήνα 2016-2017

Ευχαριστίες.

Στην Κ. για τα χρόνια που ζήσαμε μαζί.

Σε όσους και όσες βοήθησαν να γραφτεί αυτή η εργασία.

Σε εκείνες και εκείνους που βοηθούσαν χωρίς να το συνειδητοποιούν.

Αγάπη μόνο.

Συντομογραφίες – Αρτικόλεξα

ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

ΑΣΟΕΕ: Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών

ΑΤΕ: Αγροτική Τράπεζας της Ελλάδας

ΔΕΗ: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού

ΔΕΚΟ: Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμοί

ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

ΕΟΤ: Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

ΕΣΟΠ: Επιτροπή Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής

ΕΤΒΑ: Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης

ΚΕΠΕ: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών

ΚΥΠΑ: Κεντρική Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως

ΟΟΣΑ: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

ΟΤΕ: Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας

ΠΔΕ: Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων

ΠΕΔΜΕΔΕ: Πανελλήνια Ένωση Διπλωματούχων Μηχανικών Εργοληπτών
Δημοσίων Έργων

ΠΟΑ: Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης

ΣΕΒ: Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων

ΣΕΚ: Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους

ΤΕΕ: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας

ΤτΕ : Τράπεζας της Ελλάδος

ΥΠΑ : Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΥΣΑΠ: Υπηρεσία Συντονισμού Αναπτύξεως Περιφέρειας

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
Το αρχείο του Ν. Μακαρέζου και η σχετική με την οικονομία και τα δημόσια έργα της εποχής δευτερογενής βιβλιογραφία	4
Διάρθρωση της εργασίας	29
1. Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972	
1.1. Στόχοι και εξαγγελόμενες πολιτικές για τους επιμέρους τομείς της οικονομίας	33
1.2. Ο ρόλος του Κράτους στην Οικονομία	51
2. Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970	
2.1. Στόχοι, επιμέρους μακροοικονομικές επιδιώξεις, πολιτικές για την ανάπτυξη	65
2.2. Το πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970 ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας	73
2.3. Ο ρόλος του Κράτους	85
2.4. Δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις	89
3. Σύγκριση δύο πενταετών αναπτυξιακών σχεδίων: 1966-1970 & 1968-1972	
3.1. Αρχική στοχοθεσία, προωθούμενες πολιτικές για την ανάπτυξη και τους επιμέρους τομείς της οικονομίας	94
3.2. Οι δημόσιες επενδύσεις στον προγραμματισμό των δύο αναπτυξιακών πλάνων	100
4. Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων (1968-1972)	110
4.1. Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972: Εισηγητική Έκθεση	112
4.2. Ο πενταετής προγραμματισμός για τις Δημόσιες Επενδύσεις ανά τομέα	119

5. Η εξειδίκευση του 5ετούς δημόσιου επενδυτικού σχεδιασμού: Ετήσια Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων.....	131
5.1. Νομικό πλαίσιο, εμπλεκόμενοι φορείς, αρμοδιότητες	132
5.2. Η κατάρτιση των ετήσιων Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων	138
5.3. Διοικητικές αλλαγές: ενδοϋπηρεσιακές & ενδοκαθεστωτικές προστριβές..	142
6. Η προπαγάνδα με επίκεντρο την οικονομία και τα δημόσια έργα: μέσα και αποδέκτες	157
7. Τα προβλήματα στην υλοποίηση των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων	187
7.1. Ελλείψεις προσωπικού, ανεπαρκείς μελέτες, καθυστερήσεις, ανατιμήσεις.	188
7.2. Ο ρόλος του υπ. Συντονισμού	199
8. Απολογισμός ενός 5ετούς αναπτυξιακού προγράμματος: δημόσια επενδυτική δραστηριότητα	208
Συμπερασματικά	219
Πηγές - Βιβλιογραφία	228

Πίνακες – Διαγράμματα

<u>πίνακας 1:</u> Δάνεια δημόσιων επιχειρήσεων (ΔΕΚΟ) 1966-1974	5
<u>πίνακας 2:</u> Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970: Προγραμματιζόμενη κατανομή των Δημόσιων Επενδύσεων κατά κλάδο δραστηριότητας	100
<u>πίνακας 3:</u> Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972: Διάρθρωση Επενδύσεων Πάγιου Κεφαλαίου κατά φορείς και κλάδους δραστηριότητας.....	102
<u>πίνακας 4:</u> Προγραμματισμός της κατανομής των Δημόσιων Επενδύσεων ανά τομείς δραστηριότητας: 1966-1970 & 1968-1972.....	103
<u>πίνακας 5:</u> Πραγματοποιηθείσες πληρωμές Προγραμμάτων Δημόσιων Επενδύσεων 1961-1968	104
<u>διάγραμμα 1:</u> Πληρωμές Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων 1963-1968	104
<u>διάγραμμα 2:</u> Πρόβλεψη κατανομής πόρων για Δημόσιες Επενδύσεις (ΠΟΑ 1966-1970 & 1968-1972).....	107
<u>διάγραμμα 3:</u> Πρόβλεψη κατανομής πόρων για Δημόσιες Επενδύσεις εκτός ΔΕΚΟ (ΠΟΑ 1966-1970 & 1968-1972)	107
<u>πίνακας 6:</u> 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972: Υπολογισμός χρηματοδότησης δαπανών	115
<u>πίνακας 7:</u> 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972: Κατανομή των Δημόσιων Επενδύσεων ανά τομέα δραστηριότητας	116
<u>πίνακας 8:</u> Πορεία εκτέλεσης 5ετούς ΠΔΕ 1968-1972.....	139
<u>πίνακας 9:</u> Προϋπολογισμοί ενδεικτικών έργων.....	193

Εισαγωγή

Το "κληροδοτηθέν εις την Εθνικήν Κυβέρνησιν «πρόγραμμα - συνονθύλευμα» ενός καταλόγου εκτελεστέων έργων [...], άθροισμα κομματικών και ρουσφετολογικών απαιτήσεων, αληθή κόπρον του Αυγείου ως προς τας μελέτας και εξοργιστικήν σπατάλην του πολυτίμου δημοσίου χρήματος [...]"¹.

"Εις τον χώρον των δημοσίων επενδύσεων, παρελάβομεν ένα πρόγραμμα το οποίο κάθε άλλο παρά τα στοιχεία του προγράμματος ενεφάνιζεν. Και αυτό επηρεασμένον από τις γνωστές, υποκειμενικές θέσεις τις οποίες κατόρθωνε εκάστοτε διά του κομματικού μηχανισμού να επιβάλη έκαστος παράγων, ενεφάνιζεν μίαν τοιαύτην αδυναμίαν, ώστε μόνον ως διασπάθις του δημοσίου χρήματος θα ηδύνατο να χαρακτηρισθή. Εξυγιάναμε το πρόγραμμα [...]"².

"Πρωταρχικόν στόχον της Εθνικής Κυβερνήσεως, ευθύς μετά την παρ' αυτήν ανάληψιν της εξουσίας, αποτέλεσεν η ριζική αναδιοργάνωσις και εξυγιάνσις του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Το θεμελιώδες τούτο πρόγραμμα, το κυριώτερον μέσον κρατικής παρεμβάσεως διά την πραγματοποίησιν των απαιτουμένων διαρθρωτικών μεταβολών εις την Εθνικήν Οικονομίαν και την επιτάχυνσιν της οικονομικής αναπτύξεως της χώρας διά της αξιοποιήσεως των πλουτοπαραγωγικών πόρων και την δημιουργίαν της υποδομής αυτής, είχε περιέλθει προεπαναστατικώς εις πλήρη αποτελμάτωσιν, εις βάρος των ελπίδων του Ελληνικού Λαού δι' ένα καλύτερο

¹ εφ. *Τα Νέα*, 20/9/1967, σ. 1.

² Γ. Παπαδόπουλος στη Δ.Ε.Θ, Σεπτέμβριος 1968. Βλ. και εφ. *Τα Νέα*, 2/9/1968, σ. 9.

μέλλον. Πράγματι, τούτο είχεν επεκταθή ασυμμέτρως εν σχέσει προς τα διαθέμενα μέσα, διά της εντάξεως αβασανίστως πλήθους έργων, βάσει κριτηρίων κομματικών και τελείως ξένων προς πάσαν έννοιαν αξιολογήσεως και ιεραρχήσεως [...].

Την εξυγιάνσιν του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων [...] εχαρακτήρισαν αι κάτωθι αρχαί:

- *Εναρμόνισις των ετησίων Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων προς το πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972 [...].*

- *Κατασκευή ολοκληρωμένων και αυτοεξυπηρετούμενων έργων και προγραμμάτων, αντί της μέχρι τούδε κατασκευής μεμονωμένων και οργανικώς ασυνδέτων τοιούτων.*

Η εφαρμογή των αρχών τούτων επιδιώχθη διά της λήψεως των ακολούθων μέτρων, απαιτητών διά τον επιδιωκόμενον σκοπόν:

- *Εγένετο μεθοδική αξιολόγησις και ιεράρχησις των εις Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων ενταταγμένων και εντασσομένων έργων, βάσει ρεαλιστικών και εξυπηρετούντων το καθολικόν εθνικόν συμφέρον κριτηρίων, ελήφθη δε μέριμνα διά την οργανικήν σύνδεσιν τούτων με το πενταετές πρόγραμμα.*
- *Επετεύχθη υψηλή χρηματοδότησις του προγράμματος.*
- *Επραγματοποιήθη η αποκέντρωσις σημαντικού τμήματος του Προγράμματος, διά της από του 1968 χρηματοδοτήσεως και εφαρμογής σημαντικού διά την Χώραν μας Προγράμματος Περιφερειακής Αναπτύξεως, το οποίον αποτελεί διεύρυνσιν των προγραμμάτων κοινωφελών έργων του παρελθόντος, προς νέους τομείς [...].*
- *Εις τον τομέα Μελετών [...] επερατώθη η κατάρτισις πλήθους μελετών, των οποίων η εκπόνησις έβαινε από μακρού με βραδύτατον ρυθμόν [...]"³.*

Στις παραπάνω αναφορές συμπυκνώνονται κάποιες χαρακτηριστικές όψεις του λόγου περί δημόσιων επενδύσεων κατά την περίοδο της χούντας των Συνταγματαρχών. Παράλληλα περιγράφονται οι άξονες πάνω στους οποίους βασίζεται διακηρυκτικά ο νέος σχεδιασμός για τα έργα των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων που θα υλοποιούνταν την περίοδο αυτή. Αρχικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι να

³ Δηλώσεις Ν. Μακαρέζου, Οκτώβριος 1968. Βλ. και εφ. *Το Βήμα*, 13/10/1968, σ. 1 και 6.

διερευνηθεί η σύλληψη, ο προγραμματισμός, η διοικητική διαχείριση και η υλοποίηση των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων κατά την περίοδο από το 1967 μέχρι και το 1972. Συγχρόνως, και με αφορμή επιζώσες μέχρι σήμερα "μνήμες" για το "έργο" που άφησε η Χούντα, θα αναζητηθούν οι απαρχές συγκρότησης αυτών των πεποιθήσεων στη συστηματική προβολή που επιφυλάχθηκε (από το καθεστώς) στην εν γένει οικονομική συγκυρία και στα έργα που υλοποιούνταν από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Εισαγωγικά και συγχρόνως απαραίτητα, η συνεχώς αυξανόμενη δημόσια επενδυτική δραστηριότητα της περιόδου πρέπει να εξεταστεί στη βάση του κυρίαρχου αναπτυξιακού προτύπου της εποχής και να αναζητηθούν τομές ή συνέχειες στις προωθούμενες από το καθεστώς κατευθύνσεις για την οικονομία, την ανάπτυξη και το ρόλο του κράτους.

Με άλλα λόγια η εργασία αυτή φιλοδοξεί να τοποθετήσει σε πιο συγκεκριμένες βάσεις ορισμένες από τις παραμέτρους του ευρύτερου ζητήματος περί δημοσίων επενδύσεων και έργων που υλοποιήθηκαν κατά την επταετή δικτατορία – ζήτημα που, σε πολλές περιπτώσεις, συμπυκνώνεται υπεραπλουστευτικά και αφοριστικά στον δημόσιο λόγο με τη φράση "*η χούντα έφτιαξε δρόμους, έκανε έργα*". Παράλληλα με τα συμπεράσματα που είναι δυνατό να εξαχθούν ως προς την πολιτική φιλοσοφία του καθεστώτος μέσα από την εξέταση της προωθούμενης ανάπτυξης και της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας, τα προβλήματα που ανέκυψαν καθ' όλη την παραπάνω διαδικασία – προβλήματα που επηρέασαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τα επιμέρους στάδια – είναι μέχρι ενός σημείου ικανά να φωτίσουν το βαθμό επάρκειας ενός ολόκληρου διοικητικού μηχανισμού στη διαχείριση σχεδιασμών που αποφασίζονταν στην κορυφή της πολιτικής εξουσίας. Τέλος, η συγκριτική εξέταση των αναπτυξιακών σχεδιασμών που προωθήθηκαν από δύο αξιωματικά διαφορετικές μεταξύ τους εκτελεστικές εξουσίες, μία κοινοβουλευτική και μία δικτατορική, εμπλουτίζει τη σχετική με την πολιτική οικονομία της περιόδου βιβλιογραφία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας αποδέχεται τη συνέχεια στα κυριότερα χαρακτηριστικά της περιόδου, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του '60 μέχρι και το 1973, όταν η πετρελαϊκή κρίση και οι έντονες πληθωριστικές πιέσεις είχαν ως αποτέλεσμα την αντιστροφή του διεθνούς οικονομικού κλίματος. Η εν μέρει διεύρυνση της εστίασης από τις πολιτικές που προωθεί το δικτατορικό καθεστώς στον αντίστοιχο σχεδιασμό που λαμβάνει χώρα καθ' όλο το β' μισό της δεκαετίας του '60 επιτρέπει επίσης να ελεγχθούν ορισμένα μάλλον απλοϊκά σχήματα από ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφικής παραγωγής που

εντοπίζει στην περίοδο της επταετίας την πρώτη εμφάνιση "νεοφιλελεύθερων" πολιτικών στην Ελλάδα.

Το αρχείο του Ν. Μακαρέζου και η σχετική με την οικονομία και τα δημόσια έργα της εποχής δευτερογενής βιβλιογραφία

Στο μεγαλύτερο της μέρος, η εργασία στηρίζεται στο αδημοσίευτο μέχρι τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές αρχείο του Ν. Μακαρέζου, πρωτεργάτη του απριλιανού πραξικοπήματος, υπουργού Συντονισμού μέχρι το 1971 και β' αντιπροέδρου του καθεστώτος από τον Αύγουστο του ίδιου έτους μέχρι το φθινόπωρο του 1973. Η πρόσβαση στο εν λόγω αρχείο έγινε δυνατή μετά την ανεκτίμητης σημασίας προσφορά του γιου του Ν. Μακαρέζου και κληρονόμου του αρχείου, Ι. Μακαρέζου, προς την επιστημονική κοινότητα και την έρευνα, να το παραχωρήσει στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας για ταξινόμηση και ψηφιοποίηση. Η ταξινόμηση διεξήχθη τον χειμώνα του 2014-2015 και η ψηφιοποίηση έχει ήδη ξεκινήσει από τον Δεκέμβριο του 2015 στις εγκαταστάσεις του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο. Το αρκετά μεγάλο σε όγκο προσωπικό αρχείο του Ν. Μακαρέζου αποτελείται κυρίως από επίσημα έγγραφα της περιόδου 1967-1973 – κατά κύριο λόγο σχετικών με τους τομείς ευθύνης του κατά τη διάρκεια της δικτατορίας –, χειρόγραφα σημειώματα και έντυπα, φύλλα εφημερίδων και βιβλία, καθώς και εκτενείς μεταγενέστερες σημειώσεις του παραγωγού του αρχείου οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή τριών μονογραφιών⁴.

Η πρόσβαση και η χρησιμοποίηση υλικού από το αρχείο του Ν. Μακαρέζου ως βασική πηγή αποτελεί προφανές προνόμιο της παρούσας εργασίας. Παράλληλα όμως το ίδιο το αρχείο επιβάλλει και τα όριά της. Καταρχάς υπαγορεύει μέχρι ενός σημείου τους επιμέρους άξονες του ευρύτερου θέματος περί δημόσιων επενδύσεων κατά την περίοδο της χούντας αφού, στο μεγαλύτερο του μέρος, αποτελείται από επίσημα έγγραφα του υπουργείου Συντονισμού – με το συγκεκριμένο υπουργείο να έχει, μέχρι

⁴ Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκε μόνο το Νικόλαος Ι. Μακαρέζος, *Η οικονομία της Ελλάδος: 21η Απριλίου 1967 - 8η Οκτωβρίου 1973*, Αθήνα 2006. Τα δύο άλλα είναι το Νικόλαος Ι. Μακαρέζος, *Πώς οδηγήσαμε στην 21η Απριλίου 1967: 21η Απριλίου 1967 - 8 Οκτωβρίου 1973*, Αθήνα 2005 και του ίδιου, *Πώς καταλήξαμε στη "μεταπολίτευση": Νοέμβριος 1973 - Ιούλιος 1974*, Αθήνα 2010.

το 1971 που καταργήθηκε, την ευθύνη για τη σύνταξη των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, τον συντονισμό των διαδικασιών ιεράρχησης των προτεραιοτήτων και τελικής διαμόρφωσης των ετήσιων εξειδικεύσεων των προγραμμάτων, τον καθορισμό του ύψους των πιστώσεων και των πληρωμών ανά υπουργείο, την ευθύνη για τις εντολές αποδέσμευσης και διάθεσης των απαιτούμενων κονδυλίων και, τέλος, τις προγραμματικές ευθύνες ελέγχου στην πορεία υλοποίησης. Μοιραία, οι θεματικές που σχετίζονται με την οργάνωση και τον συντονισμό των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων της περιόδου μέχρι και το 1971 φωτίζονται μάλλον ικανοποιητικά, ενώ για ορισμένα άλλα ερωτήματα που είτε τίθενται ανεξάρτητα είτε προκύπτουν στην πορεία – όπως για παράδειγμα οι ακριβείς διαδικασίες επιλογής των έργων που προτεινόταν και υλοποιούνταν υπ’ ευθύνη των υπολοίπων υπουργείων, οι αντίστοιχες διαδικασίες στις διάφορες φάσεις της κατασκευής των έργων και ο ρόλος των κατασκευαστικών εταιρειών της εποχής – είναι απαραίτητη η πρόσβαση σε νέο πρωτογενές υλικό. Ακόμα και το πολύ σημαντικό κεφάλαιο στο ευρύτερο θέμα των δημόσιων επενδύσεων που απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση, οι παράλληλες επενδύσεις των δημόσιων οργανισμών⁵, μένει εκτός της παρούσας μελέτης λόγω των περιορισμών που επιβάλλονται από το ίδιο το αρχείο. Σε ένα δεύτερο επίπεδο και εξαιτίας των ίδιων περιορισμών, τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν την προώθηση και υλοποίηση των πολιτικών της δικτατορικής εξουσίας, ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι και στελέχη του καθεστώτος, είναι μάλλον απόντα από τη συνολική πραγμάτευση του θέματος.

⁵ Οι παράλληλες επενδύσεις, της ΔΕΗ και του ΟΤΕ κατά κύριο λόγο, χρησιμοποιούνταν επίσης ως εργαλείο έμμεσου δημόσιου δανεισμού από το εξωτερικό (βλ. Πίνακα 1):

Πίνακας 1: Δάνεια δημόσιων επιχειρήσεων (ΔΕΚΟ) σε εκατ. δολάρια									
	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Δάνεια ΔΕΚΟ	6,7	32,3	25,9	33,1	13,7	28,3	122,5	244,3	66,8
ΑΕΠ	7.335,5	7.940,2	8.637,9	9.943,5	11.242,5	12.485,0	14.448,5	18.880,4	21.691,0

Με περιορισμένη την πρόσβαση σε απ’ ευθείας δανεισμό απ’ το εξωτερικό, οι κυβερνήσεις της δικτατορίας, προσδοκώντας σε πολιτικά οφέλη από την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική και τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, φαίνεται πως χρησιμοποίησαν κατά κόρον τις δυνατότητες που υπήρχαν για εισροές κεφαλαίων από τις τράπεζες του εξωτερικού. Μία από αυτές τις δυνατότητες, η οποία εξυπηρετούσε παράλληλα και τους σκοπούς των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, ήταν ο χαρακτηρισμός ενός έργου ως «αυτοχρηματοδοτούμενου», με τους απ’ ευθείας αναδόχους των έργων να υποχρεώνονται σε δανεισμό από το εξωτερικό για ένα μέρος της αξίας του και την εκχώρηση στη συνέχεια του συναλλάγματος στο δημόσιο. Άλλος ένας τρόπος εξασφάλισης εξωτερικού δανεισμού ήταν η σύνδεση των εγκρίσεων για την εγκατάσταση ξένων, κυρίως αμερικανικών, τραπεζικών υποκαταστημάτων στη χώρα, με την παροχή δανείων στο δημόσιο. Τέλος, ένα τελευταίο εργαλείο έμμεσου δημόσιου δανεισμού, όχι σε όγκο πόρων που εξασφαλίστηκαν, ήταν η Τράπεζα της Ελλάδος. Για τα ζητήματα αυτά και τα στοιχεία του Πίνακα 1 βλ. Αναστάσιος Γιαννίτσης, "Εξωτερικός δανεισμός και εξωτερικό δημόσιο χρέος", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, τόμος β', Αθήνα 2011, 536-539.

Απορρίπτοντας τα απλοϊκά σχήματα που υπερεκτιμούν τη συμβολή επιμέρους προσωπικοτήτων στην εφαρμογή γενικότερων πολιτικών σχεδιασμών, θεωρώ ότι η επιστράτευση συγκεκριμένων ανώτατων στελεχών από τους δικτάτορες, με εξίσου συγκροτημένες ιδέες για την οικονομία, την άσκηση πολιτικής και τη διοίκηση, αποτελεί, αν μη τι άλλο, στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη για να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη σαφήνεια το στίγμα της δικτατορικής εξουσίας σε κάθε έναν από τους ανωτέρω άξονες διερεύνησης⁶. Και είναι αυτές ακριβώς οι επίσης πολύ σημαντικές κατά τη γνώμη μου προεκτάσεις που δεν είναι δυνατό να ελεγχθούν εξαιτίας των περιορισμών που επιβάλλει αφενός μεν η κύρια πηγή της παρούσας εργασίας και αφετέρου η ανυπαρξία αντίστοιχων αρχείων για την εποχή.

Σε κάθε περίπτωση, και όταν κρίνεται πως εξυπηρετούνται οι θεματικές των επιμέρους κεφαλαίων, οι πληροφορίες που αντλούνται από το αρχείο του Ν. Μακαρέζου συμπληρώνονται κατά κύριο λόγο από τον τύπο της εποχής. Παρά το γεγονός πως κατά την επταετή δικτατορία ο έλεγχος επί του τύπου και της ενημέρωσης γενικότερα κυμάνθηκε από την απροκάλυπτη λογοκρισία μέχρι την παραχώρηση μιας κάποιας ελευθερίας στην άσκηση "εποικοδομητικής κριτικής" – τα όρια της οποίας διασφαλιζόνταν μέσα από έναν μηχανισμό πολιτικών και οικονομικών πιέσεων (βλ. σχετικό κεφάλαιο) –, οι πληροφορίες που αντλούνται είναι σε θέση να φωτίσουν περαιτέρω τα υπό διερεύνηση θέματα. Συμπληρωματικά, η μελέτη των εφημερίδων της εποχής αποκαλύπτει βασικές όψεις της προπαγάνδας σχετικά με την οικονομική συγκυρία εν γένει και το δημόσιο επενδυτικό πρόγραμμα ειδικότερα, πρακτική στην οποία καταφεύγει συστηματικά το καθεστώς για να επιτύχει μια σειρά επιδιώξεων. Για τη διερεύνηση των τακτικών αυτών χρήσιμες αποδεικνύονται εξάλλου και οι επίσημες εκδόσεις που κυκλοφορούσαν με ευθύνη διαφόρων υπουργείων και φορέων του Δημοσίου.

Όσον αφορά τη δευτερογενή βιβλιογραφία, πρέπει εισαγωγικά να επισημανθεί ότι σχετικά με τις κεντρικές θεματικές οι οποίες θα μας απασχολήσουν στα επόμενα κεφάλαια – αναπτυξιακός σχεδιασμός, Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων,

⁶ Στη μονογραφία του Μελέτη Μελετόπουλου, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Αθήνα 1996, αφιερώνονται αρκετές σελίδες στην Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών, έναν, κατά τα φαινόμενα, φιλελεύθερων – τεχνοκρατικών προσανατολισμών αστικό σύλλογο που ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50 και ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα σχεδόν για δύο δεκαετίες. Σύμφωνα με τον Μελετόπουλο, το σημαντικότερο ιδεολογικό στοιχείο της Εταιρείας ήταν η *Ανάπτυξη*, ενώ μέσω μιας σειράς μελών της που διετέλεσαν υπουργοί και ανώτατοι αξιωματούχοι των κυβερνήσεων της επταετίας, όπως οι Κ. Θάνος, Ιούλ. Ευλάμπιος, Λ. Πάτρας, Γ. Κάρτερ κ.α., επηρέασε τις αναπτυξιακές πολιτικές που ακολουθήθηκαν. Ό.π., 283-304.

συντονισμός και επικοινωνιακή διαχείριση –, είτε δεν υπάρχουν ειδικευμένες μελέτες είτε (οι θεματικές αυτές) αναφέρονται μόνο παρεπιπτόντως. Ακόμα περισσότερο μάλιστα, οι σχετικές με την οικονομία, την οικονομική πολιτική της εποχής και τα επιμέρους θέματα συμβολές, κρίνονται μάλλον ανεπαρκείς τόσο σε επίπεδο πλήθους δημοσιεύσεων όσο και αναφορικά με το είδος των στοιχείων που χρησιμοποιούν και κομίζουν – με τις διαπιστώσεις αυτές να βρίσκονται στον αντίποδα των αντίστοιχων δημοσιεύσεων που εστιάζουν σε αμιγώς πολιτικά θέματα της ίδιας περιόδου⁷. Με άλλα λόγια, η επιστημονική παραγωγή αυτοτελών μονογραφιών και άρθρων σχετικών με τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν κρίνεται, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, αρκετά φτωχή. Το ειδικό βάρος της περιόδου, παρ' όλα αυτά, ενθάρρυνε στη δημοσίευση μιας σειράς βιβλίων και άρθρων στις εφημερίδες – όσον αφορά στα τελευταία, ιδιαίτερα παραγωγική αποδεικνύεται η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος⁸ –, κυρίως από δημοσιογράφους, τα οποία, χωρίς να διεκδικούν την όποια ακαδημαϊκή εγκυρότητα, συμπληρώνουν μέχρι ενός σημείου τις διαθέσιμες δευτερογενείς πηγές.

Σε αυτή ακριβώς την κατηγορία εντάσσεται η "Ιστορία της Δικτατορίας"⁹ του δημοσιογράφου Σόλωνα Γρηγοριάδη, έργο που πρωτοεκδόθηκε το 1975 και γνώρισε έκτοτε μια σειρά επανεκδόσεων. Σχετικά με τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στις επόμενες σελίδες της παρούσας εργασίας, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο συγγραφέας, παρά την αδιαμφισβήτητη πολεμική του έργου του απέναντι στην επταετή δικτατορία, αξιολογεί θετικά τις προσπάθειες στρατηγικού σχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής μέσω των καταρτισθέντων αναπτυξιακών προγραμμάτων, ενώ ανάλογα θετικά σχόλια διατυπώνονται και για τον Ν. Μακαρέζο προσωπικά¹⁰. Μια δεύτερη μελέτη που πρωτοδημοσιεύτηκε αμέσως μετά την πτώση της χούντας είναι το άρθρο του ακαδημαϊκού καθηγητή με ενεργή αντιδικτατορική δράση, Σάκη

⁷ Αυτό φυσικά είναι εν μέρει κατανοητό αν αναλογιστεί κανείς πως η περίοδος από το 1967 έως το 1974 προσφέρεται για περισσότερο πολιτικές προσεγγίσεις, τόσο εξαιτίας της βίαιης κατάλυσης και αυτής ακόμα της "καχεκτικής δημοκρατίας" του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους και την εγκαθίδρυση μιας στρατιωτικής δικτατορίας – που διέλυσε κάθε μορφή ανεξάρτητων συλλογικών συσσωματώσεων, που αντιμετώπισε τους εχθρούς της με φυλακίσεις, βασανιστήρια, εξορίες και χωρίς να διστάζει να δολοφονεί όταν κρινόταν απαραίτητο – όσο και λόγω της κατάρρευσής της που πυροδότησε μια διαδικασία καθυστερημένου εκδημοκρατισμού σε κάθε επίπεδο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας η οποία υλοποιήθηκε σταδιακά στα επόμενα χρόνια.

Ο όρος "καχεκτική δημοκρατία" δανείζεται από το βιβλίο του Ηλία Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001.

⁸ Η παραγωγή αυτή χαρακτηρίζεται επίσης από μια, αναμενόμενη μάλλον, φόρτιση η οποία καθορίζει και τον στρατευμένο χαρακτήρα τους.

⁹ Σόλωνας Ν. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Δικτατορίας 1967-1974* [3 τόμοι], Αθήνα 1975. Για τα σχετικά με την οικονομία κεφάλαια βλ. τ. 1, 346-358 και τ. 3, 289-341.

¹⁰ Ο.π., τ. 3, 320-323.

Καράγιωργα, για τις "οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας". Στο εν λόγω άρθρο ο Καράγιωργας ασκεί οξεία κριτική στην εξαρχής ειλημμένη στρατηγική επιλογή του καθεστώτος προς επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης, στόχος που, σύμφωνα με τον ίδιο, οδήγησε στην πριμοδότηση αντιπαραγωγικών πολιτικών (δημόσια έργα, αύξηση των πιστώσεων για κατοικίες και τουριστικές επιχειρήσεις, κατάργηση των περιορισμών στις χορηγήσεις καταναλωτικών δανείων) με παράπλευρο αποτέλεσμα τη μείωση των επενδύσεων στη βιομηχανία και στον γεωργικό τομέα¹¹.

Οι γενικές οικονομικές ιστορίες της μεταπολεμικής Ελλάδας αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία συμβολών οι οποίες αναφέρονται και σε ζητήματα που άπτονται της παρούσας εργασίας. Ένα πρώτο γενικό σχόλιο που θα μπορούσε να γίνει σχετικά είναι πως, οι συμβολές αυτές, ασχέτως της ποιότητας που τις χαρακτηρίζει, του βαθμού εκλαΐκευσής τους ή των επιστημονικών καταβολών των συγγραφέων τους, προβάλλουν τη μεταπολεμική ελληνική οικονομική ιστορία από το πρώτο μισό της δεκαετίας του '50 περίπου έως το 1973 ως μια ενιαία περίοδο που διέπεται από εντοπίσιμα κοινά χαρακτηριστικά: νομισματική σταθερότητα, υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης, αύξηση των επενδύσεων, εκβιομηχάνιση κλπ. Σε αυτό το σχήμα η περίοδος της δικτατορίας (μέχρι το 1973) γίνεται αντιληπτή ως συνέχεια της δεκαετίας του '60. Για τη μεταπολεμική οικονομία μέχρι τη μεταπολίτευση και το "οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-1974" γράφει ο ιστορικός Χρ. Ιορδάνογλου, με τον υπότιτλο να προβάλλει τα σύμφωνα με τον συγγραφέα βασικότερα χαρακτηριστικά της: "ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα"¹². Για την ίδια, ενιαία φάση "ανάπτυξης", η οποία στην προκειμένη περίπτωση οριοθετείται χρονικά από το 1956 έως το 1972, αναπτύσσει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο ο οικονομολόγος Κων. Δρακάτος – φάση που, σύμφωνα με τον

¹¹ Σάκης Καράγιωργας, "Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας", *Αντί*, περίοδος Β' (1974), τ. 1, 41-46. Εξάλλου, σύμφωνα πάντα με τον Καράγιωργα, το μεγαλύτερο όφελος από τα έργα υποδομής καρπώνονταν μεγαλοβιομήχανοι και επιχειρηματίες του τουρισμού. *Ό.π.*, 42. Στο ίδιο συμπέρασμα με τον Καράγιωργα για την εξαρχής επιδίωξη των δικτατόρων να επιτευχθούν υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης που θα ακύρωναν τις επιπτώσεις από τη συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας κατά τους πρώτους μήνες μετά το πραξικόπημα, καταλήγει και ο Γρηγοριάδης, *ό.π.*, τ. 1, 347.

¹² Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974: ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9, Αθήνα 2003, 59-86. Σχετικά με την οικονομική στρατηγική των κυβερνήσεων της δικτατορίας, ο Ιορδάνογλου την αξιολογεί γενικά «εντός των πλαισίων [...] των προκατόχων τους», με διακριτά χαρακτηριστικά το βάρος που δόθηκε στον τουρισμό και στον οικοδομικό κλάδο, την επιτάχυνση των δημοσίων επενδύσεων «με μάλλον πενιχρά αποτελέσματα», τη συγκράτηση των μισθών και τη συνεπακόλουθη μείωση του μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ της χώρας, καθώς και, τέλος, την επεκτατική νομισματική πολιτική μέχρι το 1972. *Ό.π.*, 82-84.

ίδιο, χαρακτηρίζεται από την προώθηση των επενδύσεων, την αναδιάρθρωση της απασχόλησης ως προς την κατανομή της στους επιμέρους τομείς της οικονομίας, τη γενικότερη άνοδο της παραγωγικότητας του συνόλου της παραγωγής, τη νομισματική σταθερότητα και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού¹³. Αντίστοιχα, σε ένα εγχειρίδιο που φιλοδοξεί να συμπεριλάβει κάτι λιγότερο από δύο αιώνες οικονομικής ιστορίας (1821-2001) σε κάτι περισσότερο από διακόσιες σελίδες, ο Αλ. Φραγκιάδης προσεγγίζει επίσης την περίοδο 1961-1973 ως ενιαία, επιλέγοντας να αναδείξει στην αφήγησή τη μετανάστευση, την εκβιομηχάνιση και τις γενικότερες διαρθρωτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην οικονομία¹⁴. Τέλος, εκπρόσωπος μιας σειράς νομικών που καταπιάνονται με την ιστορία και εκδίδουν πολυσέλιδα έργα τα οποία σπάνια διεκδικούν ερευνητικές, αναλυτικές και ερμηνευτικές περγαμηνές, ο Γ. Τραγάκης αναπτύσσει την αφήγησή του¹⁵ βασιζόμενος κατά κύριο λόγο στην έκδοση για τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδος, μία ούτως ή άλλως έκδοση αναφοράς για το σύνολο των μεταγενέστερων δημοσιεύσεων λόγω της πληθώρας στοιχείων που περιλαμβάνει¹⁶.

Η ομοφωνία όσον αφορά τα κοινά χαρακτηριστικά που εμφανίζει η ελληνική οικονομία από τις αρχές της δεκαετίας του '60 περίπου μέχρι το 1973 είναι βασικό γνώρισμα του συνόλου της σύγχρονης σχετικής βιβλιογραφίας, ακόμα και περισσότερο εξειδικευμένων μελετών¹⁷. Η εν λόγω ομοφωνία, τουλάχιστον όσον αφορά τις γενικές

¹³ Κωνσταντίνος Γ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα 1997, 49-74. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει πως οι εξελίξεις στην οικονομία κατά την περίοδο αυτή πέτυχαν να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού και να προσφέρουν μια έστω πρόσκαιρη αναπτυξιακή δυναμική, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα πως οι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ δεν αποτελούν πιστή αντανάκλαση οικονομικής ανάπτυξης αφού η τελευταία προϋποθέτει ουσιώδεις διαρθρωτικές μεταβολές. Σημειώνει μάλιστα πως, γενικότερα, στις περιπτώσεις χωρών με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου υψηλών ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ κατά κύριο λόγο ευνοούνται οι λιγότερο παραγωγικοί τομείς της οικονομίας. Ο.π., 50-51 και 59-60.

¹⁴ Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία 19^{ος}-20^{ος} αιώνες: Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007, 179-195.

¹⁵ Γεώργιος Εμμ. Τραγάκης, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνισμού*, Αθήνα 2001, 1075-1106.

¹⁶ *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος: 1928-1978*, Αθήνα 1978. Εκδόσεις αναφοράς για τα στατιστικά και τα μακροοικονομικά στοιχεία που περιλαμβάνουν (κυρίως μέσα από πίνακες και διαγράμματα) είναι και οι εξής: *Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών Τράπεζα της Ελλάδας, Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα (για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του 1989). Γενική Διεύθυνση Οικονομικής Πολιτικής Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997: Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές*, Αθήνα 1998 και *Η Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς: Πλήρης Στατιστικός Οδηγός – Μακροχρόνιες Σειρές με τα Τελευταία Δεδομένα για Όλους τους Τομείς*, Αθήνα 2002.

¹⁷ Ο Ηλ. Ιωακείμογλου χαρακτηρίζει "χρυσή εποχή του ελληνικού καπιταλισμού" την περίοδο 1960-1973, με το 1962 να σηματοδοτεί τη χρονική αφετηρία των "σημαντικότερων διαρθρωτικών μετασχηματισμών τόσο στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας ως σύνολο, όσο και στο εσωτερικό της βιομηχανίας". Οι μετασχηματισμοί αυτοί, σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου και τις αντανάκλασεις του: υψηλοί ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ και αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Ηλίας Ιωακείμογλου, *Κόστος εργασίας*,

οικονομικές ιστορίες της μεταπολεμικής Ελλάδας, προκύπτει μάλλον φυσιολογικά. Στηριζόμενες, είτε εξολοκλήρου είτε κατά κύριο λόγο, στα μακροοικονομικά δεδομένα της εποχής και αναπτύσσοντας τις αφηγήσεις τους γύρω από συγκεκριμένους οικονομικούς δείκτες, επιτυγχάνουν την ανάδειξη της ενότητας της περιόδου αρκούντως ικανοποιητικά. Το πρόβλημα εξάλλου που θα μπορούσε κάποιος να εντοπίσει με τις περισσότερες εξ αυτών των μελετών δεν είναι οι τελικές εκτιμήσεις αλλά η κυριαρχία των ίδιων στοιχείων τα οποία, μοιραία, τεκμηριώνουν και οδηγούν σε παρόμοια ερμηνευτικά σχήματα. Αυτό φυσικά είναι μέχρι ενός σημείου αναπόφευκτο, αφενός γιατί οι μακροοικονομικοί δείκτες αποτελούν τα σημαντικότερα ίσως δεδομένα στη διερεύνηση της οικονομίας μιας περιόδου και αφετέρου γιατί η πρόσβαση σε άλλου είδους τεκμήρια παραμένει αρκετά προβληματική. Αν, παρ' όλα αυτά, θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι οι οικονομικοί δείκτες μιας περιόδου επηρεάζονται περισσότερο ή λιγότερο (και) από τις αρχές που πρεσβεύει και τις πολιτικές που προωθεί και εφαρμόζει η εκάστοτε κυβερνητική εξουσία, μόνο ως ελλειμματική μπορεί να χαρακτηριστεί η εικόνα μιας βιβλιογραφίας που δεν φαίνεται να εμπλουτίζεται από το σύνολο των διαθέσιμων στοιχείων, που δεν την ενδιαφέρει να διερευνήσει την πολιτική οικονομία της περιόδου αλλά, αντίθετα, στο μεγαλύτερό της μέρος μοιάζει να ανακυκλώνει τα ίδια στοιχεία και τις ίδιες ερμηνευτικές αφηγήσεις. Με άλλα λόγια, ενώ στο σύνολο των εν λόγω μελετών διατυπώνονται κρίσεις για την ενότητα μιας πολύ έντονης πολιτικά οικονομικής περιόδου, για ορισμένα απαραίτητα πεδία διερεύνησης – όπως οι προγραμματικοί στόχοι της κάθε κυβέρνησης και οι επιμέρους πολιτικές που τελικά εφαρμόστηκαν – είτε δεν γίνεται κανένας λόγος είτε οι αναφορές

ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα (1960-1992), Αθήνα 1993, 43-46. Όσον αφορά τις συνθήκες που επέτρεψαν την αλματώδη αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, ο συγγραφέας προβάλλει αφενός τη μείωση του μεριδίου που ιδιοποιείται η εργασία από το εθνικό εισόδημα ως απότοκο του ασφυκτικού για την Αριστερά και την ελεύθερη συνδικαλιστική δράση μεταπολεμικού "κράτους των εθνοκοφρώνων" (με αποκορύφωμα τη δικτατορία), και αφετέρου την παράλληλη αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού των συντελεστών παραγωγής (εισαγωγή τεχνολογίας – τεχνογνωσίας, εκμηχάνιση), των κινήτρων και των ξένων επενδύσεων. Ο.π.

Οι Χρ. Ιορδάνογλου και Χρ. Μπέλλας, στο έργο τους για την "πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου" στο β' μισό του 20ου αιώνα, αναφέρονται στην ενδεκαετία 1963-1973 ως "εποχή της βιομηχανίας", παρά το γεγονός πως, παράλληλα, αναδεικνύουν και διαφοροποιήσεις στις υποπεριόδους δημοκρατικής και δικτατορικής διακυβέρνησης, με την μεν πρώτη (1963-1967) να χαρακτηρίζεται από μια λελογισμένη αύξηση των καταναλωτικών δημόσιων δαπανών χωρίς να εγκαταλείπεται η δημοσιονομική πειθαρχία των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και των χαμηλών ελλειμμάτων του δημοσίου και τη δεύτερη να διακρίνεται από την επεκτατική νομισματική και πιστωτική πολιτική που επέτρεψαν τη βελτίωση των αναπτυξιακών δεικτών αλλά και την υπερθέρμανση της οικονομίας. Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου – Χρίστος Φ. Μπέλλας, *Η πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου 1963-2000: Όψεις της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης μέσα από τα στοιχεία της ICAP*, Αθήνα 2003.

¹⁷ Ο.π., 52-53

είναι ελλιπείς και αποσπασματικές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης αποτελούν οι –συνοπτικές είναι η αλήθεια– αναφορές του Χρ. Ιορδάνογλου στα μεταπολεμικά οικονομικά προγράμματα, στο πλαίσιο πάντα της αξιωματικής του παραδοχής για την ενότητα της περιόδου 1953-1973, από τις οποίες απουσιάζει παντελώς το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972¹⁸.

Διαφορετική είναι η περίπτωση της συμβολής του Πάνου Καζάκου, αρχικά στον ΙΣΤ' τόμο της "Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους"¹⁹ και λίγους μήνες αργότερα με την σχεδόν αυτούσια ένταξη των ίδιων κειμένων στο βιβλίο του "Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000"²⁰. Ο Καζάκος, ενώ χαρακτηρίζει τις εξελίξεις στην οικονομία μέχρι το 1963 "ένα μικρό οικονομικό θαύμα [που] η δυναμική του θα αργήσει να ανατραπεί αφού θα διατηρηθεί ως τα τέλη της δεκαετίας του '70, με μερικά μικρά διαλείμματα λόγω των πολιτικών αναταράξεων"²¹, πιστώνοντας σε μεγάλο βαθμό τη μεταπολεμική μεγέθυνση της οικονομίας στη φιλοσοφία των πολιτικών που εισήχθησαν και πρωτοεφαρμόστηκαν μέχρι το 1963, επιλέγει να αναπτύξει την αφήγησή του λαμβάνοντας υπόψη σημαδιακές πολιτικές καμπές της περιόδου. Σε αυτή τη λογική η περίοδος της επταετίας προσεγγίζεται ανεξάρτητα, ενώ, ακόμα και στην ενιαία πραγμάτευση της περιόδου μέχρι το 1967 (από το '53), επιφυλάσσεται ξεχωριστό υποκεφάλαιο για τη διακυβέρνηση υπό την Ένωση Κέντρου. Όσον αφορά την επταετία, η παρουσίαση των κύριων οικονομικών μεγεθών της περιόδου εμπλουτίζεται διαλεκτικά με ένα μέρος της διαθέσιμης δευτερογενούς βιβλιογραφίας και με σύγχρονες της εποχής την οποία ερευνά εκτιμήσεις οικονομολόγων.

Όντας κεντρικό στην ανάλυσή του το ζήτημα της "ισορροπίας ανάμεσα σε κράτος και αγορά", ο Καζάκος επιχειρεί να στοιχειοθετήσει την εκτίμησή του για τη οικονομική φιλοσοφία των κυβερνήσεων της επταετίας ως "χαλαρό *laissez faire*" και "ήπιο φιλελευθερισμό", αφενός μέσα από αναφορές σε συγκεκριμένα μέτρα που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου και αφετέρου στη βάση της εκτίμησης ότι

¹⁸ Βλ. Ιορδάνογλου, "Η οικονομία 1949-1974", ό.π., 70-71.

¹⁹ Οι συμβολές του Καζάκου στο εν λόγω έργο καλύπτουν το σύνολο της μεταπολεμικής περιόδου. Τα σχετικά με τις χρονικές περιόδους που μας ενδιαφέρουν κείμενα είναι τα: Πάνος Καζάκος, "Η ελληνική οικονομία 1949-1967: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη" και του ίδιου, "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974", και τα δύο στο συλλογικό *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σελίδες 223-237 και 287-291.

²⁰ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα 2001.

²¹ Καζάκος, "Η ελληνική οικονομία 1949-1967", ό.π., 234.

"δεν μεγάλωσε το σχετικό βάρος του κράτους στην οικονομία"²². Μεταξύ άλλων φυσικά, τους ίδιους στόχους εξυπηρετεί και η διερεύνηση του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972. Η διαπραγμάτευση παρ' όλα αυτά του εν λόγω ζητήματος αντανακλά μια συγκαλυμμένη δυσαρέσκεια του συγγραφέα για ορισμένες "διαρθρωτικές αλλαγές" και εξαγγελίες του Προγράμματος (όπως οι ιδιωτικοποιήσεις, οι ρυθμίσεις για την κοινωνική ασφάλιση, το άνοιγμα των κλειστών επαγγελματιών κ.α.), οι οποίες "έμειναν στα χαρτιά" και "παραμένουν ως σήμερα στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής". Στη βάση των εξαγγελιών του 5ετούς Προγράμματος καθώς και άλλων επίσημων κειμένων, τα οποία όμως δεν αναφέρονται, ο Καζάκος κάνει λόγο για διαφορετική οικονομική φιλοσοφία του καθεστώτος έναντι των προηγούμενων κυβερνήσεων, λόγω της "μεγαλύτερης έμφασης στον ρόλο της αγοράς και του ανταγωνισμού"²³. Με τα εν λόγω ζητήματα να απασχολούν το κύριο μέρος της παρούσας εργασίας, στο σημείο αυτό αρκεί να επισημανθεί παραδειγματικά ένα σημείο που μάλλον έρχεται σε αντίθεση με τις διαπιστώσεις του Καζάκου: οι διακηρύξεις του χουντικού 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 για συμμετοχή των παραγωγικών τάξεων-συνδικαλιστικών οργανώσεων "*κατά την επεξεργασία και εφαρμογή προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης*"²⁴ (και σύμφωνα με τον Καζάκο "στη λήψη των βασικών αποφάσεων οικονομικής πολιτικής" κάτι το οποίο κατά τον ίδιο υποδεικνύει "ένα κρατικοκορπορατιστικό όραμα συνεργασίας σύμφωνα με προπολεμικά πρότυπα στην Ιταλία") έχουν μεταφερθεί σχεδόν αυτούσιες από το προηγούμενο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970²⁵.

Ο Μελέτης Μελετόπουλος από τη δική του πλευρά, σ' ένα έργο που επιχειρεί να ακτινογραφήσει τη δικτατορία των Συνταγματαρχών αναζητώντας τις κοινωνικές

²² Για τις αναφορές στο "χαλαρό laissez faire" βλ. Καζάκος, "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία 1967-1974", ό.π., 287 και του ίδιου, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, ό.π., 269. Ο χαρακτηρισμός περί "ήπιου φιλελευθερισμού" εντοπίζεται μόνο στο βιβλίο του *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, ό.π., 275, καθώς το υποκεφάλαιο "Στρατός και εκσυγχρονισμός" δεν συμπεριλαμβάνεται στο κείμενο που δημοσιεύεται στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π. Για τις κρίσεις όσον αφορά το μερίδιο του κράτους στην οικονομία βλ. "Ανάμεσα σε κράτος και αγορά", ό.π., 275, 278 και "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία 1967-1974", ό.π., 288.

²³ Καζάκος, "Ανάμεσα σε κράτος και αγορά", ό.π., 279-283 και "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία 1967-1974", ό.π., 289.

²⁴ Υπουργείον Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, *Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήνα 1968, 40.

²⁵ Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδος (1966-1970)*, Αθήνα 1965, 59. Εκτός αυτού, στο 5ετές Πρόγραμμα 1966-1970 επιβεβαιώνεται ο τουλάχιστον διακηρυκτικός προσανατολισμός προς την "συμμετοχή των παραγωγικών τάξεων εις την λήψιν των βασικών αποφάσεων οικονομικής πολιτικής", και στην υπηρεσία της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας της ελληνικής οικονομίας. Ό.π., 41. Για τις αναφορές του Καζάκου βλ. "Ανάμεσα σε κράτος και αγορά", ό.π., 282-283 και "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία 1967-1974", ό.π., 289.

αναφορές της εξουσίας τους, την ιδεολογία και την οικονομία της εποχής, προχωράει ένα βήμα πιο πέρα όσον αφορά την πρόβλεψη του 5ετούς Προγράμματος 1968-1972 για συμμετοχή των συνδικαλιστικών οργανώσεων στην επεξεργασία και την υλοποίηση του οικονομικού προγραμματισμού, χαρακτηρίζοντάς τη ως "καθαρά φασιστικό στοιχείο"²⁶. Το ερώτημα που προκύπτει φυσιολογικά, για το αν δηλαδή θα σχολιάζονταν με τον ίδιο τρόπο οι ταυτόσημες αναφορές του προηγούμενου 5ετούς αναπτυξιακού προγράμματος (από το οποίο έχει μεταφερθεί το εν λόγω απόσπασμα), δεν μπορεί φυσικά να απαντηθεί. Είναι γεγονός πάντως πως ενώ στο βιβλίο του Μελετόπουλου εντοπίζονται ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, κυρίως όσον αφορά την "ιδεολογία της Ανάπτυξης", τον τεχνοκρατισμό της εποχής και τις συνέχειες στο κράτος και τις κοινωνικές βάσεις των κυβερνήσεων καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο (δημοκρατικών και δικτατορικών), η ανάλυση του 5ετούς Προγράμματος 1968-1972, στο οποίο αφιερώνεται ένα κεφάλαιο είκοσι σελίδων, μάλλον υπονομεύεται από την οικεία στις ανθρωπιστικές και όχι μόνο επιστήμες μέθοδο επιλεκτικής χρήσης στοιχείων ή αναφορών ώστε να υποστηριχθεί η θέση ή το συμπέρασμα του συγγραφέα· στην προκειμένη περίπτωση σχετικά με τη "νεοφιλελεύθερη οικονομική αντίληψη" του καθεστώτος²⁷. Και αν ακόμα ξεπερνούσαμε τις υποψίες αναχρονισμού και συμφωνούσαμε πως η αναφορά στην *"απαλλαγή της επιχειρήσεως εις σημαντικόν βαθμόν εκ των ισχυόντων περιορισμών απολύσεως πλεονάζοντος προσωπικού και [η] μείωσις των καταβαλλομένων αποζημιώσεων"*²⁸ αντιπροσωπεύει μια ξεκάθαρη διάθεση περαιτέρω διευκολύνσεων προς τις μεγάλες επιχειρήσεις εκ μέρους της χουντικής διακυβέρνησης συγκριτικά με τις προηγηθείσες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, οι συνεχείς αναφορές του Μελετόπουλου στην "καπιταλιστική λογική" του 5ετούς Προγράμματος 1968-1972 αφενός δεν κομίζουν κάτι καινοφανές και αφετέρου φαντάζουν αποσπασματικές και ταυτόχρονα αποπροσανατολιστικές, αν λάβει κανείς υπόψη ότι τα αποσπάσματα από το 5ετές Πρόγραμμα 1968-1972 που χρησιμοποιούνται για να στοιχειοθετηθεί αυτή η θέση εντοπίζονται επίσης (και) στο αντίστοιχο 5ετές Πρόγραμμα 1966-1970²⁹ που συντάχθηκε με ευθύνη μιας κοινοβουλευτικής κυβέρνησης (βλ. επόμενα κεφάλαια).

²⁶ Μελετόπουλος, ό.π., 391.

²⁷ Για κάποιες από τις αναφορές του Μελετόπουλου στον "νεοφιλελεύθερο" χαρακτήρα της δικτατορίας των Συνταγματαρχών βλ. ό.π., 34, 270, 282, 304, 308, 383, 453.

²⁸ *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, ό.π., 38 και Μελετόπουλος, ό.π., 390.

²⁹ Βλ. για παράδειγμα τις σχετικές αναφορές του Μελετόπουλου στις συνεταιριστικές επιχειρήσεις και τον στρατηγικό σχεδιασμό του χουντικού 5ετούς Προγραμματισμού για τη βελτίωση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας των κλάδων παραγωγής, οι οποίες εντοπίζονται και στο

Στο σημείο αυτό πρέπει παρενθετικά να ξεκαθαριστεί ότι, εν μέρει αντίθετα από τον Μελετόπουλο και πολλούς από τους σύγχρονους συγγραφείς που μελετούν την οικονομική πολιτική της χούντας, το συμπέρασμα που προκύπτει από την παρούσα εργασία είναι πως η οικονομική λογική που υπηρέτησε η επταετία συνάδει πλήρως με τις λογικές που είχαν ήδη εγγράψει τη δυναμική τους κατά την προηγούμενη περίοδο – προφανώς, βέβαια, με ορισμένες φυσιολογικές για την εποχή περαιτέρω διευκολύνσεις προς την καπιταλιστική συσσώρευση.

Επιστρέφοντας στις περισσότερο διευρυμένες χρονικά μεταπολεμικές οικονομικές ιστορίες οι οποίες δεν βάζουν στο μικροσκόπιό τους τον αναπτυξιακό προγραμματισμό και τις σχετικές πολιτικές κατά τη χουντική περίοδο, μία από τις πληρέστερες συμβολές είναι η τρίτομη έκδοση του Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ομίλου Πειραιώς με τίτλο "Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους" και συμμετοχή μιας σειράς οικονομολόγων και ιστορικών³⁰. Στους δύο πρώτους τόμους του έργου δημοσιεύεται μια σειρά μελετών για την οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους ενώ ο τρίτος, όπως υποδηλώνει και ο συμπληρωματικός του τίτλος, στο μεγαλύτερό του μέρος φιλοξενεί πίνακες, στοιχεία και εν γένει "τεκμήρια ποσοτικής ανάλυσης" τα οποία αντλούνται από ένα πλήθος διαθέσιμων στατιστικών πηγών. Μοιραία, λόγω του μεγάλου αριθμού των επιμέρους άρθρων, τα κεφάλαια και οι θεματικές σε πολλές περιπτώσεις αλληλεπικαλύπτονται, διατηρώντας παράλληλα την αυτοτέλεια και την πληρότητά τους μέσω των διακριτών επιλογών εστίασης των συγγραφέων.

Με ζητήματα της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας ασχολούνται οι Θεοφάνης Πάκος, Σοφία Λαζαρέτου, Αναστάσιος Γιαννίσης και Ευάγγελος Πρόντζας. Στο σύνολο των εν λόγω συμβολών η περίοδος προσεγγίζεται ως ενιαία ενώ οι συνεχείς αναφορές στο διεθνές πλαίσιο ως καθοριστικού παράγοντα για την

προηγούμενο 5ετές Πρόγραμμα 1966-1970. Μελετόπουλος, ό.π., 395 και 401, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, ό.π., 76-77 και 160-161, *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, 308-309 και 308-312. Αντίστοιχα προβληματική είναι και η αναφορά του Μελετόπουλου στις "περιορισμένες προθέσεις ουσιαστικής ανάπτυξης της περιφέρειας από τη Χούντα" (ό.π., 392) αν αναλογιστεί κανείς τις δεκάδες σελίδες του χουντικού Προγράμματος που αφιερώνονται στον Περιφερειακό Σχεδιασμό, τις συνεχείς σχετικές εξαγγελίες τους καθ' όλη σχεδόν την περίοδο της εξουσίας τους και, κυρίως, το ύψος των κονδυλίων που διατέθηκαν προς την "Περιφερειακή Ανάπτυξη", ασχέτως των πενιχρών αποτελεσμάτων, όπως οι ίδιοι οι χουντικοί θα αναγνωρίσουν (βλ. επόμενα κεφάλαια).

³⁰ Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, 3 τόμοι, σύμφ. έκδοσης Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα 2011. Μεταξύ άλλων φιλοξενούνται κείμενα των Αναστάσιου Γιαννίση, Μαργαρίτας Δρίτσα, Βασίλη Καρδάση, Θεοφάνη Πάκου, Φίλιππου Σαχινίδη, Τζελένας Χαρλαύτη κ.α.

εφαρμογή πολιτικών και την εξέλιξη των επιμέρους οικονομικών δεικτών, βοηθά στο να γίνει αντιληπτή η ελληνική οικονομική ιστορία ως κομμάτι του παγκόσμιου γίνεσθαι και να αμφισβητηθούν εν μέρει παγιωμένες ερμηνείες. Ο Θεοφάνης Πάκος, για παράδειγμα, στην ανάλυσή του για τον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και το μερίδιο του κάθε κλάδου οικονομικής δραστηριότητας στο ΑΕΠ από το 1950 έως το 1977, υποστηρίζει ότι θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια "χαρακτηριστική περίπτωση ισόρροπης ανάπτυξης", αφού "ακόμη και οι χαμηλότεροι ρυθμοί μεγέθυνσης που σημειώθηκαν στη γεωργία συγκρινόμενοι με τις επιδόσεις άλλων χωρών, που βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο ανάπτυξης με την Ελλάδα [...], κρίνονται ιδιαίτερα υψηλοί"³¹. Ο ίδιος συγγραφέας, σε ένα κεφάλαιο για τη μεταπολεμική δημοσιονομική πολιτική, εντάσσει την περίπτωση της Ελλάδας, έστω και με κάποια καθυστέρηση, στον διεθνή κανόνα του συνόλου των δυτικών χωρών στις οποίες το κράτος αναμίχθηκε έντονα στην οικονομία, κυρίως μέσα από τη "θεμελίωση πολιτικών κοινωνικής ευημερίας, τη δημιουργία υποδομών, [...] τον ενδεικτικό σχεδιασμό της ανάπτυξης και γενικότερα [με] την όλη ρύθμιση και καθοδήγηση της οικονομικής ζωής"³². Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο μελετητή, ακολουθώντας από τις αρχές της δεκαετίας του '50 και για τις επόμενες δεκαετίες τις διεθνείς τάσεις, η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, από διεύρυνση των οικονομικών δραστηριοτήτων του κράτους και από την συνακόλουθη αύξηση των δημοσίων δαπανών, με τις τελευταίες να υπερβαίνουν σε αρκετές περιπτώσεις τους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ. Χαρακτηριστικό και της ελληνικής περίπτωσης, η μεγέθυνση και η αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης της οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο πιστώνονται ουσιαστικά στην κρατική πρωτοβουλία η οποία, εν προκειμένω, χρησιμοποίησε ως βασικά εργαλεία τον κεντρικό προγραμματισμό, τα

³¹ Θεοφάνης Πάκος, "Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. β', Αθήνα 2011, 194.

³² Θεοφάνης Πάκος, "Η μεταπολεμική δημοσιονομική πολιτική", στο συλλογικό: *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, ό.π., 417-418. Όπως σημειώνει ο Πάκος, "πίσω από την υιοθέτηση το σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών κράτους πρόνοιας, ευημερίας και ανάπτυξης [...] βρίσκονταν πολλοί παράγοντες, συγκυρίες και συσχετισμοί". Οι κυριότεροι εξ αυτών σχετίζονται με την πίεση που ένιωσαν οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων τα οποία επλήγησαν περισσότερο από τον πόλεμο, τις μνήμες από τη μεσοπολεμική οικονομική κρίση και την αποτυχία της ανεξέλεγκτης λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, τον επιτυχή προγραμματισμό-ρύθμιση της οικονομίας εν μέσω του πολέμου καθώς και τις προόδους των σοσιαλιστικών χωρών μέσα από τις προγραμματικές πολιτικές. Ό.π., 418.

κίνητρα για την προώθηση συγκεκριμένων διαρθρωτικών αλλαγών, τις επεκτατικές πιστωτικές πολιτικές και την προστασία της εγχώριας παραγωγής³³.

Παρ' όλα αυτά, και παρά το γεγονός πως δεν προχωρά σε εκτενείς αναλύσεις για τις οικονομικές πολιτικές που ασκήθηκαν κατά την περίοδο της επταετίας, ο Πάκος χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια της στρατιωτικής εξουσίας ως "πρώιμο νεοφιλελευθερισμό", με κυριότερα γνωρίσματα τη "συγκράτηση των δαπανών που αφορούν στις αμοιβές των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα και εκείνων που κατευθύνονται στην κοινωνική προστασία και, αντίστοιχα, αύξηση των στρατιωτικών δαπανών και [των] δαπανών ενίσχυσης του κεφαλαίου"³⁴. Αντίθετα, στο συνοπτικό σχόλιο του ίδιου μελετητή για το 5ετές οικονομικό πρόγραμμα 1968-1972 επισημαίνεται ότι "πέρα από την πιο έντονη ρητορική υπέρ της οικονομίας της αγοράς δεν απομακρύνθηκε από την πεπατημένη που είχε διαμορφωθεί μέχρι τότε", με "ένα ήπιο δείγμα διαφοροποίησης" να αποτελεί η "προνομιακή ενίσχυση του τουρισμού"³⁵.

Στη δική της ανάλυση για τη νομισματική πολιτική στην Ελλάδα μέχρι το 1974 – μια ανάλυση αρκετά περιορισμένη σε έκταση συγκριτικά με την περίοδο που εγκαινιάζεται από το 1975 –, η Σοφία Λαζαρέτου αναδεικνύει ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά του συνόλου της περιόδου την επιδίωξη διασφάλισης της νομισματικής σταθερότητας και τον ασφυκτικό κρατικό έλεγχο στην κατανομή των πιστώσεων προς συγκεκριμένους κλάδους και επιχειρήσεις. Ενδεικτικό του ενιαίου και γενικευτικού τρόπου με τον οποίο προσεγγίζεται η περίοδος από την οικονομολόγο της Τράπεζας της Ελλάδας είναι το γεγονός πως δεν γίνεται καμία αναφορά σε επιμέρους πολιτικές της οποιασδήποτε κυβέρνησης μέχρι το 1974³⁶. Αντίθετα και ίσως εν μέρει υποχρεωτικά λόγω του θέματος το οποίο αναλύεται, ο Αναστάσιος Γιαννίτης, στη μελέτη του για τον εξωτερικό δανεισμό και το δημόσιο χρέος μέχρι τη μεταπολίτευση, διακρίνει μια πρώτη περίοδο μέχρι το 1968 και μια δεύτερη μέχρι το 1974. Κατά τη διάρκεια της πρώτης, ο εξωτερικός δανεισμός του δημοσίου κινείται σε πολύ χαμηλά επίπεδα –"σχεδόν οριακός" χαρακτηρίζεται από τον Γιαννίτη– εξαιτίας της καθυστερημένης ρύθμισης των προπολεμικών χρεών και του αδιαπραγμάτευτου

³³ Θεοφάνης Πάκος, "Η πολιτική ανάπτυξης", στο συλλογικό: *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, ό.π., 198-206.

³⁴ Πάκος, "Η μεταπολεμική δημοσιονομική πολιτική", ό.π., 422 και του ίδιου, "Η πολιτική ανάπτυξης", ό.π., 211.

³⁵ Ο.π., 202.

³⁶ Σοφία Λαζαρέτου, "Η στρατηγική της νομισματικής πολιτικής: τελικοί, ενδιάμεσοι και λειτουργικοί στόχοι", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, ό.π., 497-499.

προσανατολισμού όλων των κυβερνήσεων της εποχής προς τη διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας και τον έλεγχο των πληθωριστικών τάσεων³⁷. Από το '68 και για την επόμενη πενταετία, με την περαιτέρω μεγέθυνση της οικονομίας να εξυπηρετεί οικονομικούς και πολιτικούς στόχους, το στρατιωτικό καθεστώς είχε να αντιμετωπίσει, ως απότοκο της ανάπτυξης, μια διεύρυνση των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών και μια επιβράδυνση των εισροών ξένων επενδύσεων. Τα κίνητρα για προσέλκυση ξένων επενδύσεων αποτέλεσαν εξαρχής την κύρια επιλογή των Συνταγματαρχών, επιλογή που συμπληρωνόταν από προσπάθειες εξασφάλισης δανεισμού από τράπεζες του εξωτερικού ώστε να καλυφθούν οι συνεχώς αυξανόμενες συναλλαγματικές ανάγκες. Όσον αφορά στον εξωτερικό δανεισμό, ο Γιαννίσης περιγράφει τέσσερις έμμεσους μηχανισμούς πρόσβασης στους οποίους κατέφυγαν οι δικτατορικές κυβερνήσεις της εποχής: ανάθεση μεγάλων δημόσιων έργων σε τεχνικές εταιρείες με την προϋπόθεση εξασφάλισης δανείων από ξένες τράπεζες και εκχώρηση του συναλλάγματος στο δημόσιο, υποχρεωτικός δανεισμός του δημοσίου εκ μέρους των ξένων τραπεζών που εκδήλωναν ενδιαφέρον για άνοιγμα υποκαταστημάτων στη χώρα, και, τέλος, έμμεσος δανεισμός του δημοσίου με χρήση των πιστοληπτικών δυνατοτήτων της κεντρικής τράπεζας και των δημόσιων οργανισμών³⁸.

Τέλος, ο Ευάγ. Πρόντζας, στη δική του συμβολή για τα δημόσια οικονομικά μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο παραθέτει μια σειρά πινάκων και σχεδιαγραμμάτων για την εξέλιξη των σχετικών δεικτών μέχρι το '75 ενώ οι σελίδες που επικεντρώνονται στην επταετία³⁹ στηρίζονται και εν πολλοίς αναπαράγουν τις αναλύσεις της έκδοσης για τα πενήντα χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ). Σύμφωνα με την έκδοση της ΤτΕ, και εν προκειμένω όσον αφορά στις δημόσιες επενδύσεις κατά την περίοδο της δικτατορίας, η αύξηση των διατιθέμενων πόρων αποτελεί εκδήλωση των επεκτατικών πολιτικών προς ενίσχυση της ζήτησης και αύξησης του ΑΕΠ. Ενώ η αύξηση των δαπανών για δημόσιες επενδύσεις κρίνεται απαραίτητη λόγω του αναπτυξιακού σταδίου στο οποίο βρισκόταν η χώρα, διατυπώνεται η εκτίμηση ότι δεν είχε ως αποτέλεσμα την ορθολογική διάθεση των διαθέσιμων αποταμιεύσεων και τη βελτίωση

³⁷ Όπως σημειώνει ο Γιαννίσης, τα ελάχιστα δάνεια που εισέρευσαν στη χώρα προέρχονταν από "διεθνείς ή κρατικούς οργανισμούς [...], κρατικά δάνεια [...] ή δάνεια του Ταμείου Αποκατάστασης του Συμβουλίου της Ευρώπης" και κατευθύνονταν στην "εισαγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού για εξειδικευμένα μεγάλα επενδυτικά προγράμματα". Γιαννίσης, "Εξωτερικός δανεισμός και εξωτερικό δημόσιο χρέος", ό.π., 536.

³⁸ Ο.π., 536-539.

³⁹ Ευάγγελος Πρόντζας, "Η δημόσια οικονομία μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Τεκμήρια Ποσοτικής Ανάλυσης*, τ. γ', Αθήνα 2011, 62-101. Για την περίοδο της δικτατορίας βλ. σ. 86-94.

της παραγωγικότητάς τους. Πάντα σύμφωνα με τον τόμο που εξέδωσε η ΓτΕ, με το βάρος να πέφτει σε πολυάριθμα και όχι λιγότερα και μεγάλης κλίμακας έργα, δεν εκπληρώθηκαν οι προϋποθέσεις για θεμελίωση μακροχρόνιων προοπτικών ανάπτυξης, συσσωρεύοντας τελικά έναν τεράστιο όγκο ανελαστικών υποχρεώσεων χρηματοδότησης, το κόστος των οποίων επιβαρυνόταν ιδιαίτερα από τους υψηλούς τόκους των δανείων (εσωτερικού και εξωτερικού) που είχαν οριστεί για την εξυπηρέτησή τους. Τα όρια και οι ανεπάρκειες των συγκεκριμένων στρατηγικών επιλογών έγιναν πλήρως αντιληπτά με το ξέσπασμα των πληθωριστικών πιέσεων⁴⁰.

Η δημόσια επενδυτική δραστηριότητα και κυρίως τα μεγάλα έργα υποδομών στη μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς και ο ρόλος των Τεχνικών Εταιρειών, αποτελούν τα βασικά υπό εξέταση ζητήματα τεσσάρων σχετικών μελετών. Σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Θέσεις* το 1985, ο Ανέστης Ταρπάγκος συσχετίζει την ανάπτυξη των τεχνικών εταιρειών με τη συνειδητοποίηση εκ μέρους του ελληνικού αστικού κράτους "ότι η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας απαιτούσε τη διαμόρφωση μιας ευρείας τεχνικής υποδομής για την παραγωγή, κυκλοφορία και διάθεση των εμπορευμάτων"⁴¹, ενώ η διεύρυνση των κερδών του συνόλου του κλάδου και η σταδιακή ολιγοπωλιακή συγκρότησή του συναρτάται με την επέκταση της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Αυτή ακριβώς η περίοδος – παρότι προσεγγίζεται ανεξάρτητα από τον Ταρπάγκο και γίνεται αντιληπτή ως ιδιαίτερα σημαντική στην εξέλιξη των τεχνικών εταιρειών –, δεν χαρακτηρίζεται από κάποιου είδους "χαριστικές πολιτικές" προς τις εταιρείες, αφού "η κρατική ενίσχυση της καπιταλιστικής επέκτασης είχε γενικό χαρακτήρα με τις πολιτικές προϋποθέσεις που διαμόρφωνε: τα υδροηλεκτρικά έργα, τα αρδευτικά δίκτυα κλπ.". Με άλλα λόγια, η συγκρότηση υπερμεγεθών εργοληπτικών εταιρειών κατά την περίοδο της δικτατορίας γίνεται αντιληπτή ως φυσικό επακόλουθο της ιδιαίτερης φάσης ανάπτυξης που βρισκόταν η χώρα και του εγγενούς χαρακτήρα του αστικού κράτους (ακόμα και με τη μορφή μιας στρατιωτικής δικτατορίας) να εγγυάται και να προωθεί την "ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας [και μέσω] μιας ευρείας

⁴⁰ *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος: 1928-1978, ό.π., 674-675.*

⁴¹ Ανέστης Ταρπάγκος, "Η κατασκευαστική βιομηχανία και η κρατική παρέμβαση", *Θέσεις*, τ. 12 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1985), 1 [η χρησιμοποιούμενη παραπομπή σε συγκεκριμένους αριθμούς σελίδων δεν ακολουθούσε τη σελιδαρίθμηση του περιοδικού αλλά γίνεται βάσει της επιλογής εκτύπωσης του άρθρου που είναι προσβάσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=123&Itemid=29 (τελευταία επίσκεψη 18/9/2016)].

τεχνικής υποδομής για την παραγωγή, κυκλοφορία και διάθεση των εμπορευμάτων"⁴². Ως εικόνα, αυτή η εκτίμηση περί μη προνομιακής μεταχείρισης των τεχνικών εταιρειών εκ μέρους των στρατιωτικών κυβερνήσεων, και ως εκ τούτου για ένα ακόμα στάδιο μιας διαδικασίας με κοινά χαρακτηριστικά που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται από την προηγούμενη περίοδο, συνάδει με τη γενικότερη αποτίμηση που επιχειρείται σε μια δημοσιευμένη το 1982 έκθεση του υπουργείου Δημοσίων Έργων σχετικά με τα δημόσια έργα καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου: "Τα δημόσια έργα αναπτύχθηκαν σε μη ορθολογική βάση... με παντελή σχεδόν έλλειψη αναπτυξιακού σχεδιασμού και προγραμματισμού και αναχρονιστικό θεσμικό πλαίσιο... με αποτέλεσμα την νοσηρότητα του κυκλώματος μελέτη επίβλεψη κατασκευή υλικά. [...] Ανευθυνότητα και προχειρότητα στον τομέα των μελετών... καταστρατήγηση του υγιούς ανταγωνισμού στην ανάθεση... επιλογή του κατασκευαστικού φορέα χωρίς έλεγχο της τεχνικής ικανότητας... ελλιπής και ανεπαρκής επίβλεψη της κατασκευής των έργων... ανεξέλεγκτη παραγωγή των υλικών... πλημμελής και ακατάλληλη αξιοποίηση του τεχνικού εξοπλισμού... έλλειψη υποδομής ανάπτυξης εγχώριας τεχνολογίας... ανεπάρκεια του πλαισίου αξιοποίησης και εξέλιξης του τεχνικού δυναμικού"⁴³.

Αναφορικά με τα προβλήματα στις διαδικασίες κατασκευής των υποδομών της χώρας, ανάλογα είναι τα συμπεράσματα δύο ακόμα σύγχρονων μελετητών. Οι Παντολέων Σκάγιαννης και Γεώργιος Καπαρός, σε ένα πρόσφατο άρθρο τους στο περιοδικό *Αειχώρος*, αναδεικνύουν την κατασκευή έργων μεταφορικών υποδομών (αεροδρόμια, εθνικοί οδοί, γέφυρες κλπ.) ως το σημαντικότερο στοιχείο της δημόσιας κατασκευαστικής δραστηριότητας. Τα έργα αυτά, σύμφωνα με τους ίδιους, "δεν ήταν αποτελέσματα μεθόδων και διαδικασιών καθολικού σχεδιασμού. Υπήρχαν σημαντικές υπερβάσεις κόστους και καθυστερήσεις λόγω ανεπαρκών μελετών που σε πολλές περιπτώσεις δεν ελάμβαναν υπόψη τους το πλήρες φάσμα των σχετικών τεχνικών και οικονομικών κινδύνων. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα αναγκαία πρόσθετα και συμπληρωματικά έργα δεν είχαν προβλεφθεί στις μελέτες, γεωλογικές μελέτες δεν είχαν γίνει, οι απαλλοτριώσεις δεν είχαν ολοκληρωθεί (και απεδείχθησαν λίαν

⁴² Ο.π., 1-4.

⁴³ Υ.Δ.Ε. "Προτάσεις για την αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου Δημοσίων Έργων", *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ*, Τεύχος 1235α, 6 Δεκεμβρίου 1982, όπως δημοσιεύεται από τον Ταρπάγκο, ό.π., 7. Απ' την άλλη, βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη τη συγκυρία της δημοσίευσης (1982) και μη έχοντας πρόσβαση σε προγενέστερες αντίστοιχες υπηρεσιακές εκθέσεις, δεν θα έπρεπε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η ανωτέρω έκθεση να αποτελεί ένα ακόμα χαρακτηριστικό δείγμα αρνητικής αποτίμησης της πρότερης κατάστασης που συναντάται συχνά μετά από σημαντικές πολιτικές αλλαγές.

χρονοβόρες και υψηλού κόστους για το κράτος) όπως επίσης και περιπτώσεις όπου η έλλειψη επαρκούς χρηματοδότησης σταμάτησε την πρόοδο των έργων". Συμπληρωματικά, "το νομικό, πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο μαζί με το επείγον της αναβάθμισης των υποδομών δεν άφησε χώρο για την ανάμειξη των ενδιαφερομένων στη λήψη των αποφάσεων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η λήψη των αποφάσεων ελάμβανε χώρα αυστηρά στα υψηλά κλιμάκια των κυβερνήσεων με αδιαφανείς διαδικασίες, ειδικά κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Το ελληνικό κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο εκείνης της εποχής (αλλά και αργότερα) στηριζόταν σε μια διαταραγμένη και αποστασιοποιημένη σχέση μεταξύ του κράτους και των πολιτών. Οι πολιτικοί, μαζί με ορισμένους υψηλόβαθμους δημόσιους υπάλληλους έπαιξαν τον πιο αποφασιστικό ρόλο στον σχεδιασμό των σημαντικότερων έργων"⁴⁴. Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μία ακόμα επιγραμματική επισήμανση: οι εν λόγω εκτιμήσεις περί αδιαφανών διαδικασιών στη λήψη των αποφάσεων για την ανάπτυξη των υποδομών κατά την περίοδο της δικτατορίας, επιβεβαιώνονται και από τα ευρήματα της παρούσας εργασίας.

Γενικότερα, η μεταπολεμική ανάπτυξη των υποδομών της χώρας μέχρι το '73, διακρίνεται από τους Σκάγιαννη και Καπαρό σε περιόδους. Κατά την "περίοδο της εντατικής ανοικοδόμησης (1949-1962)" ανακατασκευάζονται οι κατεστραμμένες από την πολεμική δεκαετία του 1940 υποδομές και κυρίως οι μεταφορικές, με τη διαδικασία αυτή να υποστηρίζεται αρχικά μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ και των δανείων ανασυγκρότησης και στη συνέχεια μέσω των προγραμμάτων που διαχειριζόταν το Υπουργείο Δημοσίων Έργων. Η "περίοδος της εντατικής συσσώρευσης (1963-1973)" διακρίνεται από τους ίδιους μελετητές σε δύο υποπεριόδους με διαιρετική τομή την κήρυξη της δικτατορίας. Ενώ εντοπίζονται ορισμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο υποπεριόδων που οφείλονται κυρίως στην αλλαγή του παγκόσμιου οικονομικού κλίματος από το 1972-1973, στο πραξικόπημα Ιωαννίδη αλλά και στην περαιτέρω πριμοδότηση του τουριστικού τομέα, "οι δύο περίοδοι στις γενικές τους γραμμές διείποντο από μια ενιαία οικονομική λογική [...]. Στο επίπεδο της δημόσιας οικονομικής, έγινε μια προσπάθεια να εφαρμοστεί μια περιορισμένη εκδοχή του κεϋνσιανισμού, μέσω δημόσιων δαπανών σε συνδυασμό με την ανάγκη να έλθει εις πέρας η χωρική ολοκλήρωση που θα είχε ως αποτέλεσμα την ολοκλήρωση της

⁴⁴ Παντολέον Σκάγιαννης – Γεώργιος Καπαρός, "Τα έργα υποδομών στην Ελλάδα και η παρουσία των μεγάλων έργων μεταφορικών υποδομών: Μεταβαλλόμενα υποδείγματα και προτεραιότητες", *Αειχώρος*, τ. 18 (2013), 33-34.

οικονομίας και της αγοράς. Αυτό επεφύλαξε σπουδαίο ρόλο στις κατασκευές και σε άλλα δημόσια έργα". Σύμφωνα με τους ίδιους, η κατασκευαστική δραστηριότητα αποτέλεσε την «"ατμομηχανή" της οικονομίας [...] εν μέρει λόγω των υπολοίπων πολλαπλασιαστικών επιπτώσεών της που κινητοποιούσαν έναν ενάρετο κύκλο, που μάλιστα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τις κυβερνήσεις για άσκηση κυκλικής και αντικυκλικής πολιτικής. Έτσι, συνολικά ο τομέας των κατασκευών πέρασε από μια μικρή βιοτεχνικού επιπέδου παραγωγή σε μια πιο οργανωμένη, μεγάλης κλίμακας, προσομοιάζουσα σε βιομηχανία»⁴⁵.

Στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο "The general conditions of production and infrastructure: the case of post-civil-war Greece"⁴⁶, γραμμένη αρκετά χρόνια πριν το προαναφερθέν άρθρο, ο Παντολέον Σκάγιαννης επιχειρεί μεταξύ άλλων να αναδείξει την οργανική συσχέτιση μεταξύ της ανάπτυξης των υποδομών στη μεταπολεμική Ελλάδα, της εξέλιξης του κατασκευαστικού τομέα ως κλάδου και των χαρακτηριστικών που έλαβε η καπιταλιστική ολοκλήρωση στη χώρα. Σύμφωνα με την ερμηνεία που υιοθετεί και χρησιμοποιεί στο σχήμα του ο Σκάγιαννης, η διαρκώς αυξανόμενη μεταπολεμική αστικοποίηση πρόσφερε στο μικρομεσαίο (εγχώριο) κεφάλαιο μια ευκαιρία δραστηριοποίησης σε έναν τομέα που το διεθνές ήταν δύσκολο να εισχωρήσει: αυτόν της κατασκευαστικής δραστηριότητας. Παράλληλα, από τη δεκαετία ήδη του '50, ένα σημαντικό μέρος τού μέχρι πρότινος δραστηριοποιούμενου στο εξωτερικό ελληνικού κεφαλαίου, ενεπλάκη ενεργά σε μια σειρά εγχώριων δραστηριοτήτων που σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με τις κατασκευές (τουρισμός, πιστωτική κάλυψη των δημόσιων επενδυτικών σχεδίων, τεχνικές εταιρείες). Το κράτος με τη σειρά του, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, ακολούθησε μια περιορισμένη εκδοχή του κυρίαρχου την εποχή εκείνη κεϋνσιανισμού, πριμοδοτώντας τη δημόσια κατανάλωση – μια στρατηγική επιλογή που στόχευε εξάλλου στη χωρική διασύνδεση της χώρας η οποία αναμενόταν να επηρεάσει θετικά το σύνολο της οικονομίας. Ως εκ τούτου ευνοήθηκε (και) η δημόσια κατασκευαστική δραστηριότητα, κατευθυνόμενη κυρίως στις μεταφορές, τις επικοινωνίες, την ενέργεια και τα εγγειοβελτιωτικά έργα. Η δυναμική που ανέπτυξε ο κλάδος των κατασκευών επηρέασε και τον χαρακτήρα που έλαβε η καπιταλιστική ολοκλήρωση στη χώρα,

⁴⁵ Ο.π., 24-32.

⁴⁶ Pantoleon D. Skayannis, *The general conditions of production and infrastructure: the case of post civil-war Greece*, University of Sussex, September 1990, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, διαθέσιμη στο <http://www.prd.uth.gr/uploads/publications/1990/ef7aba66c2040ceb78c77ab311e47e9991d68aaf.pdf> (τελευταία επίσκεψη 19/09/2016).

συμπαράσύροντας καταρχάς σε ανάπτυξη ορισμένους κλάδους της μεταποίησης. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας όμως, η δυναμική αυτή έφτασε σε τέτοια επίπεδα που είχε ως αποτέλεσμα αφενός μεν την απορρόφηση επενδυτικών κεφαλαίων τα οποία είχαν παραχθεί στον βιομηχανικό τομέα και αφετέρου την κυριαρχία του κατασκευαστικού κλάδου από υπερμεγέθεις τεχνικές εταιρείες⁴⁷.

Σε κάθε περίπτωση, η τάση ολιγοπωλιακής συγκέντρωσης στον τομέα των κατασκευών και η γιγάντωση τεχνικών εταιρειών όπως η ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ κατά την περίοδο της δικτατορίας που αναδεικνύεται από τον Ταρπάγκο και υιοθετείται από τον Σκάγιανη, προβάλλεται και σε μία ακόμα σύγχρονη μελέτη. Κεντρικό συμπέρασμα της διδακτορικής διατριβής του Παύλου Μεταλληνού με τίτλο "Πολιτική Οικονομία και Δημόσια Έργα: Η Ελληνική Εμπειρία από το 1950 έως σήμερα" αποτελεί ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, "οι πολιτικές που υιοθέτησε και οι πρακτικές που εφάρμοσε – μέσω των δικαιακών κανόνων ο συλλογικός κεφαλαιοκράτης στη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας των αναπαραγωγικών εμπορευμάτων «Δημόσια Έργα» – δεν περιορίζονται στην εγγύηση της αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης και της δομικής της παραμέτρου των σχέσεων εκμετάλλευσης, αλλά διαμορφώνουν τον ανταγωνισμό, ευνοώντας τις ηγεμονεύουσες τον κλάδο εργοληπτικές εταιρείες σε βάρος των υπολοίπων κεφαλαιοκρατών-παραγωγών δημοσίων έργων, διότι ενισχύουν το βαθμό μεγέθυνσης της συγκεντροποίησης των τεχνικών ολιγοπωλίων"⁴⁸.

Για να στηρίξει την εν λόγω θέση ο Μεταλληνός επιχειρεί καταρχάς να περιγράψει το "προϊόν Δημόσια Έργα" μέσω μιας μαρξιστικής θεώρησης, υπογραμμίζοντας τον ρόλο του κράτους ως εγγυητή της αναπαραγωγής του κυρίαρχου συστήματος παραγωγής. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μια πρώτη εισαγωγή σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα που καθορίζουν την αξία ενός έργου (λ.χ. χρόνος υλοποίησης) και αναλύεται το εκ πρώτης ανάγνωσης οξύμωρο τού να ορίζει τους κανόνες της παραγωγικής διαδικασίας κατασκευής ενός δημόσιου έργου ο "αγοραστής" (κράτος). Στο τρίτο κεφάλαιο ο Μεταλληνός εστιάζει στο ρόλο του κράτους αναφορικά με τον καθορισμό των όρων συμμετοχής για κατασκευή ενός

⁴⁷ Για όλα αυτά βλ. ό.π., 169-180 όπου και περισσότερα στοιχεία, υποσημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές.

⁴⁸ Παύλος Μεταλληνός, *Πολιτική Οικονομία και Δημόσια Έργα: Η Ελληνική Εμπειρία από το 1950 έως σήμερα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου, Φεβρουάριος 2009, 19.

δημόσιου έργου (μέσα από την καθιέρωση του συστήματος διαβαθμίσεων των εργοληπτικών πτυχίων) ως παράγοντα που ενισχύει την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και την ολιγοπωλιακή διάρθρωση του κλάδου των τεχνικών εταιρειών. Σε ένα μεγάλο μέρος του ίδιου κεφαλαίου αναλύεται επίσης ο παράγοντας "χρόνος παραγωγής ενός δημόσιου έργου". Αποδεχόμενος εξαρχής ότι δεν υπάρχει αντικειμενικός τρόπος υπολογισμού του και αναγνωρίζοντας ως πάγια συνθήκη την υποεκτίμησή του στις Μελέτες, ο Μεταλληνός περιγράφει τους συμβατικούς τρόπους με τους οποίους υπερβαίνεται η φαινομενική μη τήρηση των όρων της Σύμβασης εκ μέρους του πωλητή (κατασκευαστή), πράγμα που θα (έπρεπε να) είχε ως αποτέλεσμα την ενεργοποίηση ρητρών και τη μείωση του ποσοστού κέρδους: αξιοποίηση του περιθωρίου που δίνει το νομικό πλαίσιο για "απρόβλεπτες εργασίες" (που δεν είχαν υπολογιστεί σωστά κλπ.), συμπληρωματικές συμβάσεις κ.α. Τα υπόλοιπα κεφάλαια της διατριβής πραγματεύονται την ανάλυση της ανά περίοδο και οικονομική συγκυρία νομοθεσίας περί της κατασκευαστικής δραστηριότητας που εφάρμοζε διαχρονικά ο "συλλογικός κεφαλαιοκράτης" στην υπηρεσία της αναπαραγωγής του τεχνικού κεφαλαίου, την προσπάθεια συσχέτισης των στατιστικών δεδομένων με αυτές ακριβώς τις πρωτοβουλίες του κράτους καθώς και μια "Μελέτη Περίπτωσης" ενός δημόσιου έργου η οποία αποσκοπεί να επιβεβαιώσει τα προηγούμενα θεωρητικά συμπεράσματα.

Αν επιχειρούσαμε ορισμένα σχόλια για την εν λόγω μελέτη θα έπρεπε να ξεκινήσουμε από την παραδοχή των δυσκολιών που αντιμετωπίσαμε στο να γίνει στο σύνολό της αντιληπτή η ανάλυση ενός θέματος η οποία πειθαρχεί σε μια εντελώς διαφορετική από τις οικείες των ανθρωπιστικών επιστημών μεθοδολογία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται μαθηματικοποιημένες αναλύσεις και εξισώσεις τις οποίες δεν είμαστε σε θέση να ελέγξουμε ικανοποιητικά. Εκτός όμως από τις υποκειμενικές ανεπάρκειες που δεν επιτρέπουν τη συνολική αξιολόγηση της δουλειάς του Μεταλληνού, θεωρώ ότι η εργασία παρουσιάζει και αντικειμενικές αδυναμίες, κάποιες από τις οποίες επιγραμματικά θα σημειωθούν. Καταρχάς, με τον τρόπο που δομείται η μελέτη δημιουργείται η αίσθηση ότι το κεντρικό της συμπέρασμα (βλ. παραπάνω) δεν προκύπτει, ούτε τίθεται ως ερώτημα το οποίο επιχειρείται να ελεγχθεί, αλλά αποτελεί εξαρχής παραδεκτή θέση του συγγραφέα γύρω από την οποία προσαρμόζεται η πραγμάτευση του θέματος ώστε, τελικά, να επιβεβαιωθεί. Σε αυτή την εκτίμηση συνηγορεί και η συστηματική χρήση των θεωρητικών συμπερασματικών κρίσεων του πρώτου κεφαλαίου ως επιβεβαιωτικοί

παρονομαστές ύστερων σχημάτων⁴⁹. Με άλλα λόγια, και χωρίς σε καμία περίπτωση να τρέφουμε αυταπάτες περί απόλυτης πολιτικής αποστασιοποίησης οποιουδήποτε ερευνητή ή μελετητή όταν καταπιάνεται με το επιστημονικό του πεδίο, ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσει το θέμα του ο Μεταλληνός φαίνεται ωσάν να στοχεύει στην επιβεβαίωση των πολιτικών του θέσεων⁵⁰. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι όποιες προσδοκίες "ιστορικοποιημένης" προσέγγισης υπόσχεται ο τίτλος της διατριβής, "Πολιτική Οικονομία και Δημόσια Έργα: Η Ελληνική Εμπειρία από το 1950 έως σήμερα", δεν επαληθεύονται. Ακόμα και στο κεφάλαιο που επιχειρείται να αναλυθούν οι νομοθετικές πρωτοβουλίες του "συλλογικού κεφαλαιοκράτη" από το 1932 μέχρι τη σημερινή εποχή, οι αναφορές στα σχετικά νομικά πλαίσια μέχρι το 1984 είναι αρκετά συνοπτικές, υπονομεύοντας εκτός των άλλων και την εξαρχής ένταξή τους σε ένα ορισμένο θεωρητικό σχήμα που θεμελιώνεται γύρω από τη θέση περί μιας εξελικτικής διαδικασίας συγκεντρωτισμού του τεχνικού κεφαλαίου η οποία υποστηρίζεται νομοθετικά από το κράτος⁵¹.

Με τελείως διαφορετικές στοχεύσεις και χωρίς να διεκδικεί αναλυτικές ή επιστημονικές περγαμηνές, η έκδοση του Συνδέσμου Τεχνικών Εταιρειών Η΄ Τάξης με τίτλο "Τα θεμέλια του μέλλοντος: Οδοιπορικό από το μεσοπόλεμο στο 2000" αφηγείται την (εξιδανικευμένη) ιστορία των Τεχνικών Εταιρειών στην Ελλάδα και του πρωταγωνιστικού τους ρόλου στην ανάπτυξη των υποδομών της χώρας. Δεν έχει νόημα να σταθούμε αναλυτικά στην εν λόγω έκδοση, εκτός ίσως από δύο αναφορές στο κείμενο της έκδοσης που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την παρούσα εργασία και παρουσιάζουν ενδιαφέρον: η μία στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1960-1964 ως την πρώτη μεταπολεμική προσπάθεια "αστικού προγραμματισμού" στη χώρα και η δεύτερη στον αντίστοιχο προγραμματισμό για την περίοδο 1964-1969 που, αν και

⁴⁹ Βλ. για παράδειγμα ό.π., 214.

⁵⁰ Μια περίπτωση εμφανώς στρατευμένου συγγράμματος που στοχεύει στο παρόν μέσα από την εξέταση ζητημάτων του παρελθόντος είναι και το *Λαμόγια στο χακί: Οικονομικά "θαύματα" και θύματα της χούντας*, Αθήνα 2015, του δημοσιογράφου Διονύση Ελευθεράτου. Χωρίς να αμφισβητείται η χρησιμότητα εκδόσεων που αναλαμβάνουν να εκλαϊκεύουν κατακτημένη επιστημονική γνώση, θεωρώ ότι η συγκεκριμένη συμβολή αδικείται από τον αξιοσημείωτα δημοσιογραφικό έως εξυπνακίστικο λόγο που τη χαρακτηρίζει, από τις συνεχείς αναφορές στην τωρινή "μνημονιακή" περίοδο και τις αναχρονιστικές συγκρίσεις με την επταετία και, τέλος, από την σε κάποιες – λίγες είναι η αλήθεια – περιπτώσεις χρήσης λανθασμένων στοιχείων.

⁵¹ Χαρακτηριστικό είναι το πλήθος των σελίδων (δέκα στον αριθμό, ό.π., 209-219) που αφιερώνονται στο σχετικό νομοθετικό πλαίσιο μέχρι το 1984 (Ν. 5367/1932 & Ν. 1266/1972 "Περί εκτελέσεως των δημοσίων έργων") σε ένα κεφάλαιο που αριθμεί πάνω από 96 σελίδες. Η αναφορά μάλιστα στην "ψήφιση" του χουντικού ν.1266/1972 (ό.π., 212), ακόμα και αν γίνει αντιληπτή ως παραδρομή, είναι δηλωτική της απουσίας, από τη συγκεκριμένη εργασία τουλάχιστον, στοιχειώδους ιστορικής αντίληψης.

ματαιώθηκε, "παρέμεινε πρότυπο για τις κυβερνήσεις της χούντας"⁵². Οι συγκεκριμένες αναφορές – οι οποίες δυστυχώς δεν συνοδεύονται από αρχειακές ή βιβλιογραφικές παραπομπές – θεωρώ πως έχουν ενδιαφέρον γιατί, καταρχάς, αμφισβητούν την εικόνα που σχηματίζεται από τη δική μας έρευνα για τη χούντα των Συνταγματαρχών ως αρχικού εισηγητή ενός συνολικού πλαισίου μεσοπρόθεσμου προγραμματισμού των δημόσιων επενδύσεων. Αν όντως υπήρξε συγκεκριμένος μακρόχρονος δημόσιος επενδυτικός σχεδιασμός πριν τη δικτατορία, και σε συνάρτηση με τον επαναλαμβανόμενο κομπασμό των χουντικών κυβερνήσεων περί της δικής τους "πρωτοπορίας" στη σύνταξη και στην υλοποίηση μακροχρόνιων αναπτυξιακών και δημόσιων επενδυτικών πλάνων, θα επιβεβαιώνονταν πρώτα απ' όλα οι εκτιμήσεις περί συνειδητής διαστρέβλωσης της πραγματικότητας από πλευράς του καθεστώτος στην υπηρεσία κατασκευής ενός εκθιαστικού αφηγήματος για την "ορθολογική διοίκηση" και το "οικονομικό θαύμα" της περιόδου κυριαρχίας τους. Από την άλλη, και ίσως περισσότερο ουσιαστικά, η πρόσβαση σε στοιχεία για τον (συνολικό και μεσοπρόθεσμο) δημόσιο επενδυτικό σχεδιασμό πριν την 21^η Απριλίου 1967, θα εξυπηρετούσε σε μια ανάλογη με τον αναπτυξιακό προγραμματισμό που επιχειρείται στην παρούσα εργασία σύγκριση, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα για τις συνέχειες και τις τομές στην ιστορία του γενικότερου οικονομικού προγραμματισμού στη χώρα.

Ένα δεύτερο σημείο που αξίζει να επισημανθεί είναι ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύονται οι υπερβάσεις στους προϋπολογισμούς των έργων από μία έκδοση που απηχεί τις θέσεις του μεγάλου κατασκευαστικού κεφαλαίου. "Το θέμα των υπερβάσεων των προϋπολογισμών πολλές φορές δυσφήμησε τους εργολάβους", σημειώνεται εισαγωγικά, "αλλά σε αρκετές περιπτώσεις είχε τις ρίζες του στην αδυναμία εξεύρεσης πόρων και σε υποεκτίμηση του κόστους"⁵³. Οι ελλείψεις άρθρων και ολοκληρωμένων τεχνικών μελετών, οι δημοπρατήσεις έργων χωρίς να υπάρχουν καν εγκεκριμένες μελέτες και η τυπική έναρξη των εργασιών χωρίς να έχουν ολοκληρωθεί οι απαιτούμενες απαλλοτριώσεις, αποτελούν ζητήματα που μνημονεύονται σε ένα μέρος της δευτερογενούς βιβλιογραφίας ως παράγοντες αύξησης του κόστους των έργων – εκτιμήσεις που επιβεβαιώνονται και από τα υπηρεσιακά έγγραφα που μελετήσαμε. Πέραν αυτών, στην έκδοση των Τεχνικών

⁵² Στάθης Χαϊκάλης (υπεύθυνος έργου), Αθανάσιος Κονταξής (επιστημονικός υπεύθυνος έρευνας), Άρτεμις Βιδάλη κ.α., *Τα θεμέλια του μέλλοντος: Οδοιπορικό, από το μεσοπόλεμο στο 2000*, Αθήνα 2002, 73.

⁵³ Ο.π., 84.

Εταιρειών προβάλλεται και υιοθετείται η άποψη που εξέφρασε σε ένα συνέδριο του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας (ΤΕΕ) ο Γρ. Κοττεάκος, γενικός διευθυντής του υπουργείου Δημοσίων Έργων, περί μη παράλληλης με τον προγραμματισμό ροής χρηματοδότησης των εργασιών εκ μέρους του κράτους ως παράγοντας που τροφοδοτούσε τις ανατιμήσεις στα κόστη κατασκευής των έργων⁵⁴. Παρά το γεγονός πως σε αρκετές περιπτώσεις τα υπηρεσιακά έγγραφα ή οι σχετικές με τα προβλήματα που αντιμετωπίζονταν σε κάθε στάδιο των διαδικασιών υλοποίησης των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων εκθέσεις είναι αρκετά αναλυτικές και αποκαλυπτικές, δεν έχει γίνει δυνατό να εντοπιστεί μέχρι στιγμής αρχειακή αναφορά που να επιβεβαιώνει καθυστερήσεις στις εκταμιεύσεις που χρηματοδοτούσαν την εξέλιξη των τεχνικών εργασιών. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ των πληροφοριών που αντλούνται από το αρχειακό υλικό και από την εν λόγω έκδοση έχει δύο πιθανές εξηγήσεις: είτε, για κάποιο λόγο που δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί, στα υπηρεσιακά έγγραφα αποφεύγονται οι αναφορές στις καθυστερήσεις των εκταμιεύσεων εκ μέρους του κράτους είτε, στην έκδοση των Τεχνικών Εταιρειών καταβάλλεται προσπάθεια να δικαιολογηθούν οι ανατιμήσεις στα κόστη των έργων στοχεύοντας σε μια κάποια αρνητική προδιάθεση, εκ μέρους του κοινού στο οποίο απευθύνεται, απέναντι στις δικτατορικές κυβερνήσεις. Άλλωστε, αφοριστικές και στην πραγματικότητα όχι τόσο ακριβείς αναφορές που υποστηρίζουν πως "δεν πραγματοποιήθηκαν μακροπρόθεσμα αναπτυξιακά σχέδια [και πως] ακόμα και τα ετήσια Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων που εκπονούνταν δεν ήταν ποτέ σίγουρο ότι θα πραγματοποιηθούν ολόκληρα καθώς συχνά περικόπτονταν"⁵⁵, μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως προσπάθειες δημιουργίας ενός "βολικού αφηγήματος", για μια εκ των υστέρων αποστασιοποίηση των Κατασκευαστικών Επιχειρήσεων από το στρατιωτικό καθεστώς μέσα από τη συνολική απόρριψη των πολιτικών που εφαρμόστηκαν, και στις οποίες, κατά τη διάρκεια υλοποίησής τους, ο ίδιος κλάδος αποτέλεσε βασικό εταίρο.

Στον αντίποδα των αρνητικών αποτιμήσεων για τις εν γένει οικονομικές πολιτικές της χούντας είναι η μαρτυρία του Ν. Μακαρέζου στο βιβλίο του για την "Οικονομία της Ελλάδος (21^η Απριλίου 1967 – 8 Οκτωβρίου 1973)"⁵⁶. Ο στόχος του εν λόγω πονήματος οριοθετείται εξ αρχής από τον ίδιο τον συγγραφέα: "Η παρούσα

⁵⁴ Η εν λόγω εισήγηση του Κοττεάκου έγινε στο συνέδριο του ΤΕΕ "Οι κατασκευές στην Ελλάδα" (1979). Ο.π.

⁵⁵ Ο.π., 114.

⁵⁶ Νικόλαος Ι. Μακαρέζος, *Η οικονομία της Ελλάδος: 21η Απριλίου 1967 - 8η Οκτωβρίου 1973*, ό.π.

εργασία αποτελεί τον κατ' αρχήν αντίλογο στις ανυπόστατες μομφές κατά της οικονομικής πολιτικής του Απριλιανού καθεστώτος, αντίλογο βασισμένο σε γεγονότα, αριθμούς και κρίσεις αντικειμενικών κριτών και των αρμοδίων διεθνών οικονομικών οργανισμών [αφού] από την λεγόμενη «μεταπολίτευση», κυρίως, και εντεύθεν, αδιάκοπη και συστηματική υπήρξε η προσπάθεια παραποιήσεως της νεώτερης Ελληνικής ιστορίας σ' όλες τις συνιστώσες της, από τον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και λοιπούς χώρους [sic]⁵⁷. Όπως καθίσταται σαφές στο βιβλίο επιχειρείται να υπερασπιστεί η οικονομική πολιτική του καθεστώτος κατά την περίοδο που ο ίδιος ο Μακαρέζος αποτελούσε μέλος της ηγετικής τριανδρίας και υπεύθυνος για την οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική.

Το πρώτο που πρέπει να σημειωθεί για την ανάλυση του Μακαρέζου είναι πως, αντίθετα από τη μεγάλη πλειοψηφία των μελετών που αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής, στη σκέψη του πρώην ισχυρού άντρα του καθεστώτος, τα χαρακτηριστικά της οικονομίας από τη δεκαετία του '60 και μετά δεν δικαιολογούν την προσέγγισή της ως ενιαία περίοδο, με την εξαετία από το 1967 έως το 1973 να χαρακτηρίζεται ως η "χρυσή εποχή" της συνολικής περιόδου. Για να τονίσει αυτή τη διάκριση ο Μακαρέζος επιλέγει καταρχάς να αντιπαραβάλλει την εικόνα της οικονομίας κατά τη διάρκεια της εξουσίας των Συνταγματαρχών, αφενός μεν με την περίοδο προ του πραξικοπήματος και αφετέρου με εκείνη που εγκαινίασε η πτώση της χούντας. Σε αυτή τη λογική η οικονομία της χώρας πριν την 21^η Απριλίου '67 παρουσιάζεται βρισκόμενη σε αρνητική τροχιά η οποία αντιστράφηκε μετά το πραξικόπημα. Αντίστοιχα, στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, με τον δηλωτικό της πολεμικής που το χαρακτηρίζει τίτλο "Η θεομηνία στην οικονομία κατά την «Μεταπολίτευση» και το κόστος της για τον Ελληνικό Λαό", πραγματεύονται θέματα σχετικά με τη "σοσιαλμανία" των ετών μέχρι το 1981, τον "τριτοδρομικό σοσιαλισμό" του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του '80, το δημόσιο χρέος, τον "γιγαντισμό" του δημοσίου τομέα κλπ.⁵⁸

Εστιάζοντας στην περίοδο κατά την οποία ήταν ο ίδιος υπεύθυνος για τον συντονισμό της οικονομικής πολιτικής του καθεστώτος και επιχειρώντας να αποδείξει την εικόνα του "οικονομικού θαύματος", ο Μακαρέζος επιλέγει να προβάλλει επιμέρους μακροοικονομικούς δείκτες και, κυρίως, να αφιερώσει πάνω από εκατό σελίδες του βιβλίου σε αναπαραγωγή δημοσιευμάτων του ξένου τύπου και

⁵⁷ Ο.π., 25-26.

⁵⁸ Για την περίοδο μέχρι το 1967, βλ. ό.π., 35-82 και για εκείνη που εγκαινίασε η μεταπολίτευση του 1974, ό.π., 369-402.

αποσπάσματα εκθέσεων από διεθνείς οργανισμούς, στα οποία εκθειάζονται τα "επιτεύγματα του Απριλιανού καθεστώτος στην οικονομία"⁵⁹. Παράλληλα, εξίσου σημαντικό μέρος του βιβλίου καταλαμβάνουν περιγραφές των πολιτικών που εφάρμοσε το καθεστώς για την οικονομία, την ανάπτυξη και τις επενδύσεις, ενώ σε ένα παράρτημα άνω των εκατό σελίδων γίνονται αναφορές σε συγκεκριμένα έργα δημόσιων και παράλληλων επενδύσεων κατά την ίδια περίοδο. Όσον αφορά στα επιμέρους ζητήματα που απασχολούν και την παρούσα εργασία, ο Μακαρέζος περιγράφει λεπτομερώς τις διαδικασίες παρακολούθησης της εκτέλεσης των αναπτυξιακών προγραμμάτων και της ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής εν γένει⁶⁰, μια εικόνα που, παρ' όλα αυτά, δεν επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία που μελετήσαμε. Ανάλογες είναι και οι αναφορές του στον Προγραμματισμό για τις Δημόσιες Επενδύσεις – την "εξυγίανση" του οποίου ανέλαβε το υπουργείο Συντονισμού (αφού "είχε προεπαναστατικά μεταβληθεί σε μέσον εξυπηρέτησως

⁵⁹ Αναφορές σε μακροοικονομικά δεδομένα υπάρχουν στο σύνολο του βιβλίου και κυρίως ό.π., 28-34 και 163-202. Για δημοσιεύματα από τον ξένο τύπο και αποσπάσματα εκθέσεων από διεθνείς οργανισμούς βλ. ό.π., 273-368 κ.α. Όπως βέβαια υποδεικνύουν τα στοιχεία (βλ. επόμενο κεφάλαιο), ένα τουλάχιστον μέρος των σχετικών άρθρων στον ξένο τύπο για την ελληνική οικονομία της περιόδου της δικτατορίας ήταν πληρωμένες από το καθεστώς των Αθηνών καταχωρίσεις.

⁶⁰ Γράφει ο Μακαρέζος, ό.π., 105-106: "Για την παρακολούθηση λοιπόν της εκτελέσεως των προγραμμάτων και την άσκηση της τρέχουσας οικονομικής πολιτικής, με βάση τις σημειούμενες εξελίξεις, καθιέρωσα, ως Υπουργός Συντονισμού, την οργάνωση επιτελικών αιθουσών. Το Υπουργείο Συντονισμού, όλα τα παραγωγικά Υπουργεία, η Τράπεζα της Ελλάδος, το ΚΕΠΕ, καθώς και όλες οι δημόσιες μεγάλες οικονομικές μονάδες ωργάνωσαν επιτελικές αίθουσες. Σε κατάλληλα ιστογράμματα και γραφικά κινήσεως είχαν απεικονισθεί παραστατικά οι προγραμματισμένες και επιθυμητές κινήσεις όλων των μεγεθών της οικονομίας, οι ενδιάμεσοι και τελικοί στόχοι της αναπτύξεως. Έτσι οι οικονομικοί επιτελείς είχαν μπροστά στα μάτια τους συνεχώς το «δέον γενέσθαι» για όλο το χρονικό βάθος του προγράμματος.

Παράλληλα όμως και σε καθημερινή σχεδόν βάση, καταγράφονταν στα ίδια γραφικά, με άλλο χρώμα, οι κινήσεις των μεγεθών που σημειώνονταν στην πράξη. Ο γραφικός αυτός έλεγχος των εξελίξεων και οι προβολές τους, όπου μπορούσαν να γίνουν, επέτρεπαν την έγκαιρη επίσημανση κάθε εκκολλημένης εκτροπής και έδιναν τους απαιτούμενους ερεθισμούς για την άσκηση της επιβαλλομένης βραχυχρονίου πολιτικής. Δηλαδή την εκτίμηση της καταστάσεως, τον προσδιορισμό των αιτιών της εκτροπής από την προγραμματισμένη πορεία και τον καθορισμό των αναγκαίων διαρθρωτικών χειρισμών για την επαναφορά των εξελίξεων προς τους προγραμματισμένους στόχους οικονομικής αναπτύξεως.

Τρεις επιτελικές ομάδες ελέγχου, αμιγώς τεχνοκρατικής συνθέσεως, εργάζονταν ταυτόχρονα αλλά χωριστά, όταν κατά την εφαρμογή του προγράμματος εντοπιζόταν τάση εκτροπής από την επιθυμητή πορεία της οικονομίας: Μία του Υπουργείου Συντονισμού, μία του ΚΕΠΕ και μία της Τραπέζης της Ελλάδος. Η κάθε μία ομάδα εκτιμούσε ανεξάρτητα την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, μελετούσε το πρόβλημα που είχε ανακύψει και διαμόρφωνε τις προτάσεις της για την λύση του.

Έτσι υπήρχε η δυνατότητα τριπλού ελέγχου – τριχοτομίας – για την λήψη της σωστής αποφάσεως. Μόλις ολοκληρωνόταν η μελέτη και από τις τρεις ομάδες, επακολουθούσε σύσκεψη υπό την προεδρία μου στο Υπουργείο Συντονισμού [...].

Κάθε μία από τις ομάδες ανέπτυξε την ανάλυσή της, προσδιόριζε τις γενεσιουργούς αιτίες του προβλήματος που είχε δημιουργηθεί, και διετύπωνε τις προτάσεις της για την λύση του. Ακολουθούσε διάλογος και το αποτέλεσμα της όλης αυτής διαδικασίας ήταν να λαμβάνεται από την ηγεσία του Υπουργείου Συντονισμού η ορθότερη δυνατή απόφαση για τους διορθωτικούς χειρισμούς που έπρεπε να γίνουν".

τοπικών και κομματικών συμφερόντων αντί των αναπτυξιακών αναγκών της χώρας"⁶¹) –, αναδεικνύοντας κυρίως τις πολιτικές για την αποκεντρωμένη περιφερειακή ανάπτυξη –τομέας που βρισκόταν στη δική του ευθύνη– μέσω των οποίων "κατωρθώθηκαν τόσο η καλύτερη αξιολόγηση και ιεράρχηση των τοπικών και περιφερειακών έργων, που έπρεπε να εκτελεσθούν, όσο και η επιτάχυνση της κατασκευής τους από τα τοπικά όργανα"⁶².

Διαρθρωση της εργασίας

Η εργασία διαρθρώνεται σε οκτώ κεφάλαια. Στα τρία πρώτα εξετάζονται οι προωθούμενοι κατά το β' μισό της δεκαετίας του '60 αναπτυξιακοί σχεδιασμοί και στα υπόλοιπα ορισμένες μόνο όψεις από το ευρύτερο θέμα περί Δημόσιων Επενδύσεων κατά τη διάρκεια της χούντας των Συνταγματαρχών.

Με την περίοδο της επταετίας να ορίζει ούτως ή άλλως τα πρωτεύοντα χρονικά όρια της παρούσας συμβολής, στο πρώτο κεφάλαιο επιλέχθηκε να αναλυθεί το 5ετές αναπτυξιακό πλάνο της στρατιωτικής κυβέρνησης⁶³ παρά το γεγονός ότι προηγείται χρονικά εκείνο που δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του '65 από την κυβέρνηση των αποστατών υπό τον Στ. Στεφανόπουλο. Η επιλογή αυτή υπαγορεύεται από την πεποίθηση του γράφοντα ότι η απόπειρα απάντησης σε ένα από τα βασικότερα ερωτήματα της εργασίας, ήτοι κατά πόσο μπορούμε να μιλήσουμε για κοινή λογική περί της οικονομίας και της ανάπτυξης παρά την πολιτική τομή που επιβάλλει η κήρυξη της δικτατορίας, εξυπηρετείται καλύτερα από ένα σχήμα που ξεκινάει και καταλήγει στις προωθούμενες από τους Συνταγματάρχες πολιτικές. Ως εκ τούτου στο πρώτο κεφάλαιο θα εξεταστούν οι γενικότεροι στόχοι και οι εξαγγελόμενες πολιτικές για τους επιμέρους τομείς της οικονομίας του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης που κατατέθηκε από τη χουντική κυβέρνηση το 1968, καθώς επίσης και ο ρόλος του Κράτους σε αυτή την αρχιτεκτονική..

⁶¹ Ο.π., 100.

⁶² Ο.π., 210.

⁶³ Υπουργείου Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήνα 1968

Αντίστοιχη δομή θα χαρακτηρίσει και το δεύτερο κεφάλαιο που αφορά το προγενέστερο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970⁶⁴: Προγραμματικοί στόχοι, επιμέρους μακροοικονομικές επιδιώξεις και διαρθρωτικές πολιτικές για κάθε τομέα οικονομικής δραστηριότητας, η αντίληψη που εκφράζεται για το ρόλο του Κράτους στην οικονομία και την αναπτυξιακή διαδικασία. Η απουσία οποιουδήποτε άλλου προγραμματικού κειμένου για τον δημόσιο επενδυτικό σχεδιασμό πριν την περίοδο της χούντας επιβάλλει ένα πρόσθετο, αυτοτελές υποκεφάλαιο για τις επενδύσεις κατά την περίοδο 1966-1970, έτσι όπως παρουσιάζονται στον 5ετές αναπτυξιακό προγραμματισμό για την ίδια πενταετία.

Η κατά το μέτρο του δυνατού συνοπτική αλλά ταυτόχρονα ολοκληρωμένη παρουσίαση όσων ορίζονται στα δύο 5ετή προγράμματα αποσκοπεί στο να μπορεί κάποιος, ανεξάρτητα από τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας, να διαμορφώσει ανεξάρτητη αντίληψη για τις όποιες ταυτίσεις και διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο κειμένων. Αυτή ακριβώς η διάθεση συγκριτικής ανάλυσης εξυπηρετείται στο τρίτο κεφάλαιο. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστούν αντιπαραβολικά η αρχική στοχοθεσία, οι πολιτικές για την προώθηση της ανάπτυξης και οι εξαγγελίες για τον κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Στο δεύτερο μέρος η εστίαση μεταφέρεται στις δημόσιες επενδύσεις. Πέραν του περιγραφικού, θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί σε όλη της την έκταση η αρχιτεκτονική των δημόσιων επενδύσεων έτσι όπως προβάλλεται στα δύο 5ετής αναπτυξιακά σχέδια: οι τομείς στους οποίους το Κράτος προβλέπεται να αναπτύξει επενδυτική δραστηριότητα, το συνολικό ύψος των πόρων που υπολογίζεται να δαπανηθούν, η κατανομή τους ανά τομέα και κλάδο. Βασικό συμπέρασμα του κεφαλαίου είναι πως τα δύο αναπτυξιακά προγράμματα, ως κείμενα στα οποία αντανakλάται η οικονομική φιλοσοφία των εκτελεστικών εξουσιών που τα παρήγγειλαν, ουσιαστικά ταυτίζονται. Οι κοινές, διαρθρωτικές με τη σημερινή ορολογία, πολιτικές που εξαγγέλλονται, η συμφωνία στους απώτερους στόχους για την οικονομία και η ακριβής οριοθέτηση του ρόλου που καλείται να ενσαρκώσει το Κράτος, συνηγορούν σε αυτή την ταύτιση. Περαιτέρω, οι αντίστοιχες ταυτίσεις αναφορικά με τις προβλέψεις για τις δημόσιες επενδύσεις, τόσο ως προς το ύψος των πόρων που υπολογίζεται να διατεθούν όσο και σε σχέση με την τομεακή κατανομή τους, υποδεικνύει, αν μη τι άλλο, πως ο χαρακτήρας και η έκταση

⁶⁴ Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, Αθήνα 1965

που έλαβε η ανάπτυξη των υποδομών κατά τη χουντική περίοδο αποτελούσε πραγμάτωση ειλημμένων πολιτικών αποφάσεων και σχεδιασμών των προηγούμενων ετών.

Τουλάχιστον μέχρι και τη λήξη του, το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 αποτέλεσε σημείο αναφοράς κάθε προωθούμενης πολιτικής για την οικονομία και την ανάπτυξη. Στο αντίστοιχο 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων που παρουσιάστηκε ένα περίπου χρόνο μετά το αναπτυξιακό πλάνο υπογραμμίζεται ρητά αυτή ακριβώς η σχέση ενώ περιγράφονται αναλυτικά οι κατευθύνσεις που θα ακολουθήσει το επενδυτικό πρόγραμμα. Στο τέταρτο λοιπόν κεφάλαιο θα παρουσιαστεί ο 5ετής σχεδιασμός για τις δημόσιες επενδύσεις, τόσο σε επίπεδο περιγραφικών εξαγγελιών για κάθε τομέα δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας ξεχωριστά όσο και αναφορικά με τα ύψη των πόρων που αναμένεται να διατεθούν.

Η εξειδίκευση του πενταετούς σχεδιασμού για τις δημόσιες επενδύσεις γινόταν από εκεί και πέρα μέσα από τα ετήσια Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Στο πέμπτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα εστιάσουμε στο νομικό πλαίσιο που όριζε αυτές ακριβώς τις διαδικασίες και, κυρίως, στη διοίκηση που ήταν επιφορτισμένη με τον συντονισμό και την υλοποίηση των σχεδιασμών. Θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστούν οι μηχανισμοί προτάσεων, εγκρίσεων ή απορρίψεων και παρακολούθησης της υλοποίησης των έργων που εντάσσονταν στα ετήσια Προγράμματα, καθώς και οι αλλαγές στο σύνολο του διοικητικού μηχανισμού που έλαβαν χώρα τη διετία 1970-1971. Αυτές ακριβώς οι εκτεταμένες διοικητικές αλλαγές υποδεικνύουν τα όρια του μηχανισμού που κλήθηκε να διαχειριστεί ένα συνεχώς διευρυνόμενο σε αξία Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων ενώ παράλληλα αντανακλούν ενδοκαθεστωτικές και ενδοϋπηρεσιακές προστριβές.

Η επικοινωνιακή εκμετάλλευση της οικονομικής συγκυρίας και η προπαγάνδα για τα δημόσια έργα που υλοποιούνταν στα πλαίσια των επενδυτικών προγραμμάτων αποτελεί το θέμα του έκτου κεφαλαίου. Αποδεχόμενοι αξιωματικά ότι η επιζώσα μέχρι και σήμερα συλλογική αντίληψη για την εποχή ως περίοδο στην οποία κατασκευάστηκε ένα μεγάλο μέρος των υποδομών της χώρας, διαμορφώθηκε και από την εικόνα που το ίδιο το καθεστώς προώθησε κατά την περίοδο της κυριαρχίας του, θα παρουσιαστούν βασικές όψεις αυτής της απεύθυνσης η οποία έκανε χρήση όλων των διαθέσιμων μέσων της εποχής: τύπος, ραδιόφωνο, τηλεόραση, εκδόσεις, κινηματογραφικά επίκαιρα. Παράλληλα, θα διατυπωθούν κάποιοι πρώιμοι

προβληματισμοί για τους αποδέκτες αυτής της επικοινωνιακής εκστρατείας εκ μέρους του καθεστώτος: ήταν μόνο οι πλατιές μάζες του πληθυσμού από τις οποίες επιχειρείτο να αντληθεί κοινωνική νομιμοποίηση ή βρισκόμαστε μπροστά σε μια παράλληλη προσπάθεια να κινητοποιηθεί παραγωγικά το μεγάλο κεφάλαιο, εγχώριο κυρίως αλλά και εξωχώριο, που δεν έδειχνε να ανταποκρίνεται στο ρόλο που του επιφυλασσόταν;

Μια παράμετρος η οποία απουσιάζει εντελώς από το λόγο του καθεστώτος περί δημοσίων έργων, τα προβλήματα που προέκυψαν κατά την διαδικασία υλοποίησης των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, θα αποτελέσει το κυρίως θέμα του προτελευταίου κεφαλαίου. Τα επίσημα έγγραφα μαρτυρούν ανεπάρκεια ή πλήρη απουσία μελετών, καθυστερήσεις στην κατασκευή των έργων, μεγάλες ή μικρότερες ανατιμήσεις στα κόστη τους. Παράλληλα αναδεικνύεται το ζήτημα των ελλείψεων σε ειδικευμένο τεχνικό προσωπικό αλλά, κυρίως, η αποτυχία του συστήματος ένταξης και υλοποίησης έργων βάσει των κριτηρίων που είχαν εξ αρχής θεσπιστεί με γνώμονα την "εξυγίανση" του συστήματος των δημόσιων επενδύσεων. Τα πρακτικά των υπουργικών συσκέψεων φανερώνουν τις απόπειρες ερμηνείας και την υποβάθμιση τελικά των ζητημάτων αυτών εκ μέρους των στελεχών του καθεστώτος, αντίθετα από την ανάδειξή τους στο πλαίσιο του απαξιωτικού για την προηγούμενη περίοδο λόγου. Τέλος, παρά τις αλλαγές που προωθούνται στη διοίκηση και στους μηχανισμούς του Κράτους που εμπλέκονταν με τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, αφενός ο δεσπότης ρόλος του υπουργείου Συντονισμού και του υπουργού προσωπικά και αφετέρου ο ακόμα μεγαλύτερος συγκεντρωτισμός του συστήματος μετά τον ανασχηματισμό του 1971 φαίνεται πως υπονομεύουν ακόμα περισσότερο την αποτελεσματικότητα των φιλόδοξων σχεδιασμών για τις Δημόσιες Επενδύσεις.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, μέσα από τα λίγα στον αριθμό διαθέσιμα σχετικά τεκμήρια, θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστεί η αποτίμηση που κάνει το ίδιο το καθεστώς στο έργο που είχε μέχρι το 1972 επιτευχθεί στο πλαίσιο των δημοσίων επενδυτικών προγραμμάτων.

1. Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972

1.1. Στόχοι και εξαγγελόμενες πολιτικές για τους επιμέρους τομείς της οικονομίας

Με απόφαση του υπουργού Συντονισμού, Ν. Μακαρέζου, στις 29/5/67 συστάθηκε επιτροπή για τη σύνταξη του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972, με σαφείς οδηγίες τουλάχιστον για τη βασική φιλοσοφία που θα το χαρακτήριζε. Στην επιτροπή συμμετείχαν ανώτατα στελέχη της Αγροτικής Τράπεζας (ΑΤΕ), της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΕΤΒΑ) και του υπουργείου Συντονισμού⁶⁵. Στο αρχικό στάδιο της διαδικασίας συγκροτήθηκαν είκοσι ομάδες εργασίας αποτελούμενες από πλήθος ειδικών, επιφορτισμένες με την κατάρτιση εκθέσεων για τους επιμέρους τομείς της οικονομίας. Οι εκθέσεις τους, διακηρυκτικά τουλάχιστον, αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία έγινε η πρώτη επεξεργασία του προγράμματος από το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). Το 5ετές Πρόγραμμα κατατέθηκε τελικά στις 20/12/67 και εγκρίθηκε άμεσα από το Εθνικό Συμβούλιο Οικονομικής Πολιτικής, ενώ, λίγες ημέρες αργότερα, με νέα απόφαση του Μακαρέζου, ανατέθηκε στην επιτροπή και στις επιμέρους ειδικές ομάδες εργασίας ο συντονισμός των ενεργειών για την υλοποίηση των προτάσεων του προγράμματος, με την τελική ευθύνη για την προώθηση των σχετικών νομοσχεδίων και των διοικητικών αποφάσεων να βαρύνει τους υπουργούς του καθεστώτος⁶⁶.

⁶⁵ Για την εξαγγελία σύστασης της επιτροπής βλ. εφ. *Τα Νέα*, 31/5/1967, σ. 1.

⁶⁶ Με την υπ' αριθμό 24607/784/29.5.67 απόφαση του υπουργού Συντονισμού, η Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως συγκροτήθηκε με πρόεδρο τον Κων. Θάνο (γ.γ. του υπ. Συντονισμού και μετέπειτα υποδιοικητής της ΤτΕ) και μέλη τους Ι. Λαμπρούκο (γενικός διευθυντής υπ. Συντονισμού), Γρ. Πανά (υποδιοικητής ΕΤΒΑ), Δημ. Κόλλια (υποδιοικητής ΑΤΕ), Ευστ. Πανά και Κων. Δούση (διευθυντές στο υπ. Συντονισμού), Γ. Κουτσουμάρη (καθηγήτρια ΑΣΟΕΕ), Αχ. Κομνηνό (οικονομολόγος) και Δημ. Μαρινόπουλο (πρόεδρος ΣΕΒ).

Με την υπ' αριθμό 3466/31/19.1.68 απόφαση, η επιτροπή μετονομάστηκε σε Κεντρική Επιτροπή Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, εμφανίζοντας και κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τη

Από τη δημοσίευση του Προγράμματος και για τα επόμενα χρόνια, κάθε πολιτική που δρομολογείται, ιδιαίτερα αναφορικά με τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και τα γενικότερα ζητήματα που περιγράφονται αναλυτικά στις σελίδες του, αναφέρεται στο συγκεκριμένο κείμενο. Ως εκ τούτου, στο παρόν κεφάλαιο θα χαρτογραφηθεί αυτή η συνολική προγραμματική σύλληψη για την ανάπτυξη και την οικονομία, στη βάση της οποίας αποφασίστηκε και η υλοποίηση ενός μεγαλεπήβολου Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων.

Το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972 αποτελείται από την εισηγητική έκθεση του προέδρου της επιτροπής, με τα 27 κεφάλαια που αποτελούν το κυρίως μέρος του να αναπτύσσονται σε πέντε διακριτά μέρη: (α) Βασικές Κατευθύνσεις της Πολιτικής Ανάπτυξης, (β) Ανάπτυξη των Κλάδων Δραστηριότητας, (γ) Βασικοί Τομείς της Κρατικής Δραστηριότητας, (δ) Επιδιωκόμενες Μεταβολές στη Διάρθρωση της Οικονομίας και, (ε) Εξασφάλιση Εσωτερικής και Εξωτερικής Ισορροπίας της Οικονομίας. Τα επιμέρους κεφάλαια καλύπτουν κάθε τομέα της πολιτικής οικονομίας και κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας, με τη γενικότερη διάρθρωσή τους να συγκροτείται γύρω από την αποτίμηση της προόδου που είχε επιτευχθεί μεταπολεμικά, τα προβλήματα που αντιμετώπιζονταν στη συγκυρία, τις μακροχρόνιες επιδιώξεις και, τέλος, τις προγραμματιζόμενες παρεμβάσεις. Στο τέλος

σύστασή της, με την αποχώρηση των Γ. Κουτσουμάρη και Αχ. Κομνηνού και τον διορισμό ως μέλη των Λουκά Πάτρα (γενικός διευθυντής Κυβερνητικής Πολιτικής Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως), Ηλ. Μπαλόπουλου (γενικός επιστημονικός διευθυντής ΚΕΠΕ) και Κων. Δρακάτου (διευθυντής στο υπουργείο Συντονισμού).

Για τα παραπάνω βλ. και Υπουργείων Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήνα 1968, 7-11.

Οι 23 πρώτες Ομάδες Εργασίας, όπως ανακοινώθηκε στις 20/3/68, προβλεπόταν να απασχοληθούν με τα εξής θέματα: Οργάνωση και κίνητρα προώθησης εξαγωγών, αναμόρφωση έμμεσων φόρων, φόροι υπέρ τρίτων, προώθηση μέτρων οργάνωσης της αγοράς εργασίας, εκσυγχρονισμός πολιτικής δημόσιου δανεισμού, αναθεώρηση αγορανομικής νομοθεσίας, αναθεώρηση καπνικής νομοθεσίας, αναμόρφωση δήμων και κοινοτήτων, ίδρυση ειδικών φορέων χρηματοδότησης καταναλωτών, αναδιάρθρωση γεωργικής παραγωγής, βελτίωση του μεγέθους και της λειτουργίας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (επιτάχυνση αναδάσμου), ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και των σχετικών βιομηχανιών, προώθηση της εφαρμογής των παρεχόμενων κινήτρων υπέρ της βιομηχανίας, προώθηση της δημιουργίας βιομηχανικών ζωνών και περιοχών, αναδιοργάνωση των λιμανιών της χώρας, χρηματοδότηση έργων ύδρευσης-αποχέτευσης, προώθηση μέτρων πολιτικής για τον τουρισμό, την εκπαίδευση την ηλεκτρική ενέργεια και τα καύσιμα, τα μεταλλεία και τα ορυχεία, τον εκσυγχρονισμό των σιδηροδρόμων και της πολιτικής αεροπορίας. Βλ. εφ. *Το Βήμα*, 21/3/1968, σ. 1 και 7. Το ίδιο κείμενο του δημοσιεύματος της εφημερίδας εντοπίζεται και στο αρχείο του Ν. Μακαρέζου, με ημερομηνία 19/3/1968 αυτή τη φορά, κάτι που υποδεικνύει τους πραγματικούς συντάκτες των σχετικών άρθρων που δημοσιεύονταν στις καθημερινές της εποχής (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 184/Α, έγγρ. 10. Σε ένα άλλο, χρονολογητο αυτή τη φορά, έγγραφο από το προσωπικό αρχείο του Ν. Μακαρέζου που –όπως υποδηλώνει το χειρόγραφο τίτλος του "Διά το Σάββατον"– κατά πάσα πιθανότητα επίσης διοχετεύτηκε στον τύπο, γίνεται λόγος για 36 στον αριθμό Ομάδες Εργασίας, με "περατωμένο" το έργο των 23 εξ' αυτών. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 184/Α, έγγρ. 19.

του Προγράμματος παρατίθεται παράρτημα με συγκεκριμένα προτεινόμενα μέτρα πολιτικής και θεσμικών μεταρρυθμίσεων.

Πριν την αναλυτική παρουσίαση του Προγράμματος και προκειμένου να διαφανεί το κλίμα της περιόδου που αντανακλάται στο ίδιο το κείμενο αναφορικά με την οικονομία, έχει αξία να σημειωθούν δύο στοιχεία που επανέρχονται συνεχώς, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο: αυτά της αισιοδοξίας για τις προοπτικές που ανοίγονται για το μέλλον και των απαιτήσεων που υπαγορεύει η διαδικασία ένταξης στην ΕΟΚ. Το αίσθημα υπέρμετρης αισιοδοξίας εκφράζεται σε κάθε επιμέρους μακροοικονομικό στόχο και μπορεί να εξηγηθεί στη βάση της δυναμικής που ανέπτυξε η ελληνική οικονομία όλη την προηγούμενη περίοδο – επιδόσεις που το καθεστώς επικαλείται συνεχώς, αρχικά ως βάση για τον καθορισμό των νέων στόχων, και αργότερα, σε μεταγενέστερα κείμενα, ως μέτρο σύγκρισης με τα αποτελέσματα των εφαρμοζόμενων από τους ίδιους πολιτικών. Τα δεδομένα που υπαγορεύει η προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ από την άλλη, είναι εξίσου καθοριστικά για την ανάλυση των παραγωγικών κυρίως κλάδων της οικονομίας, όπως εκείνους της γεωργίας και της βιομηχανίας, αλλά και τομέων που κρίνεται πως σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το στόχο βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας, όπως η ευρύτερη πολιτική για τις μεταφορές⁶⁷.

Οι απώτεροι στόχοι της αναπτυξιακής διαδικασίας, έτσι όπως διακηρύσσονται στο Πρόγραμμα, κωδικοποιούνται γύρω από τη σύγκλιση με τις ανεπτυγμένες χώρες (όσον αφορά το κατά κεφαλή εισόδημα), τη δικαιότερη κοινωνική και χωροταξική κατανομή του παραγόμενου πλούτου (μέσα από τη στοχευμένη διασπορά των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των εργασιακών ευκαιριών), την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας στη βάση της προοπτικής ένταξης στην ΕΟΚ, τη βελτίωση στο ισοζύγιο πληρωμών και τον εκσυγχρονισμό των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών εκπαίδευσης, υγείας, πρόνοιας και κοινωνικών ασφαλίσεων⁶⁸. Οι στόχοι αυτοί κρίνεται πως μπορούν να επιτευχθούν μόνο μακροπρόθεσμα, ενώ, αντίθετα, ως άμεσα υλοποιήσιμοι για την πενταετία 1968-1972 στόχοι, προσδιορίζονται: (α) η επίτευξη μέσου ρυθμού ανάπτυξης μεταξύ 7,5% και 8,5%, (β) η διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας, (γ) η σημαντική βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του συνόλου της οικονομίας, (δ) η εφαρμογή σημαντικών

⁶⁷ Βλ. μεταξύ άλλων, Υπουργείον Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, ό.π., 28, 44, 56, 63, 72, 99 κ.α.

⁶⁸ Ο.π., 17.

διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων σχετικά με την παραγωγή και το ισοζύγιο πληρωμών, (ε) ο εστιασμένος στον εκσυγχρονισμό των βασικών υποδομών της χώρας προσανατολισμός των επενδύσεων –με ταυτόχρονη ορθολογικότερη κατανομή τους σε όλη την επικράτεια–, (στ) οι στοχευμένες παρεμβάσεις για δημιουργία 350.000 νέων θέσεων εργασίας και η ανακατανομή μέρους του εργατικού δυναμικού προς τομείς υψηλής παραγωγικότητας, (ζ) οι βελτιώσεις στη διανομή του εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και, τέλος, (η) η πραγματοποίηση θεσμικών μεταρρυθμίσεων στη δημόσια διοίκηση, στο φορολογικό σύστημα και στις αγορές εργασίας και κεφαλαίου⁶⁹.

Ως προς τις βασικές κατευθύνσεις των προωθούμενων πολιτικών ανάπτυξης που αναλύονται στο Πρόγραμμα, η διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας εμφανίζεται ως ο πλέον κρίσιμος παράγοντας στις συνθήκες των προγραμματιζόμενων επεκτατικών πολιτικών αύξησης των επενδύσεων. Σε αυτό το πλαίσιο κρίνεται πως οι πιθανότητες εκδήλωσης πληθωριστικών πιέσεων μπορούν να ακυρωθούν μέσα από μέτρα απελευθέρωσης και ενίσχυσης του ανταγωνισμού⁷⁰, την κατά περίπτωση εφαρμογή κατάλληλων νομισματικών και δημοσιονομικών πολιτικών, και, τέλος, τη χρησιμοποίηση του ίδιου του προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων ως εργαλείο άσκησης κυκλική και αντικυκλική πολιτικής.

Ο στόχος επίτευξης του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ μεταξύ 7,5% και 8,5% για την πενταετία 1968-1972 ουσιαστικά αποτελεί πρόβλεψη για την τελική επίδοση του συνόλου της οικονομίας. Η αισιόδοξη αυτή εκτίμηση προκύπτει καταρχάς στη βάση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας κατά την προηγούμενη περίοδο⁷¹, σε συνδυασμό με την πεποίθηση για περαιτέρω αύξηση του ΑΕΠ μέσω *"της εκμεταλλεύσεως των υφισταμένων και δημιουργίας περαιτέρω δυνατοτήτων οικονομικής αναπτύξεως"*⁷² καθώς και μέσω της αξιοποίησης των δυνατοτήτων των επιμέρους κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Η περαιτέρω συνεισφορά των επιμέρους κλάδων, πέρα από την καλύτερη αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της

⁶⁹ Ο.π., 18-19.

⁷⁰ Ως μέτρα απελευθέρωσης και ενίσχυσης τους "υγιούς ανταγωνισμού", όπως σημειώνεται, αναφέρονται η "κατάργησης ή απλοποίησης της διαδικασίας χορηγήσεως αδειών σκοπιμότητας, η κατάργησης προνομίων και κλειστών επαγγελμάτων, η καταπολέμησης μονοπωλιακών ή ολιγοπωλιακών καταστάσεων εις την αγοράν κλπ.". Ο.π., 20-21.

⁷¹ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, "κατά την τελευταίαν δεκαετίαν, το ακαθάριστον εγχώριον προϊόν εσημείωσε μέσον ετήσιον ρυθμόν αυξήσεως 6,2%. Ο εν λόγω ρυθμός, συγκρινόμενος με τους επιτυχηθέντας ρυθμούς αναπτύξεως εις την Χώραν μας κατά προηγούμενας χρονικάς περιόδους και εις τας άλλας αναπτυσσομένας οικονομίας, εμφανίζεται ικανοποιητικός". Ο.π., 157.

⁷² Ο.π., 22.

χώρας, υπολογίζεται πως μπορεί να επιτευχθεί μέσα από διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στην παραγωγή, από κίνητρα για επενδύσεις και άλλες πολιτικές προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων. Από την άλλη, οι όποιες δυσχέρειες είναι δυνατό να προκύψουν από τη μη ετοιμότητα των εμπλεκόμενων δημόσιων και ιδιωτικών φορέων –ή ακόμα και του ίδιου του εργατικού δυναμικού που θα κληθεί να υποστηρίξει τις μεταρρυθμίσεις–, κρίνεται πως θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μέσω σειράς μέτρων και θεσμικών παρεμβάσεων σε συνδυασμό με την παράλληλη προώθηση της τεχνικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης⁷³.

Ο στόχος για περαιτέρω αύξηση του ΑΕΠ σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με μια άλλη προγραμματική επιδίωξη του σχεδίου οικονομικής ανάπτυξης που αφορά στη δικαιότερη κατανομή του συνολικού παραγόμενου εισοδήματος μεταξύ *"των διαφόρων εισοδηματικών τάξεων και περιφερειών της Χώρας"*⁷⁴. Σχετικά με αυτή τη γενικότερη επιδίωξη ενίσχυσης των *"ασθενεστέρων κοινωνικών τάξεων"* και *"δικαιότερας διανομής του εισοδήματος [...] εις τας περιφερείας της Χώρας"*, προαναγγέλλεται μεγάλη αύξηση των δημοσίων δαπανών και αναδιανομή πόρων προς τους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και των κοινωνικών ασφαλίσεων, καθώς και ένα ευρύ πρόγραμμα δημιουργίας βιομηχανικών, γεωργικών και τουριστικών κέντρων *"ως πόλων έλξεως της οικονομικής δραστηριότητας εις εκάστην περιοχήν, επί τη βάσει των εν αυτή διαθέσιμων πόρων και του ευρύτερου περιβάλλοντος αυτής"*. Ξεκαθαρίζεται βέβαια εξαρχής πως προϋπόθεση για τις πολιτικές δικαιότερης κατανομής του εισοδήματος είναι να μην υπονομεύουν τη γενικότερη οικονομική πρόοδο, έτσι ώστε *"η ανάγκη βελτιώσεως του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού να συμβαδίζει με την πραγματοποίησιν ενός προγράμματος ηυξημένων επενδύσεων και ηυξημένης απασχολήσεως, εντός των πλαισίων της νομισματικής σταθερότητας και διαρκούς ισορροπίας εις την αγοράν εργασίας ως και εις το ισοζύγιον πληρωμών"*⁷⁵.

Η προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ, με τη συνακόλουθη υποχώρηση της δασμολογικής προστασίας και την παράλληλη διεύρυνση της ελεύθερης διακίνησης των αγαθών από τις χώρες της Ένωσης, εμφανίζεται ως ο πλέον αποφασιστικός

⁷³ Ο.π., 22-25, 157-164.

⁷⁴ Αν κρίνουμε από τους υπολογισμούς και τις πολιτικές που αναφέρονται προς αυτή την κατεύθυνση προκύπτει πως η επιδίωξη της δικαιότερης κατανομής του συνολικού εισοδήματος στοχεύει κατά κύριο λόγο στον αγροτικό πληθυσμό. Πιο συγκεκριμένα, γίνονται αναφορές στην προσδοκώμενη αύξηση κατά 6,5% ετησίως του προϊόντος στη γεωργία, σε εισοδηματικές παροχές και ενισχύσεις της γεωργικής παραγωγής, ενώ αντίθετα, και όσον αφορά τους μη γεωργικούς τομείς της οικονομίας, εξαγγέλλεται η στενή σύνδεση του ρυθμού αύξησης μισθών και ημερομισθίων με την αύξηση της παραγωγικότητας. Ο.π., 26.

⁷⁵ Ο.π., 25-27.

παράγοντας που καθιστά επιτακτική την ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας και βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Εκτός από την περαιτέρω εξειδίκευση των σχετικών κατευθύνσεων για κάθε κλάδο της παραγωγής ξεχωριστά, στο 5ετές Πρόγραμμα περιλαμβάνεται ξεχωριστό κεφάλαιο στο οποίο συμπυκνώνεται το πλαίσιο των απαραίτητων προϋποθέσεων προς αυτή την κατεύθυνση. Ως *"μέσον επιτεύξεως ουσιαστικών βελτιώσεων εις την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα"* σημειώνεται ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας, μια *"σύνθετος επιδίωξις"* που συνίσταται αφενός μεν στον εκσυγχρονισμό των μεθόδων παραγωγής και την επέκταση των βασικών υποδομών ώστε να μειωθεί το κόστος παραγωγής, και αφετέρου στην εξειδίκευση της παραγωγικής διαδικασίας ώστε να επωφεληθεί από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας και να παρασυρθεί σε τομείς υψηλής παραγωγικότητας. Στους ίδιους απώτερους στόχους εστιάζουν οι προαναγγελίες για μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση, στο φορολογικό σύστημα και στις αγορές εργασίας και κεφαλαίου⁷⁶.

Μια σειρά περισσότερο συγκεκριμένων μέτρων που κρίνεται πως θα συμβάλλουν στην ενίσχυση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας συμπληρώνουν τη λογική προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού. Από αυτά ξεχωρίζουν καταρχάς οι αναφορές στην ανάγκη αξιοποίησης των συντελεστών παραγωγής του κάθε κλάδου ξεχωριστά, όπως η επέκταση των λιπασμάτων και η χρήση βελτιωμένων σπόρων και μεθόδων παραγωγής στη γεωργία και οι συγχωνεύσεις μικρών μονάδων με την παράλληλη βελτίωση της διοικητικής οργάνωσης στον βιομηχανικό τομέα. Επιπρόσθετα, αναφορές γίνονται στη δρομολογημένη στενή σύνδεση των αμοιβών στους μη γεωργικούς κλάδους της οικονομίας με την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας, στην απαιτούμενη βελτίωση της εξειδίκευσης του εργατικού δυναμικού μέσω της επέκτασης της τεχνικής εκπαίδευσης, στην κατάργηση αδικαιολόγητων επιβαρύνσεων στο κόστος παραγωγής –με αναφορές στις καταργήσεις φόρων υπέρ τρίτων–, σε κίνητρα για εξαγωγικές δραστηριότητες και ξένες επενδύσεις κ.α.⁷⁷

⁷⁶ Σε όλα τα παραπάνω προστίθεται ακόμα η "αλλαγής νοοτροπίας και δημιουργίας αισθήματος ηυξημένης ευθύνης εις τους κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, ως και την τεχνικήν, οικονομικήν και πνευματικήν, εν γένει, ηγεσίαν της Χώρας, όσον αφορά τον ιδιαίζοντα ρόλον των εις την οικονομικήν, κοινωνικήν και πολιτιστικήν ανάπτυξιν της Χώρας. Τούτο", σημειώνεται, "θα επιτρέψη την ανάπτυξιν πνεύματος αμοιβαίας κατανοήσεως και εμπιστοσύνης μεταξύ όλων των παραγόντων της οικονομικής ζωής του τόπου και θα επιταχύνη την όλην διαδικασίαν αναπτύξεως και εφαρμογής της νέας τεχνολογίας, ως και των υιοθετουμένων νέων ιδεών και συστημάτων δράσεως". Ό.π., 28-29.

⁷⁷ Ό.π., 29-31. Για πιο αναλυτικές προβλέψεις σχετικά με την αύξηση της παραγωγικότητας ανά τομέα παραγωγής ό.π., 168-170. Για την αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία με παράθεση σειράς

Παράλληλα με τα ανωτέρω μέτρα, στο *Πρόγραμμα* αναδεικνύεται η ανάγκη αναδιάρθρωσης του συνόλου της παραγωγής προς όφελος τομέων που εμφανίζουν συγκριτικά πλεονεκτήματα, όπως εκείνοι της μεταποίησης και της καλλιέργειας συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων⁷⁸. Όντας στον πυρήνα της οικονομικής φιλοσοφίας του Προγράμματος η θέση ότι οι πρωτοβουλίες προς τις προσδοκώμενες κατευθύνσεις ανήκουν στους ιδιώτες, ως μόνος αποδεκτός τρόπος ενεργής παρέμβασης εκ μέρους της κρατικής αρχής προκρίνεται καταρχάς μια νέα πολιτική κινήτρων, αφού το ισχύον πλαίσιο –με συγκεκριμένες αναφορές στη βιομηχανία– αποτιμάται ως αναποτελεσματικό⁷⁹. Τα εν λόγω άμεσα κίνητρα διακρίνονται σε φορολογικά και πιστωτικά, ενώ ως συμπληρωματικές ενέργειες πλήρωσης των απαραίτητων προϋποθέσεων για την ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας γίνονται αντιληπτές οι κρατικές πρωτοβουλίες κατασκευής έργων υποδομών και στήριξης περιοχών που εμφανίζουν προοπτικές ανάπτυξης. Το ισχύον πλαίσιο κινήτρων και οι πρωτοβουλίες του καθεστώτος μέσω σειράς αναγκαστικών νόμων, συμπληρώνονται, τέλος, από αναφορές στις απαραίτητες πολιτικές προσέλευσης ξένου κεφαλαίου⁸⁰.

Ένας άλλος βασικός στόχος του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972, που συνδέεται εξάλλου οργανικά με μια σειρά επιμέρους σχεδιασμών, αποτελεί η περιφερειακή ανάπτυξη. Οι υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ της περιοχής της πρωτεύουσας και της υπόλοιπης χώρας όσον αφορά το κατά κεφαλή εισόδημα και το επίπεδο διαβίωσης οριοθετούν καταρχάς το πρόβλημα, με τις διακηρύξεις για "*δημιουργία πόλων ανάπτυξεως*" σε συνδυασμό με ένα ευρύ πρόγραμμα ανάπτυξης κοινωνικών και οικονομικών υποδομών –επικεντρωμένων στους τομείς μεταφορών και επικοινωνιών, στο σύστημα εκπαίδευσης και λειτουργίας των απαραίτητων κοινωνικών υπηρεσιών– να αποτελούν τις προτεινόμενες ενέργειες στην κατεύθυνση αντιμετώπισής του. Ως εκ τούτου, γίνεται κατανοητό ότι ο

προβλεπόμενων μεταρρυθμίσεων και βελτιώσεων, ό.π., 57-62. Για τη γενικότερη πολιτική στους μισθούς και τα ημερομίσθια βλ. επίσης ό.π., 39-40.

⁷⁸ Ο.π., 160-164.

⁷⁹ Για αναφορές στην ανάγκη ενίσχυσης των κινήτρων για διάφορους κλάδους βλ. ό.π., 81-83, 95 και 108-109.

⁸⁰ Συγκεκριμένες αναφορές στο νομικό πλαίσιο κινήτρων γίνονται για το Ν. 4171/61 "Περί λήψεως γενικών μέτρων διά την υποβοήθησιν της αναπτύξεως της Οικονομίας της Χώρας", καθώς και τους αναγκαστικούς νόμους του καθεστώτος 147/67 "περί συμπληρώσεως της περί κινήτρων διά βιομηχανικάς επενδύσεις κειμένης νομοθεσίας" και 148/67 "Περί μέτρων προς ενίσχυσιν της κεφαλαιαγοράς". Για τις πολιτικές προσέλευσης ξένου κεφαλαίου αναφέρεται και το νομοθετικό διάταγμα 2687/53 "περί επενδύσεων και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού". Για την ανάλυση των πολιτικών αυτών στο Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972, βλ. ό.π., 49-51 και 79-81 για περαιτέρω εξειδίκευση στον τομέα της βιομηχανίας.

σχεδιασμός για την περιφερειακή ανάπτυξη απαντάει καταρχάς σε μια από τις κεντρικές εξαγγελίες του Προγράμματος που είναι η αντιμετώπιση των ανισοτήτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, τουλάχιστον ως προς τις στοιχειώδεις κοινωνικές παροχές – και με την έννοια της εξασφάλισης των απαραίτητων παραγωγικών και οικονομικών υποδομών. Κατ' αυτή την έννοια η περιφερειακή ανάπτυξη σχετίζεται επίσης οργανικά με τις πολιτικές για τη γεωργία, τη βιομηχανία και την τουριστική ανάπτυξη, με προβλέψεις για μεγάλα εγγυιοβελτιωτικά έργα και κατά τόπους αναδιάρθρωση των γεωργικών δραστηριοτήτων, καθώς επίσης και συμπληρωματικά έργα υποδομών σε περιοχές εκτός των Αθηνών που είτε εκπληρώνουν τις προϋποθέσεις για εξέλιξη τους σε βιομηχανικά κέντρα είτε εμφανίζουν προοπτικές τουριστικής ανάπτυξης. Οι εν λόγω κατευθύνσεις συμπληρώνονται τέλος από αναφορές στη λήψη αναγκαίων μέτρων για την αναδιοργάνωση της περιφερειακής διοίκησης ώστε να επιτευχθεί ο *"ορθός προγραμματισμός και η χάραξις λεπτομερούς πολιτικής αναπτύξεως των επί μέρους περιφερειών"*, καθώς επίσης και ο *"επιτυχής συντονισμός της εκτελέσεως των προγραμμάτων και η εφαρμογή της εν γένει πολιτικής αναπτύξεως"*⁸¹.

Ένα τελευταίο κεφάλαιο των πολιτικών ανάπτυξης αφιερώνεται στην απασχόληση του πληθυσμού, με ορισμένες επιμέρους όψεις των ζητημάτων που αναδεικνύονται να έχουν αναλυθεί στα πλαίσια προαναφερθέντων πολιτικών. Ένα από τα συμπεράσματα που προκύπτει από τη μελέτη του σχετικού κεφαλαίου και έχει μια αξία να σημειωθεί είναι η πλήρης επίγνωση των σχεδιαστών της οικονομικής πολιτικής του καθεστώτος για τις ελλείψεις σε ειδικευμένο στελεχιακό δυναμικό το οποίο θα ήταν σε θέση να υποστηρίξει τα φιλόδοξα αναπτυξιακά σχέδια. Διαπιστώνεται ανεπαρκής διαθεσιμότητα *"μέσης στάθμης προσωπικού"* (ειδικευμένοι αγρότες, τεχνικοί, ιατρικό προσωπικό, ναυτικοί και υπάλληλοι τουριστικών επαγγελμάτων) και σε *"ορισμένοι ειδικότητες ανωτέρου προσωπικού"* (στελέχη επιχειρήσεων, μηχανικοί, γιατροί, μαθηματικοί, οικονομολόγοι κλπ.), ελλείψεις που υπαγορεύουν την *"ταχεία προσαρμογή της προσφοράς εργασίας προς τα απαιτήσεις της ζήτησεως"* μέσα από την επέκταση της πανεπιστημιακής και της τεχνικής εκπαίδευσης. Οι εν λόγω διαπιστώσεις αποκτούν ιδιαίτερη σημασία αν λάβει κανείς υπόψη τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια υλοποίησης ορισμένων από τις πολιτικές που προαναγγέλλονται στο 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972 και τις σχετικές αιτιάσεις που

⁸¹ Για τα παραπάνω βλ. ό.π., 27, 41-48.

εκφράστηκαν από αξιωματούχους του καθεστώτος⁸². Σε κάθε περίπτωση στο Πρόγραμμα εκφράζεται η πεποίθηση ότι τα μέτρα στην κατεύθυνση βελτίωσης του μορφωτικού, τεχνικού και επαγγελματικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού "θα μειώσουν σημαντικώς την πιθανότητα εκδηλώσεως σοβαρών στενοτήτων ειδικευμένου εργατικού δυναμικού", παρά την πρόβλεψη για πολύ πιθανές ελλείψεις σε ορισμένες κατηγορίες επιστημόνων με μεταπτυχιακούς τίτλους⁸³.

Εκτός όλων αυτών στο σχετικό κεφάλαιο υπογραμμίζεται εκ νέου η ανάγκη στοχευμένης κινητικότητας του εργατικού δυναμικού από χαμηλής προς υψηλής παραγωγικότητας κλάδους, με αναφορές σε σειρά οργανωτικών και διοικητικών μέτρων στην κατεύθυνση αποτελεσματικότερης διαχείρισης και ελέγχου της, ενώ περιγράφεται και μια νέα πολιτική για την εξωτερική μετανάστευση που θα έχει ως διακριτούς στόχους αφενός την περιστολή της και αφετέρου τη "μεγίστη δυνατή αξιοποίησίν [της] υπέρ της οικονομίας"⁸⁴. Στην εξυπηρέτηση του στόχου βελτίωσης "της κινητικότητος της εργασίας, τόσον μεταξύ επαγγελμάτων όσον και μεταξύ γεωγραφικών περιοχών" προαναγγέλλονται επίσης η άρση των ισχυόντων περιορισμών στις απολύσεις σε συνδυασμό με μειώσεις στις προβλεπόμενες αποζημιώσεις. Τέλος, και σε ότι αφορά τις πολιτικές για τους μισθούς και τα ημερομίσθια, προαναγγέλλονται αυξήσεις στους μισθούς του δημοσίου τομέα ώστε να επιτευχθεί η εξίσωσή τους με εκείνους του ιδιωτικού καθώς και η σύνδεση των αμοιβών στους μη γεωργικούς κλάδους της οικονομίας με την παραγωγικότητα – κάτι που σχετίζεται εξάλλου και με τις πολιτικές που εξαγγέλλονται προς τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας⁸⁵.

Όπως πρέπει να έχει κατανοητό μέχρι στιγμής από την παρουσίαση των βασικών πολιτικών του *Προγράμματος* στην κατεύθυνση της ανάπτυξης, κατά κύριο λόγο αυτές περιγράφουν γενικότερους στρατηγικούς προσανατολισμούς και στόχους που αφορούν το σύνολο της οικονομίας, υπερβαίνοντας τα στενά όρια των επιμέρους κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Ακόμα και οι αναφορές που γίνονται σε συγκεκριμένους τομείς ακολουθούν τη λογική εξειδίκευσης γενικότερων προθέσεων των πολιτικών για την ανάπτυξη. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι τα μέτρα και οι κατευθύνσεις για τον κάθε κλάδο δεν περιγράφονται περαιτέρω, με το δεύτερο μέρος

⁸² Βλ. επόμενο κεφάλαιο.

⁸³ Για όλα τα παραπάνω και τις αναφορές που ενσωματώνουμε από το *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972*, ό.π., 32-34.

⁸⁴ Ο.π., 35-38.

⁸⁵ Ο.π., 38-40.

του 5ετούς Προγράμματος να δομείται γύρω από τις προβλεπόμενες αναπτυξιακές πολιτικές για τη γεωργία, τη βιομηχανία, την ενέργεια, τον τουρισμό, τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, τη ναυτιλία και, τέλος, το εμπόριο.

Τα προβλήματα που χαρακτηρίζουν τη γεωργία σχετίζονται καταρχάς με τη γενικότερη διάρθρωση του κλάδου: πολυκερματισμός του κλήρου με ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής να αφορά προϊόντα χαμηλής απόδοσης και δέσμευση ενός σημαντικού μέρους του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού το οποίο θα μπορούσε να αξιοποιηθεί σε άλλους παραγωγικούς τομείς. Επιπλέον, προβάλλονται ζητήματα που προκύπτουν από το περιορισμένο ποσοστό των αρδευόμενων εκτάσεων, τις παρωχημένες μεθόδους και τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούνται, καθώς επίσης και γενικότερα θέματα που σχετίζονται με το θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο της γεωργίας⁸⁶. Η αύξηση στην παραγωγικότητα του κλάδου προβλέπεται να επιτευχθεί μέσα από σειρά μέτρων και παρεμβάσεων εστιασμένων στη βελτίωση του μεγέθους, της διάρθρωσης και της εν γένει παραγωγικότητας των γεωργικών κλήρων. Τα μέτρα αυτά αφορούν νομοθετικές πρωτοβουλίες για τον περιορισμό της περαιτέρω κατάτμησης των εκμεταλλεύσεων και πιστωτικές ρυθμίσεις για την ενθάρρυνση συνενώσεων κλήρων, μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο λειτουργίας και δραστηριοποίησης των γεωργικών συνεταιρισμών και επέκταση του αναδασμού⁸⁷. Επιπλέον, εξαγγέλλεται η περαιτέρω προώθηση της εκμηχάνισης και η εισαγωγή νέων τεχνολογικών βελτιώσεων όσον αφορά τους συντελεστές παραγωγής, καθώς επίσης και η εφαρμογή εντατικών προγραμμάτων εκπαίδευσης και έρευνας. Με προσανατολισμό στον ίδιο στόχο αύξησης της παραγωγικότητας του κλάδου προβλέπεται επίσης η περιφερειακή αναδιάρθρωση των καλλιεργειών *"συμφώνως προς τα συγκριτικά πλεονεκτήματα εκάστης περιφέρειας"* και η συγκέντρωση επενδύσεων σε περιοχές που προσφέρονται για εφαρμογή προγραμμάτων εντατικής γεωργικής ανάπτυξης. Τέλος, ένα ευρύ πρόγραμμα εγχειρίσιμων έργων αξίας 11,5 δισ. δρχ. υπολογίζεται πως θα αυξήσει τις

⁸⁶ Σε ότι αφορά το οργανωτικό και θεσμικό πλαίσιο γίνεται αναφορά στο σύστημα επιδοτήσεων και τιμών ασφαλείας, στη γεωργική πίστη, στους γεωργικούς συνεταιρισμούς, τις κρατικές γεωργικές υπηρεσίες και οργανισμούς, στη γεωργική εκπαίδευση και έρευνα, καθώς και στην εμπορία των προϊόντων. Ενδιαφέρον εμφανίζει και η αντίφαση που διαπιστώνεται μεταξύ των γενικότερων αναπτυξιακών επιδιώξεων για τη γεωργία (εκσυγχρονισμός του τομέα και αύξηση του κατά κεφαλήν προϊόντος του αγροτικού πληθυσμού) και της ανάγκης άμεσης ενίσχυσης του εισοδήματος των παραγωγών, επιδιώξεις που προβλέπονται να συμβιβαστούν μέσα από μέτρα επέκτασης των εισοδηματικών παροχών και διεύρυνσης των προϊόντων στα οποία καθορίζονται κεντρικά οι κατώτατες τιμές. Ο.π., 55-56.

⁸⁷ Ο.π., 57-58.

αρδευόμενες εκτάσεις από το 16% στο 20,4% του συνόλου της γεωργικής γης μέχρι το 1972⁸⁸.

Οι μεταρρυθμίσεις που προαναγγέλλονται στο Πρόγραμμα για τον πρωτογενή τομέα επικαλούνται συνεχώς τη "βαθμιαία εναρμόνιση της γεωργικής πολιτικής" με την αντίστοιχη κοινή πολιτική της ΕΟΚ. Ως εκ τούτου, ο σχεδιασμός για αναδιάρθρωση της παραγωγής μέσω αλλαγών στο σύστημα επιδοτήσεων και στήριξης των τιμών, πέρα από τον προσανατολισμό στην εξυπηρέτηση της διευρυνόμενης εσωτερικής ζήτησης για ορισμένες κατηγορίες γεωργικών προϊόντων, προβλέπεται ότι θα συμβάλλει και στην αύξηση των εξαγωγών. Τον ίδιο στόχο αύξησης των εξαγωγών και, γενικότερα, της εμπορίας των προϊόντων του αγροτικού τομέα, εξυπηρετεί, τέλος, και ένα ευρύ πρόγραμμα εξασφάλισης των απαραίτητων υποδομών αποθήκευσης, διαλογής, συσκευασίας και επεξεργασίας των γεωργικών προϊόντων, καθώς και επάρκειας σε ειδικευμένα μεταφορικά μέσα-ψυγεία⁸⁹.

Μια διακριτή ενότητα στο κεφάλαιο για τις πολιτικές στον αγροτικό τομέα αφιερώνεται στην αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού και τη βελτίωση του εισοδήματος των γεωργών. Βασική επιδίωξη αποτελεί εξαρχής *"ο περιορισμός της χρόνιας και εποχικής υποαπασχολήσεως εις την γεωργίαν"*, με την αντιμετώπιση της χρόνιας υποαπασχόλησης να εκτιμάται πως μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη μεταφορά εργατικού δυναμικού προς άλλους κλάδους της παραγωγικής διαδικασίας – κάτι που, όπως είδαμε, αποτελεί πάγια επιδίωξη του Προγράμματος η οποία συνδέεται με μια σειρά από ζητούμενα. Η εποχική υποαπασχόληση από την άλλη, προβλέπεται να περιοριστεί μέσω προγραμμάτων ανάπτυξης καλλιεργειών που ευνοούνται από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της κάθε περιοχής, καθώς και μέσω της *"επιδιωκομένης ταχείας ανάπτυξης της κτηνοτροφίας"*. Τα περιφερειακά προγράμματα κρίνεται πως θα συμβάλλουν επίσης και στην απορρόφηση του εποχικού πλεονάσματος εργατικών χεριών, μέσω της δημιουργίας τουριστικών και βιομηχανικών κέντρων και του θετικού αντίκτυπου στην απασχόληση της υπαίθρου από την υλοποίηση των δημόσιων έργων. Το σύνολο των παραπάνω ρυθμίσεων εκτιμάται πως θα έχει ως αποτέλεσμα την τελική αύξηση του αγροτικού εισοδήματος διαμέσου της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (6,5% σε ετήσια βάση) και της ταυτόχρονης μείωσης του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού. Περαιτέρω συμβολή αναμένεται να έχει η *"ήδη εγκαινιασθείσα*

⁸⁸ Ο.π., 59-62.

⁸⁹ Ο.π., 64. Για την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και τις αναφορές στην ΕΟΚ, ό.π., 62-63.

πολιτική εισοδηματικών παροχών και κατωτάτων τιμών παρεμβάσεως⁹⁰. Τέλος, μια σειρά θεσμικών και οργανωτικών μέτρων, όπως οι ρυθμίσεις για την επέκταση της γεωργικής πίστης, η αναδιοργάνωση των γεωργικών συνεταιρισμών και των υπηρεσιών του υπουργείου Γεωργίας, καθώς επίσης και η εξασφάλιση των απαραίτητων προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας –κυρίως με υποδομές–, συμπληρώνουν τις προωθούμενες πολιτικές⁹¹.

Το κεφάλαιο που αφορά τη γεωργία κλείνει με δύο μικρές σε έκταση ενότητες για τη δασική και την αλιευτική πολιτική. Για τη μεν πρώτη προβλέπονται μέτρα στην κατεύθυνση αύξησης της δασικής παραγωγής που περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων απογραφή και αναλυτική χαρτογράφηση των δασών, εφαρμογή νέων προγραμμάτων υλοτόμησης και αναδασώσεων, ίδρυση βιομηχανιών στις δασικές περιοχές της χώρας κλπ., καθώς και πάνω από 2 δισ. δρχ. από το ταμείο δημοσίων επενδύσεων για ένα πλήθος παρεμβάσεων: δασικοί δρόμοι και κτίσματα, έργα διευθέτησης λεκανών απορροής χειμάρρων και βελτιώσεων ορεινών βοσκοτόπων, δασική εκπαίδευση και έρευνα⁹². Για την αλιεία τα μέτρα αποσκοπούν στην κάλυψη της εσωτερικής ζήτησης μέσω μιας αρκετά φιλόδοξης αύξησης της αλιευτικής παραγωγής (9% ετησίως) και αφορούν, στο μεγαλύτερό τους μέρος, επενδύσεις σε έργα υποδομών, την εκπαίδευση και την έρευνα (ίδρυση αλιευτικών σχολών και χρηματοδότηση σχετικών ερευνητικών ινστιτούτων), την αποπεράτωση των υπό κατασκευή ιχθυοσκάλων κ.α.⁹³.

Η επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης τίθεται εξ αρχής ως βασικός στόχος του Προγράμματος, κάτι που αναμένεται να βελτιώσει και το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Η προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ και ο σταδιακός δασμολογικός αφοπλισμός – εργαλείο στο οποίο πιστώνεται ένα μεγάλο μέρος της προόδου που είχε μέχρι εκείνη τη στιγμή επιτευχθεί–, σε συνδυασμό με την αναμενόμενη αύξηση της εσωτερικής ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα, προσδιορίζουν την επικέντρωση της προσπάθειας στη διεύρυνση της βάσης της εγχώριας βιομηχανίας, στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς της, στην αναδιάρθρωση της παραγωγής προς συγκεκριμένους

⁹⁰ Ο.π., 64-65.

⁹¹ Ο.π., 65-68.

⁹² Ο.π., 68-69. "Το σύνολο των υπό του Προγράμματος προβλεπόμενων επενδύσεων διά την δασικήν ανάπτυξιν ανέρχεται εις 3.000 εκ. δρχ. περίπου, εξ ων τα 70% θα χρηματοδοτηθούν εκ δημοσίων πόρων" είναι η ακριβής διατύπωση του Προγράμματος για τις επενδύσεις.

⁹³ Ο.π., 69-70. Σχετικά με το ύψος των προβλεπόμενων επενδύσεων γίνεται αναφορά σε 2,5 δισ. δρχ. περίπου, εκ των οποίων "το 90% προβλέπεται ότι θα χρηματοδοτηθεί εξ ιδιωτικών και το υπόλοιπον 10% εκ δημοσίων πόρων". Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τυπογραφικό λάθος αφού τέτοιου τύπου επενδύσεων χρηματοδοτούνται από δημόσιους πόρους (βλ. και παρακάτω, στο κεφάλαιο για τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων).

βιομηχανικούς κλάδους και στην υποκατάσταση των εισαγωγών. Ο ρυθμός ανάπτυξης της βιομηχανίας προβλέπεται να κυμανθεί μεταξύ 11% και 12% ετησίως, υπερβαίνοντας την ήδη σημαντική αύξηση 9,3% της πενταετίας 1962-1966⁹⁴.

Ανεξάρτητα από τη συσχέτιση των επιδόσεων της βιομηχανίας με μια σειρά κρίσιμων μακροοικονομικών επιδιώξεων που αφορούν το σύνολο της οικονομίας της χώρας, στο σχετικό κεφάλαιο του Προγράμματος ξεκαθαρίζεται ότι *"την κύριαν ευθύνη"* για την επίτευξη των στόχων του βιομηχανικού κλάδου *"φέρουν οι επιχειρηματικοί φορείς του ιδιωτικού τομέως"*. Το κράτος από την πλευρά του, οφείλει να *"διευκολύνει τις προσπάθειες των επιχειρηματικών φορέων διά της δημιουργίας του καταλλήλου θεσμικού και διοικητικού πλαισίου και εν γένει συνθηκών ευνοουσών την βιομηχανικήν ανάπτυξιν"*⁹⁵, καταρχάς με θεσμικά και διοικητικά μέτρα. Τα τελευταία, όπως εξειδικεύονται περαιτέρω, σε ένα πρώτο επίπεδο αφορούν στην εξασφάλιση ενός ευνοϊκού πλαισίου για τη λειτουργία του ανταγωνισμού και της αγοράς εν γένει, καθώς και στη ρύθμιση των όρων εισόδου νέων επιχειρήσεων στον τομέα της μεταποίησης – με ιδιαίτερους περιορισμούς μόνο όσον αφορά την τοποθεσία εγκατάστασης στη λογική εξυπηρέτησης της αρχής της αποκέντρωσης. Επιπλέον εκφράζεται η δέσμευση για στήριξη της εγχώριας βιομηχανίας μέσω αύξησης της συμμετοχής της στο σύνολο των προμηθειών του δημοσίου, ενώ προαναγγέλλονται μειώσεις στο ύψος των δασμών για μηχανολογικό εξοπλισμό και απαραίτητων για την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή εισαγόμενων πρώτων υλών, καθώς και στήριξη των εξαγωγών με τακτοποίηση του πλαισίου κινήτρων, την επαρκή πιστοδότηση κ.α.⁹⁶ Ένα δεύτερο πεδίο για το οποίο διατυπώνονται δεσμεύσεις περαιτέρω ευνοϊκών ρυθμίσεων είναι οι συντελεστές επί της παραγωγής, με τις πλέον ουσιώδεις αναφορές να γίνονται σχετικά με τη βελτίωση της πρόσβασης των βιομηχανικών επιχειρήσεων στις αγορές κεφαλαίων, τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας – με εκ νέου αναφορές στην προώθηση της κινητικότητας και στη στενή διασύνδεση αμοιβών με την αύξηση της παραγωγικότητας – και τη στήριξη του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού στον τομέα της μεταποίησης⁹⁷.

Βασικός πυλώνας των κρατικών διευκολύνσεων προς την ιδιωτική πρωτοβουλία στο χώρο της βιομηχανίας αποτελεί η πολιτική επί των κινήτρων. Όπως σημειώθηκε ήδη στο κεφάλαιο του Προγράμματος που προσεγγίζονται πιο γενικά οι

⁹⁴ Ο.π., 71-74.

⁹⁵ Ο.π., 74.

⁹⁶ Ο.π., 75-79.

⁹⁷ Ο.π., 79-81.

σχετικές πολιτικές, αξιολογείται ως αναποτελεσματικό *"το μέχρι πρότινος ισχύσαν σύστημα φορολογικών, πιστωτικών και λοιπών κινήτρων, των παρεχομένων απ' ευθείας εις βιομηχανικές επιχειρήσεις [...] και τούτο διότι ταύτα εσχεδιάσθησαν μεμονωμένως και ουχί εις τα πλαίσια ενός γενικωτέρου βιομηχανικού προγράμματος"*. Με τους ήδη εν ισχύ την εποχή που δημοσιεύεται το Πρόγραμμα Α.Ν. 147/1967 *"Περί Συμπληρώσεως της περί Κινήτρων διά Βιομηχανικές Επενδύσεις Κειμένης Νομοθεσίας"* και 148/1967 *"Περί Μέτρων προς Ενίσχυσιν της Κεφαλαιαγοράς"* αποτιμάται ως επαρκές το ισχύον πλαίσιο κινήτρων, με τον μεν πρώτο να εξασφαλίζει φορολογικά και πιστωτικά κίνητρα ώστε να επενδύεται ένα μέρος από τα κέρδη των βιομηχανικών και μεταλλευτικών επιχειρήσεων, ενώ με τον Α.Ν. 148/1967 να διευρύνονται οι επιλογές χρηματοδότησης για τις ίδιες επιχειρήσεις⁹⁸.

Οι δεσμεύσεις που διατυπώνονται στο Πρόγραμμα για στήριξη του βιομηχανικού τομέα συμπληρώνονται επίσης από αναφορές στον σημαντικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει το δίκτυο διανομής των βιομηχανικών προϊόντων – το οποίο *"διεξάγεται κατά κανόνα υπό πολύ μικρών εμπορικών επιχειρήσεων"* – με ανάδειξη της σημασίας του για την *"ευρύτερα διάδοση"* της εγχώριας παραγωγής και εξαγγελίες για *"πρόσφορα μέτρα, αποσκοπούντα εις την εξυγίανσιν και ενίσχυσιν του τομέως τούτου"*. Τέλος, προαναγγέλλονται κρατικές πρωτοβουλίες για κατασκευή των απαραίτητων υποδομών που θα υποστηρίξουν την ανάπτυξη του κλάδου με έργα στους τομείς των συγκοινωνιών και επικοινωνιών, στην παραγωγή και διάθεση της ηλεκτρικής ενέργειας κλπ.⁹⁹

Δύο μικρές ενότητες στο τέλος του κεφαλαίου για τη βιομηχανία αφορούν τη βιοτεχνία και τη μεταλλευτική πολιτική. Η αύξηση της παραγωγικότητας αποτελεί τη βασική επιδίωξη για τη μεν πρώτη, με παράλληλες διακηρύξεις για μέτρα ενίσχυσης της χρηματοδότησης και, κυρίως, ενθάρρυνσης δημιουργίας *"συμπλεγμάτων αλληλοεξαρτωμένων μικρών και μεγάλων βιομηχανικών μονάδων"* από τους χώρους της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας. Σε ότι αφορά τη μεταλλευτική πολιτική, τίθεται ο στόχος περαιτέρω αξιοποίησης του ορυκτού πλούτου της χώρας με αύξηση του προϊόντος του τομέα κατά 10-11% ετησίως, μέσω επενδύσεων που θα επικεντρώνονται κυρίως στην ανάπτυξη των λιγνιτωρυχείων σε συνδυασμό με έργα υποδομών,

⁹⁸ Χαρακτηριστικό για τη λογική επί των κινήτρων είναι και το γεγονός πως αφήνεται ανοιχτό το ενδεχόμενο περαιτέρω διεύρυνσής τους (*"τελούν υπό εξέτασιν [και] ωρισμένα άλλα ρυθμίσεις"*). Για όλα αυτά, ό.π., 81-83.

⁹⁹ Ο.π., 83-85.

ενίσχυση της σχετικής τεχνικής εκπαίδευσης και λοιπά θεσμικά και διοικητικά μέτρα¹⁰⁰.

Ο κλάδος της ενέργειας και οι σχετικές πολιτικές επ' αυτού αποτελούν το επόμενο κεφάλαιο του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972, με το μεγαλύτερο μέρος του να αναλύονται τα σχετικά με την ηλεκτρική ενέργεια ζητήματα· όσον αφορά τα πετρελαιοειδή, η βασική αναφορά αφορά στον προγραμματισμό για ίδρυση τρίτου διωλιστηρίου. Σε συνέχεια της προόδου που αναγνωρίζεται πως επιτεύχθηκε κατά τα προηγούμενα χρόνια στον τομέα της παραγωγής και σε συνδυασμό με την συνεχή αύξηση της κατανάλωσης, ως γενικός στόχος του Προγράμματος προβάλλεται η περαιτέρω αύξηση της παραγωγής ενέργειας σε συνδυασμό με τη μείωση του κόστους. Τα προβλήματα που προβλέπεται να αντιμετωπιστούν μέσω των προωθούμενων πολιτικών εντοπίζονται στον αναποτελεσματικό ενεργειακό προγραμματισμό εκ μέρους της ΔΕΗ, στο υψηλό κόστος της ενέργειας – απόρροια του απαρχαιωμένου δικτύου διανομής, της λειτουργίας αντιπαραγωγικών λιγνιτωρυχείων και της επιβάρυνσης από περιττά έξοδα προσωπικού – και στην ανυπαρξία συστηματικών ερευνών για αξιοποίηση εναλλακτικών διαθέσιμων ενεργειακών πηγών. Αναφορικά με τις ελλείψεις που επισημαίνονται στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, ως βασικοί στόχοι του Προγράμματος προβάλλονται η αναγκαία επέκταση του δικτύου μεταφοράς και η επιτάχυνση των έργων από τη ΔΕΗ ώστε να επιτευχθεί πλήρης επάρκεια μέχρι το τέλος του 1970. Η αξία των έργων της ΔΕΗ για το διάστημα 1968-1972 υπολογίζεται σε 29,8 δισ. δρχ., τα οποία θα συνδυαστούν με διοικητικές μεταρρυθμίσεις και αναδιοργάνωση των υπηρεσιών του οργανισμού, καθώς και με λοιπές πρωτοβουλίες στην κατεύθυνση της έρευνας για την αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών ενέργειας¹⁰¹.

Ο τομέας του τουρισμού αποτελεί τον κλάδο για τον οποίο προσδοκάται η μεγαλύτερη ανάπτυξη μέχρι το 1972. Στη βάση της μέσης ετήσιας αύξησης 20% περίπου κατά την περίοδο 1960-1966, και σε συνδυασμό με την εκτίμηση για περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης, οι προγραμματικές επιδιώξεις αφορούν την αύξηση των αφίξεων με επικέντρωση στην προσέλκυση τουριστών καλύτερης εισοδηματικής επιφάνειας –και συνακόλουθη διεύρυνση των συναλλαγματικών εσόδων–, τη βελτίωση της εποχικής κατανομής της τουριστικής κίνησης και την ένταξη της

¹⁰⁰ Όπως για παράδειγμα έρευνες για τον ορυκτό πλούτο της χώρας, ενθάρρυνση της συνεργασίας ξένου και εγχώριου κεφαλαίου κλπ. Ό.π., 85-87.

¹⁰¹ Ό.π., 88-92.

τουριστικής ανάπτυξης στα πλαίσια του περιφερειακού προγραμματισμού. Τα μέτρα και οι πολιτικές που αναφέρονται στην κατεύθυνση υλοποίησης των προγραμματικών επιδιώξεων επικεντρώνονται καταρχάς στην αναδιοργάνωση του ΕΟΤ με γνώμονα τη μετατροπή του στο κατεξοχήν επιτελικό όργανο προγραμματισμού των αναγκαίων τουριστικών επενδύσεων και συντονισμού της τουριστικής πολιτικής εν γένει. Επιπλέον, αναδεικνύεται η ανάγκη συστηματικής τουριστικής προβολής στο εξωτερικό, επέκτασης της σχετικής με τον τουρισμό εκπαίδευσης και αλλαγών στο νομοθετικό πλαίσιο για την ίδρυση και τη λειτουργία τουριστικών επιχειρήσεων. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται επίσης στον καθορισμό συγκεκριμένων περιοχών της χώρας που, στα πλαίσια των προοπτικών που υπόσχονται για περιφερειακή–τουριστική ανάπτυξη, μπορούν να πριμοδοτηθούν περαιτέρω μέσω κινήτρων για την προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων. Οι συγκεκριμένοι σχεδιασμοί συμπληρώνονται από την αναγνώριση της ευθύνης του κράτους στην υλοποίηση των απαραίτητων έργων υποδομής: έργα οδοποιίας, ύδρευσης, ηλεκτροφωτισμού, τηλεπικοινωνιακών συνδέσεων κλπ., καθώς και έργα αμιγώς τουριστικού ενδιαφέροντος και λοιπές σχετικές εγκαταστάσεις¹⁰².

Το μοτίβο αναγνώρισης της προόδου που είχε επιτευχθεί μεταπολεμικά παράλληλα με τον εντοπισμό των προβλημάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν στη συνέχεια ακολουθείται και στο κεφάλαιο που αφορά τις πολιτικές στις μεταφορές και τις επικοινωνίες. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι διαρθρωμένο σε δυο ομώνυμες κατηγορίες (μεταφορές και επικοινωνίες), με την πρώτη να εξειδικεύεται περαιτέρω μέσα από συγκεκριμένες αναφορές για τις σιδηροδρομικές, τις ακτοπλοϊκές, τις αεροπορικές και τις οδικές μεταφορές –με ιδιαίτερη μνεία και στο κυκλοφοριακό της Αθήνας. Οι αδυναμίες στον τομέα των μεταφορών εντοπίζονται κυρίως γύρω από τις καθυστερήσεις στην κατασκευή των απαιτούμενων υποδομών αλλά και αναφορικά με οργανωτικά και διοικητικά ζητήματα, ενώ η προοπτική της ενοποίησης με την ΕΟΚ υπαγορεύει σε μεγάλο βαθμό τις μακροχρόνιες επιδιώξεις του Προγράμματος που σχετίζονται με την ολοκλήρωση του αναγκαίου εθνικού και επαρχιακού δικτύου, καθώς και του δικτύου που συνδέει τη χώρα με το εξωτερικό. Στην υπηρεσία επίτευξης των ανωτέρω στόχων προβλέπεται ένα ευρύ πρόγραμμα επενδύσεων – εκ των οποίων οι δημόσιες υπολογίζονται σε 23 δις δρχ. – και μια σειρά μέτρων γύρω από την ανακατανομή των αρμοδιοτήτων των υπουργείων που εμπλέκονται στην πολιτική επί

¹⁰² Ο.π., 93-97.

των μεταφορών, με παράλληλη αναπροσαρμογή των κεντρικών πολιτικών στη βάση νέων προωθούμενων διμερών συμβάσεων με τα γειτονικά κράτη και σύμφωνα με τις απαιτήσεις που υπαγορεύονται από την προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ. Επίσης, τις γενικότερες κατευθύνσεις μέτρων για τις μεταφορές συμπληρώνουν διακηρύξεις για τον εξορθολογισμό του πλαισίου ανταγωνισμού μεταξύ των μεταφορικών κλάδων, για προγράμματα μετεκπαίδευσης διοικητικών στελεχών του τομέα μεταφορών, καθώς και για την ανάγκη βελτίωσης των μεθόδων αξιολόγησης και επιλογής των υπό εκτέλεση έργων¹⁰³.

Τέλος, και ως προς τον τομέα των επικοινωνιών, στις τρεις ενότητες για τις τηλεπικοινωνίες, τα ταχυδρομεία και τη ραδιοφωνία-τηλεόραση εξαγγέλλονται σειρά μέτρων προς τις κατευθύνσεις της περαιτέρω επέκτασης των δικτύων, ανέγερσης νέων εγκαταστάσεων και αυξήσεων στους διατιθέμενους πόρους για τεχνικό εξοπλισμό, καθώς επίσης και προσλήψεις προσωπικού και αλλαγές στη διοικητική οργάνωση των οργανισμών¹⁰⁴.

Ως κεντρικό πρόβλημα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι προωθούμενες πολιτικές για την εμπορική ναυτιλία αναδεικνύεται η περιορισμένη εισροή ναυτιλιακού συναλλάγματος συγκριτικά με το μέγεθος του υπό ελληνικής ιδιοκτησίας εμπορικού στόλου η οποία με τη σειρά της σχετίζεται με ένα σύνολο αιτίων: το ισχύον φορολογικό σύστημα που αποθαρρύνει τη μεταφορά των εδρών των ναυτιλιακών επιχειρήσεων στο εσωτερικό της χώρας και την ανυπαρξία κινήτρων προσέλκυσης στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα των συναλλαγματικών καταθέσεων εφοπλιστών και εργαζομένων, τις ανεπαρκείς ναυπηγοεπισκευαστικές υποδομές καθώς και τα προβλήματα από τη μη ικανοποιητική τηλεπικοινωνιακή σύνδεση με τα ναυτιλιακά κέντρα του εξωτερικού. Αναφορές γίνονται επίσης στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζονται όσον αφορά την επάνδρωση των πλοίων με ορισμένες κατηγορίες ειδικευμένου προσωπικού¹⁰⁵.

Τα μέτρα που εξαγγέλλονται για την επίλυση των ζητημάτων αυτών εκκινούν καταρχάς από τη δέσμευση για *"ταχεία βελτίωση των τηλεπικοινωνιών της Χώρας και εγκατάσταση συστήματος αυτομάτου τηλεπικοινωνιακής συνδέσεως [...] μετά των κυριωτέρων ναυτιλιακών κέντρων του εξωτερικού"*. Όσον αφορά στον τομέα της ναυτικής εκπαίδευσης και εξασφάλισης του απαραίτητου αριθμού ναυτεργατών, προαναγγέλλονται δράσεις που θα έχουν στόχο την προσέλκυση ναυτεργατών και από

¹⁰³ Ο.π., 98-103.

¹⁰⁴ Ο.π., 104-106.

¹⁰⁵ Ο.π., 107-108.

το σύνολο της χώρας, παράλληλα με την πρόνοια για ίδρυση νέων και βελτίωση του εξοπλισμού των υφιστάμενων ναυτικών σχολών. Η βελτίωση του φορολογικού καθεστώτος στο φορολογικό καθεστώς θα στοχεύει στην προσέλκυση και μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα ελληνικών συμφερόντων ναυτιλιακών επιχειρήσεων, ενώ η εξασφάλιση "ελαφρώς μεγαλύτερου" επιτοκίου καταθέσεων από τα ελληνικά πιστωτικά ιδρύματα αναμένεται να οδηγήσει σε "σημαντικήν αύξησιν του εισρέοντος εφοπλιστικού συναλλάγματος εις την οικονομίαν". Τονίζεται επίσης η ανάγκη διευκολύνσεων και ενίσχυσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ώστε να δραστηριοποιηθεί περαιτέρω στην ανάπτυξη ναυπηγοεπισκευαστικών εγκαταστάσεων και, τέλος, ενθάρρυνσης των προσπαθειών για αναδιοργάνωση της ασφαλιστικής αγοράς¹⁰⁶.

Το τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας από το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972 που ασχολείται με τις πολιτικές ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας αφορά το εμπόριο και τη διανομή των προϊόντων. Η κυριαρχία πολύ μικρών επιχειρήσεων και καταστημάτων που απασχολούν κάτω από τρία άτομα γίνεται αντιληπτή ως ο πυρήνας του προβλήματος που επιβαρύνει το κόστος διανομής των προϊόντων και δεν επιτρέπει την αύξηση παραγωγικότητας του κλάδου. Ως εκ τούτου, το σύνολο σχεδόν των μακροπρόθεσμων επιδιώξεων και των μέτρων πολιτικής που περιγράφονται στο σχετικό κεφάλαιο έχουν στον πυρήνα τους τη λογική ενθάρρυνσης του συγκεντρωτισμού στους κλάδους εμπορίου και διανομής. Τα μέτρα πιστωτικής πολιτικής και οι εξαγγελίες κινήτρων στοχεύουν ρητά σε συγχωνεύσεις των μικρών εμπορικών επιχειρήσεων και στη "δημιουργία μεγάλων καταστημάτων", ενώ, συμπληρωματικά, μια σειρά μέτρων προσβλέπουν "στην εξάλειψιν των ατελειών της αγοράς", στο διασφαλισμένο πλαίσιο ελεύθερου ανταγωνισμού και τη "βαθμιαία άρσιν της κρατικής παρεμβάσεως" μέσα από τις απαραίτητες νομοθετικές παρεμβάσεις, στην κατάργηση κλειστών επαγγελμάτων κ.α. Τέλος, προς την κατεύθυνση αποδοτικότερης λειτουργίας του εμπορίου προβλέπεται ο εκσυγχρονισμός και η επέκταση του δικτύου αποθηκών στα μεγαλύτερα λιμάνια της χώρας¹⁰⁷.

Αν, εν είδει ανακεφαλαίωσης, επιχειρούσαμε ορισμένα επιγραμματικά σχόλια για τις εξαγγελίες του Προγράμματος αναφορικά με τις γενικότερες αναπτυξιακές πολιτικές, θα έπρεπε καταρχάς να σταθούμε σε εκείνες τις προωθούμενες παρεμβάσεις που στοχεύουν στους περισσότερους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας:

¹⁰⁶ Ο.π., 109-110.

¹⁰⁷ Ο.π., 111-114.

Εξαγγελίες για αναπροσαρμογή της σχετικής με τον κάθε κλάδο νομοθεσίας, εξασφάλιση πιστωτικής επάρκειας και κίνητρα για τη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αναδιάρθρωση της παραγωγής μέσω του επαναπροσδιορισμού των πλαισίων λειτουργίας των παραγωγικών τομέων στην κατεύθυνση αποδοτικότερων μεθόδων και εκμετάλλευσης των συντελεστών παραγωγής, διοικητικές μεταρρυθμίσεις, έμφαση στην ανάπτυξη της ανώτατης εκπαίδευσης και της τεχνικής εξειδίκευσης, παράλληλα με διακηρύξεις για ένα ευρύ πρόγραμμα εξασφάλισης των απαραίτητων υποδομών. Συμπληρωματικά, οι προγραμματικοί σχεδιασμοί για την περιφέρεια απαντούν με τη σειρά τους στις αναπτυξιακές προοπτικές τομέων όπως ο τουρισμός, η βιομηχανία και ο αγροτικός τομέας, ενώ η προωθούμενη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού προς συγκεκριμένους κλάδους της παραγωγής και οι συμπληρωματικές διακηρύξεις για ρύθμιση του μισθολογικού κόστους ορίζουν επακριβώς τα ούτως ή άλλως –λόγω της ακύρωσης των συνδικαλιστικών ελευθεριών– στενά πλαίσια μέσα στα οποία γίνεται αντιληπτή η συνεισφορά της εργασίας. Μέσα από αυτού του είδους τη λογική προγραμματισμού και πολιτικής διαχείρισης κρίνεται ότι θα επιτευχθεί η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και η αύξηση της παραγωγικότητας της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της, ώστε να καταγράψει στα επόμενα χρόνια τους προσδοκώμενους ρυθμούς ανάπτυξης.

1.2. Ο ρόλος του Κράτους στην Οικονομία

Όπως πρέπει να έχει γίνει κατανοητό μέχρι τώρα, το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 εκφράζει μια οιονεί διακήρυξη ενεργητικής παρέμβασης στο χαρακτήρα και τη διάρθρωση της εγχώριας παραγωγής και της λειτουργίας της οικονομίας, με παράλληλη περιγραφή των πολιτικών που προτίθεται να εφαρμοστούν προς αυτή την κατεύθυνση. Παρ' όλα αυτά, σε καμία περίπτωση δεν τίθεται σε αμφισβήτηση η φιλοσοφία του οικονομικού συστήματος με την πρωτοκαθεδρία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον πυρήνα του. Αυτό που επαναλαμβάνεται συνεχώς στο κείμενο είναι η ανάγκη εξασφάλισης των προϋποθέσεων οι οποίοι θα επιτρέψουν στην ιδιωτική πρωτοβουλία να ενεργοποιηθεί προς εκείνους τους τομείς που κρίνεται πως εξυπηρετούν τα στρατηγικά

πλεονεκτήματα του τόπου, ώστε να επιτευχθεί η προσδοκώμενη οικονομική ανάπτυξη. Ως εκ τούτου, και με όρους οικονομικής φιλοσοφίας, το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 δεν θα μπορούσε παρά να χαρακτηριστεί φιλελεύθερης κατεύθυνσης, τουλάχιστον με τα χαρακτηριστικά του οικονομικού φιλελευθερισμού της εποχής¹⁰⁸ ο οποίος, στη βάση ενός μοντέλου "μικτής οικονομίας" που δεν αμφισβητούσε την πρωτοκαθεδρία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αποδεχόταν το ρόλο της κεντρικής εξουσίας στον στρατηγικό οικονομικό σχεδιασμό, την αρμοδιότητα του κράτους στους τομείς κοινωνικού ενδιαφέροντος όπως η παιδεία και η υγεία, ή ακόμα και τον κρατικό έλεγχο νευραλγικών τομέων της οικονομικής και παραγωγικής δραστηριότητας. Φυσικά, το κράτος διατηρούσε την ευθύνη εξασφάλισης των ιδανικών συνθηκών για τη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, είτε μέσα από ρυθμίσεις σε νομοθετικό και θεσμικό επίπεδο, είτε με την εξασφάλιση των απαραίτητων κοινωνικών και οικονομικών προϋποθέσεων. Στο ίδιο το Πρόγραμμα, η ακριβής οριοθέτηση του ρόλου του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα αναπτύσσεται σε μια σειρά κεφαλαίων κάτω από τον χαρακτηριστικό υπέρτιτλο "Οι Βασικοί Τομείς της Κρατικής Δραστηριότητας"¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Την πλήρη συμφωνία των ασκούμενων από το καθεστώς πολιτικών με το φιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο του δυτικού κόσμου επιχειρεί να υπογραμμίσει και ο αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού, Εμμ. Φθενάκης, σε συνάντηση με ανταποκριτές ξένου τύπου τον Οκτώβρη του 1970: "Χαρακτηριστικόν της συνειδητής δράσεως προς οικονομικήν ανάπτυξιν ή μεγέθυνσιν εις τας οικονομίας «Αγοράς» είναι η βαθμιαία ενίσχυσις – ακόμη και εις τας οικονομίας της πλέον φιλελευθέρας παραδόσεως – του ρόλου τον οποίον διαδραματίζει το Κράτος και ο Δημόσιος Τομέυς εις την διαμόρφωσιν και την εξέλιξιν των καταλλήλων αναπτυξιακών συνθηκών και την αντιμετώπισιν ενδεχομένων αρνητικών καταστάσεων [...] Ιδιαίτερος μετά τον Βον Παγκόσμιον Πόλεμον η οικονομική πολιτική αναλαμβάνει ολοέν και περισσότερο ρόλον ρυθμιστού της οικονομικής ζωής. Κατέστη πλέον κοινή συνείδησις ότι εντός των πλαισίων μιας «ελευθέρας» οικονομίας, μια συστηματική και λελογισμένη επέμβασις του Κράτους είναι δυνατόν να οδηγήσῃ εις την αρίστην κατανομήν των διαθέσιμων πόρων, την επιτάχυνσιν της οικονομικής αναπτύξεως, την αποφυγήν των αποτόμων διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητος, την υποβοήθησιν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ιδιωτικής επιχειρηματικής δράσεως η οποία αποτελεί και την κινητήριον δύναμιν του οικονομικού μας συστήματος και τέλος, την δικαιότεραν κατανομήν του εισοδήματος και του πλούτου". "Ομιλία Αναπληρωτού Υπουργού Συντονισμού και Εμμ. Φθενάκη προς τα Μέλη της Ενώσεως Ξένων Ανταποκριτών την 22^α Οκτωβρίου 1970", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, φ. 56/Α, έγγρ. 4.

Η σχετική με την εξέλιξη της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης μεταπολεμικά βιβλιογραφία είναι πραγματικά αρκετά πλούσια και δεν θα είχε κανένα νόημα να σημειώναμε εδώ, έστω και ενδεικτικά, ορισμένες από τις σημαντικότερες συμβολές. Θεωρώ παρ' όλα αυτά – και για λόγους που σχετίζονται με την κατάχρηση σε βαθμό αναχρονισμού του όρου *νεοφιλελευθερισμός* που παρατηρείται και στα σχετικά με τα ζητήματα που απασχολούν και την παρούσα εργασία – πως έχει μεγαλύτερη σημασία να έχει κάποιος υπόψη του την ιστορία του όρου *νεοφιλελευθερισμός* και τις ανασηματοδοτήσεις που υπέστη στην πάροδο των δεκαετιών. Βλ. σχετικά και Taylor C. Boas & Jordan Gans-Morse, "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan", *Studies in Comparative International Development*, June 2009, vol. 44, issue 2, 137-161.

¹⁰⁹ Υπουργείον Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Ο.π., 115-154.

Πριν ανατρέξουμε στο ίδιο το Πρόγραμμα για τα ζητήματα αυτά, ενδιαφέρον για τη θεωρητική σύλληψη της δρομολογούμενης οικονομικής πολιτικής παρουσιάζει και ένα ανυπόγραφο δακτυλόγραφο κείμενο από το αρχείο Ν. Μακαρέζου, γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα μέσα στο 1968, με τον χαρακτηριστικό τίτλο "Η θεωρία της Οικονομικής Πολιτικής της Εθνικής Κυβερνήσεως"¹¹⁰. Το κείμενο αυτό αναφέρεται καταρχάς στην οικονομική φιλοσοφία της ακολουθούμενης αναπτυξιακής πολιτικής, *"βασική κατεύθυνσις της οποίας είναι η ενθάρρυνσις των παραγωγικών ιδιωτικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών"*. Ο συγκεκριμένος προσανατολισμός των πολιτικών που προωθούνται, δικαιολογείται, όχι στη βάση *"δογματικών αντιλήψεων"*, όπως σημειώνεται, αλλά *"ρεαλιστικής εξέτασης"* των *"υφισταμένων δυνατοτήτων"* και της διεθνούς εμπειρίας, με την τελευταία να *"αποδεικνύει [...] ότι εις των αποφασιστικότερων συντελεστών της οικονομικής προόδου είναι κι η ύπαρξις επαρκών ιδιωτικών επιχειρηματικών δυνάμεων"*. Όσον αφορά τη θέση του ίδιου του κράτους στην οικονομία, προβάλλεται ο ρυθμιστικός του ρόλος σχετικά με τη δημιουργία ευνοϊκού για την επιχειρηματικότητα κλίματος και την *"ενθάρρυνσις των υγιών πρωτοβουλιών"*, παρά το γεγονός πως, *"απηλλαγμένοι δογματικών αντιλήψεων περί ποδηγητέσεως [...] των ιδιωτικών δραστηριοτήτων"*, γίνεται αποδεκτή η κρατική παρέμβαση *"εις τα περιπτώσεις εκείνας εις τας οποίας η ιδιωτική δραστηριότης κινούμενη μετ' ιδιοτελείας ενεργεί κατά τρόπον μη συμβιβαζόμενον προς την γενικωτέραν οικονομικήν και κοινωνικήν πρόοδον της χώρας"*. Ως βασικοί πυλώνες της κρατικής επενέργειας αναδεικνύονται ο εκσυγχρονισμός της διοίκησης, τα κίνητρα υπέρ των επενδύσεων και της κεφαλαιαγοράς, καθώς και τα έργα υποδομής ώστε να στηριχθεί η μείωση του κόστους παραγωγής και η περαιτέρω ενθάρρυνση των ιδιωτικών επενδύσεων. Αναφορά γίνεται τέλος και στο 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972, το οποίο προβάλλεται ως πρόγραμμα-πλαίσιο που *"προδιαγράφει τας αναμενομένας κατευθύνσεις της οικονομίας, εντοπίζει τους τομείς εις τους οποίους δύνανται να αναληφθούν παραγωγικαί πρωτοβουλίαί, προδιαγράφει τα πλαίσια της κρατικής ενθαρρύνσεως των γονίμων πρωτοβουλιών, χωρίς εν τούτοις ως συμβαίνει εις τα ολοκληρωτικά καθεστώτα των μαρξιστικών οικονομιών να δεσμεύη και να εξαναγκάζη τα άτομα προς συγκεκριμένας ενεργείας"*. Άλλωστε, η τελική ευθύνη *"να αποφασίσουν περί των ενεργειών των και να αξιοποιήσουν κατά τον πληρέστερον και*

¹¹⁰ "Η θεωρία της Οικονομικής Πολιτικής της Εθνικής Κυβερνήσεως", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, φ. 384/Α, έγγρ. 3.

επιτυχέστερον τρόπον τας νέας μεγάλας ευκαιρίας τας οποίας εγγυάται η συνετή διαχείρισις των κοινών" εξακολουθεί να ανήκει στους ιδιώτες.

Ο υπ. Συντονισμού Ν. Μακαρέζος από την πλευρά του, σε μια σειρά άρθρων του το φθινόπωρο του 1969 στον τύπο¹¹¹ με αφορμή την έκδοση του "*κρατικού δανείου αναπτύξεως*", υπερασπίζεται καταρχάς την ιδέα του προγραμματισμού "*εις το λειτουργικόν κύκλωμα της ανταγωνιστικής οικονομίας*" ως αναγκαία συνθήκη για τον συγκερασμό των τάσεων επιρροής "*είτε του ιδιωτικού είτε του κοινωνικού ή εθνικού φορέως*"¹¹², με την επιτυχία τελικά του όποιου προγράμματος να εξαρτάται από τον βαθμό προσαρμογής που επιτυγχάνεται μεταξύ οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνικού σχηματισμού: "*Εν πρόγραμμα είναι ολοκληρωμένον μόνον όταν συνθέτη ειδικά προγράμματα όλων των τομέων της κοινωνικής ζωής, εντός της οποίας δρα το άτομον*", για να συμπληρωθεί ότι "*η επαλήθευσις ενός προγράμματος εις την ελευθέραν οικονομίαν εξαρτάται από την δυνατότητα εναρμονίσεως των οικονομικών διαδικασιών, αι οποίαι διεξάγονται μεταξύ των ελευθέρων δυνάμεων της αγοράς, με τας κοινωνικάς διαδικασίας, η παραγωγή των οποίων επηρεάζεται υπό των πρώτων*". Το κράτος, σύμφωνα με τον Μακαρέζο, πέρα από την ευθύνη σύνταξης του συμβολαίου, οφείλει να διασφαλίσει την ισορροπία μεταξύ αγοράς και κοινωνίας και να αποτρέψει τον κίνδυνο "*καταλύσεως των παραδεδεγμένων τρόπων ζωής και πλήρους ανατροπής της Πολιτειακής δομής*" που θα μπορούσε να προκληθεί "*διά μόνης της λειτουργίας του*

¹¹¹ Μέσα από τα άρθρα αυτά, όπως ο ίδιος ο Μακαρέζος αναφέρει, επιχειρείται "μια συνοπτική, όσο και απολύτως αληθή, εικόνα της αναπτυξιακής, αλλά και της «διαχειριστικής» πορείας". Έχει ενδιαφέρον να επισημανθούν ορισμένα από τα στοιχεία γύρω από τα οποία δομείται η εικόνα που προβάλλει ο υπ. Συντονισμού τα οποία, παράλληλα, συνδέονται και με το παρόν κεφάλαιο. Η διαπραγμάτευση του θέματος εισάγεται καταρχάς με έντονα "εθνικό" τρόπο, αρχικά με αναφορές στη βυζαντινή ιστορία και τη μικρασιατική καταστροφή –ώστε να αιτιολογηθεί η ανάγκη "εθνικής επαγρύπνησης"–, με την περιγραφή στη συνέχεια του "πυρήνα της υπάρξεως του Έλληνα", ο οποίος συνδέεται με την επιχειρηματική του ροπή και, κυρίως, με την αγάπη του για το έθνος: "[...] η ιδιωτική πρωτοβουλία διά τον Έλληνα αποτελεί τον πυρήνα της υπάρξεώς του και το ισχυρότερον κίνητρον της οικονομικής του δράσεως. Η παγκόσμιος επίδοσις του εις το εμπόριον αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Αλλ' εις αυτόν τον ίδιον Έλληνα, τον ατομιστήν και ταυτοχρόνως υπεράγαν αισθηματίαν, το «κέρδος», απαραίτητον ως προωθητική δύναμις, δεν αποτελεί και αυτοσκοπόν της ζωής του. Δημιουργεί την δυνάμιν του με τον νόστον της «Ιθάκης» του. Εδημιούργησε τας μεγάλας στιγμάς της Ιστορίας του, αδιαφορών διά το «κέρδος» και ρέπων προς το μεγαλείον της θυσίας. Η «υπεραξία» διά τον Έλληνα υπέρκειται της «αξίας». Και την πρώτην θέσιν εις τας ελληνικάς «υπεραξίας» καταλαμβάνει το «Έθνος»" (εφ. *Το Βήμα*, 30/10/1969, σ. 7). Στη συνέχεια αναφορές γίνονται στην "αποστολή" που ανέλαβε το καθεστώς όσον αφορά την αποτροπή του "κομμουνιστικού κινδύνου" και την πρόοδο της χώρας σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, και στα "επιτεύγματά" του αναφορικά με τη νομισματική σταθερότητα και το μεγάλον προγραμμα δημοσίων επενδύσεων που αναδεικνύεται εκτενώς – και σε σύγκριση με την προ της 21ης Απριλίου 1967 περίοδο. Στο τελευταίο από τα άρθρα προβάλλεται ο σχεδιασμός για τη χρηματοδότηση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, κάτι που τελικά σχετίζεται και με την αφορμή δημοσίευσης της σειράς των άρθρων.

Για τα άρθρα βλ. εφ. *Το Βήμα*, 30/10/1969, 31/10/1969, 1/11/1969 και 2/11/1969.

¹¹² εφ. *Το Βήμα*, 30/10/1969, σ. 1.

νόμου της προσφοράς και της ζήτησεως". Βάσει αυτής της λογικής, "εάν το Κράτος δεν ανελάμβανε το ίδιο την φροντίδα των έργων της υποδομής ή του ελέγχου των βασικών τομέων της ενεργείας, της επικοινωνίας, των μεταφορών κ.α. ή δεν έθετεν υπό την προστασίαν του, διά της παροχής των κοινωνικών του υπηρεσιών, τας αδυνάτους κοινωνικάς ομάδας, τότε, πέραν του ρηθέντους κινδύνου, θα ήτο αναπότρεπτος και η καθυστέρησις των εξελίξεων [αναφορικά με την αναπτυξιακή διαδικασία]"¹¹³. Ενώ σε κανένα σημείο των άρθρων δεν αμφισβητείται η πρωτοκαθεδρία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ο καταρχάς ρυθμιστικός ρόλος που καταλαμβάνει στην αντίληψη του Μακαρέζου η κρατική αρχή είναι ξεκάθαρος. Το κράτος έχει την ευθύνη της προγραμματικής ενορχήστρωσης και της μέριμνας ώστε να επιτευχθεί και να διατηρηθεί η αρμονική σχέση μεταξύ οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνικής πραγματικότητας. Από αυτή την αξιωματική παραδοχή προκύπτει αδιαπραγμάτευτη η αποκλειστικά κρατική ευθύνη για την κοινωνική πολιτική. Συμπληρωματικά, το κράτος διατηρεί τον έλεγχο νευραλγικών τομέων της οικονομικής και της παραγωγικής δραστηριότητας, όπως εκείνων της ενεργείας ή των επικοινωνιών, για λόγους που, ενώ δεν αναλύονται περαιτέρω, σχετίζονται με τη σημασία των τομέων αυτών για την ίδια την ύπαρξη μιας ανεξάρτητης κρατικής οντότητας – τουλάχιστον με τις αντιλήψεις της εποχής. Τέλος, και ταυτόχρονα πολύ χαρακτηριστικά ως προς την οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων, το κράτος αναλαμβάνει την ανάπτυξη των απαραίτητων έργων υποδομής που θα υποστηρίξουν και θα επιταχύνουν την αναπτυξιακή διαδικασία.

Βέβαια, η ανάγκη αποσαφήνισης της οικονομικής φιλοσοφίας του καθεστώτος είχε προκύψει από τις πρώτες κιόλας ημέρες κατάληψης της εξουσίας, πολύ πριν από αυτές τις περισσότερο αναλυτικές αναφορές. Ενώ στις προγραμματικές δηλώσεις της στρατιωτικής κυβέρνησης το κομμάτι που αναφέρεται στις επιδιώξεις για την οικονομική ανάπτυξη *"βάσει επιστημονικού προγράμματος και συμφώνως προς τας ανειλημμένας υποχρεώσεις αυτής προς την Ευρωπαϊκήν Κοινήν Αγοράν"*¹¹⁴, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η μόνη, και μάλλον έμμεση σχετική αναφορά, τις αμέσως επόμενες ημέρες οι αρμόδιοι υπουργοί είναι σαφείς: *"Η Ελλάς ανήκει εις τον κόσμο της Δύσεως. Ως εκ τούτου η κοσμοθεωρητική βάση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων της δεν δύναται να διαφέρει ουσιωδώς της τοιαύτης των χωρών της Δύσεως. Ειδικότερον όσον αφορά την κοσμοθεωρίαν την διέπουν την οικονομικών*

¹¹³ εφ. *Το Βήμα*, 31/10/1969, σ. 1.

¹¹⁴ εφ. *Τα Νέα*, 24/4/1967, σ. 1.

ζωήν των Ελλήνων, η Κυβέρνησις δηλοί μετά κατηγορηματικότητος ότι αύτη πηγάζει εκ της θετικής αξιολογήσεως της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Πιστεύομεν ότι το άτομον τόσο ως μονάς παραγωγής όσον και ως μονάς καταναλώσεως, δέον να ενεργή ελευθέρως και με βάσιν την θεμιτήν μεγιστοποιήσιν των εκ της δράσεως ταύτης προκυπόντων ωφελημάτων. [...] Η επιδίωξις του κέρδους διά θεμιτών μέσων ως προωθητικού παράγοντος της αναπτύξεως της χώρας, θεωρείται υπό της Κυβερνήσεως ως βασικόν στοιχείον εις την εφαρμογήν της οικονομικής της πολιτικής", ξεκαθαρίζει ο υπ. Συντονισμού Ν. Μακαρέζος στις 26/4/67¹¹⁵, ενώ λίγες ημέρες αργότερα, σε συνάντησή του με δημοσιογράφους από την Τουρκία, επαναλαμβάνει τις δηλώσεις πίστης στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα, για να συμπληρώσει ότι "αποκρούεται πάσα παρέκκλισις από την θεωρίαν της ελευθέρως επιχειρηματικής πρωτοβουλίας". Στην ίδια συνέντευξη περιγράφεται και ο τρόπος που γίνεται αντιληπτός από το καθεστώς ο ρόλος του κράτους, ο οποίος "περιορίζεται εις την εξασφάλισιν των συνθηκών άνετου ασκήσεως της οικονομικής δραστηριότητος διά της δημιουργίας της καταλλήλου οικονομικής υποδομής (συγκοινωνία, εξηλεκτρισμός, αρδευτικά έργα κλπ.). [...] Η επιχειρηματική δραστηριότης του Κράτους θα πρέπει κατά κανόνα να περιορίζεται εις τα φυσικά μονοπώλια (επιχειρήσεις ηλεκτρισμού, σιδηροδρόμων, τηλεπικοινωνιών κλπ.). Δύναται όμως το Κράτος να ενθαρρύνη και να κατευθύνει την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν εις την ανάληψιν πρωτοβουλιών διά της πολιτικής κινήτρων (πιστωτικών κλπ.)"¹¹⁶.

Ο υπ. Εμπορίου από την πλευρά του, Γ. Παπαδημητρακόπουλος, απευθυνόμενος σε οικονομικούς παράγοντες στις Βρυξέλλες, προσδιορίζει τη φιλοσοφία του καθεστώτος για την "προγραμματισμένη ελεύθερη οικονομία", συνδέοντάς τη με τον αντικομμουνισμό: "Η κοσμοθεωρία της Εθνικής Επανάστασεως δεν είναι μόνον αντικομμουνιστική εις τον πολιτικόν τομέα, αλλά και εις τον οικονομικόν. Διότι πιστεύομεν κύριοι ότι ο κομμουνισμός ως οικονομικόν σύστημα απέτυχε. Ημείς πιστεύομεν εις τας αρχάς της προγραμματισμένης ελευθέρως οικονομίας. Θα υποστηρίξωμεν την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν"¹¹⁷. Κατά τους πρώτους μήνες του καθεστώτος στην εξουσία, η ανάγκη να διακηρυχθεί η πίστη στις αρχές του φιλελευθερισμού ώστε να μην παρεξηγηθεί πολιτικά και, σε κάθε περίπτωση, να προληφθούν οι όποιοι φόβοι για μη αποδεκτές παρεμβάσεις στην οικονομία, εκφράζεται σε κάθε κείμενο, σε κάθε δελτίο τύπου και σε κάθε συνέντευξη ή εκδήλωση

¹¹⁵ εφ. *Τα Νέα*, 27/4/1967, σ. 8.

¹¹⁶ εφ. *Το Βήμα*, 12/5/1967, σ. 1.

¹¹⁷ εφ. *Τα Νέα*, 30/6/1967, σ. 10.

που συμμετέχουν τα επιφορτισμένα με οικονομικής φύσης αρμοδιότητες στελέχη του καθεστώτος¹¹⁸.

Φαίνεται μάλιστα πως η εν λόγω αγωνία διατηρήθηκε και αργότερα, αφότου είχαν κατατεθεί συγκεκριμένα διαπιστευτήρια αναφορικά με την ασκούμενη οικονομική πολιτική. Χαρακτηριστικό είναι ένα χειρόγραφο σημείωμα του Μακαρέζου με ημερομηνία 12/6/70, με το οποίο δίνεται εντολή για σύνταξη έκθεσης σχετικά με το επίπεδο της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. "*Το ανωτέρω θέμα*", σημειώνει ο Μακαρέζος, "*δέον να ερευνηθή, διότι ακούω πράγματα απίστευτα. Ότι π.χ. είμεθα περισσότερο σοσιαλισταί από τους πλέον σοσιαλιστάς. Και συνεχώς ορισμένοι κρατικά υπηρεσίες μάς ωθούν εις κρατικές παρεμβάσεις, αντί να τείνωμεν προς την φιλελευθεροποίηση [...]*"¹¹⁹. Θα είχε ένα ενδιαφέρον να εξακριβωθεί η αφορμή που παρακίνησε τον Μακαρέζο να ζητήσει τη σύνταξη της συγκεκριμένης μελέτης, κάτι που δεν κατέστη δυνατό μέσω της διερεύνησης του προσωπικού του αρχείου και μέσω αναζήτησης αναφορών στον τύπο της εποχής. Η πλέον πιθανή εξήγηση για έμμεσες πιέσεις εκ μέρους του επιχειρηματικού κόσμου, στη βάση επιδιώξεων διεύρυνσης των διαθέσιμων πεδίων δραστηριοποίησης από πλευράς τους, παραμένει μια υπόθεση που στην παρούσα φάση δεν είναι δυνατό να ελεγχθεί. Σε κάθε περίπτωση, η έκθεση-απάντηση του ΚΕΠΕ είναι πλήρως καθησυχαστική, με το διαβιβαστικό σημείωμα που τη συνοδεύει να αναφέρει χαρακτηριστικά πως "*οι ψίθυροι ότι είμεθα περισσότερο σοσιαλισταί από τους πλέον σοσιαλιστάς στερούνται σοβαρότητος*", αφού "*ο βαθμός παρεμβάσεως του Κράτους παρ' ημίν είναι, εις όλους σχεδόν τους τομείς δραστηριότητος, ανάλογος των χωρών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος*"¹²⁰.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά τις δηλώσεις Μακαρέζου, εφ. *Τα Νέα*, 13/10/1967, σ. 1 και 9, την ομιλία του υπ. Εμπορίου, Γ. Παπαδημητρακόπουλου, εφ. *Το Βήμα*, 4/11/1967, σ. 11, τη διαβεβαίωση του υπ. Συντονισμού, Ι. Ροδινού-Ρολάνδου, ότι αποκλείονται κρατικοποιήσεις βιομηχανιών, εφ. *Τα Νέα*, 20/10/1967, σ. 10, αλλά και τις καθησυχαστικές δηλώσεις του καθηγητή και τραπεζίτη Στρατή Ανδρεάδη κατά τη διάρκεια της περιόδου του στο εξωτερικό: εφ. *Τα Νέα*, 21/6/1967, σ. 10, 26/6/1967, σ. 10 και 27/6/1967, σ. 8.

¹¹⁹ Αρχείο Ν. Μακαρέζου, φ. 282/Α, έγγρ. 288.

¹²⁰ Αρχείο Ν. Μακαρέζου, φ. 282/Α, έγγρ. 289.

Χαρακτηριστικός για το κυρίαρχο μοντέλο φιλελευθερισμού της εποχής και ο τρόπος που εισάγεται η έκθεση: "*Το απολύτως ελεύθερον επιχειρηματικόν σύστημα των κλασσικών φιλοσόφων ουδέποτε εφηρμόσθη εις την πράξιν και τούτο διότι η πραγματικότης της οικονομικής ζωής είναι περισσότερο πολύπλοκος των υποδειγμάτων επί των οποίων στηρίζονται αι απόψεις των. Το Κράτος πάντοτε παρεμβαινει και εξακολουθεί να παρεμβαίνει εις την οικονομικήν ζωήν οιασδήποτε ελευθέρως οικονομίας. Η παρέμβασις του Κράτους απεδείχθη απαραίτητος, εις την πλέον γνήσιαν μορφήν της ελευθέρως οικονομίας, ακριβώς προς άρσιν των εμποδίων τα οποία περιορίζουν την εύρυθμον λειτουργίαν των νόμων της αγοράς (π.χ. μονοπωλιακαί καταστάσεις). Η μορφή, ο τρόπος και ο βαθμός των κρατικών παρεμβάσεων ποικίλλουν από χώρας εις χώραν, αναλόγως των αναγκών και επιδιώξεων εκάστης οικονομίας και των διαμορφούμενων κατά καιρούς οικονομικών συνθηκών. [...]* Η Ελληνική Οικονομία στηρίζεται επί των αρχών της ελευθέρως οικονομίας, ως λειτουργεί αύτη εις μίαν σύγχρονον

Και αν οι συνεχείς δηλώσεις των αρμοδίων κατά τις πρώτες ημέρες του καθεστώτος απαντούσαν στην ανάγκη ενός αρχικού καθορισμού του πολιτικοοικονομικού στίγματος της εξουσίας τους ενώ η παραγγελία της έκθεσης από τον Μακαρέζο τρία χρόνια μετά υποδηλώνει μια μόνιμη ευαισθησία που εμφανιζόταν εκτεθειμένη σε προσπάθειες εκμετάλλευσης από μερίδα του επιχειρηματικού κόσμου, οι εκτενείς αναφορές στο ρόλο και τα όρια της κρατικής δραστηριότητας από το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 – πέρα από τη διάσταση πολιτικοοικονομικής δήλωσης – πρέπει να γίνουν αντιληπτές ως απαραίτητες διασαφηνίσεις ενός οικονομικού προγράμματος που, τουλάχιστον όσον αφορά τις δαπάνες από την άμεση ή έμμεση εμπλοκή του δημοσίου στην οικονομική δραστηριότητα, απέχει σημαντικά από τα αντίστοιχα προγράμματα της μεταπολεμικής περιόδου. Με άλλα λόγια, οι φιλόδοξοι στόχοι για τους επιμέρους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας, η προωθούμενη αναδιάρθρωση της παραγωγής, η έμφαση στην ελεγχόμενη περιφερειακή ανάπτυξη, οι εξαγγελίες για ριζικές αλλαγές στη νομοθεσία, τη διοίκηση και το πιστωτικό σύστημα και, κυρίως, το ιδιαίτερα ευρύ πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων –οργανικά συνδεδεμένο με κάθε κλάδο της οικονομίας που καθιστούσε το κράτος, εκτός από ενορχηστρωτή, βασικό φορέα της αναπτυξιακής διαδικασίας–, κατά μία έννοια επέβαλλαν τον σαφή καθορισμό των τομέων δραστηριότητας κράτους και ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Η ενίσχυση του ρόλου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η "*αποτελεσματικότερα λειτουργία των ελευθέρων οικονομικών θεσμών*" δηλώνονται εξαρχής ως κεντρικοί στόχοι του Προγράμματος, από τον πρόλογο ακόμα του κειμένου που υπογράφεται από τον Μακαρέζο¹²¹. Περισσότερο αναλυτικός ο πρόεδρος της επιτροπής, Κων. Θάνος, στην εισηγητική έκθεση επιχειρεί να περιγράψει επακριβώς τη λογική που διέπει το κείμενο σχετικά με τον προγραμματισμό του κράτους για την οικονομία και τη σχέση του με την ιδιωτική πρωτοβουλία. Αξίζει να παρακολουθήσουμε τη συλλογιστική του:

"Το παρόν Πρόγραμμα είναι κατεξοχήν ενδεικτικόν διά τον ιδιωτικόν τομέα της οικονομίας [...] καθ' όσον η αποτελεσματική λειτουργία των ελευθέρων οικονομικών θεσμών αποτελεί [...] το καταλληλότερον μέσον προωθήσεως της οικονομικής

κοινωνίαν. Η μορφή της Κρατικής παρεμβάσεως εις την οικονομικήν ζωήν της Χώρας δεν διαφέρει ουσιαστικώς από εκείνην των άλλων ελευθέρων οικονομιών. Η πλήρης εφαρμογή του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως θα έχη ως αποτέλεσμα την περαιτέρω απελευθέρωσιν των δυνάμεων της ελευθέρας οικονομίας". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, φ. 282/Α, έγγραφο 290.

¹²¹ Υπουργείον Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, ό.π., σ. 5.

αναπτύξεως της Χώρας. Ο αυστηρός και λεπτομερής σχεδιασμός της δραστηριότητας των δημοσίων και ιδιωτικών φορέων αντιβαίνει τόσο προς την γενικότερα φιλοσοφική τοποθέτησιν της Κυβερνήσεως όσον και προς το καλώς νοούμενον συμφέρον της Χώρας. Τα ανωτέρω προδιαγράφουν την μορφήν του παρόντος Προγράμματος, το οποίον θα ηδύνατο να χαρακτηρισθή ως πλαίσιον προγράμματος, δηλαδή ως σύστημα γενικών κατευθύνσεων και μέτρων πολιτικής, διά των οποίων επιδιώκεται η δημιουργία καταλλήλου επιχειρηματικού κλίματος και η εξασφάλις των απαραίτητων διοικητικών, οργανωτικών και θεσμικών προϋποθέσεων διά την λήψιν ορθολογικών αποφάσεων εκ μέρους των ιδιωτικών και δημοσίων φορέων της οικονομίας. Η επιτυχία του Προγράμματος ουδόλως βασίζεται εις την χρησιμοποίησιν άμεσων και λεπτομερών ελέγχων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Αντιθέτως, βασικόν χαρακτηριστικόν του Προγράμματος αποτελεί η προβλεπόμενη απαλλαγή της οικονομίας εκ των υφιστάμενων αναχρονιστικών θεσμών και ελέγχων και η εισαγωγή αποτελεσματικών κινήτρων και συστημάτων δράσεως, αποσκοπούντων ουχί εις τον έλεγχον και τον προκαθορισμόν της δραστηριότητος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά εις την ενθάρρυνσιν και προσανατολισμόν αυτής προς τας επιθυμητάς κατευθύνσεις. Η άμεσος κρατική δράσις περιορίζεται εις τους τομείς παροχής υπηρεσιών οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και την ανάληψιν επιχειρηματικών πρωτοβουλιών [...] μόνον προκειμένου περί έργων βασικής σημασίας διά την συμπλήρωσιν της παραγωγικής βάσεως της οικονομίας και υπό την προϋπόθεσιν ελλείψεως σχετικού ιδιωτικού ενδιαφέροντος"¹²².

Ο οικονομικός προγραμματισμός του καθεστώτος λοιπόν, όπως περιγράφεται από τον πρόεδρο της συντακτικής επιτροπής του Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, δεν έχει σκοπό τον "αυστηρό και λεπτομερή σχεδιασμό" της οικονομικής δραστηριότητας αλλά παρουσιάζεται ως "πλαίσιο γενικών κατευθύνσεων και μέτρων πολιτικής" με τα οποία "επιδιώκεται η δημιουργία καταλλήλου επιχειρηματικού κλίματος" ώστε να λειτουργήσουν "ορθολογικά" οι φορείς της οικονομίας και να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Ο κρατικός έλεγχος επί της ιδιωτικής πρωτοβουλίας απορρίπτεται, παρά το γεγονός πως ενθαρρύνεται ο προσανατολισμός της προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις οι οποίες ανταποκρίνονται στα αναπτυξιακά προαπαιτούμενα. Τέλος, ως πεδία άμεσης κρατικής οικονομικής δραστηριότητας προσδιορίζονται οι "τομείς παροχής υπηρεσιών οικονομικής και κοινωνικής υποδομής",

¹²² Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972, ό.π., σ. 7-8.

και μόνο σε περίπτωση έλλειψης ιδιωτικού ενδιαφέροντος προβλέπεται ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Το Πρόγραμμα είναι γεμάτο από αναφορές που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μαρτυρούν και διασαφηνίζουν περαιτέρω την οικονομική φιλοσοφία του καθεστώτος. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφερθούμε στις σχετικές με τη βιομηχανική πολιτική σελίδες όπου, μεταξύ άλλων, γίνεται λόγος για *"αποδοχή των βασικών κανόνων λειτουργίας της αγοράς, ως ούτοι συνάγονται εκ των συνθηκών της Ρώμης και των Αθηνών"*¹²³, ενώ σε ένα ολόκληρο κεφάλαιο με σχετικό τίτλο περιγράφεται επακριβώς ο ρόλος του κράτους στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης: *ευθύνη "διά την επέκτασιν και τον εκσυγχρονισμόν της βασικής υποδομής της οικονομίας" και "πλήρη ενθάρρυνσιν εις την ιδιωτικήν επιχειρήσιν, διά της δημιουργίας ευνοϊκού περιβάλλοντος και θετικής υποστηρίξεως αυτής"* μέσω *"χορηγήσεως κατάλληλων κινήτρων ή άρσεως υφιστάμενων αντικινήτρων"*. Αποσαφηνίζεται παράλληλα ότι *"το Κράτος ουδόλως προτίθεται να αναλάβη επενδύσεις εις τομείς τους οποίους η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι ή δύναται να καταστή επαρκής και αποτελεσματική"*, αντίθετα μάλιστα εξαγγέλλεται *"η βαθμιαία περιέλευσις εις τους ιδιώτας ωρισμένων επιχειρήσεων, η υπό του Κράτους ανάληψις των οποίων κατά το παρελθόν κατέστη αναγκαία, λόγω της μεγίστης σημασίας των διά την οικονομικήν ανάπτυξιν και της ελλείψεως επαρκούς ιδιωτικού ενδιαφέροντος"* – χωρίς, παρ' όλα αυτά, να δίνονται περισσότερες πληροφορίες για τις επιχειρήσεις στις οποίες γίνεται λόγος¹²⁴.

Ως προς την άμεση εμπλοκή του κράτους στην οικονομία, στον έλεγχο του οποίου υπολογίζεται ένα 25% περίπου *"των οικονομικών πόρων της Χώρας"*, εκφράζεται η βεβαιότητα για δυνατότητες ανάληψης *"υγιούς και θετικής δραστηριότητας"* που θα *"συμβάλλει ευθέως εις την προώθησιν της οικονομικής αναπτύξεως"*, με αναφορές στην αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης και στην ανάγκη εδραίωσης *"ορθολογικών μεθόδων λήψεως αποφάσεων"* εκ μέρους των αρμοδίων φορέων στη φάση του προγραμματισμού των πλείστων κρατικών δραστηριοτήτων. Στο ίδιο πλαίσιο γίνεται επίσης αναφορά στη λειτουργία *"επί τη βάσει καθαρώς ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων διαχειρίσεως"* δημόσιων επιχειρήσεων όπως

¹²³ Ο.π., σ. 72-73.

¹²⁴ Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται επίσης αναφορά στην ανάληψη πρωτοβουλιών από την ΕΤΒΑ *"ώστε η ελληνική βιομηχανία να επωφεληθή πλήρως της μεταβατικής περιόδου, η οποία προβλέπεται υπό της συμφωνίας συνδέσεως [με την ΕΟΚ]"*. Για το κεφάλαιο *"Ο Ρόλος του Κράτους εις την Οικονομικήν Ανάπτυξιν"*, ό.π., σ. 117-119.

η ΔΕΗ και οι ΣΕΚ ώστε να εκσυγχρονιστούν, να βελτιώσουν την αποδοτικότητά τους και να συμβάλλουν με τη σειρά τους στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας¹²⁵.

Το κύριο βάρος, παρ' όλα αυτά, της εμπλοκής του κράτους στη σχεδιαζόμενη αναπτυξιακή διαδικασία, φέρει η πολιτική επί των δημόσιων επενδύσεων. Αναφορές σε δρομολογούμενες κρατικές πρωτοβουλίες για επενδύσεις, κυρίως σε έργα υποδομών, γίνονται σε κάθε ένα από τα κεφάλαια που περιγράφεται η αναπτυξιακή διαδικασία για τον κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας αλλά και στο εισαγωγικό μέρος του Προγράμματος που προβάλλονται οι γενικότερες κατευθύνσεις της αναπτυξιακής πολιτικής. Ο πυρήνας της λογικής πίσω από τη σημασία που δίνεται στις δημόσιες επενδύσεις περιγράφεται στο σχετικό κεφάλαιο: *"Αι δημόσιαι επενδύσεις αποτελούν εν εκ των κυριότερων μέσων του Προγράμματος διά την πραγματοποίησιν των απαιτούμενων διαρθρωτικών μεταβολών εις την οικονομίαν και αξιοποίησιν των δυνατοτήτων οικονομικής αναπτύξεως της Χώρας"*, υπό το πρίσμα πως *"εν αντιθέσει προς τους διάφορους έμμεσους τρόπους (κίνητρα κλπ.) επηρεασμού της κατανομής των οικονομικών πόρων, αι δημόσιαι επενδύσεις αποτελούν απολύτως ελεγχόμενον υπό της πολιτικής εξουσίας μέσον οικονομικής πολιτικής"*¹²⁶. Από την παραπάνω αναφορά γίνεται ξεκάθαρα αντιληπτή η επίγνωση των σχεδιαστών της οικονομικής πολιτικής του καθεστώτος πως, ενώ τα κίνητρα, οι φορολογικές και οι πιστωτικές ρυθμίσεις αποτελούν μέσα επηρεασμού της παραγωγικής και της οικονομικής δραστηριότητας εν γένει προς τις επιθυμητές κατευθύνσεις, η πολιτική επί των δημοσίων επενδύσεων παραμένει το μόνο εργαλείο στην αποκλειστική διάθεση του κράτους για τον άμεσο επηρεασμό της οικονομικής δραστηριότητας, αφενός προς διαμόρφωση συγκεκριμένων ποιοτικών χαρακτηριστικών και αφετέρου προς την επιθυμητή γεωγραφική κατανομή της.

Κατά τα άλλα, ως τομείς που βρίσκονται στην αποκλειστική ευθύνη του κράτους προβάλλονται η εκπαίδευση και η επιστημονική έρευνα, η υγεία-πρόνοια και οι κοινωνικές ασφάλισεις, με τις πολιτικές που εξαγγέλλονται σχετικά να εξαρτώνται, βασικά, από τους πόρους των δημοσίων επενδύσεων. Συνοπτικά και μόνο, όσον αφορά την εκπαίδευση εξαγγέλλεται αύξηση των κονδυλίων και των δημοσίων επενδύσεων για κτιριακές υποδομές και διδακτικό προσωπικό σε όλες τις βαθμίδες, με ιδιαίτερη μνεία στην ανάγκη αύξησης του αριθμού των πτυχιούχων τριτοβάθμιας οικονομικής

¹²⁵ Ο.π., 117-118.

¹²⁶ Ο.π., 120.

εκπαίδευσης ως απαραίτητη συνθήκη για τις τρέχουσες αναπτυξιακές απαιτήσεις. Πέρα από αναφορές σε οργανωτικές και άλλες μεταρρυθμίσεις, αντίστοιχες προβλέψεις για αύξηση των σχετικών δημόσιων επενδύσεων γίνονται αναφορικά με την υγεία, την κοινωνική πρόνοια και την οικιστική πολιτική, με εξαγγελίες ίδρυσης νοσοκομείων, ορφανοτροφείων, οικοτροφείων και λοιπών ιδρυμάτων σε όλη τη χώρα, καθώς και ανέγερσης εργατικών κατοικιών σε περιοχές που εντάσσονται στον σχεδιασμό της περιφερειακής ανάπτυξης. Τέλος, προαναγγέλλεται ένα ευρύ πρόγραμμα διοικητικής μεταρρύθμισης, με ρητές αναφορές στην ανάγκη συγκρότησης των κατάλληλων οργάνων προγραμματισμού και συντονισμού των κυβερνητικών πολιτικών μέσα από την ενίσχυση του ρόλου του υπουργείου Συντονισμού, όσον αφορά στην οικονομική πολιτική, και των υπουργείων Προεδρίας της Κυβερνήσεως και Εσωτερικών σχετικά με τους τομείς της διοίκησης¹²⁷.

Επιχειρώντας μια πρώτη ανακεφαλαίωση και τη διατύπωση ορισμένων συμπερασματικών διαπιστώσεων, πρέπει καταρχάς να σημειωθεί ότι παράλληλα με τις διακηρύξεις για τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του καθεστώτος έτσι όπως εκφράστηκαν στις δηλώσεις των αρμοδίων και στο 5ετές Πρόγραμμα, έγινε εξαρχής προσπάθεια να οριοθετηθούν επακριβώς οι τομείς στους οποίους το κράτος, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θα συμμετείχε στην οικονομική δραστηριότητα. Έχει σημασία να επισημανθεί ότι η όποια κρατική παρέμβαση, είτε είχε να κάνει με νομοθετικές και διοικητικές παρεμβάσεις είτε μέσω της εμπλοκής σε τομείς που βρίσκονταν υπό την αποκλειστική ευθύνη του δημοσίου, γινόταν αντιληπτή ως απαραίτητη συνθήκη για την αποδοτικότερη λειτουργία του συνόλου της οικονομίας, στο κέντρο της οποίας βρισκόταν η ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι διακηρύξεις για την ανάγκη διασφάλισης νομισματικής σταθερότητας, για πολιτικές αύξησης και δικαιότερης διανομής του παραγόμενου πλούτου, για αύξηση της παραγωγικότητας και βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, για την απασχόληση, την περιφερειακή ανάπτυξη και την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου που αναπτύσσονται αναλυτικά ως "βασικές

¹²⁷ Για το κεφάλαιο που αφορά στην πολιτική εκπαίδευσης και έρευνας, ό.π., 123-135, για την υγεία, την πρόνοια και τις κοινωνικές ασφαλίσσεις, ό.π., 136-142, για την οικιστική πολιτική, ό.π., 143-148 και για τη διοικητική μεταρρύθμιση, ό.π., 149-154. Όσον αφορά στη διοικητική μεταρρύθμιση και την αποκέντρωση, τα υπόλοιπα μέτρα στοχεύουν διακηρυκτικά στην "ολοκλήρωση της μελέτης της διοικητικής διαίρεσης της Χώρας, εν συνδυασμό προς τους τιθεμένους υπό του Προγράμματος σκοπούς περιφερειακής ανάπτυξεως", στην ορθολογικοποίηση της "διεξαγόμενης διοικητικής εργασίας", στην "ανάπτυξιν στενής συνεργασίας και αγαθών σχέσεων μεταξύ διοικήσεως και διοικουμένων" και στη "βελτίωσιν της ποιοτικής στάθμης του προσωπικού των υπηρεσιών". Ό.π. 152-154.

κατευθύνσεις της πολιτικής αναπτύξεως" στο 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης, είχαν στον πυρήνα τους τη λογική εξασφάλισης ενός κατάλληλου περιβάλλοντος για τη λειτουργία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αφού μόνο μέσω αυτής κρίνεται πως θα μπορούσε να επιτευχθεί η προσδοκώμενη οικονομική ανάπτυξη. Ακόμα λοιπόν και τομείς, όπως εκείνοι της εκπαίδευσης και των κοινωνικών υπηρεσιών εν γένει, που στο πλαίσιο του κυρίαρχου οικονομικού φιλελευθερισμού της εποχής γίνονται αντιληπτοί ως πεδία αποκλειστικής κρατικής ευθύνης, υπηρετούσαν ουσιαστικά στην εξασφάλιση εκείνων των κοινωνικών προϋποθέσεων που θα καθιστούσαν δυνατή την οικονομική ανάπτυξη. Με άλλα λόγια, σε αυτές τις πρώτες επίσημες προσπάθειες του καθεστώτος να καταθέσει την οικονομική του φιλοσοφία, η κρατική εξουσία αναγνωρίζεται ως εγγυητής του ευνοϊκού για την ιδιωτική πρωτοβουλία κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου, με την όποια εμπλοκή του κράτους στην επιχειρηματική δραστηριότητα –εκτός των τομέων της αποκλειστικής ευθύνης του–, να επιβάλλεται μόνο όταν παρίσταται ανάγκη πλήρωσης κενού και όχι υποκατάστασης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Παράλληλα, το ίδιο το κράτος διατηρεί την αρμοδιότητα του εισηγητή των ενδεδειγμένων κατευθύνσεων της οικονομικής και παραγωγικής δραστηριότητας και αναλαμβάνει την ευθύνη εξασφάλισης των απαραίτητων υποδομών που θα επιτρέψουν στην ιδιωτική πρωτοβουλία να αναπτυχθεί και να αποδώσει αποτελεσματικά. Σε αυτό το πλαίσιο το καθεστώς των συνταγματαρχών προαναγγέλλει ένα ευρύ πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων.

Εδώ βέβαια προκύπτει ένα κεντρικό ερώτημα που αν δεν απαντηθεί, έστω με τη μορφή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων, θα μπορούσε να στερήσει από τη μελέτη του θέματος μια βασική παράμετρο. Έχοντας ήδη μια εικόνα για το αναπτυξιακό σχέδιο της χουντικής κυβέρνησης, για τις γενικότερες κατευθύνσεις και τις περισσότερο συγκεκριμένες αναπτυξιακές πολιτικές ανά κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας ή ακόμα και για το όποιο θεωρητικό σχήμα επιχειρούσαν οι ίδιοι να πλαισιώσει τις αντιλήψεις τους για την οικονομία και τις πολιτικές που προωθούνταν, μπορεί τελικά να θεωρηθεί πως το αναπτυξιακό σχέδιο της δικτατορίας διαφοροποιείται από τα αντίστοιχα σχέδια της προηγούμενης περιόδου που συντάχθηκαν με ευθύνη των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων; Και αν διαφοροποιείται είτε σε μικρότερο είτε σε μεγαλύτερο βαθμό, ποια στοιχεία το διακρίνουν και ποια όχι; Και αν δεν εξακριβώνεται ουσιαστική διαφοροποίηση, υποδηλώνεται ίσως μια κοινή – κυριαρχική αντίληψη περί οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα του β' μισού της δεκαετίας του '60; Τελικά μπορούμε να μιλήσουμε για αδιατάρακτη συνέχεια στις

αντιλήψεις για τον σχεδιασμό της οικονομίας παρά την πολιτική τομή της δικτατορίας ή η βίαιη κατάκτηση της εξουσίας λειτούργησε ως καταλύτης στον επαναπροσδιορισμό των βασικών της χαρακτηριστικών;

Οι διαφορετικές διατυπώσεις εκφράζουν τελικά ένα βασικό ερώτημα που συμπυκνώνεται στο κατά πόσο υπάρχει συνέχεια στον αναπτυξιακό σχεδιασμό για την οικονομία μεταξύ της τελευταίας περιόδου της "καχεκτικής δημοκρατίας"¹²⁸ και της χουντικής διακυβέρνησης ή η δικτατορία αποτελεί "τομή" και σε αυτά τα ζητήματα. Ακόμα βέβαια και να αποδεχτεί κάποιος ότι ένα είναι το βασικό ερώτημα που αποτελείται και εντέλει καταλήγει σε υποερωτήματα, μια απόπειρα να απαντηθεί αναλυτικά και σε βάθος θα ξέφευγε κατά πολύ από τις επιδιώξεις της παρούσας εργασίας. Αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να επιχειρήσουμε κάποια πρώτα συμπεράσματα ως προς τις όποιες ομοιότητες, αποκλίσεις ή ριζικές διαφοροποιήσεις του αναπτυξιακού μοντέλου που οραματίστηκε το στρατιωτικό καθεστώς από τους αντίστοιχους σχεδιασμούς της προηγούμενης περιόδου, εξετάζοντας το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 σε αντιπαραβολή με το τελευταίο αναπτυξιακό πρόγραμμα που συντάχθηκε από μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση – εκείνο του 1966-1970.

¹²⁸ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π.

2. Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970

2.1. Στόχοι, επιμέρους μακροοικονομικές επιδιώξεις, πολιτικές για την ανάπτυξη

Το "Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1966-1970" καταρτίστηκε μετά την υπ' αριθμό 46619/1508/8.10.1964 απόφαση του υπ. Συντονισμού της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, Στ. Στεφανόπουλου, και δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1965 από το ΚΕΠΕ κατά τη διάρκεια της τελευταίας "κυβέρνησης των αποστατών", με πρωθυπουργό τον ίδιο τον Στ. Στεφανόπουλο. Στον πρόλογο που υπογράφεται από τον γενικό επιστημονικό διευθυντή του ΚΕΠΕ εκείνη την περίοδο, Γ. Κουτσομάρη, γίνεται αναφορά στις συνεργασίες που έκαναν δυνατή τη σύνταξη του Προγράμματος μεταξύ του επιστημονικού προσωπικού του οργανισμού, αρμόδιων υπουργείων και κρατικών λειτουργών, "ειδικών εκ του ιδιωτικού τομέως της οικονομίας" και ξένων καθηγητών και οικονομολόγων¹²⁹. Το Πρόγραμμα αποτελείται από 24 κεφάλαια που συνθέτουν τρία διακριτά μέρη: (I) τη Στρατηγική του Προγράμματος, (II) τις Μακροοικονομικές Επιδιώξεις και την Πολιτική της Ανάπτυξης, και (III) το Πρόγραμμα κατά Τομείς Δραστηριότητας.

Στο πρώτο μέρος του Προγράμματος επιχειρείται μια σύνοψη της στρατηγικής και των κατευθύνσεων για την ανάπτυξη, ενώ ξεχωρίζει η εκτίμηση της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η ελληνική οικονομία. Παρά το γεγονός πως αναγνωρίζεται η πρόοδος που επετεύχθη την προηγούμενη δεκαετία ως προς την αύξηση του ΑΕΠ, σε μεγάλο βαθμό αυτή πιστώνεται σε παροδικής φύσης παράγοντες, όπως οι επενδύσεις

¹²⁹ Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, Αθήνα 1965, i-iii. Στις ίδιες σελίδες γίνεται ιδιαίτερη μνεία για την "πολύτιμη βοήθεια και συμβολή" σε μια σειρά ξένων εμπειρογνομόνων του ΟΟΣΑ και καθηγητών πανεπιστημίων: W. Beokerman, E.T. Nevin, B. Kragh, M.L. Liebrucks, D. Mertens, R. Krengel και D. Kade, όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, και Edward Mason, Carl Keysen, Emile Despres, George Break, Richard Holton, Chester McCorkle, Stephen Triantis, Louis Lefebber και Giacomo Dell Angelo αναφορικά με τους καθηγητές ξένων πανεπιστημίων.

στον οικιστικό τομέα και τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Παράλληλα, γίνεται μια πρώτη αναφορά σε ζητήματα που κρίνεται πως χρήζουν άμεσης προσοχής, όπως η ανισομερής ανάπτυξη μεταξύ των γεωγραφικών διαμερισμάτων της χώρας και οι ανεπιθύμητες διαστάσεις που είχε λάβει το κύμα της εξωτερικής μετανάστευσης. Επιπλέον, προβλήματα εντοπίζονται στους τομείς της γεωργίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου –ως προς τους δύο τελευταίους κυρίως από πλευράς προσέλκυσης επενδύσεων–, περιορισμένη πρόοδος διαπιστώνεται αναφορικά με την ποιότητα της εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού, ενώ γίνεται μια πρώτη αναφορά στους κινδύνους από την διευρυνόμενη εξάρτηση σε εξωτερικό συνάλλαγμα. Περαιτέρω, και ως προς τη διάρθρωση της παραγωγής που επηρεάζει το επίπεδο παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας του συνόλου της οικονομίας, με αρνητικό πρόσημο σημειώνονται η δεσπόζουσα θέση που εξακολουθεί να καταλαμβάνει η γεωργία στην απασχόληση του εργατικού δυναμικού, η στασιμότητα των αντίστοιχων δεικτών για τη μεταποίηση και ο *"σημαντικός βαθμός υποαπασχολήσεως και παρασιτισμού"* που συγκαλύπτει η εργασιακή διέξοδος προς τον τομέα των υπηρεσιών¹³⁰.

Στο δεύτερο μέρος του Προγράμματος αναλύονται καταρχάς συνοπτικά οι βασικοί στόχοι της πενταετίας 1966-1970. Η περαιτέρω επιτάχυνση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης που υπολογίζεται πως θα προέλθει από την ανάλογη αύξηση της παραγωγικότητας, συνδέεται ευθέως με τη γενικότερη αύξηση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού και τη βελτίωση της θέσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ειδικότερα. Αντίστοιχα, οι διακηρύξεις για δικαιότερη κατανομή του παραγόμενου πλούτου σχετίζονται άμεσα με το στόχο της περιφερειακής ανάπτυξης, και μέσω των προοπτικών που ανοίγονται για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας από την ανάπτυξη των υποδομών. Επόμενος τομέας στον προγραμματισμό για την ανάπτυξη της οικονομίας είναι αυτός της απασχόλησης, με εστίαση στην ανάγκη περιορισμού της εξωτερικής μετανάστευσης, στην ενθάρρυνση της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού και στη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Εξάλλου, και τουλάχιστον διακηρυκτικά, αναγνωρίζεται ρητά η σημασία της εκπαίδευσης για την επίτευξη των μακροοικονομικών στόχων, στην υπηρεσία της οποίας εξαγγέλλεται ένα φιλόδοξο σχέδιο αναμόρφωσης των παρεχόμενων υπηρεσιών, μέσω εξασφάλισης των απαραίτητων κτηριακών υποδομών, προσλήψεων προσωπικού και ανάπτυξης της τεχνικής εκπαίδευσης. Αντίστοιχες φιλοδοξίες –με ορίζοντα αυτή τη φορά δεκαετίας–

¹³⁰ Ο.π., 3-5.

περιγράφονται και για τους τομείς υγείας και πρόνοιας, με προβλέψεις για ένα "πλήρες και εκσυγχρονισμένο σύστημα παροχής υπηρεσιών υγείας" και βελτίωση της κοινωνικής προστασίας. Σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, και εν όψει της προβλεπόμενης αύξησης των δημοσίων δαπανών, προβάλλεται η ανάγκη διασφάλισης της νομισματικής σταθερότητας, ενώ διαφορετικού είδους ανησυχίες υποδηλώνουν οι αναφορές στην αναγκαιότητα διαφύλαξης του φυσικού περιβάλλοντος της χώρας και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος, εκτενείς αναφορές γίνονται στο ρόλο που καλείται να διαδραματίσει το κράτος, ζήτημα το οποίο θα εξεταστεί πιο κάτω περισσότερο αναλυτικά¹³¹.

Στα επόμενα κεφάλαια του δεύτερου μέρους του Προγράμματος για την περίοδο 1966-1970 περιγράφονται οι επιμέρους μακροοικονομικές επιδιώξεις και οι σχετικές αναπτυξιακές πολιτικές, με την ετήσια αύξηση του ΑΕΠ 7,5% μέχρι το 1970 να αποτελεί τη βάση υπολογισμού όλων των επιμέρους στόχων που έπονται και αναλύονται στο Πρόγραμμα¹³².

Η αύξηση της παραγωγικότητας και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας αποτελούν εκείνους τους στόχους του Προγράμματος που συνδέονται ευθέως με την ανάγκη προσαρμογής της οικονομίας στις σύγχρονες οικονομικές και γεωπολιτικές συνθήκες υπό τα νέα δεδομένα που υπαγορεύει η προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ. Προς την κατεύθυνση αυτή αναδεικνύεται καταρχάς η ανάγκη ανάπτυξης των υποδομών. Συμπληρωματικά προβάλλονται οι απαραίτητες πολιτικές κινήτρων, άρσης εμποδίων στη λειτουργία της αγοράς και λοιπών μέτρων (μεταρρυθμίσεις στη φορολογία, αναμόρφωση της λειτουργίας της χρηματαγοράς και μειώσεις σε επιμέρους κόστη της λειτουργίας των επιχειρήσεων) που κρίνεται πως θα υποβοηθήσουν την ιδιωτική πρωτοβουλία να αναπτυχθεί παραγωγικά και ανταγωνιστικά πάνω σε ορθολογικές βάσεις. Αναφορές γίνονται επίσης στην ανάγκη εκσυγχρονισμού της οργάνωσης και της διοίκησης των επιχειρήσεων, στο ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η εκπαίδευση, η έρευνα και η τεχνολογία στην ποιοτική βελτίωση των συντελεστών παραγωγής και ιδιαίτερα του εργατικού δυναμικού¹³³.

Η κεντρική λογική στις πολιτικές επί των εισοδημάτων επικεντρώνεται γύρω από την τριπλή στόχευση της νομισματικής σταθερότητας, της ταχείας ανάπτυξης της παραγωγικότητας και των επιδιώξεων σε κοινωνικό επίπεδο. Σε κάθε περίπτωση,

¹³¹ Για όλα τα παραπάνω βλ. ό.π., 25-33.

¹³² Ό.π., 34-37.

¹³³ Ό.π., 38-44.

ξεκαθαρίζεται εξ αρχής ότι η διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας δεν αποτελεί μόνο σκοπό αλλά και μέσο για την επιτυχία του Προγράμματος, ενώ, παράλληλα, προβάλλεται η ανάγκη περιορισμού των εισοδηματικών ανισοτήτων με περισσότερο εξειδικευμένες αναφορές για τους αγρότες και τους μισθωτούς. Έχει ενδιαφέρον πως ειδικά για τα ημερομίσθια, και στον αντίποδα της λογικής που προκρίνεται κατά τη χουντική περίοδο, προτείνεται η ανατροπή της επικρατούσας τάσης που ήθελε μικρότερες από την αύξηση της παραγωγικότητας αυξήσεις, σε συνδυασμό με ενεργή κρατική πρόνοια για τον περιορισμό των "αδικαιολογήτως υψηλών κερδών" ορισμένων επιχειρήσεων και, γενικότερα, για τη μείωση της απόστασης μεταξύ της μέσης αύξησης των κερδών των επιχειρήσεων και τους μισθούς των εργαζομένων – με ρητή εξαίρεση τον κλάδο της βιομηχανίας και εκείνες τις επιχειρήσεις που θα ενσωμάτωναν σύγχρονες μεθόδους παραγωγής και οργάνωσης. Αυτή η, τουλάχιστον διακηρυκτική, διάθεση στοχευμένων αναδιανεμητικών παρεμβάσεων αποκτά και περισσότερο ουσιαστικό περιεχόμενο με την εξαγγελία συγκρότησης ενός "Συμβουλίου Πολιτικής Εισοδημάτων", επιφορτισμένου με τη συνεχή παρακολούθηση των μεταβολών στην παραγωγικότητα, τις τιμές και τα εισοδήματα ώστε να προτείνονται οι απαραίτητες διορθωτικές πολιτικές προς την πολιτική ηγεσία¹³⁴.

Αναφορικά με τις πολιτικές για την εργασία, ο σχεδιασμός για την πενταετία μέχρι το 1970 εν πολλοίς ταυτίζεται με τις σχετικά περισσότερο μακροχρόνιες επιδιώξεις. Υπολογίζεται αύξηση του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού η οποία προβλέπεται να αξιοποιηθεί με τη δημιουργία νέων ευκαιριών απασχόλησης, την παράλληλη μείωση της υποαπασχόλησης και την ενθάρρυνση της κινητικότητας προς τους πλέον ανταγωνιστικούς κλάδους της οικονομίας ώστε, τελικά, να δημιουργηθούν συνθήκες πλήρους ή σχεδόν πλήρους απασχόλησης. Συμπληρωματικά, και για λόγους που σχετίζονται και με την αύξηση της παραγωγικότητας, αναδεικνύεται η ανάγκη βελτίωσης του επιπέδου μόρφωσης και εξειδίκευσης του εργατικού δυναμικού μέσω της εκπαιδευτικής αναδιοργάνωσης. Όσον αφορά στο μεγάλο κοινωνικό ζήτημα της περιόδου, την εξωτερική μετανάστευση, οι προγραμματικοί σχεδιασμοί στοχεύουν διακηρυκτικά αφενός μεν στον περιορισμό της – με παράλληλη επιδίωξη επιτάχυνσης του ρυθμού παλιννόστησης – και αφετέρου στην αποθάρρυνση της υπερπόντιας μετανάστευσης ώστε να μεγιστοποιηθούν τα προβλεπόμενα συναλλαγματικά έσοδα¹³⁵.

¹³⁴ Ο.π., 45-51.

¹³⁵ Για σχεδιασμούς προς την κατεύθυνση προσέλκυσης καταθέσεων των ομογενών κατά την περίοδο της επταετίας βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 422/Α.

Αναφορές γίνονται επίσης και στα κλειστά επαγγέλματα. Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η διαπίστωση για την ανάγκη "εκσυγχρονισμού" της λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων ώστε από τη μία να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις συνεργασίας "κατά την επεξεργασία και εφαρμογήν [των] Προγραμμάτων οικονομικής αναπτύξεως" και από την άλλη οι εργατικές ενώσεις να είναι σε θέση να αναλαμβάνουν περισσότερο ενεργό και ουσιαστικό ρόλο στην επίλυση των σχετικών με την εργασία ζητημάτων (εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού, λειτουργία της αγοράς εργασίας, πολιτικές εισοδημάτων κ.α.)¹³⁶.

Σε ένα πολυσέλιδο και αρκετά λεπτομερές κεφάλαιο για το ισοζύγιο πληρωμών, διαπιστώνεται καταρχάς πως η μεταπολεμική διεύρυνση του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο αντισταθμίστηκε από τις κεφαλαιακές εισροές της εξωτερικής βοήθειας, των πολεμικών επανορθώσεων και των εισπράξεων από άδηλους πόρους – όσον αφορά στις τελευταίες, κυρίως στα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Παρ' όλα αυτά, και λόγω της προοπτικής σύνδεσης με την ΕΟΚ, προβάλλεται ως επιτακτική η ανάγκη βελτίωσης του εμπορικού ισοζυγίου, τόσο μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών όσο και με την ανάπτυξη των εξαγωγών – με τα ζητήματα αυτά να εξαρτώνται άμεσα από την αναδιάρθρωση της παραγωγής¹³⁷.

Τα σχετικά με την αναδιάρθρωση της παραγωγής και της απασχόλησης ζητήματα συνδέονται εξ αρχής στον οικονομικό προγραμματισμό για την πενταετία 1966-1970 με τη γενικότερη διάρθρωση της ζήτησης και την κατανομή των διαθέσιμων πόρων της οικονομίας, "αφ' ενός μεταξύ καταναλώσεως (δημοσίας και ιδιωτικής) και επενδύσεων (δημοσίων και ιδιωτικών) και αφ' ετέρου μεταξύ των διαφόρων κλάδων δραστηριότητας"¹³⁸. Ως εκ τούτου υπολογίζεται καταρχάς το ύψος και η κατανομή των διαθέσιμων πόρων για τα επόμενα χρόνια, με τα επιμέρους υποκεφάλαια να αφορούν τη δημόσια κατανάλωση, την ιδιωτική και τις επενδύσεις¹³⁹. Όσον αφορά στη διάρθρωση της παραγωγής, ο στόχος βελτίωσης του ισοζυγίου πληρωμών υπαγορεύει την προώθηση των βιομηχανικών εξαγωγών και την υποκατάσταση των αντίστοιχων εισαγωγών, με τη συμμετοχή της μεταποίησης στο ΑΕΠ να υπολογίζεται ότι μπορεί να

¹³⁶ Ο.π., 58-74. Για την σχετική με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις παράγραφο, η οποία μεταφέρεται σχεδόν αυτούσια και στο *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972*, ό.π., βλ. ό.π., 59.

¹³⁷ Για τα επιμέρους ζητήματα του ισοζυγίου πληρωμών, ό.π., 75-99.

¹³⁸ Ο.π., 101.

¹³⁹ Μάλλον ενδεικτικές του οικονομικού κλίματος και των προσδοκιών που διαμόρφωσε οι σχετικές με την ιδιωτική κατανάλωση προβλέψεις για σημαντική μείωση της ποσοστιαίας συμμετοχής των τροφίμων (από 39,3% το 1965 σε 35,7% το 1970) και οι αντίστοιχα σημαντικές αυξήσεις των δαπανών για έπιπλα και λοιπά οικιακά σκεύη (από 6,2% σε 7%), για ταξίδια - μεταφορές (από 6,8% σε 8,7%) και για αναψυχή (από 6,6% το 1965 σε 7,2% το 1970). Ο.π., 106-107.

φτάσει από 18,5% το 1965 σε 21,7% το 1970. Στην αναδιάρθρωση του ΑΕΠ κρίνεται εξάλλου ως καθοριστική η συμβολή των "*προγραμματιζομένων έργων οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και η προβλεπόμενη αύξηση των επενδύσεων*", με τη συνακόλουθη αύξηση της συμμετοχής του κατασκευαστικού τομέα και των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας και την αντίστοιχη μείωση της συμβολής της γεωργίας, των μεταφορών, του εμπορίου και των λοιπών υπηρεσιών¹⁴⁰. Τέλος, και όσον αφορά την αναδιάρθρωση της απασχόλησης, προβλέπεται μείωση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη γεωργία και παράλληλη αύξησή του για όλους τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας¹⁴¹.

Η διαχείριση των περιφερειακών ανισοτήτων αποτελεί κεντρικό ζήτημα και στα δύο πενταετή προγράμματα. Στο αναπτυξιακό Πρόγραμμα για την 5ετία 1966-1970 ως "περιφερειακό πρόβλημα" ορίζεται "*η υφιστάμενη ανισότης εις την κατανομήν των παραγωγικών και λοιπών δραστηριοτήτων και συνεπώς αι υφιστάμεναι μεγάλαι διαφοραί εις το κατά κεφαλήν εισόδημα και το επίπεδον διαβιώσεως μεταξύ της περιοχής των Αθηνών και της υπολοίπου χώρας [...] και μεταξύ των λοιπών περιοχών της χώρας*"¹⁴². Ως βασικές αιτίες του προβλήματος ανισοκατανομής του παραγόμενου πλούτου αναδεικνύονται η χαμηλή παραγωγικότητα του γεωργικού τομέα και η υπερσυγκέντρωση βιομηχανικών και λοιπών δραστηριοτήτων υψηλής παραγωγικότητας στην περιοχή της πρωτεύουσας. Αναγνωρίζοντας πως υπό αυτές τις συνθήκες και χωρίς την ανάληψη κρατικών πρωτοβουλιών οι περιφερειακές ανισότητες θα οξυνθούν¹⁴³, εξαγγέλλονται οι μακροχρόνιες επιδιώξεις και η στρατηγική της επόμενης πενταετίας.

¹⁴⁰ Ό.π., 108-110. Ανάλογες είναι και οι προβλέψεις για την ανά κλάδο δραστηριότητας αύξηση της παραγωγικότητας, με την "*προστιθέμενη αξία κατ' απασχολούμενο σε τιμές 1965*" να υπολογίζεται σε 8,6% για τη μεταποίηση, 9,2% για τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, 6,2% στη γεωργία, 4,9% στα μεταλλεία κλπ. Για τις σχετικές με την παραγωγικότητα προβλέψεις βλ. ό.π., 110-114, όπου και κωδικοποιούνται οι γενικές αρχές των πολιτικών προς αυτή την κατεύθυνση.

¹⁴¹ Ό.π., 114-115. Η πρώτη συγκροτημένη έκφραση της στρατηγικής επιδίωξης για μείωση της απασχόλησης στη γεωργία με παράλληλη προώθηση του εργατικού δυναμικού προς τη δευτερογενή παραγωγή γίνεται σε ένα υπόμνημα προς τον ΟΟΣΑ το 1962. Βλ. σχετικά Ρένος Κ. Ελευθεριάδης, "Σύγκρισις των Πενταετών Προγραμμάτων Οικονομικής Αναπτύξεως Περιόδων 1960-1964 και 1966-1970", στο: Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών ΤτΕ, *Η Ελληνική Οικονομία κατά το έτος 1965*, Αθήναι 1966, 170.

¹⁴² *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, ό.π., 172. Ενδεικτικά για το μέγεθος ανισοκατανομής της οικονομικής δραστηριότητας είναι τα στοιχεία του 1962, με το 40,8% του ΑΕΠ της χώρας να παράγεται στην περιοχή των Αθηνών, στο τέλος μιας πενταετίας στην οποία η ίδια περιοχή αύξανε το συνολικό εισόδημά της κατά 9% ετησίως έναντι 6,4% της υπόλοιπης χώρας. Ό.π., 173-175.

¹⁴³ Ό.π., 173-176.

Η αυτοδύναμη αναπτυξιακή αξιοποίηση της κάθε περιφέρειας σύμφωνα με τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα, η μείωση των γεωγραφικών εισοδηματικών ανισοτήτων και ο έλεγχος των πληθυσμιακών διαρροών αποτελούν τους τελικούς, μακροπρόθεσμους, στόχους. Η στρατηγική μέχρι το 1970 επικεντρώνεται στη στοχευμένη ενθάρρυνση δημιουργίας "πόλων ανάπτυξης" (βιομηχανικών, τουριστικών, αγροτικών) και στην εξασφάλιση των απαραίτητων κοινωνικών και οικονομικών υποδομών: υπηρεσίες παιδείας, υγείας-πρόνοιας, κατοικίας κλπ. όσον αφορά στις πρώτες και δίκτυα μεταφορών-επικοινωνιών-ενέργειας, αρδευτικά και άλλα δημόσια έργα όσον αφορά στις δεύτερες. Ενδεικτικό της σημασίας που δίνεται στην περιφερειακή ανάπτυξη είναι και το γεγονός πως εξαγγέλλεται η δημιουργία μηχανισμού εκπόνησης μακροχρόνιων και πενταετών περιφερειακών σχεδίων ανάπτυξης, με αναφορά μάλιστα στα σχεδόν ήδη ολοκληρωμένα Προγράμματα για την Κρήτη και τη Δυτική Ελλάδα¹⁴⁴.

Περαιτέρω, μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων προβλέπεται η δημιουργία "*πλήρως εκσυγχρονισμένων βιομηχανικών ζωνών εις Θεσσαλονίκη, Πάτρας, Βόλον, Ηράκλειον και Καβάλαν [...] και μικροτέρας σημασίας εις αστικά κέντρα μέσου μεγέθους ως η Καλαμάτα, Ιωάννινα, Λάρισα, Χαλκίς κλπ.*", εφοδιασμένες με τις κατάλληλες υποδομές, καταρχάς από πλευράς διασύνδεσης με την υπόλοιπη χώρα. Παράλληλα, η εξασφάλιση των αναγκαίων κοινωνικών υπηρεσιών, η αγροτική και τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση που θα διαμόρφωνε το απαραίτητο εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό για κάθε περιφερειακό κέντρο συμπληρώνουν τον πρώτο άξονα των μέτρων στην κατεύθυνση της περιφερειακής ανάπτυξης. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, και για την ενθάρρυνση βιομηχανικών και τουριστικών πρωτοβουλιών σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας, προαναγγέλλονται κίνητρα που θα εξουδετέρωναν "*τας προσθέτους επιβαρύνσεις τας οποίας δημιουργεί η μακράν του μεγάλου καταναλωτικού κέντρου της Πρωτευούσης εγκατάστασις*". Οι γνωστές αναφορές σε φορολογικά, δασμολογικά και πιστωτικά κίνητρα συμπληρώνονται από την υπόσχεση εξέτασης πρόσθετων ευκολιών που θα αφορούν τις επιχειρήσεις που μετεγκαθίστανται στις προωθούμενες περιοχές¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Ο.π., 177-180. Στο ίδιο κεφάλαιο προβλέπεται ίδρυση Υπηρεσιών Ανάπτυξης σε κάθε περιφέρεια της χώρας οι οποίες θα συμπληρώνονται από Περιφερειακές Επιτροπές Ανάπτυξης (με συμμετοχή τοπικών παραγόντων, υπηρεσιών τοπικής αυτοδιοίκησης κλπ.). Τον τελικό γνωμοδοτικό λόγο θα έχει μια Εθνική Επιτροπή Περιφερειακής Ανάπτυξης, απαρτιζόμενη από εκπροσώπους αρμόδιων υπουργείων, οργανισμών, επαγγελματικών τάξεων και οργανώσεων, καθώς και ειδικούς επιστήμονες. Ο.π., 184-185.

¹⁴⁵ Ο.π., 181-183.

Ως βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση του αναπτυξιακού σχεδίου που εξαγγέλλεται στο 5ετές Πρόγραμμα 1966-1970 γίνεται αντιληπτή η διοικητική μεταρρύθμιση. Ο διοικητικός μηχανισμός χαρακτηρίζεται ως γραφειοκρατικός, ευθυνόφοβος και ανεπαρκής στη λήψη και εκτέλεση των αποφάσεων. Τα αίτια αυτής της κατάστασης εντοπίζονται στον υπέρμετρο διοικητικό συγκεντρωτισμό, στην ασάφεια των επιμέρους διοικητικών αρμοδιοτήτων, στις παρωχημένες μεθόδους οργάνωσης και στην ανεπαρκή σχετική επιμόρφωση του προσωπικού – παρά το γεγονός πως το 40% των υπαλλήλων στη διοίκηση υπολογίζεται πως είναι απόφοιτοι ανώτατων σχολών¹⁴⁶. Οι κυριότερες συνέπειες από τις ανεπάρκειες της διοίκησης διαπιστώνονται ως οικονομικές: επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, δυσμενής επίδραση στο κόστος παραγωγής όλων των κλάδων της οικονομίας εξαιτίας των καθυστερήσεων στην διεκπεραίωση των υποθέσεων των πολιτών και, γενικότερα, δημιουργία εμποδίων στη λειτουργία της αγοράς. Αναγνωρίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο το πρόβλημα, προτείνονται μέτρα για επανασχεδιασμό της διοίκησης στην κατεύθυνση της ταχύτητας και της ελαχιστοποίησης του κόστους στη λήψη των αποφάσεων, καθώς και στην προσαρμοστικότητα των μηχανισμών αναλόγως των αναγκών και των συνθηκών που προκύπτουν. Προβάλλεται καταρχάς η ανάγκη διενέργειας απογραφής των *"πάσης φύσεως φορέων και οργάνων της κρατικής δραστηριότητας και των αντιστοιχών αρμοδιοτήτων με τις οποίες είναι επιφορτισμένα"*, ώστε να εξαχθούν τα αναγκαία πορίσματα που θα εξειδικεύσουν τα περαιτέρω μέτρα. Η διοικητική αποκέντρωση αποτελεί τη δεύτερη επιδίωξη, κάτι που συνδέεται ρητά και με τις ανάγκες εξυπηρέτησης των στόχων της περιφερειακής ανάπτυξης. Αρμόδιες υπηρεσίες οργάνωσης σε κάθε υπουργείο και κωδικοποίηση της διοικητικής νομοθεσίας συνιστούν τις απαραίτητες δευτεροβάθμιες ρυθμίσεις, ενώ προτείνονται επιμέρους μέτρα για την *"εξύψωσιν της ποιοτικής στάθμης και την αύξησιν της αποδόσεως του υπαλληλικού προσωπικού"*. Τέλος, σημασία δίνεται και στις σχέσεις της διοίκησης με τους πολίτες μέσω σύστασης αρμόδιων υπηρεσιών σε κάθε υπουργείο¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Ο.π., 186-187.

¹⁴⁷ Ο.π., 188-191.

2.2. Το πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970 ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του σχεδίου για την οικονομική ανάπτυξη της περιόδου 1966-1970 το πρόγραμμα εξειδικεύεται ανά τομέα της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Η βασική δομή των σχετικών κεφαλαίων συγκροτείται πάνω στην αξιολόγηση της κατάστασης που βρίσκεται ο υπό εξέταση τομέας, στις μακροχρόνιες επιδιώξεις και τους στόχους για την πενταετία και, τέλος, στα μέτρα πολιτικής και τις επενδύσεις που δρομολογούνται. Μοιραία, για λόγους οικονομίας και ουσίας, τα κεφάλαια θα παρουσιαστούν αρκετά συνοπτικά, στοχεύοντας παρ' όλα αυτά στην περιγραφή της συνολικής εικόνας των πολιτικών και των επενδυτικών σχεδίων που εξαγγέλλονται.

Σε κάτι λιγότερο από εκατό σελίδες αναπτύσσεται ένα μεγάλο σε έκταση κεφάλαιο για τη γεωργία, τα δάση και την αλιεία, με τον πρώτο τομέα να αποτελεί το θέμα του εκτενέστερου υποκεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, ως πρωταρχική διαπίστωση αναδεικνύεται ο πρωτεύων ρόλος της γεωργίας στην οικονομία, συνεισφέροντας το 27% του ΑΕΠ της χώρας, απασχολώντας το 50,6% του εργατικού δυναμικού και παράγοντας τα τρία τέταρτα περίπου των εξαγωγίμων αγαθών. Τα βασικά προβλήματα που χαρακτηρίζουν τον κλάδο εντοπίζονται γύρω από το πολύ μικρό ποσοστό των αρδευόμενων εκτάσεων στο σύνολο των καλλιεργούμενων (14%-15%)¹⁴⁸, τον κατακερματισμό του αγροτικού κλήρου, την προβληματική και μη αποδοτική λειτουργία των γεωργικών συνεταιρισμών, τη "χωρικού τύπου" παραγωγική διαδικασία αναφορικά με τη χρησιμοποίηση των ειδικών συντελεστών παραγωγής (εργατικό δυναμικό, εργαλεία-τεχνολογία), την εμπορία των προϊόντων, τις έντονες διακυμάνσεις στις αποδόσεις ορισμένων καλλιεργειών και, τέλος, την ισχνή και προβληματική διάρθρωση κτηνοτροφική παραγωγή. Συμπερασματικά, η παραγωγικότητα της γεωργίας κρίνεται ως "χαμηλή", σε άμεση σχέση με το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα (36% του αντίστοιχου εισοδήματος στον βιομηχανικό τομέα και 51% του εθνικού μέσου όρου) και παρά την υποαπασχόληση που χαρακτηρίζει τον κλάδο¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Για το ποσοστό των αρδευόμενων σε σχέση με το σύνολο της καλλιεργούμενης γης, ό.π., 196 και 254.

¹⁴⁹ Η υποαπασχόληση μάλιστα δεν εμφανίζει ουσιαστικές τάσεις υποχώρησης παρά την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση της περιόδου. Για όλα αυτά, ό.π., 195-198.

Η "αύξησης της παραγωγικότητας και η δημιουργία ανταγωνιστικής γεωργίας εις τα πλαίσια της ελεύθερας αγοράς" αποτελεί την κεντρική μακροχρόνια επιδίωξη για τον γεωργικό τομέα. Ως εκ τούτου προβάλλεται η ανάγκη προσαρμογής της παραγωγής ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι εγχώριες συνθήκες και το ανταγωνιστικό περιβάλλον της ΕΟΚ, καθώς και οι υφιστάμενοι και δυνάμει διαθέσιμοι παραγωγικοί πόροι από τη μία σε συνδυασμό με την ανάγκη βελτίωσης της διατροφής του πληθυσμού – κυρίως μέσα από την αύξηση της ζωικής παραγωγής – από την άλλη. Υπό αυτά τα δεδομένα παρατίθενται οι βασικές επιδιώξεις των πολιτικών για τη γεωργική ανάπτυξη: αύξηση του μεγέθους των γεωργικών κλήρων και αναδιάρθρωση των καλλιεργειών ούτως ώστε να επιτευχθεί αύξηση της παραγωγικότητας, βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μέσω της παραγωγής ποιοτικότερων και προσαρμοσμένων στη ζήτηση προϊόντων με ταυτόχρονη προώθηση της εκμηχάνισης της παραγωγής, αύξηση και βελτίωση της σύνθεσης του ζωικού κεφαλαίου, αλλαγές στη λειτουργία της αγοράς και στην εμπορία των προϊόντων, κινητικότητα και εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού ώστε να επιτευχθεί αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος και, τέλος, αναδιάρθρωση του πλαισίου λειτουργίας των γεωργικών συνεταιρισμών¹⁵⁰. Με γνώμονα την επίτευξη των ανωτέρω επιδιώξεων, το Πρόγραμμα προβλέπει σειρά μέτρων εστιασμένων σε θεσμικές και οργανωτικές μεταρρυθμίσεις, στη βελτίωση των αποδόσεων των καλλιεργειών και της κτηνοτροφικής παραγωγής, στην ανάπτυξη της γεωργικής εκπαίδευσης και της σχετικής εφαρμοσμένης επιστημονικής έρευνας, στην προστασία των τιμών των αγροτικών προϊόντων και τις πολιτικές για τις επιδοτήσεις, στην εμπορία των προϊόντων, στην εκμηχάνιση της παραγωγής, στα εγγειοβελτιωτικά έργα και τα ζητήματα χρηματοδότησης και πιστωτικών πολιτικών¹⁵¹.

¹⁵⁰ Ο.π., 198-200.

¹⁵¹ Οι θεσμικές και οργανωτικές μεταρρυθμίσεις αφορούν στοχευμένες παρεμβάσεις για την αποδοτικότερη διαχείριση του έγγειου κεφαλαίου, τη σύνταξη αγροτικού κτηματολογίου, τον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας των αγροτικών επιχειρήσεων, την αποδοτικότερη χρησιμοποίηση του εργατικού δυναμικού –με προβλέψεις για μείωση του ποσοστού του ενεργού γεωργικού πληθυσμού– και τις αλλαγές στο πλαίσιο λειτουργίας των γεωργικών συνεταιρισμών. Ο.π., 220-229. Για τη βελτίωση στις αποδόσεις των καλλιεργειών και της κτηνοτροφικής παραγωγής προβλέπονται μέτρα για την αύξηση της παραγωγικότητας των εδαφών, επέκταση στη χρησιμοποίηση λιπασμάτων, διάδοση βελτιωμένων σπόρων και ζωικών ποικιλιών. Ο.π., 229-234. Για την επιστημονική γεωργική έρευνα και την ανάπτυξη της γεωργικής εκπαίδευσης προβλέπονται αναδιάρθρωση του πλαισίου λειτουργίας των προσανατολισμένων στην αγροτική παραγωγή ερευνητικών ιδρυμάτων και αύξηση των πόρων που διατίθενται, παράλληλα με την αναδιοργάνωση και την ενίσχυση της σχετικής ανώτατης εκπαίδευσης. Ο.π., 234-240. Σχετικά με τις πολιτικές τιμών και επιδοτήσεων των γεωργικών προϊόντων, παρατίθενται λεπτομερέστεροι σχεδιασμοί για τα κυριότερα εξ αυτών. Ο.π., 240-243. Για τα ζητήματα της εμπορίας προβλέπεται ίδρυση κέντρων συγκέντρωσης, διαλογής, ταξινόμησης, τυποποίησης, συσκευασίας και αποθήκευσης προϊόντων, τοπικών αγορών, λαχαναγορών και εκσυγχρονισμένων σφαγείων, ανάπτυξη γεωργικών βιομηχανιών μεταποίησης, καθιέρωση ελέγχων ποιότητας, συστηματική διερεύνηση των αγορών της δυτικής Ευρώπης και διαφήμιση των εξαγωγίμων ελληνικών προϊόντων κλπ. Ο.π., 243-247.

Βασικός παράγοντας επιτυχίας των μέτρων που εξαγγέλλονται στην κατεύθυνση της γεωργικής ανάπτυξης αποτελεί το ύψος των επενδύσεων που θα λάμβαναν χώρα στα επόμενα χρόνια. Το συνολικό ύψος δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων υπολογίζεται σε 28,3 δις δρχ., με τα 14 δις να αφορούν κρατικές πρωτοβουλίες. Εξ' αυτών των 14 δις δρχ. δημόσιων επενδύσεων, το 84,2% (11,784 δις δρχ.) προγραμματίζεται να διατεθεί για εγχειροβελτιωτικά έργα και το 5,2% για τις απαιτούμενες υποδομές της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων. Το ποσό που απομένει διανέμεται μεταξύ των θεσμικών και οργανωτικών μεταρρυθμίσεων, των προγραμμάτων για την εκμηχάνιση της παραγωγής, την έρευνα κλπ., με την υποσημείωση ότι ένα μεγάλο μέρος των απαιτήσεων για την γεωργική έρευνα και εκπαίδευση καλύπτεται από κονδύλια του τακτικού προϋπολογισμού¹⁵².

Αναφορικά με τα δάση και τη δασική παραγωγή, διαπιστώνεται καταρχάς το "εξαιρετικώς χαμηλόν ξυλώδες απόθεμα" των ελληνικών δασών το οποίο, κατά κύριο λόγο, χρεώνεται στις ακατάλληλες μεθόδους δασικής εκμετάλλευσης και στη μη επέκταση της καλλιέργειας των συστάδων. Επιπρόσθετα, το εμπόριο της ξυλείας που απευθύνεται αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά – ελάχιστες μόνο εξαγωγές δασικών προϊόντων – χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία μικρών και ανεπαρκών σε οργάνωση επιχειρήσεων με αποτέλεσμα τα χαμηλής ποιότητας προϊόντα. Ως βασικές επιδιώξεις του Προγράμματος για την πενταετία μέχρι το 1970 προβάλλονται η επιτάχυνση του ρυθμού αύξησης της δασικής παραγωγής ώστε να ανταποκριθεί στην αναμενόμενη αύξηση της ζήτησης (απόρροια της αύξησης των επενδύσεων σε κτήρια και

Στην κατεύθυνση εκμηχάνισης της γεωργικής παραγωγής εξαγγέλλονται κρατικές πρωτοβουλίες διερεύνησης των κατάλληλων για την ελληνική περίπτωση μηχανημάτων, πιστωτικές ενισχύσεις στους παραγωγούς για προμήθεια μηχανημάτων, προώθηση της συνεταιριστικής χρήσης γεωργικών μηχανημάτων, συμβουλευτικές υπηρεσίες για τη χρήση τους κλπ. Ό.π., 247-254. Αναφορικά με τα εγχειροβελτιωτικά έργα, αναγνωρίζεται καταρχάς η πρόοδος που έχει επιτευχθεί από το 1955 στην αύξηση των αρδευόμενων εδαφών, με τις δαπάνες να φτάνουν το 1,475 δις δρχ. την πενταετία 1955-1959 και τα 4,53 δις δρχ. την αντίστοιχη περίοδο 1960-1964 (3,9 εκ. στρέμματα αρδευόμενων εκτάσεων το 1959 έναντι 5,4 εκ. στρεμμάτων το 1965). Περαιτέρω αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων κατά 1,278 εκ. στρέμματα αναμένεται από τα εν εξελίξει έργα, ενώ στο τέλος του Προγράμματος, το 1970, ο αντίστοιχος αριθμός εκτιμάται σε 7,150 εκ. στρέμματα. Αναφορές γίνονται επίσης στις δαπάνες που προϋπολογίζονται και τις εκτάσεις που θα συνεισφέρουν συγκεκριμένα αρδευτικά, αντιπλημμυρικά, αποχετευτικά και λοιπά εγχειροβελτιωτικά έργα αλλά και στα κριτήρια επιλογής για τα νέα έργα. Ό.π., 254-259. Τέλος, και ως προς την πιστωτική πολιτική, προβλέπεται αύξηση των γεωργικών χρηματοδοτικών αναγκών συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο λόγω της αντίστοιχης αυξημένης επενδυτικής δραστηριότητας στην κατεύθυνση της εκμηχάνισης της παραγωγής, της αναβάθμισης στην ποιότητα των προϊόντων, της αύξησης του μεγέθους των γεωργικών κλήρων κλπ. Ό.π., 259-264.

¹⁵² Ό.π., 264-265. Τα αντίστοιχα ποσοστά των ιδιωτικών επενδύσεων (ύψους 14,3 δις δρχ.) υπολογίζεται να καταναμηθούν ως εξής: 50,4% για την εκμηχάνιση της παραγωγής, 10,5% (μικρά) εγχειροβελτιωτικά έργα, 7,3% για βελτιώσεις στην απόδοση καλλιεργειών και ζωικού κεφαλαίου, 3,4% για υποδομές στην εμπορία των προϊόντων, 2,9% για οργανωτικές μεταρρυθμίσεις και 25,5% για λοιπές διάφορες επενδύσεις. Ό.π.

κατασκευές), η επέκταση των εκμεταλλεύσεων κυρίως σε φυτά με ταχεία ανάπτυξη και η αύξηση της παραγωγικότητας του κλάδου ώστε να συνεισφέρει με τη σειρά της στο εισόδημα των απασχολούμενων. Οι κυριότερες ως προς την αξία τους παρεμβάσεις που δρομολογούνται προς τις κατευθύνσεις αυτές αφορούν δημόσιες επενδύσεις σε έργα δασικής οδοποιίας, διευθετήσεων χειμάρρων, αναδασώσεις, προστασία, οργάνωση και βελτιώσεις μέσω έργων υποδομής βοσκοτόπων κλπ.¹⁵³

Η θετική μεταβολή στη σύνθεση της αλιευτικής παραγωγής κατά τα προηγούμενα έτη προς όφελος της ατλαντικής κατά κύριο λόγο και της μεσογειακής δευτερευόντως αλιείας αποτελεί το πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό στην αξιολόγηση της κατάστασης στην οποία βρισκόταν ο κλάδος. Τα κυριότερα προβλήματα από την άλλη συνοψίζονται στα χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας –με εξαίρεση την υπερπόντια αλιεία–, στις παρωχημένες μεθόδους σε κάθε στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας (κυρίως όσον αφορά τη συντήρηση), καθώς και στην ανεπάρκεια της βιομηχανίας επεξεργασίας και τυποποίησης. Οι επιδιώξεις για αύξηση της παραγωγικότητας εστιάζουν στην επέκταση της υπερπόντιας αλιείας, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων που υπολογίζεται πως θα απαιτηθούν από τον δημόσιο τομέα (200 εκ. δρχ.) προγραμματίζεται να κατευθυνθεί στην έρευνα και την εκπαίδευση¹⁵⁴.

Ο τομέας των μεταλλείων – ορυχείων αποτελεί το επόμενο κεφάλαιο που αναλύεται στο αναπτυξιακό Πρόγραμμα για την πενταετία 1966-1970. Για τα επόμενα χρόνια προβλέπεται αύξηση στη συνολική παραγωγή, ιδιαίτερα σε κλάδους όπως εκείνος της παραγωγής λιγνίτη που αναμένεται να τροφοδοτήσει με καύσιμη ύλη την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Στις επιμέρους αναφορές για το κάθε μέταλλευμα ή ορυκτό επισημαίνονται ορισμένες επενδυτικές πρωτοβουλίες του δημοσίου, όπως για παράδειγμα οι επεκτάσεις των ορυχείων λιγνίτη, οι έρευνες για υδρογονάνθρακες και εκείνες που χρηματοδοτεί η ΕΤΒΑ για ανακάλυψη κοιτασμάτων ψευδαργύρου-μολύβδου, αντιμονίου κλπ. Το συνολικό ποσό των επενδύσεων στον τομέα μεταλλείων – ορυχείων υπολογίζεται σε 5 δις δρχ., εκ των οποίων τα 2,6 δις δρχ. για την παραγωγή

¹⁵³ Ο.π., 267-275. Το ύψος των συνολικών επενδύσεων υπολογίζεται 2,1 δις δρχ., εκ των οποίων το 1,8 δις δρχ. αφορά δημόσιες επενδύσεις.

¹⁵⁴ Οι συνολικές επενδύσεις, δημόσιες και ιδιωτικές, υπολογίζονται σε 2,05 δις δρχ. Για την αλιεία γενικότερα βλ. ό.π., 276-283.

λιγνίτη, το 1,9 δις δρχ. για τα υπόλοιπα ορυκτά και μεταλλεύματα, ενώ για τις έρευνες εντοπισμού νέων κοιτασμάτων προϋπολογίζονται 500 εκ. δρχ.¹⁵⁵

Ο τομέας της μεταποίησης γίνεται αντιληπτός ως πολύ κρίσιμος για την αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Η πρόοδος που είχε επιτευχθεί μέχρι εκείνη την περίοδο κρίνεται ικανοποιητική (μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης 8,8% για την περίοδο 1948-1964), με τις βασικότερες αρνητικές διαπιστώσεις να σχετίζονται αφενός μεν με τις περιορισμένες αλλαγές στη διάρθρωση του τομέα μέσω της κυριαρχίας των κλάδων παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και αφετέρου με τη μικρότερη του επιθυμητού αύξηση της συμβολής του στο ΑΕΠ της χώρας (1954: 18,1%, 1964: 20,2%). Αρνητικά αξιολογούνται επίσης η στασιμότητα της συμμετοχής της μεταποίησης στην κάλυψη της εσωτερικής αγοράς και το ελάχιστο ποσοστό επί της παραγωγής που εξάγεται (2-3%). Τα κυριότερα ποιοτικά χαρακτηριστικά του τομέα που κρίνεται πως ευθύνονται και για τις εν λόγω ανεπάρκειες συνοψίζονται γύρω από την σε σημαντικό βαθμό επικράτηση μικρού μεγέθους παραγωγικών μονάδων, την πολύ χαμηλή παραγωγικότητα που έχει ως αποτέλεσμα το υψηλό κόστος παραγωγής, τις ελλείψεις σε μορφωμένο διοικητικό προσωπικό καθώς και την "εις μέγα βαθμόν" ύπαρξη μονοπωλιακών συνθηκών¹⁵⁶.

Παράλληλα, αναδεικνύεται εκτενώς η προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ και η ανάγκη διαρθρωτικής προσαρμογής της μεταποίησης στα νέα διεθνή δεδομένα. Από την άλλη, με την επίκληση στις μεταβαλλόμενες συνθήκες που προκαλεί η ίδια η αναπτυξιακή διαδικασία, προβάλλεται η δυσκολία στον ακριβή προσδιορισμό των βιομηχανικών κλάδων που εμφανίζουν συγκριτικά πλεονεκτήματα για τη χώρα και, ως εκ τούτου, η *"εξαιρετικώς δυσχερής διά της κρατικής πολιτικής κατεύθυνσις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας εις την ανάληψιν συγκεκριμένων και εκ των προτέρων καθωρισμένων βιομηχανικών έργων"*. Ενώ η συγκεκριμένη αναφορά θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως παρέκκλιση από τη λογική που θέλει το κράτος και τους φορείς προγραμματισμού να είναι σε θέση να αξιολογήσουν τους τομείς που εμφανίζουν προοπτικές ανάπτυξης (ώστε μέσα από μέτρα και πολιτικές, να ενθαρρυνθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις), οι διασαφηνίσεις που ακολουθούν επαναφέρουν το ζήτημα σε περισσότερο οικείες νοηματοδοτήσεις: *"Ο ρόλος του κράτους, ως αλλαχού του παρόντος Προγράμματος ετονίσθη, συνίσταται εις την*

¹⁵⁵ Σημειώνονται επίσης πολιτικές προς την κατεύθυνση της τεχνικής εξειδίκευσης του προσωπικού μεταλλευτικών εργασιών, προς τη συνεργασία ελληνικού και ξένου κεφαλαίου κ.α. Ό.π., 284-289.

¹⁵⁶ Ό.π., 290-293.

δημιουργίαν βασικής βιομηχανικής υποδομής [...] και γενικώτερον εις την δημιουργίαν των απαιτούμενων προϋποθέσεων διά την απρόσκοπτον ανάπτυξιν των δημιουργικών δυνάμεων της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Αι προϋποθέσεις αύται είναι η εξασφάλις υγιών ανταγωνιστικών συνθηκών, η δημιουργία καταλλήλου οργανωτικού και λειτουργικού πλαισίου [...] και η εξασφάλις κλίματος οικονομικής σταθερότητος και εμπιστοσύνης. Η απ' ευθείας επέμβασις του κράτους διά την ανάπτυξιν συγκεκριμένων βιομηχανικών έργων δέον να περιορίζεται εις τας περιπτώσεις αναπτύξεως κλάδων καιρίας σημασίας διά την συμπλήρωσιν και διεύρυσιν της βιομηχανικής βάσεως και όπου συνήθως η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι διστακτική, λόγω του μεγέθους των απαιτούμενων επενδύσεων ή του υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου. [...]"¹⁵⁷.

Σε κάθε περίπτωση η διεύρυνση και η αναδιάρθρωση της βιομηχανικής βάσης θεωρείται "καίριας σημασίας" και κεντρικός στόχος του Προγράμματος, με τις βασικές επιδιώξεις για την πενταετία να συμπληρώνονται από τον εκσυγχρονισμό της μεταποιητικής δραστηριότητας και τον ταχύτερο ρυθμό αύξησης του προϊόντος ώστε να επιτευχθεί υποκατάσταση των εισαγωγών. Παρά το γεγονός πως, λόγω του εύρους των μεταποιητικών δραστηριοτήτων, οι εκτιμήσεις για τις επιδόσεις ανά κατηγορία διαφέρουν, προγραμματική στόχευση για κάθε επιμέρους κλάδο αποτελεί η ενίσχυση των δεικτών της παραγωγικότητας, της συνολικής απασχόλησης και των επενδύσεων¹⁵⁸. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι γενικότερες αναπτυξιακές πολιτικές κατευθύνσεις που περιγράφηκαν στο β' μέρος του Προγράμματος κρίνεται πως επαρκούν για την εξασφάλιση κλίματος εμπιστοσύνης και την "ορθολογική κατανομή των προβλεπομένων να κινητοποιηθούν πόρους". Τα ειδικότερα μέτρα για τον τομέα, αποβλέποντα "εις την ενίσχυσιν των δυνάμεων του ανταγωνισμού [...], στο άνοιγμα των αγορών του εσωτερικού εις τον εξωτερικόν ανταγωνισμό", στην επάρκεια καταρτισμένου εργατικού δυναμικού και στη συμπλήρωση "της απαιτήτου υποδομής και την δημιουργίαν ευνοϊκού βιομηχανικού περιβάλλοντος διά την επιτυχή ανάπτυξιν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας", αναπτύσσονται γύρω από επτά κύριους άξονες: (α)

¹⁵⁷ Ο.π., 294-295.

¹⁵⁸ Ο μεταποιητικός τομέας χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες: (α) "Κλάδοι χαμηλού ρυθμού αναπτύξεως (τρόφιμα, ποτά, προϊόντα καπνού, είδη υφαντουργίας, ένδυσεως και υποδήσεως, προϊόντα ξύλου)", (β) "Κλάδοι μέσου ρυθμού αναπτύξεως (προϊόντα χάρτου και εκτυπώσεως, επεξεργασία μη μεταλλικών ορυκτών και βιομηχανία επεξεργασίας μετάλλων και μηχανοποιίας)", (γ) "Κλάδοι υψηλού ρυθμού αναπτύξεως (χημικά προϊόντα, προϊόντα πετρελαίου, μεταλλουργικά βιομηχανία, κατασκευή μεταφορικών μέσων)". Ο.π., 296-306. Στο Πρόγραμμα αναλύεται ο κάθε κλάδος βιομηχανικής δραστηριότητας (ειδών διατροφής-ποτών-καπνού, υφαντουργίας, ένδυσης-υπόδησης κλπ.) ξεχωριστά στις σελίδες 328-351.

βελτίωση των συνθηκών ανταγωνισμού, (β) πολιτική επί των συντελεστών παραγωγής, (γ) επιχειρηματικοί φορείς, (δ) δημιουργία βιομηχανικής υποδομής, (ε) κίνητρα, (στ) εμπορία βιομηχανικών προϊόντων και (ζ) βιοτεχνία¹⁵⁹.

Η ανάγκη προγραμματισμού για τον ενεργειακό τομέα δικαιολογείται στο σχετικό προγραμματισμό με την επίκληση της σημασίας που κατέχει για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας η εξασφάλιση επαρκούς προσφοράς ενέργειας σε χαμηλό κόστος. Σε αυτή τη βάση διαπιστώνεται καταρχάς η προοδευτική αύξηση των επενδύσεων του τομέα κατά την προηγούμενη περίοδο και η αντίστοιχη διεύρυνση της ζήτησης η οποία αναμένεται να αυξηθεί περισσότερο στα επόμενα χρόνια. Τα προβλήματα που κρίνεται πως πρέπει να αντιμετωπιστούν σχετίζονται με το κόστος παραγωγής, την έλλειψη συστηματικών ερευνών για την αξιοποίηση των εγχώριων

¹⁵⁹ Για τη βελτίωση των συνθηκών ανταγωνισμού και τη μείωση της κρατικής παρέμβασης προβλέπονται μέτρα άρσης των περιορισμών για νέες επιχειρήσεις ή για επέκταση υφιστάμενων δραστηριοτήτων –με ρητή αναφορά στη διατήρηση των κριτηρίων που σχετίζονται με την περιφερειακή ανάπτυξη–, απλούστευσης των σχετικών ρυθμίσεων και της φορολογίας, μεταρρυθμίσεων με γνώμονα την προσέλκυση ξένων επενδύσεων και περαιτέρω μείωση της δασμολογικής προστασίας για εκείνες τις επιχειρήσεις που κρίνεται πως έχουν αναπτυχθεί επαρκώς. Ό.π., 308-312. Οι πολιτικές επί των συντελεστών παραγωγής εστιάζουν στην εργασία, στο κεφάλαιο, στην οργάνωση και την τεχνολογία, και, τέλος, στο διοικητικό στελεχιακό δυναμικό. Όσον αφορά την εργασία, αναφορές γίνονται στην επέκταση της τεχνικής εκπαίδευσης ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάγκη βελτίωσης των μισθών, των ημερομισθίων και των συνθηκών εργασίας στη βιομηχανία ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αύξηση της παραγωγικότητας. Αναφορικά με την εξασφάλιση των κεφαλαίων για τις δραστηριότητες του τομέα, προβλέπονται μέτρα πιστωτικής πολιτικής και ανάπτυξης της κεφαλαιαγοράς, ενώ σημαντικές θεωρούνται και οι κρατικές ενισχύσεις μέσω της ΕΤΒΑ. Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων της μεταποίησης αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερα κρίσιμος παράγοντας για τις αναπτυξιακές προοπτικές του κλάδου και προς αυτή την κατεύθυνση προβλέπονται εκπτώσεις στη φορολογία των επιχειρήσεων που αναπτύσσουν τέτοιου είδους δραστηριότητα και κρατικές ερευνητικές πρωτοβουλίες μέσω του νεοσύστατου Ινστιτούτου Βιομηχανικών Ερευνών. Τέλος, με την ανάπτυξη της ανώτατης εκπαίδευσης υπολογίζεται πως θα αντιμετωπιστεί το φαινόμενο της ανεπάρκειας των ανώτερων διοικητικών στελεχών των επιχειρήσεων, θέσεις που, όπως σημειώνεται, καταλαμβάνονται συνήθως από μέλη των οικογενειών των ιδιοκτητών. Ό.π., 312-317. Για τους φορείς επιχειρηματικότητας προαναγγέλλονται μέτρα ενθάρρυνσης δημιουργίας μεγάλων σε μέγεθος επιχειρήσεων και ίδρυσης νέων, "στρατηγικής σημασίας" βιομηχανικών μονάδων "μικτής ή εν ανάγκη και αμιγούς κρατικής ιδιοκτησίας, εφ' όσον δεν εκδηλούται επαρκές ιδιωτικών ενδιαφέρον". Ό.π., 317-318. Με τη διαπίστωση της ανάγκης συμπλήρωσης της γενικότερης οικονομικής υποδομής της χώρας, στο σχετικό για τη βιομηχανική υποδομή υποκεφάλαιο αναγνωρίζεται πως τα κίνητρα του παρελθόντος στην κατεύθυνση της αποκέντρωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας δεν απέδωσαν. Ως "νέον στοιχείον" του παρόντος Προγράμματος αναδεικνύεται η "γεωγραφική συγκέντρωση των έργων ειδικής βιομηχανικής υποδομής" σε συγκεκριμένες περιοχές της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Βόλου, της Καβάλας και του Ηρακλείου, ώστε να λειτουργήσουν ως πόλοι έλξης βιομηχανικών επενδύσεων. Ό.π., 318-319. Επαναξιολογώντας ως ανεπαρκές το ισχύον σύστημα φορολογικών, πιστωτικών και λοιπών κινήτρων, στο σχετικό κεφάλαιο εκφράζεται αισιοδοξία για ανατροπή της κατάστασης μέσα από απαραίτητες μεταρρυθμίσεις, σε συνδυασμό με τα μέτρα για τις βιομηχανικές ζώνες, τη διοικητική μεταρρύθμιση, τη συμπλήρωση των υποδομών στις μεταφορές κλπ. Ό.π., 320-322. Για τη δημιουργία ενός αποδοτικού συστήματος εμπορίας των βιομηχανικών προϊόντων προβλέπονται μέτρα προς την προώθηση των (μεγάλων) εμπορικών επιχειρήσεων, την ποιοτική βελτίωση της τυποποίησης των προϊόντων καθώς και για το πλαίσιο της διαφήμισης. Ό.π., 323-325. Τέλος, για τη βιοτεχνία εξαγγέλλονται μέτρα με γνώμονα τον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων στην κατεύθυνση της βελτίωσης της οργάνωσής τους, την χρηματοδοτική πρόσβαση, την ενθάρρυνση συνεργασιών και συγχωνεύσεων κλπ. Ό.π., 325-327.

πηγών ενέργειας, το ανεπαρκές δίκτυο διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας και η υπέρμετρη επιβάρυνση του κόστους της από τα διοικητικά έξοδα. Πάνω σε αυτές τις διαπιστώσεις επικεντρώνονται οι επιδιώξεις της επόμενης πενταετίας για την ηλεκτρική ενέργεια: ένταξη μεγαλύτερων σε μέγεθος υδροηλεκτρικών και θερμοηλεκτρικών μονάδων παραγωγής στο δίκτυο, αναδιάρθρωση της παραγωγής μεταξύ των διαφόρων πηγών ηλεκτρικής ενέργειας, επέκταση και βελτίωση του δικτύου μεταφοράς και διανομής, συστηματικές έρευνες του ενεργειακού πλούτου της χώρας κλπ., με τις προγραμματιζόμενες σχετικές επενδύσεις να υπολογίζονται σε 16,4 δις δρχ. για την πενταετία 1966-1970 και επιπλέον 2,6 δις δρχ. για αξιοποίηση των λιγνιτοφόρων περιοχών κατά την ίδια περίοδο. Εκτός της ηλεκτρικής ενέργειας, αναφορές γίνονται στην ανάγκη επέκτασης του κρατικού διυλιστηρίου και στην έγκαιρη ίδρυση ενός τρίτου¹⁶⁰.

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από το Πρόγραμμα στις αναπτυξιακές προοπτικές του τουριστικού τομέα με χαρακτηριστική την πρόβλεψη για μέση ετήσια αύξηση 20% στις αφίξεις ξένων τουριστών. Προϋπόθεση για την εξυπηρέτηση του ιδιαίτερα αυξημένου τουριστικού ρεύματος προς τη χώρα είναι η δημιουργία πολλών δεκάδων χιλιάδων νέων κλινών – 84.000 νέες κλίνες μέχρι το 1970, χρονιά που υπολογίζεται πως θα είναι διαθέσιμες 157.000 στο σύνολο. Με το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων στον κλάδο να αφορά ιδιωτικές πρωτοβουλίες (6,5 δις δρχ.), στις αρμοδιότητες του δημοσίου παραμένουν τα έργα τουριστικής υποδομής (διαμορφώσεις χώρων, δρόμοι, τουριστικές εγκαταστάσεις κάθε είδους, εξασφάλιση ύδρευσης, ηλεκτροφωτισμού και τηλεπικοινωνιών κλπ.), οι απαλλοτριώσεις περιοχών σχετικού ενδιαφέροντος, η διαφήμιση στο εξωτερικό κλπ., συνολικού προϋπολογιζόμενου κόστους 1,9 δις δρχ. Εκτός των κονδυλίων για έργα τουριστικών υποδομών που συμπληρώνονται από το ούτως ή άλλως ευρύ πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων στους οδικούς άξονες και ευρύτερα στις μεταφορές, προβλέπεται σειρά μέτρων "*διά των οποίων θα καταστή δυνατή η επίτευξις των επιδιώξεων του Προγράμματος τουριστικής αναπτύξεως*": ειδικά κίνητρα για στοχευμένες τουριστικές επενδύσεις –ανάλογα με εκείνα για την εγκατάσταση επιχειρήσεων στις βιομηχανικές ζώνες–, καθιέρωση γενικών κανόνων και όρων δόμησης ανά περιοχές, αναθεώρηση του νομικού πλαισίου για τη δραστηριοποίηση και τη λειτουργία τουριστικών επιχειρήσεων, αναδιοργάνωση του Ε.Ο.Τ. "*ώστε να καταστή ούτος επιτελικόν όργανον ικανόν να προβαίνει εις*

¹⁶⁰ Ο.π., 352-365.

αποτελεσματικόν προγραμματισμόν των αναγκαίων τουριστικών επενδύσεων", επέκταση της τουριστικής εκπαίδευσης κ.α.¹⁶¹

Με γνώμονα τους πόρους που αναμένεται να απορροφήσουν και τη σημασία που τους επιφυλάσσεται για την προώθηση της ανάπτυξης, οι μεταφορές θεωρούνται ένας από τους σημαντικότερους τομείς για τον προγραμματισμό της πενταετίας 1966-1970. Ενώ αναγνωρίζεται η πρόοδος που επιτεύχθηκε τα προηγούμενα χρόνια μέσω των επενδύσεων που κατευθύνθηκαν στον εν λόγω τομέα, επισημαίνονται προβλήματα για κάθε επιμέρους κλάδο των οδικών, σιδηροδρομικών, ακτοπλοϊκών και αεροπορικών συγκοινωνιών, καθώς και αναφορικά με τη γενικότερη οργάνωση του συστήματος μεταφορών¹⁶². Οι μακροχρόνιες επιδιώξεις συμπυκνώνονται γύρω από την ολοκλήρωση του απαραίτητου συγκοινωνιακού δικτύου εθνικών και επαρχιακών δρόμων και τη συμπλήρωση των υποδομών για την αποτελεσματικότερη σύνδεση της χώρας με το εξωτερικό. Όσον αφορά στις οδικές συγκοινωνίες, για την πενταετία μέχρι το '70 επιδιώκεται η ολοκλήρωση του απαραίτητου δικτύου – μέσω συγκεκριμένων αναφορών και χρονοδιαγραμμάτων σε νέα και υπό εξέλιξη έργα –, με την αξία του προγράμματος οδοποιίας να εκτιμάται σε 16,6 δις δρχ. χωρίς τα έξοδα απαλλοτριώσεων¹⁶³. Για τους σιδηροδρόμους προβάλλεται η ανάγκη αναδιοργάνωσης και εκσυγχρονισμού τους μέσω επενδύσεων ύψους 3,5 δις δρχ., ενώ για τις ακτοπλοϊκές και τις αεροπορικές συγκοινωνίες οι δαπάνες προβλέπεται να φτάσουν στα 1,7 και 1,0 δις δρχ. αντίστοιχα, με τα μεγαλύτερα ποσοστά των ποσών αυτών να κατευθύνονται στις σχετικές υποδομές των μεγαλύτερων πόλεων της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο κλπ.). Χαρακτηριστικό της σημασίας που δίνεται από τον προγραμματισμό για την περίοδο 1966-1970 στον τομέα των μεταφορών είναι το συνολικό ποσό που υπολογίζεται να διατεθεί μέσω των δημόσιων επενδύσεων: 24 δις δρχ., έναντι 11,69 δις δρχ. της περιόδου 1960-1964¹⁶⁴.

¹⁶¹ Όπως η ρητή επιδίωξη για "πνευματικωτέραν υφήν εις τον τουρισμόν της χώρας" ώστε να προσελκυστούν αλλοδαποί τουρίστες "της επιθυμητής εισοδηματικής διαρθρώσεως". Ο.π., 366-375.

¹⁶² Η συνεχής συμφόρηση του κυκλοφοριακού δικτύου της πόλης των Αθηνών αποτελεί επίσης ένα πρόβλημα που έχει επιπτώσεις στις μετακινήσεις των πολιτών και στο κόστος εμπορίας των προϊόντων.

¹⁶³ Ο.π., 376-384. Άξια λόγου είναι και η αναφορά στην ανάγκη θεσμοθέτησης ενός ορθολογικού συστήματος προγραμματισμού για την οδοποιία η οποία συνοδεύεται από την πρόταση ίδρυσης ενός ανεξάρτητου οργανισμού επιφορτισμένου με τη σύνταξη, χρηματοδότηση και εκτέλεση του προγράμματος οδοποιίας. Ο.π., 382.

¹⁶⁴ Σε αυτά τα 24 δις δρχ. συμπεριλαμβάνεται και ένα ποσό ύψους 1,2 δις δρχ. για τις ανάγκες οδοποιίας της περιοχής της Αθήνας ενώ δεν περιλαμβάνονται τα έξοδα για τις απαραίτητες απαλλοτριώσεις. Βλ. ό.π., 391, πίνακας 19.5.

Στο ίδιο ευρύτερο κεφάλαιο του Προγράμματος για τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, επισημαίνονται οι επιδιώξεις των επόμενων ετών για τις τηλεπικοινωνίες και τα ταχυδρομεία στην κατεύθυνση της βελτίωσης των υπηρεσιών, με τις συνολικές απαιτούμενες επενδύσεις να υπολογίζονται σε 4,5 δις δρχ.

Τα σχετικά με την ποντοπόρο εμπορική ναυτιλία ζητήματα αποτελούν το επόμενο κεφάλαιο του Προγράμματος. Στις θετικές εξελίξεις της προηγούμενης περιόδου αναδεικνύεται η συμβολή του κλάδου στον περιορισμό του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών και η αύξηση του πλήθους των πλοίων με ελληνική σημαία παρά το γεγονός πως, όσον αφορά το τελευταίο, αναγνωρίζεται ο συγκυριακός χαρακτήρας της εξέλιξης αυτής λόγω των ληφθέντων μέτρων κατά την περίοδο 1959-1961 από την Διεθνή Ομοσπονδία Μεταφορών έναντι των πλοίων με σημαίες ευκαιρίας¹⁶⁵. Ως βασικοί ανασχετικοί παράγοντες της μόνιμης προσέλκυσης πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας στο εθνικό νηολόγιο προβάλλονται το ισχύον νομικό πλαίσιο για τον αριθμό και τη σύνθεση των πληρωμάτων καθώς και οι φορολογικές επιβαρύνσεις. Επιπλέον, οι ανεπαρκείς ναυπηγοεπισκευαστικές υποδομές και η περιορισμένη ανάπτυξη της ναυτιλιακής πίστης συμπληρώνουν τους ανασχετικούς παράγοντες για τη βελτίωση της εικόνας του κλάδου. Υπό αυτά τα δεδομένα εξαγγέλλονται παρεμβάσεις οι οποίες κινούνται γύρω από τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης των εφοπλιστικών δραστηριοτήτων, την αναπροσαρμογή των σχετικών με την επάνδρωση των πλοίων ρυθμίσεων, την επέκταση της ναυτικής εκπαίδευσης, τη διαμόρφωση ενός ευνοϊκού για τη ναυτιλιακή πίστη και την ασφαλιστική κάλυψη πλαισίου, καθώς και την προσέλκυση επενδύσεων για ναυπηγοεπισκευαστικές υποδομές. Συμπληρωματικά, προαναγγέλλονται περαιτέρω φορολογικές ελαφρύνσεις για τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις που μεταφέρουν τις έδρες τους στη χώρα¹⁶⁶.

Ως βασικότερο πρόβλημα στη λειτουργία και την τελική παραγωγικότητα του εμπορίου και της διακίνησης των αγαθών στη χώρα προβάλλεται η κυριαρχία του κλάδου από μικρές σε μέγεθος επιχειρήσεις. Αυτού του είδους ο πολυκερματισμός έχει ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερα υψηλή επιβάρυνση της τελικής τιμής των προϊόντων που φτάνουν στους καταναλωτές ενώ εκτιμάται πως λειτουργεί ανασχετικά και ως προς την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας και της γεωργίας. Παράλληλα, οι ανεπαρκείς εγκαταστάσεις τυποποίησης και αποθήκευσης των αγροτικών κυρίως προϊόντων και το πολυδαίδαλο πλαίσιο ρυθμίσεων του κλάδου συμπληρώνουν τις αρνητικές διαπιστώσεις. Τα μέτρα που εξαγγέλλονται στοχεύουν στην αντιμετώπιση αυτών

για τις τηλεπικοινωνίες (εκ των οποίων τα 3 δις θα προέλθουν από ίδια κεφάλαια του ΟΤΕ και τα υπόλοιπα μέσω δανεισμού, με το σύνολο του δανεισμού να εξυπηρετεί ανάγκες μηχανολογικού εξοπλισμού, κτιριακών εγκαταστάσεων κλπ) και σε 100 εκ. δρχ. για τα ταχυδρομεία (με αναφορές στις ανάγκες ανέγερσης κτιρίων, προμήθειας τεχνικού εξοπλισμού κλπ.). Τέλος, για τη ραδιοφωνία – τηλεόραση υπολογίζεται πως θα απαιτηθούν επενδύσεις ύψους 855 εκ. δρχ. Ο.π., 392-394.

¹⁶⁵ Ο.π., 395-396.

¹⁶⁶ Ο.π., 397-403.

ακριβώς των ζητημάτων: ενθάρρυνση δημιουργίας μεγάλων επιχειρήσεων και προσέλκυση ξένων επενδύσεων, πιστωτική κάλυψη των δραστηριοποιούμενων επιχειρήσεων, απλούστευση του φορολογικού, δασμολογικού και αγορανομικού πλαισίου, θεσμικές και οργανωτικές μεταρρυθμίσεις κυρίως όσον αφορά τη λειτουργία των επιμελητηρίων όπως επίσης κατασκευή νέων και επεκτάσεις των ήδη υπαρχόντων αποθηκευτικών χώρων¹⁶⁷.

Τα χαμηλά ποσοστά των νοσοκομειακών κλινών και νοσηλευτών ανά κάτοικο της χώρας και η άνιση περιφερειακή κατανομή των νοσοκομείων επισημαίνονται ως τα βασικότερα προβλήματα στο χώρο της υγείας. Η αντιμετώπιση των ανεπαρκειών αυτών αποτελεί βασικό μέρος των επιδιώξεων του Προγράμματος για τη βελτίωση της νοσοκομειακής περίθαλψης, οι οποίες συμπληρώνονται από εξαγγελίες ίδρυσης νοσοκομειακών μονάδων στις κυριότερες πόλεις της χώρας και στην επαρχία. Συμπληρωματικά, προγραμματίζεται επέκταση της *"προληπτικής και θεραπευτικής καταπολεμήσεως των λοιμωδών νόσων"* μέσα από γενικευμένες δράσεις εμβολιασμών, βελτίωση των συνθηκών υγιεινής διαβίωσης του πληθυσμού και καταπολέμηση των εστιών ανάπτυξης ελονοσίας, ενώ προβλέπονται πρωτοβουλίες για την προστασία της μητρότητας, τη μείωση της παιδικής θνησιμότητας και τη θεραπεία των ψυχικών νοσημάτων. Η τάση σημαντικής αύξησης των διαθέσιμων δημόσιων πόρων που προγραμματίζονται για την πενταετία 1966-1970 συγκριτικά με τα προηγούμενα χρόνια, εκφράζεται και στην υγεία: 2,9 δις δρχ. για το σύνολο της περιόδου 1966-1970 έναντι 50 εκ. δρχ. μόνο για το 1964 όσον αφορά τις επενδύσεις για νοσηλευτικά ιδρύματα, ενώ αναφορικά με το σύνολο των τρεχουσών δαπανών – εκτός από εκείνες των διοικητικών υπηρεσιών – προϋπολογίζεται σε 10,675 δις δρχ. για την περίοδο μέχρι το 1970 έναντι 1,38 δις δρχ. για το 1964¹⁶⁸.

Η κοινωνική πρόνοια αναδεικνύεται ως ένας από τους τομείς στους οποίους *"κατά την μεταπολεμικήν περίοδο εσημειώθη μικρά μόνον πρόοδος"* εξαιτίας *"της εσφαλμένης κατά βάσιν θεωρήσεως της εν λόγω δραστηριότητος, ως μη παραγωγικής"*¹⁶⁹. Υπό αυτή τη βάση, και παρά το γεγονός ότι οι ανάγκες πρόνοιας για την παιδική ηλικία, τους ηλικιωμένους, τους ανάπηρους, τους απόρους κλπ. κοστολογούνται σε 7,5 δις δρχ., το ποσό που εντέλει προγραμματίζεται να διατεθεί περιορίζεται στα 4,8 δις δρχ., λόγω των άλλων αναγκών *"επιταχύνσεως του ρυθμού*

¹⁶⁷ Ο.π., 404-409.

¹⁶⁸ Ο.π., 410-418.

¹⁶⁹ Ο.π., 419.

οικονομικής αναπτύξεως και της ενισχύσεως της ανταγωνιστικής ικανότητας των παραγωγικών τομέων της οικονομίας"¹⁷⁰.

Το κεφάλαιο για την υγεία και την κοινωνική πρόνοια συμπληρώνεται, τέλος, από τη διατύπωση "*ωρισμένων γενικών αρχών*" για το ασφαλιστικό σύστημα – και όχι συγκεκριμένων μέτρων, "*ελλείψει επαρκούς μελέτης του θέματος*". Εισαγωγικά διαπιστώνεται η αντιπαραγωγικότητα ενός συστήματος το οποίο "*ασκεί ανασταλτική επίδραση επί της οικονομικής αναπτύξεως της χώρας, [...] δεν συμβάλλει επαρκώς εις την δικαιότεραν κατανομήν του εισοδήματος [και] συνεπάγεται δυσαναλόγως μεγάλην θυσίαν του παρόντος χάριν του μέλλοντος*". Οι γενικές κατευθύνσεις που προτείνονται αφορούν στη συγχώνευση ασφαλιστικών φορέων, στην αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, στον εξορθολογισμό του συστήματος συντάξεων και τη "*δικαιότερα συσχετίσιν μεταξύ εισφορών, ασφαλιστικών προϋποθέσεων και ασφαλιστικών παροχών*" κλπ¹⁷¹.

Οι βασικές στοχεύσεις του Προγράμματος για τον οικιστικό τομέα επικεντρώνονται στη μείωση του κόστους κατοικίας για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα καθώς και στη γενικότερη βελτίωση του πολεοδομικού οικιστικού συστήματος των αστικών περιοχών. Οι στόχοι αυτοί υπαγορεύονται από τις διαπιστώσεις για την ανορθολογική επέκταση των συνοικιών στα αστικά κέντρα και τη γενικότερη χαμηλή ποιότητα των υφιστάμενων κατοικιών –ιδιαίτερα στην επαρχία–, με ένα μεγάλο ποσοστό τους να μην έχει πρόσβαση στα δίκτυα ηλεκτρικού ρεύματος και ύδρευσης και να μην διαθέτει μέσα στοιχειώδους υγιεινής (λουτρά, αποχωρητήρια κλπ.). Σε αυτό το πλαίσιο υπολογίζονται οι απαιτούμενες επενδύσεις για τα επόμενα χρόνια, με ένα ποσό της τάξης των 4,3 δις δρχ. να προέρχεται από τον δημόσιο τομέα, κυρίως για την ανέγερση "*κοινωνικών κατοικιών*". Ο προγραμματισμός για τις επενδύσεις στον οικιστικό τομέα των επομένων ετών συμπληρώνεται από εξαγγελίες οργανωτικών μέτρων στην κατεύθυνση του καλύτερου συντονισμού της οικιστικής πολιτικής, μέτρων για την καταπολέμηση της κερδοσκοπίας επί της αξίας της αστικής γης και αναμόρφωσης του πολεοδομικού πλαισίου¹⁷².

Το τελευταίο κεφάλαιο του Προγράμματος για την πενταετία 1966-1970 αφορά την εκπαίδευση και την επιστημονική έρευνα. Η βελτίωση που είχε επιτευχθεί μεταπολεμικά όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού αποτιμάται ως

¹⁷⁰ Ο.π., 424. Για το σχετικό με την κοινωνική πρόνοια κεφάλαιο, ό.π., 419-430.

¹⁷¹ Ο.π., 430-433.

¹⁷² Ο.π., 434-446.

ανεπαρκής συγκριτικά με το αντίστοιχο επίπεδο των χωρών της δυτικής Ευρώπης, με τη συγκεκριμένη ανεπάρκεια να συνδέεται ευθέως με τους περιορισμένους πόρους που διατίθεντο διαχρονικά στην εκπαίδευση. Ο προγραμματισμός της επόμενης πενταετίας για κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης κάνει λόγο για βελτίωση των κτηριακών εγκαταστάσεων, εξασφάλιση του απαραίτητου εξοπλισμού και αύξηση του διδακτικού προσωπικού. Έμφαση δίνεται επίσης στην επέκταση της τεχνικής εκπαίδευσης ως προϋπόθεση για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Ανάλογη εστίαση στην αύξηση των αποφοίτων των θετικών επιστημών γίνεται και στον προγραμματισμό για την ανώτατη εκπαίδευση, με την παράλληλη αναγνώριση πως η μεγάλη αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχες εξελίξεις στις υποδομές και το προσωπικό των ιδρυμάτων. Οι προβλέψεις του Προγράμματος κάνουν λόγο για ανέγερση της πανεπιστημιούπολης των Αθηνών, επέκταση εκείνης της Θεσσαλονίκης, νέο πανεπιστήμιο στην Πάτρα και δρομολόγηση ίδρυσης ανώτατων ιδρυμάτων σε επαρχιακά κέντρα όπως η Κρήτη, η Λάρισα κλπ. Το ύψος των δημόσιων επενδύσεων σε όλους τους τομείς εκπαίδευσης εκτιμάται στα 9,4 δις δρχ. ενώ αντίστοιχη αύξηση υπολογίζεται και στις τρέχουσες δαπάνες (14,2% ετήσια αύξηση μέχρι το 1970)¹⁷³.

2.3. Ο ρόλος του Κράτους

Ο ρόλος του κράτους στον αναπτυξιακό προγραμματισμό για την πενταετία 1966-1970 ταυτίζεται εν πολλοίς με τη λογική του αντίστοιχου προγράμματος που δημοσιεύτηκε λίγα χρόνια αργότερα κατά τη χουντική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, ξεκαθαρίζεται εξ αρχής πως *"το Πρόγραμμα αυτό καθ' εαυτό αποτελεί μέσον καθοδήγησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, τόσον εν σχέσει προς τας προοπτικές εξελίξεις της ζήτησεως και τους συντελεστές κόστους, όσον και εν σχέσει προς την εφαρμοσθησομένην κρατικήν πολιτικήν. Κατ' ακολουθίαν, η ύπαρξις του Προγράμματος θα συμβάλη σημαντικώς εις την μείωσιν της αβεβαιότητος όσον αφορά την εξέλιξιν της οικονομίας και εις την ανάπτυξιν κλίματος εμπιστοσύνης, και επομένως εις την*

¹⁷³ Ο.π., 447-466. Αντίστοιχοι προγραμματισμοί γίνονται και για την έρευνα, εστιάζοντας στους "καίριας σημασίας τομείς διά την οικονομικήν ανάπτυξιν της χώρας (γεωργία, βιομηχανία κλπ.)". Ο.π., 466-469.

δημιουργίαν ευνοϊκών επιχειρηματικών προσδοκιών, αι οποίαι αποτελούν βασικήν προϋπόθεσιν δια την επιτυχεστέραν λειτουργίαν του ιδιωτικού τομέως της οικονομίας"¹⁷⁴. Με την ιδιωτική πρωτοβουλία να αναγνωρίζεται ως ο πλέον βασικός παράγοντας για την εξασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης, ο ρόλος του κράτους εμφανίζεται ως συμπληρωματικός και υποβοηθητικός της: "*Η ανάπτυξις της Ελληνικής οικονομίας εβασίσθη και θα εξακολουθήση να βασίζεται κατά μέγιστον μέρος επί της ιδιωτικής επιχειρήσεως. Το Κράτος προβλέπεται ότι θα παράσχη πλήρη ενθάρρυνσιν εις την ιδιωτικήν επιχείρησιν, δια της δημιουργίας ευνοϊκού περιβάλλοντος και θετικής υποστηρίξεως αυτής*"¹⁷⁵. Ένα κρίσιμο λοιπόν μέρος των ευθυνών που διατηρεί το κράτος αφορά στη διαμόρφωση "*δυναμικού και ανταγωνιστικού περιβάλλοντος*" που θα προσφέρει στην αύξηση της παραγωγικότητας, στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και, σε συνδυασμό με τη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών, στην εξουδετέρωση των περιοριστικών για το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας παραγόντων¹⁷⁶. Συμπληρωματικά, και για λόγους που είτε έχουν να κάνουν με την αδυναμία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να δραστηριοποιηθεί σε ορισμένους τομείς είτε λόγω της εν γένει αρχιτεκτονικής μιας μικτής οικονομίας "*ως η Ελληνική*", "*η άμεσος οικονομική και κοινωνική δραστηριότης του Κράτους κατ' αρχήν συνίσταται εις την συμπλήρωσιν και ολοκλήρωσιν των έργων της οικονομικής και κοινωνικής υποδομής, ως αι διάφοροι κατηγορίαί δημοσίων έργων, η εκπαίδευσις του εργατικού δυναμικού, η οργάνωσις της αγοράς εργασίας, η απλοποιήσις του φορολογικού συστήματος και η αποδοτικότης της κρατικής διοικήσεως εν γένει*"¹⁷⁷. Από την άλλη, διάσπαρτες εμφανίζονται στο Πρόγραμμα οι επισημάνσεις για "*τας ανασταλτικάς επιδράσεις επί της οικονομικής αναπτύξεως*" που μπορούν να προκαλέσουν οι κρατικές παρεμβάσεις όταν δεν γίνονται στη βάση σωστού προγραμματισμού και κατάλληλων μελετών, καθώς και όταν τείνουν να κυριαρχήσουν στην οικονομική και την παραγωγική πραγματικότητα¹⁷⁸.

Σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο του Προγράμματος που αφιερώνεται κυρίως στα δημοσιονομικά, ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει ο δημόσιος τομέας στην ανάπτυξη προβάλλεται ως ιδιαίτερα σημαντικός, ιδιαίτερα σε συνθήκες ανεπάρκειας

¹⁷⁴ Ο.π., 40.

¹⁷⁵ Ο.π., 11.

¹⁷⁶ που θα έχει ως αποτέλεσμα την υπέρβαση/αντιμετώπιση των όποιων περιοριστικών για το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας παραγόντων –όπως η τρέχουσα διάρθρωση του ισοζυγίου πληρωμών–, την αύξηση της παραγωγικότητας και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας

¹⁷⁷ Ο.π., 32-33. Οι αναφορές στις κοινωνικές υπηρεσίες που βρίσκονται υπό την αποκλειστική αρμοδιότητα της κρατικής αρχής συμπληρώνονται επίσης από διακηρύξεις για τις ευθύνες του κράτους στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της βιομηχανικής παραγωγής, κυρίως μέσω κινήτρων επενδύσεων. Ο.π.

¹⁷⁸ Ο.π., 4, 36, κ.α.

του ιδιωτικού τομέα: *"Εις μίαν υπό ανάπτυξιν οικονομίαν, χαρακτηριζομένην από ανεπάρκειαν επιχειρηματικών φορέων, ως η Ελλάς, ο δημόσιος τομέας καλείται να διαδραματίση ιδιαιτέρως σημαντικόν ρόλον εις την δημιουργίαν των προϋποθέσεων δια την προώθησιν της επιθυμητής μορφής οικονομικής αναπτύξεως"*¹⁷⁹. Παρά το γεγονός πως η συγκεκριμένη διατύπωση αποτελεί τη μοναδική αναφορά περί "ανεπάρκειας των επιχειρηματικών δυνάμεων" που έχουμε συναντήσει και παρουσιάζει ένα ενδιαφέρον από μόνη της, ελλείπει σαφέστερων αναφορών και μη θέλοντας να αναλωθούμε σε περισσότερο ή λιγότερο αστήρικτες ερμηνευτικές εικασίες, θα την προσπεράσουμε, εστιάζοντας αντ' αυτού σε μια αποτίμηση που ακολουθεί αμέσως μετά σχετικά με τη συμβολή του δημοσίου τομέα στην ανάπτυξη της οικονομίας *"κατά την παρελθούσαν δεκαετίαν"*. Ενώ αναγνωρίζεται η συνεισφορά του Κράτους στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας και του τουρισμού μέσα από τη δρομολόγηση και εξασφάλιση έργων βασικής υποδομής, η τελική συμβολή του στην προώθηση της ανάπτυξης κρίνεται αναντίστοιχη με τους πόρους που διατέθηκαν. Ως πρώτος λόγος αυτής της αποτυχίας προβάλλεται ο τρόπος με τον οποίο επιλέγονταν και υλοποιούνταν τα δημόσια έργα, χωρίς να εντάσσονται σε ένα συνολικό προγραμματισμό και χωρίς, πολλές φορές, να προηγούνται οι απαραίτητες τεχνικοοικονομικές μελέτες. Η συγκεκριμένη κριτική έχει σημασία γιατί, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, η αποσπασματικότητα του μηχανισμού επιλογής των υπό υλοποίηση δημοσίων έργων αποτελεί ένα ζήτημα που επανέρχεται συνεχώς παρά τις εξαγγελίες περί του αντιθέτου. Κατά τα άλλα η αποτυχία του δημοσίου τομέα κατά τα προηγούμενα χρόνια να προωθήσει επαρκώς την ανάπτυξη συνδέεται με μια σειρά ζητημάτων: Καταρχάς με τις λανθασμένες αποφάσεις όσον αφορά τις αγροτικές επιδοτήσεις εξαιτίας των οποίων δεν κατέστη δυνατό να επιτευχθεί η επιθυμητή αναδιάρθρωση της παραγωγής. Περαιτέρω λόγω της υποχρηματοδότησης της παιδείας και της εκπαίδευσης – τομείς που θα συνέβαλλαν *"εις την δημιουργίαν βασικών προϋποθέσεων δια την μακροχρόνιον οικονομικήν ανάπτυξιν"*. Τέλος, με συγκεκριμένες αναφορές στο μη αναδιανεμητικό χαρακτήρα του ισχύοντος φορολογικού συστήματος, ερμηνεύεται εν μέρει η αδυναμία επαρκούς χρηματοδότησης της αναπτυξιακής διαδικασίας και η αποτυχία στη δικαιότερη κατανομή του πλούτου¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Ό.π., 154.

¹⁸⁰ Για όλα τα παραπάνω βλ. ό.π., 154-155. Οι αναφορές στις ανεπάρκειες του φορολογικού συστήματος συμπληρώνονται στις επόμενες σελίδες του ίδιου κεφαλαίου με ένα προσχέδιο των αλλαγών που προτείνονται σε μια πιο προοδευτική, είναι η αλήθεια, κατεύθυνση. Βλ. ό.π., 162-168.

Εκ των πραγμάτων παρ' όλα αυτά, λόγω της μεγάλης αύξησης στις δημόσιες επενδύσεις που υπολογίζεται συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, το κράτος και ο δημόσιος τομέας αναβαθμίζουν το ρόλο που καλούνται να επιτελέσουν στην προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, το ύψος των δημόσιων επενδύσεων για την πενταετία 1966-1970 υπολογίζεται σε 91 δις δρχ. –χωρίς να περιλαμβάνονται οι επενδύσεις της ΕΤΒΑ– έναντι 42,355 δις της περιόδου 1960-1964 (αύξηση 114%), ενώ με έτη αναφοράς το 1965 και το 1970, η αύξηση φτάνει στο 143% (1965: 9,6δις δρχ., 1970: 23,3 δις δρχ.)¹⁸¹. Δύο πράγματα πρέπει να σχολιαστούν με αφορμή τις εν λόγω αναφορές του Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970. Καταρχάς το ότι προαναγγέλλεται μια ενεργότερη δραστηριοποίηση του κράτους στην οικονομική και παραγωγική διαδικασία, τουλάχιστον όσον αφορά το ύψος των πόρων που επενδύει. Αυτή, βέβαια, η αύξηση (σε ύψος πόρων) της δραστηριοποίησης του κράτους αφορά ρητά την επιδίωξη διαμόρφωσης του ιδανικού για την ιδιωτική πρωτοβουλία περιβάλλοντος ώστε, η τελευταία, να ωφεληθεί ουσιαστικά και να ενθαρρυνθεί σε παραγωγική ενεργοποίηση, συμπαρασύροντας σε ανάπτυξη το σύνολο της οικονομίας. Με άλλα λόγια, το κράτος μέσα από τις δημόσιες επενδύσεις δεν εκδηλώνει επιχειρηματικές δραστηριότητες, αλλά, όπως τονίζεται επανειλημμένα, στοχεύει στην ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσα από την εγγύηση επάρκειας σε υποδομές, ενέργεια κλπ.¹⁸² αλλά και μέσα από την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης.

Ένα δεύτερο που θα πρέπει να σημειώσουμε με αφορμή την ποσοτικοποίηση του προγραμματισμού για τη δημόσια επενδυτική δραστηριότητα κατά την πενταετία 1966-1970 – η οποία και υποδεικνύει μια μεγάλη σε αξία αύξηση συγκριτικά με την περίοδο 1960-1964–, είναι ότι, τελικά, η εκτόξευση των δημοσίων επενδύσεων που παρατηρείται κατά τη διάρκεια της χούντας των Συνταγματαρχών ελάχιστα χρόνια μετά, πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια κεντρική κρατική στρατηγική που δεν αποφασίστηκε αυτόνομα από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου αλλά σχεδιάστηκε και

¹⁸¹ Όλοι οι υπολογισμοί γίνονται σε τιμές 1965.

Στα ποσά αυτά συμπεριλαμβάνονται και οι παράλληλες επενδύσεις των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας: 9,664 δις δρχ. πληρώθηκαν την πενταετία 1960-1964 (7,334 δις για τον ηλεκτρισμό και 2,32 δις για την ύδρευση και την αποχέτευση) και 20,5 δις προϋπολογίζονται για την αντίστοιχη περίοδο 1966-1970 (16,4 δις για τον ηλεκτρισμό και 4,1 δις για την ύδρευση και την αποχέτευση). Ο.π., 127-129 και 156.

¹⁸² "Ορισμένα εκ των μέτρων [...] προς άμεσον προώθησιν ή ενθάρρυνσιν του εκσυγχρονισμού του ιδιωτικού τομέως της οικονομίας [...] συνεπάγονται την υπό του κράτους διενέργειαν επενδύσεων προς ενίσχυσιν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Παράλληλως, το κράτος φέρει την άμεσον ευθύνην διά την διενέργειαν επενδύσεων εις τους τομείς της ενεργείας, των μεταφορών και των κοινωνικών υπηρεσιών". Ο.π., 123.

άρχισε να δρομολογείται ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Η απάντηση σε ένα πιθανό ερώτημα που εστιάζει στη μη υλοποίηση αυτών των προγραμματισμών από τις κυβερνήσεις που προηγήθηκαν του πραξικοπήματος, δεν μπορεί παρά να λάβει υπόψη της την πολιτική κατάσταση από τον Δεκέμβριο του 1965 που δημοσιεύτηκε η έκθεση μέχρι και το στρατιωτικό πραξικόπημα του Απριλίου του '67, τα διαθέσιμα στοιχεία – σε ένα ελάχιστο μέρος των οποίων είχαμε πρόσβαση –, καθώς και το γεγονός πως, και στα δύο Προγράμματα, η αύξηση των επενδύσεων δρομολογείται να γίνει κλιμακωτά. Σε κάθε περίπτωση, περισσότερες ακόμα ταυτίσεις προκύπτουν μέσα από την εξέταση της προγραμματιζόμενης κατανομής πόρων ανάμεσα στους διάφορους κλάδους, αφού άλλωστε, όπως σημειώνεται, *"οι επενδύσεις είναι το κατ' εξοχήν οικονομικόν μέγεθος διά του οποίου εκφράζονται αι προτεραιότητες του Προγράμματος [...]"*¹⁸³. Αυτή τη διάθεση συγκριτικής ανάλυσης εξυπηρετεί και το παρόν κεφάλαιο και αυτή ακριβώς την επιδίωξη θα προσπαθήσουμε να ικανοποιήσουμε και παρακάτω.

2.4. Δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις

Η κατανομή των δημόσιων επενδύσεων στο σχετικό κεφάλαιο του Προγράμματος για την πενταετία 1966-1970 παρουσιάζεται με γενικό τρόπο, μέσα από αναφορές στις υποδομές, στις κοινωνικές υπηρεσίες, στους τομείς της τεχνολογίας και της εφαρμοσμένης επιστημονικής έρευνας, καθώς επίσης και στο ρόλο της ΕΤΒΑ. Οι αναφορές αυτές συμπληρώνονται από συγκριτικούς με την περίοδο 1960-1964 πίνακες και ορισμένους συγκεντρωτικούς ως προς τους πόρους που προγραμματίζεται να διατεθούν σε κάθε επιμέρους κλάδο δραστηριότητας της οικονομίας. Η περαιτέρω εξειδίκευση γίνεται στο τρίτο μέρος του προγράμματος στο οποίο αναλύεται ο αναπτυξιακός προγραμματισμός για τον κάθε κλάδο ξεχωριστά. Οι *"σημαντικές"*, όπως

¹⁸³ "Το μέγεθος και η κατανομή των επενδύσεων αποτελούν το κύριον μέσον διά του οποίου το Πρόγραμμα επιδιώκει την επιτάχυνση του ρυθμού αναπτύξεως της οικονομίας και την επίτευξιν των επιδιωκομένων διαρθρωτικών μεταβολών. Επί πλέον, αι επενδύσεις διαδραματίζουν σημαντικόν ρόλον εις την επίτευξιν των στόχων του Προγράμματος περιφερειακής αναπτύξεως. Αι επενδύσεις είναι εξ' άλλου, το κατ' εξοχήν οικονομικόν μέγεθος διά του οποίου εκφράζονται αι προτεραιότητες του Προγράμματος, καθ' όσον αι αποφάσεις αι οποίαι αφορούν τας επενδύσεις συνδυάζουν τας μακροπροθέσμους επιδιώξεις με τους μακροχρονιωτέρους αντικειμενικούς σκοπούς του Προγράμματος. Αι επενδύσεις τέλος αποτελούν τον στόχον των περισσοτέρων μέτρων πολιτικής, ως και των θεσμικών μεταβολών, αι οποίαι απαιτούνται διά την πραγματοποίησιν των επιδιώξεων του Προγράμματος". Ο.π., 116.

σημειώνεται, επενδύσεις για τη "συμπλήρωσιν της βασικής υποδομής της οικονομίας" στους τομείς της ενέργειας, των μεταφορών, των επικοινωνιών, στη γεωργία μέσω αρδευτικών έργων κλπ., "αποσκοπούν εις την εξασφάλισιν της προσφοράς των αγαθών και υπηρεσιών [...] ως και εις την διευκόλυνσιν της προσαρμογής του ιδιωτικού τομέως εις την χρησιμοποίησιν εκσυγχρονισμένων τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής εντάσεως κεφαλαίου ή εις την εκμετάλλευσιν οικονομιών πληθοπαραγωγής, αι οποίαι θα καταστούν δυναταί λόγω της διευρύνσεως της αγοράς". Εξίσου "σημαντικές" επενδύσεις προαναγγέλλονται για τις παρεχόμενες κοινωνικές υπηρεσίες στην κατεύθυνση της αύξησης και της βελτίωσης της ποιότητάς τους. Με αφορμή τη διαπίστωση ότι οι ιδιωτικές επιχειρήσεις δεν προβαίνουν σε επενδύσεις στην έρευνα και την τεχνολογία, προβάλλεται από το Πρόγραμμα η ευθύνη του κράτους "να εξασφαλισθή η απαιτούμενη ταχεία διάδοσις της νέας τεχνολογίας εις την οικονομίαν" μέσω της ενίσχυσης δημόσιων και ιδιωτικών ερευνητικών ινστιτούτων καθώς και βιομηχανιών "αι οποίαι διενεργούν εφαρμοσμένην επιστημονικήν έρευναν". Τέλος, η χρηματοδότηση βιομηχανικών επιχειρήσεων μέσω της ΕΤΒΑ κρίνεται επιβεβλημένη, αφενός μεν λόγω των μεγάλων κεφαλαίων που απαιτούνται και αφετέρου λόγω των νέων δεδομένων που διαμορφώνει η προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ¹⁸⁴.

Στο ίδιο κεφάλαιο σημειώνονται και ορισμένα δευτερεύοντα ζητήματα σχετικά με τις δημόσιες επενδύσεις. Διαπιστώνεται καταρχάς πως ένα μεγάλο μέρος τους αναφορικά με την περιφερειακή ανάπτυξη, τις μεταφορές, την ενέργεια και τις κοινωνικές υπηρεσίες, θα έχουν έμμεσα ή και μακροχρόνια αποτελέσματα για την οικονομία και την κοινωνία, χωρίς να συμβάλλουν άμεσα στο στόχο του επιδιωκόμενου ρυθμού ανάπτυξης της πενταετίας 1966-1970. Για το λόγο αυτό προωθούνται κατά προτεραιότητα εκείνα τα έργα, η κατασκευή των οποίων είχε ήδη ξεκινήσει καθώς και όσα κρίνεται πως αποτελούν απαραίτητες συμπληρωματικές προσθήκες στα ήδη αποπερατωμένα¹⁸⁵. Ένα δεύτερο ζήτημα που επισημαίνεται είναι πως ο προγραμματισμός για την ένταξη ορισμένων (μεγάλων) έργων στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων έγινε μετά την κατάρτιση μελετών από υπεύθυνες ομάδες ειδικών. Για την κατάρτιση των απαιτούμενων τεχνικοοικονομικών μελετών των υπολοίπων έργων ώστε να συγκεκριμενοποιηθούν οι δημόσιες επενδύσεις στο σύνολό τους, κρίνεται πως επαρκεί ο χρόνος μέχρι να ολοκληρωθούν τα υπό κατασκευή έργα.

¹⁸⁴ Ό.π., 123-126.

¹⁸⁵ "Τοιαύτα έργα υπάρχουν κυρίως εις τους κλάδους των μεταφορών (οδοί, γέφυρες, λιμάνια κλπ.), της γεωργίας (εγγειοβελτιωτικά) και της ενέργειας". Ό.π., 117-118.

Στην ίδια περίπου λογική αναδεικνύεται το ζήτημα της ορθής κατανομής των έργων κατά τη διάρκεια του πενταετούς αναπτυξιακού προγραμματισμού ώστε να επιτευχθούν οι ετήσιοι στόχοι του ρυθμού αύξησης των επενδύσεων. Η διενέργεια εμπειριστατωμένων αναλύσεων για τα έργα που προτείνονται να ενταχθούν στα ετήσια προγράμματα δημοσίων επενδύσεων και, κυρίως, η εστίαση σε *"ολοκληρωμένα και αυτοεξυπηρετούμενα έργα, προς τον σκοπόν της δημιουργίας εξωτερικών οικονομιών και οικονομιών πληθοπαραγωγής, ως και ελαχιστοποιήσεως του απαιτούμενου χρόνου προς αξιοποίησιν των νέων έργων"*, αποτελεί μία ακόμα διακήρυξη του Προγράμματος, αφού διαπιστώνεται η αναποτελεσματικότητα του ισχύοντος συστήματος κατανομής των δημοσίων επενδύσεων *"μεταξύ πολυάριθμων μικρών και απομεμονωμένων έργων"*. Στη βάση των αυξημένων κονδυλίων που καλούνται να διαχειριστούν τα αρμόδια για τις δημόσιες επενδύσεις υπουργεία και ο ευρύτερος μηχανισμός που εμπλέκεται στην υλοποίησή τους, προβάλλεται, τέλος, η ανάγκη για συνολική αναδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού¹⁸⁶.

Όσον αφορά τις ιδιωτικές επενδύσεις, προβλέπεται αύξησή τους κατά 74% για την περίοδο μέχρι το 1970 συγκριτικά με την πενταετία 1960-1964, ενώ αισιόδοξες είναι και οι προβλέψεις του Προγράμματος για τη διάρθρωσή τους: ενίσχυση των κλάδων της μεταποίησης και του τουρισμού έναντι των επενδύσεων στον τομέα του οικισμού¹⁸⁷. Με τη μεταποίηση και τον τουρισμό να αποτελούν ούτως ή άλλως προτεραιότητα για την περίοδο μέχρι το '70, στο Πρόγραμμα σημειώνεται πως είναι αναγκαίο για το κράτος να προωθήσει και να κατευθύνει *"διά καταλλήλων μέτρων πολιτικής [τις επενδύσεις] ώστε να συμβάλλουν κατά το μέγιστον δυνατόν εις την επίτευξιν των προγραμματιζομένων μεταβολών όσον αφορά την διάρθρωσιν και το ρυθμό αναπτύξεως της οικονομίας"*¹⁸⁸, ενώ για εκείνες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας *"απαιτείται συμπληρωματικός η λήψις ειδικών μέτρων πολιτικής, αποσκοπούντων εις την εναρμόνισιν των αποφάσεων των ιδιωτών προς τας επιδιώξεις του Προγράμματος"*¹⁸⁹. Τα μέτρα που, στην περίπτωση του συγκεκριμένου κεφαλαίου,

¹⁸⁶ Ο.π., 135-137.

¹⁸⁷ Ο.π., 129.

¹⁸⁸ Ο.π., 116.

¹⁸⁹ Ο.π., 133. Βλ. επίσης συμπυκνωμένη τη λογική αιτιότητας ανάμεσα στον προγραμματισμό για την οικονομία, την προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ, τις κρατικές πολιτικές και τις ιδιωτικές επενδύσεις: "Μολονότι αι υπό του Προγράμματος προβλεπόμεναι συνολικαί επενδύσεις κρίνονται πραγματοποιήσιμοι, από απόψεως διατηρήσεως της νομισματικής σταθερότητος και της ισορροπίας του ισοζυγίου πληρωμών, εν τούτοις λαμβανομένης υπ' όψιν της πείρας του παρελθόντος, είναι ενδεχόμενο να ανακύψουν δυσχέρειαι εις τους κατ' ιδίαν τομείς της οικονομίας, με αποτέλεσμα την μη πραγματοποίησιν της διαρθρώσεως των επενδύσεων, η οποία ανταποκρίνεται προς την επιθυμητήν

σημειώνονται τελείως συνοπτικά, αφορούν τη θέσπιση φορολογικών και άλλων κινήτρων, την εξασφάλιση επαρκούς διαθεσιμότητας κεφαλαίων στις επιχειρήσεις για την πραγματοποίηση επενδύσεων, μια νέα πολιτική για τους μισθούς και τα ημερομίσθια κ.α., με βασικό στόχο την αύξηση των επενδύσεων στη βιομηχανία. Αξιοσημείωτο το γεγονός πως, όσον αφορά τον τουριστικό κλάδο, δεν προβλέπονται νέα κίνητρα –εκτός από τις περιπτώσεις ανάπτυξης νέων τουριστικών περιοχών– αφού οι επενδύσεις στον εν λόγω τομέα αξιολογούνται ως υψηλής αποδοτικότητας¹⁹⁰.

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο του Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης για την πενταετία 1966-1970 αφιερώνεται στο ζήτημα της χρηματοδότησης των επενδύσεων, δημόσιων και ιδιωτικών. Στο εν λόγω κεφάλαιο διαπιστώνεται καταρχάς πως, ενώ από το 1954 ο ρυθμός αύξησης της εγχώριας αποταμίευσης ήταν αρκετά υψηλός, αυτό δεν είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός μηχανισμού επενδυτικής αξιοποίησης των ιδιωτικών αποταμιεύσεων. Ως βασικός παράγοντας γι' αυτή την καθυστέρηση προβάλλονται ορισμένα χαρακτηριστικά του πιστωτικού συστήματος και των εμπορικών τραπεζών *"αι οποίαι εκ παραδόσεως συγκεντρώνουν την δραστηριότητά των εις βραχυπροθέσμους χορηγήσεις"*, συμβάλλοντας στην κουλτούρα των ιδιωτών για καταθέσεις υψηλού βαθμού ρευστότητας και όχι για επενδύσεις σε μακροπρόθεσμους τίτλους. Επιπρόσθετα, ως ανασχετικοί παράγοντες της αξιοποίησης των αποταμιεύσεων για επενδύσεις σημειώνονται τα υψηλά επιτόκια δανεισμού –επιτόκια που κρίνεται δεν χρησιμοποιήθηκαν αποτελεσματικά για την ενθάρρυνση προθεσμιακών καταθέσεων– αλλά και ο φόβος του πληθωρισμού¹⁹¹. Αντίθετα, στον προγραμματισμό για την πενταετία μέχρι το '70, το μεγαλύτερο μέρος των ιδιωτικών και των δημόσιων επενδύσεων υπολογίζεται να καλυφθεί από τις ιδιωτικές αποταμιεύσεις οι οποίες εκτιμάται πως θα συνεχίσουν να αυξάνουν και, κυρίως, πως είναι δυνατό να αξιοποιηθούν προς περισσότερο παραγωγικές τοποθετήσεις μέσω μιας σειράς μέτρων. Τέλος, το έλλειμμα στα ποσά που απαιτούνται για το σύνολο της επενδυτικής δραστηριότητας προβλέπεται να αναπληρωθεί από εξωτερικό δανεισμό –

οικονομική και κοινωνική ανάπτυξιν της χώρας. Τούτο δε κυρίως διότι, ενώ η ανάγκη διευρύνσεως της βιομηχανικής βάσεως της χώρας εντός των προθεσμιών της συμφωνίας των Αθηνών είναι επιτακτική, δεν υφίσταται μηχανισμός διασφαλίζων αυτόματον ανταπόκρισιν του ιδιωτικού τομέως διά την ανάληψιν των απαιτούμενων επενδύσεων προς επίτευξιν της μακροχρονίου ταύτης επιδιώξεως. Κατά συνέπειαν το Πρόγραμμα προβλέπει την λήψιν των αναγκαίων μέτρων τα οποία θα καταστήσουν αποδοτική και επιθυμητήν την εκ μέρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ανάληψιν επενδύσεων εις τους επιθυμητούς τομείς και εις έκτασιν, η οποία απαιτείται διά την πραγματοποίησιν του επιδιωκομένου συνολικού ύψους και διαρθρώσεως των επενδύσεων". Ο.π., 132.

¹⁹⁰ Ο.π., 133-135.

¹⁹¹ Ο.π., 138-139.

με τον απαιτούμενο δανεισμό του δημοσίου από το εξωτερικό για την πενταετία 1966-1970 να υπολογίζεται σε 50,5 δις δρχ. έναντι 24,7 δις δρχ. της περιόδου 1960-1964¹⁹².

¹⁹² Για τα μέτρα και τις πολιτικές που εξαγγέλλονται στην κατεύθυνση της αναπτυξιακής χρήσης των αποταμιεύσεων βλ. ό.π., 144-153, ενώ για τον δημόσιο δανεισμό, ό.π., 143-144 και 151-153.

3. Σύγκριση δύο πενταετών αναπτυξιακών σχεδίων: 1966-1970 & 1968-1972

3.1. Αρχική στοχοθεσία, προωθούμενες πολιτικές για την ανάπτυξη και τους επιμέρους τομείς της οικονομίας

Οι εκτενείς αναφορές στο αναπτυξιακό σχέδιο που δημοσιεύτηκε ενάμισι περίπου χρόνο πριν την κατάληψη της εξουσίας από τους Συνταγματάρχες δεν αποτελούν παρέκκλιση από το κεντρικό θέμα της συγκεκριμένης εργασίας. Ο βασικός λόγος σημειώθηκε ήδη: μια ανάλυση για τη σημασία που καταλαμβάνουν οι δημόσιες επενδύσεις στον αναπτυξιακό σχεδιασμό του στρατιωτικού καθεστώσ η οποία δεν απαντά στο κατά πόσο οι πολιτικές αυτές αποτέλεσαν συνέχεια της αναπτυξιακής λογικής της προηγούμενης περιόδου ή εκφράζουν μια νέα αντίληψη, δεν μπορεί παρά να στερεί από τη συνολική κατανόηση του θέματος. Παίρνοντας ως δεδομένο πως η κατάληψη της εξουσίας από τους στρατιωτικούς την 21^η Απριλίου 1967 αποτελεί τομή στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία, επιβάλλεται να διατυπωθούν νέα ερωτήματα· στην περίπτωση μας να εξεταστεί το κατά πόσο μπορούμε επίσης να μιλήσουμε για τομή και στη λογική για την οικονομία. Οι επικρατούσες διαχειριστικές λογικές για την οικονομία, οι αναπτυξιακές πολιτικές που προωθούνται και ο ρόλος που επιφυλάσσεται στις δημόσιες επενδύσεις και τα έργα υποδομών, αποτελούν παραμέτρους που μπορούν να στοιχειοθετήσουν τομείς ή/και συνέχειες. Πόσο μάλλον που το ίδιο το καθεστώς, καλλιεργώντας συστηματικά στο λόγο του την "*τομή που έφερε η Επανάσταση*", επένδυσε στην προβολή της οικονομικής συγκυρίας και των δημόσιων έργων που υλοποιούνταν (ή εξαγγέλλονταν) κατά την περίοδο της εξουσίας του, αντίστροφα από τη λογική απαξίωσης που προέκρινε με συνέπεια για την προηγούμενη. Και βέβαια, πόσο μάλλον που ακόμα και σήμερα, το αφήγημα που προωθήθηκε από τους πραξικοπηματίες διατηρείται σε ένα μέρος της συλλογικής

μνήμης, είτε συνολικά εκθειάζοντας την οικονομική διαχείριση της περιόδου είτε εκφραζόμενο μέσω υποκριτικών (ή χαρακτηριστικών άγνοιας) "ψύχραιμων" διαπιστώσεων: "*ναι αλλά η χούντα έφτιαξε δρόμους...*".

Τα δύο αναπτυξιακά προγράμματα που εξετάσαμε δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές στη σύλληψη και τις κατευθύνσεις που υπαγορεύουν. Από τους στόχους που ορίζονται εξ αρχής προκύπτει μια ταύτιση που, χωρίς να είναι πάντα απόλυτη, αντανακλά τις κοινές διαχειριστικές λογικές για την οικονομία από τους κατέχοντες την εξουσία στη συγκυρία του β' μισού της δεκαετίας του '60. Κοινά ζητούμενα και για τα δύο Προγράμματα αποτελούν η μεγαλύτερη από τα προηγούμενα χρόνια αύξηση του ΑΕΠ – υπό την αδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση διατήρησης της νομισματικής σταθερότητας –, η μεταφορά εργατικού δυναμικού σε κλάδους που εμφάνιζαν καλύτερες προοπτικές και ταίριαζαν με το αναπτυξιακό πρότυπο των εμπνευστών της οικονομικής πολιτικής, οι διακηρύξεις για την ανάγκη άμβλυνσης των εισοδηματικών ανισοτήτων και η ανάπτυξη των υποδομών. Ως προς τις αποχρώσεις διαφοροποιήσεις, τα φιλόδοξα σχέδια για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης και του συστήματος υγείας που εξαγγέλλονται στο Πρόγραμμα που δημοσιεύεται τον Δεκέμβριο του 1965, φανερώνουν ίσως πιο συγκεκριμένες κοινωνικές προτεραιότητες. Με διαφορετικές συμπληρωματικές στοχεύσεις και επίκεντρο την οικονομία, στο Πρόγραμμα της χουντικής περιόδου προβάλλονται περισσότερο οι ανάγκες ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, αναδιάρθρωσης της παραγωγικής βάσης και μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, στο φορολογικό σύστημα και στις αγορές εργασίας και κεφαλαίου. Οι συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις, παρ' όλα αυτά, περιορίζονται σε επίπεδο αρχικής στοχοθεσίας, χωρίς να αντανακλώνται σε διακριτές πολιτικές ή στην έμφαση που προβάλλονται οι κοινοί σχεδιασμοί. Ο χουντικός προγραμματισμός για την εκπαίδευση και την υγεία, παραδείγματος χάρη, σε επίπεδο ανάλυσης και εξαγγελιών τουλάχιστον, δεν διαφέρει ουσιαστικά από το αντίστοιχο κεφάλαιο του Προγράμματος της προχουντικής περιόδου. Αντίστοιχα αναλυτικά περιγράφονται στα σχετικά κεφάλαια του ίδιου Προγράμματος οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και την αναδιάρθρωση της παραγωγής.

Σε επίπεδο λοιπόν αρχικών διακηρύξεων, οι αισιόδοξες εκτιμήσεις για τους ρυθμούς ανάπτυξης και αύξησης του ΑΕΠ, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και η δικαιότερη κατανομή του παραγόμενου πλούτου – τόσο κοινωνικά όσο και χωροταξικά μέσα από τον προγραμματισμό για την περιφερειακή ανάπτυξη και τις υποδομές –, η

στοχευμένη ενθάρρυνση της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού προς τομείς που κρίνεται πως εμφανίζουν θετική δυναμική, οι εξαγγελίες για εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών εκπαίδευσης του πληθυσμού, υγείας και πρόνοιας, και, στη βάση όλων των παραπάνω, η διατήρηση της νομισματικής σταθερότητας, αποτελούν εξαρχής καθορισμένους στόχους και των δύο Προγραμμάτων. Ακόμα και αν στο σχετικό με τους διακηρυσσόμενους ως "βασικούς στόχους" του Προγράμματος 1966-1970 κεφάλαιο απουσιάζουν οι αναφορές στις οικονομικές επιδιώξεις που εντοπίζει κάποιος στις αντίστοιχες παραγράφους του χουντικού σχεδιασμού, αυτό δεν υποδηλώνει κάποιου είδους ουσιαστικής διαφοροποίησης στη φιλοσοφία των δύο Προγραμμάτων. Όπως θα σημειωθεί και παρακάτω για παράδειγμα, η ανάλυση των επιμέρους στόχων και επιδιώξεων των δύο πενταετών οικονομικών πλάνων, όπως αυτοί των βελτιώσεων στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας και στο ισοζύγιο πληρωμών, εμφανίζουν αντίστοιχες ταυτίσεις. Στην ίδια λογική, η πρόβλεψη για δημιουργία 350 χιλιάδων θέσεων εργασίας μέχρι το 1972¹⁹³ του χουντικού προγραμματισμού μοιάζει να ποσοτικοποιεί τις προβλέψεις για "*δημιουργίαν κατά το έτος 1970 συνθηκών πλήρους ή σχεδόν πλήρους απασχολήσεως του εργατικού δυναμικού*" του προγενέστερου σχεδιασμού¹⁹⁴. Συμπερασματικά, θα μπορούσε κάποιος να εντοπίσει επιμέρους διαφοροποιήσεις στους επιγραμματικά οριζόμενους βασικούς στόχους αλλά αυτό από μόνο του δεν αρκεί για να τεκμηριώσει ουσιαστικές διαφορές.

Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν και αναφορικά με τις γενικότερες πολιτικές για την ανάπτυξη που περιγράφονται στα δύο κείμενα. Όσον αφορά τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και την αύξηση της παραγωγικότητας για παράδειγμα, στους ίδιους άξονες "εκσυγχρονισμού της οικονομίας" κινούνται και οι δύο αναπτυξιακοί προγραμματισμοί: εξασφάλιση των απαραίτητων υποδομών, εκσυγχρονισμός του συνόλου της παραγωγικής διαδικασίας (είτε κατά την παραγωγή είτε ως προς τη διοίκηση), εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού μέσω της τεχνικής εκπαίδευσης, αλλαγές στο φορολογικό σύστημα, στη λειτουργία των αγορών, κίνητρα προς την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η μόνη διαφορά, η οποία υποδηλώνει διάθεση περαιτέρω διευκολύνσεων προς την επιχειρηματικότητα εις βάρος της εργασίας εκ μέρους του χουντικού προγραμματισμού, είναι η ρητή και συνεχώς επαναλαμβανόμενη αναφορά στη σύνδεση των αμοιβών των μη γεωργικών κλάδων της οικονομίας με την

¹⁹³ Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972, ό.π., 18-19.

¹⁹⁴ Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970), ό.π., 63 (βλ. επίσης και σ. 58 κ.α.).

αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας, λογική μάλλον αντίθετη από εκείνη που υποδηλώνουν ορισμένες αναφορές του προηγούμενου 5ετούς αναπτυξιακού προγράμματος¹⁹⁵.

Με την έμφαση στην τεχνική εκπαίδευση, στον περιορισμό της εξωτερικής μετανάστευσης, στην ενθάρρυνση της κινητικότητας, στην απελευθέρωση κλειστών επαγγελμάτων και στην συνεργασία των συνδικαλιστικών οργανώσεων "κατά την επεξεργασία και εφαρμογή [των] Προγραμμάτων οικονομικής αναπτύξεως" να αποτελούν εξαγγελίες και των δύο πενταετών πλάνων, η μόνη ουσιαστική διαφοροποίηση ανάμεσά τους όσον αφορά τις προωθούμενες πολιτικές για την εργασία και την απασχόληση είναι οι προβλέψεις για απαλλαγή των επιχειρήσεων "εκ των ισχυόντων περιορισμών απολύσεως πλεονάζοντος προσωπικού και μείωσις των καταβαλλομένων αποζημιώσεων" στο Πρόγραμμα για την πενταετία 1968-1972¹⁹⁶. Και σε αυτή την περίπτωση διακρίνεται ο πυρήνας της οικονομικής θεώρησης που αντιλαμβάνεται εκ των ων ουκ άνευ τη συνολική εξασφάλιση των προϋποθέσεων για απρόσκοπτη επιχειρηματική δράση.

Αντίστοιχα, στο μεγαλύτερο μέρος των σχετικών με το ισοζύγιο πληρωμών κεφαλαίων και των δύο προγραμμάτων εξειδικεύονται οι προβλέψεις και οι επιμέρους ρυθμίσεις για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές αγαθών, καθώς επίσης και για τους άδηλους πόρους – χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, τουλάχιστον ως προς τις διαπιστώσεις και τους κύριους άξονες παρεμβάσεων.

Από την άλλη, οι επιδιώξεις του χουντικού προγραμματισμού για την αναδιάρθρωση της παραγωγής δεν αναλύονται συνολικά σε ένα κεφάλαιο, όπως στον σχεδιασμό για την πενταετία 1966-1970, αλλά, αποτελώντας βασική παράμετρο της σχεδιαζόμενης οικονομικής πολιτικής εν γένει, εξειδικεύονται στα σχετικά με τους κλάδους παραγωγής κεφάλαια. Παρ' όλα αυτά, για ακόμη μια φορά βρισκόμαστε μπροστά σε κοινά ζητούμενα (ενίσχυση της μεταποίησης και πριμοδότηση της παραγωγής συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων) και μέσα (ανάπτυξη υποδομών).

¹⁹⁵ Αντίθετα δηλαδή από τη λογική που υποδεικνύουν οι εξαγγελίες του 5ετούς 1966-1970 για ανατροπή της τάσης που ήθελε μικρότερες από την αύξηση της παραγωγικότητας αυξήσεις, σε συνδυασμό με ενεργή κρατική πρόνοια για τον περιορισμό των "αδικαιολογήτως υψηλών κερδών" ορισμένων επιχειρήσεων και, γενικότερα, για την αντιμετώπιση των αναντιστοιχιών μεταξύ της μέσης αύξησης των κερδών των επιχειρήσεων συγκριτικά με τους μισθούς των εργαζομένων (με ρητή εξαίρεση τον κλάδο της βιομηχανίας και εκείνες τις επιχειρήσεις που ενσωμάτωναν σύγχρονες μεθόδους παραγωγής και οργάνωσης). Ό.π., 47-49.

¹⁹⁶ Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972, ό.π., 38.

Τέλος, και στα δύο Προγράμματα εξαγγέλλονται μεταρρυθμίσεις ώστε να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα στη λειτουργία του διοικητικού μηχανισμού ενώ ταυτόσημοι είναι οι σχεδιασμοί τους και αναφορικά με την περιφερειακή ανάπτυξη: Δημιουργία "πόλων ανάπτυξης" στην περιφέρεια οι οποίοι θα είναι σε θέση να αναδείξουν τα κατά τόπους συγκριτικά πλεονεκτήματα και να αποτελέσουν αναπτυξιακούς μοχλούς. Επίσης, με αποδέκτη την περιφέρεια προαναγγέλλεται η εξασφάλιση των απαραίτητων κοινωνικών και οικονομικών υποδομών καθώς και η διασύνδεση των εν λόγω περιφερειακών σχεδιασμών με τους αντίστοιχους για τους επιμέρους κλάδους της οικονομίας. Σε κάθε περίπτωση, η ανάπτυξη της περιφέρειας ως προϋπόθεση για τη δικαιότερη κατανομή του παραγόμενου πλούτου αναδεικνύεται και από τα δύο Προγράμματα.

Οι εκτιμήσεις των Προγραμμάτων για την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι επιμέρους κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας, οι μακροχρόνιες επιδιώξεις και οι στόχοι για τα επόμενα χρόνια εμφανίζουν επίσης αντίστοιχες ταυτίσεις. Σημειώνοντας εν τάχει μόνο τα βασικότερα ζητούμενα ανά κλάδο, και σχετικά με τη γεωργία, μέτρα προαναγγέλλονται για την αντιμετώπιση του πολυκερματισμού των αγροτικών κλήρων με παράλληλη αύξηση του μέσου μεγέθους των εκμεταλλεύσεων και παραγωγή προϊόντων προσαρμοσμένων στη ζήτηση ώστε να επιτευχθεί βελτίωση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας. Οι εν λόγω (κοινές) στοχεύσεις συνοδεύονται από εξαγγελίες για δημόσιες επενδύσεις, εστιασμένες κυρίως σε εγχειρίσματα έργα. Αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας με μοχλό τις δημόσιες επενδύσεις (υποδομές, αναδασώσεις, χαρτογράφηση κ.α.) αναμένεται να επιτευχθεί και στη δασική παραγωγή.

Δύο τομείς που αλληλοσυμπληρώνονται λόγω της σημασίας που δίνεται και από τα δύο Προγράμματα στην ανάπτυξη των λιγνιτωρυχείων και στην αύξηση της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, είναι αυτοί των ορυχείων-μεταλλείων και της ενέργειας. Περαιτέρω, κοινές εμφανίζονται οι εξαγγελίες για επενδύσεις που στόχο θα έχουν την ανακάλυψη νέων αξιοποιήσιμων ενεργειακών και μεταλλευτικών κοιτασμάτων, για προσέλκυση ξένων επενδύσεων καθώς και για την ανάγκη αναδιοργάνωσης της ΔΕΗ. Οι δημόσιες επενδύσεις αποτελούν επίσης τις σημαντικότερες παρεμβάσεις όσον αφορά τους τομείς μεταφορών και επικοινωνιών, την υγεία και την πρόνοια, την οικιστική πολιτική, όπως επίσης και την εκπαίδευση¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Η πρόοδος της οποίας κρίνεται πως μπορεί να συνεισφέρει στο σύνολο της οικονομίας.

Η διαφορά, όπως θα δούμε και παρακάτω, έγκειται στους πόρους που υπολογίζεται να διατεθούν μέσα από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων στον καθένα από τους τομείς αυτούς.

Αντίθετα από τα παραπάνω, οι δημόσιες επενδύσεις δεν καταλαμβάνουν δεσπόζουσα θέση στους σχεδιασμούς για τον κλάδο της βιομηχανίας – μεταποίησης σε κανένα από τα δύο πενταετή πλάνα. Το γεγονός αυτό έχει να κάνει με την ξεκάθαρη αναγνώριση της κυριαρχίας του από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Ως εκ τούτου, ενώ και στα δύο προγράμματα προβάλλεται η ανάγκη αναδιάρθρωσης του κλάδου λόγω των νέων δεδομένων που επιβάλλει η προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ, αναγνωρίζεται πως οι ουσιαστικές πρωτοβουλίες ανήκουν στους ιδιώτες. Το κράτος από τη δική του πλευρά οφείλει να εξασφαλίσει το κατάλληλο θεσμικό και διοικητικό πλαίσιο ώστε να διευκολυνθεί η απρόσκοπτη επιχειρηματική δράση παράλληλα με την ευθύνη που διατηρεί για αξιολόγηση των κατά τύπους προοπτικών στο πλαίσιο των σχεδιασμών για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Ο τομέας του τουρισμού εμφανίζει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στα δύο πενταετή πλάνα. Η πρωτοβουλία δημιουργίας των χιλιάδων κλινών που υπολογίζεται πως είναι απαραίτητες για την αναμενόμενη μεγάλη αύξηση στις αφίξεις από το εξωτερικό κατά τα επόμενα χρόνια ανήκει καταρχάς στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τους επιχειρηματίες, με το ρόλο του κράτους, παρ' όλα αυτά, να είναι εξίσου σημαντικός: δημιουργία των απαραίτητων τουριστικών υποδομών, διαφημιστική προβολή στο εξωτερικό, κίνητρα για την τουριστική ανάπτυξη περιοχών που κρίνεται πως έχουν τη δυναμική να αποτελέσουν πόλο τουριστικής έλξης και, φυσικά, αναδιοργάνωση του ευρύτερου θεσμικού και νομοθετικού πλαισίου που σχετίζεται με τον τουρισμό.

Τέλος, κοινές είναι οι εκτιμήσεις και των δύο προγραμμάτων ως προς τις κατευθύνσεις που πρέπει να ακολουθηθούν στους κλάδους της ναυτιλίας και του εμπορίου – διανομής. Για τον μεν πρώτο, και αφού διαπιστωθούν και από τα δύο κείμενα τα περιθώρια που υπάρχουν για περαιτέρω συνεισφορά του κλάδου στην οικονομία, εξαγγέλλονται φοροελαφρύνσεις για τις εφοπλιστικές επιχειρήσεις και περαιτέρω κίνητρα για μεταφορά της έδρας στην Ελλάδα ναυτιλιακών επιχειρήσεων ελληνικών συμφερόντων που έδρευαν στο εξωτερικό, μέτρα για την επέκταση της ναυτιλιακής πίστης και την αναμόρφωση της ναυτιλιακής εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα προαναγγέλλονται πρωτοβουλίες για προσέλκυση επενδύσεων στον ναυπηγοεπισκευαστικό κλάδο. Στη βάση της κοινής αποτίμησης για την

αντιπαραγωγικότητα της κυριαρχίας μικρών επιχειρήσεων στον κλάδο του εμπορίου, και στα δύο αναπτυξιακά σχέδια προκρίνεται η ενθάρρυνση συνεταιριστικών δραστηριοτήτων και η δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, η απλούστευση του ισχύοντος φορολογικού, δασμολογικού και αγορανομικού πλαισίου, ενώ προαναγγέλλονται πρωτοβουλίες για πρόσβαση των ενδιαφερόμενων επιχειρήσεων στην πιστωτική αγορά και για κατασκευές αποθηκευτικών χώρων μέσω των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων.

3.2. Οι δημόσιες επενδύσεις στον προγραμματισμό των δύο αναπτυξιακών πλάνων

Οι ομοιότητες που προκύπτουν ανάμεσα στα δύο Προγράμματα αντανακλώνται και στον ευρύτερο προγραμματισμό για τις δημόσιες επενδύσεις. Αντίστοιχα όμως, οι πόροι που εξαγγέλλονται πως θα διατεθούν για τα φιλόδοξα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων αποκαλύπτουν και τις εν μέρει διαφοροποιήσεις τους. Η προγραμματιζόμενη κατανομή του συνόλου των δημόσιων επενδύσεων ανά κλάδο δραστηριότητας στο πρόγραμμα για τη πενταετία 1966-1970 παρουσιάζεται ως εξής (βλ. πίνακα 2¹⁹⁸):

Πίνακας 2

Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1966-1970:

Προγραμματιζόμενη κατανομή των Δημοσίων Επενδύσεων κατά κλάδο δραστηριότητας

τιμές 1965

Κλάδοι	1960-1964		1966-1970	
	εκατομ. δρχ.	%	εκατομ. δρχ.	%
Γεωργία-Δάση-Αλιεία	9.342	22,1	16.000	17,6
Μεταλλεία	146	0,3	3.100	3,4
Μεταποίηση	2.570	6,1	500	0,5
Επιχειρήσεις Κοινής Ωφ.	9.664	22,8	20.500	22,5
➤ Ηλεκτρισμός	(7.344)	(17,3)	(16.400)	(18,1)
➤ Ύδρευση-Αποχέτ.	(2.320)	(5,5)	(4.100)	(4,5)

¹⁹⁸ Ο πίνακας αντλείται από το Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδος (1966-1970), ό.π., πίνακας 9.4, σ. 127.

Μεταφορές-Επικοινωνιών.	14.832	35,0	28.930	31,8
➤ Μεταφορές	(12.034)	(28,4)	(24.000)	(26,4)
➤ Επικοινωνίες	(2.798)	(6,6)	(4.930)	(5,4)
Κατοικίες	1.503	3,5	4.300	4,7
Τουρισμός	1.214	2,9	1.900	2,1
Λοιπές Υπηρεσίες	2.961	7,0	15.770	17,3
➤ Εκπαίδευση-Έρευνα	(1.372)	(3,2)	(10.200)	(11,2)
➤ Υγεία-Πρόνοια	(323)	(0,8)	(3.770)	(4,1)
➤ Δημ. Διοίκηση	(1.266)	(3,0)	(1.800)	(2,0)
Μη κατανεμημένοι	123	0,3	–	–
Σύνολο	42.355	100,0	91.000	100,0

Στον συγκεκριμένο πίνακα δεν περιλαμβάνονται οι χρηματοδοτήσεις της ΕΤΒΑ, οι οποίες λογίζονται ως ιδιωτικές επενδύσεις. Ακόμα μια σημείωση που πρέπει να γίνει αφορά τις αναγραφόμενες δημόσιες επενδύσεις, στις οποίες, εκτός από εκείνες της κεντρικής κυβέρνησης, συμπεριλαμβάνονται οι παράλληλες επενδύσεις δημόσιων οργανισμών (ΔΕΗ, ΟΤΕ κλπ.), δήμων και νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου – με τις παράλληλες αυτές δαπάνες να μην εντάσσονται στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Ακριβή εικόνα του προϋπολογισμού των προγραμμάτων δημόσιων επενδύσεων αυτών δεν έχουμε, παρά το γεγονός πως θα μπορούσαν ίσως να γίνουν κάποιες εκτιμήσεις αν αφαιρεθούν τα ποσά που αντιστοιχούν στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, καθώς και εκείνα των επικοινωνιών. Παρ' όλα αυτά, επειδή αυτού του είδους ο υπολογισμός είναι μάλλον απλοϊκός και θα εμφανιζόταν έκθετος σε πλείστες ενστάσεις, θα περιοριστούμε να υπογραμμίσουμε τη μεγάλη αύξηση στο συνολικό ύψος των πόρων (κάτι λιγότερο από 115%) συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο – αύξηση που αντανακλάται και σε κάθε επιμέρους τομέα.

Περισσότερο ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν αν παρατεθεί ο αντίστοιχος πίνακας από το Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972, επιχειρώντας στη συνέχεια τη σύγκρισή τους. Στον πίνακα από το πενταετές πλάνο της χούντας, οι προγραμματιζόμενες δαπάνες αντιπαραβάλλονται με την περίοδο 1962-1966 (βλ. πίνακα 3¹⁹⁹):

¹⁹⁹ Ο πίνακας προκύπτει από τον πίνακα 24.1 του Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδος 1968-1972, ό.π., σ. 178-179.

Πίνακας 3

Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972:**Διάρθρωση Επενδύσεων Πάγιου Κεφαλαίου κατά φορείς και κλάδους
δραστηριότητας**

τιμές 1967

Κλάδοι	1962-1966		1968-1972	
	εκατομ. δρχ.	%	εκατομ. δρχ.	%
Γεωργία-Δάση-Αλιεία	9.743	18,6	15.000	14,2
Μεταλλεία	270	0,5	2.500	2,4
Μεταποίηση	2.276	4,3	1.000	0,9
Επιχειρήσεις Κοινής Ωφ.	13.725	26,2	35.000	33,2
➤ Ηλεκτρισμός	(11.220)	(21,4)	(30.000)	(28,4)
➤ Ύδρευση-Αποχέτ.	(2.505)	(4,8)	(5.000)	(4,8)
Μεταφορές-Επικοινων.	19.336	36,9	33.000	31,3
➤ Μεταφορές	(15.261)	(29,1)	(23.000)	(21,8)
➤ Επικοινωνίες	(4.075)	(7,8)	(10.000)	(9,5)
Κατοικίες	2.340	4,5	3.500	3,3
Τουρισμός	1.134	2,2	2.500	2,4
Λοιπές Υπηρεσίες	3.364	6,4	12.500	11,8
➤ Εκπαίδευση-Ερευνα	(1.619)	(3,1)	(8.000)	(7,6)
➤ Υγεία-Πρόνοια	(269)	(0,5)	(1.500)	(1,4)
➤ Δημ. Διοίκηση	(1.476)	(2,8)	(3.000)	(2,8)
Μη κατανεμημένοι	240	0,4	500	0,5
Σύνολο	52.428	100,0	105.500	100,0

Από αυτά τα 105,5 δις. δρχ., το ποσό που αντιστοιχεί στον προϋπολογισμό του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων εκτιμάται σε 56 δις²⁰⁰, χωρίς παρ' όλα αυτά να δίνονται περισσότερες πληροφορίες. Και για αυτό τον πίνακα ισχύουν οι παρατηρήσεις που έγιναν προηγουμένως. Δεν υπολογίζονται οι χρηματοδοτήσεις της ΕΤΒΑ, ενώ περιλαμβάνεται το σύνολο των παράλληλων επενδυτικών δραστηριοτήτων του ευρύτερου δημόσιου τομέα (επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, δήμων και νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου). Η τεράστια αύξηση, συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, στο συνολικό ποσό είναι χαρακτηριστική και εδώ, αύξηση που αντανακλάται και στους επιμέρους κλάδους. Ο τελικός πίνακας που διαμορφώνεται αν σημειώσουμε

²⁰⁰ Ο.π., 181.

το σύνολο των επενδυτικών δραστηριοτήτων του ευρύτερου δημόσιου τομέα για τις πενταετίες 1966-1970 και 1968-1970 έχει ως εξής:

Πίνακας 4

**Προγραμματισμός της κατανομής των Δημόσιων Επενδύσεων ανά
τομείς δραστηριότητας: 1966-1970 & 1968-1972**

Κλάδοι	1966-1970		1968-1972	
	εκατομ. δρχ. [τιμές 1965]	%	εκατομ. δρχ. [τιμές 1967]	%
Γεωργία-Δάση-Αλιεία	16.000	17,6	15.000	14,2
Μεταλλεία	3.100	3,4	2.500	2,4
Μεταποίηση	500	0,5	1.000	0,9
Επιχειρήσεις Κοινής Ωφ.	20.500	22,5	35.000	33,2
➤ Ηλεκτρισμός	(16.400)	(18,1)	(30.000)	(28,4)
➤ Ύδρευση-Αποχέτ.	(4.100)	(4,5)	(5.000)	(4,8)
Μεταφορές-Επικοινων.	28.930	31,8	33.000	31,3
➤ Μεταφορές	(24.000)	(26,4)	(23.000)	(21,8)
➤ Επικοινωνίες	(4.930)	(5,4)	(10.000)	(9,5)
Κατοικίες	4.300	4,7	3.500	3,3
Τουρισμός	1.900	2,1	2.500	2,4
Λοιπές Υπηρεσίες	15.770	17,3	12.500	11,8
➤ Εκπαίδευση-Έρευνα	(10.200)	(11,2)	(8.000)	(7,6)
➤ Υγεία-Πρόνοια	(3.770)	(4,1)	(1.500)	(1,4)
➤ Δημ. Διοίκηση	(1.800)	(2,0)	(3.000)	(2,8)
Μη κατανεμημένοι	–	–	500	0,5
Σύνολο	91.000	100,0	105.500	100,0

Παρά τις διαφορετικές τιμές στις οποίες σημειώνονται τα ποσά (1965 και 1967), το πρώτο στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί, και που προκύπτει από το συνολικό ύψος των δύο προγραμμάτων είναι πως, χωρίς αμφιβολία, η μεγάλη αύξηση στους πόρους που η κρατική αρχή προτίθεται να δαπανήσει για επενδύσεις και έργα υποδομής αποτελεί μια ειλημμένη πολιτική απόφαση τουλάχιστον από το 1965. Η συγκεκριμένη απόφαση, άλλωστε, επιβεβαιώνεται και από τα τελικά στοιχεία για τις πληρωμές των Προγραμμάτων Δημόσιων Επενδύσεων σε μια σειρά από έτη της δεκαετίας του 1960 (βλ. πίνακα 5²⁰¹):

²⁰¹ Τα στοιχεία για τον πίνακα 4 αντλούνται από το αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 10/Β, έγγρ.52 και Φ 14/Β, έγγρ. 48 όσον αφορά τα έτη 1961-1964 και από τα *Μηνιαία Δελτία Στατιστικής Δημοσίων Οικονομικών* της ΕΛΣΤΑΤ όσον αφορά τα έτη 1965-1968.

Πίνακας 5

Πραγματοποιηθείσες πληρωμές Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων

χιλ. δρχ.

1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
5.056.641	5.847.329	5.019.900	5.341.141	5.349.200	7.060.400	6.521.600	9.103.100

Η πρώτη μεγάλη αύξηση των πόρων που διατίθενται στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, της τάξης του 32% περίπου, παρατηρείται το 1966. Η μείωση της επόμενης χρονιάς σχετίζεται με την απόφαση των πραξικοπηματιών, τις πρώτες κιόλας ημέρες της εξουσίας τους, για περικοπές αξίας πολλών εκατοντάδων εκατομμυρίων δραχμών στο τρέχον πρόγραμμα συγκριτικά με τα ποσά που είχαν προϋπολογισθεί από την προηγούμενη κοινοβουλευτική κυβέρνηση²⁰². Η αυξητική τάση στα ποσά των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων συνεχίζεται από το δεύτερο έτος της δικτατορίας και θα συνεχιστεί στα επόμενα χρόνια.

Διάγραμμα 1

[χιλ. δρχ.]

Παρ' όλα αυτά, και ξαναγυρίζοντας στον πίνακα 4, αυτό που κυρίως έχει σημασία δεν είναι να συγκριθούν με σχολαστικότητα τα ποσά που προγραμματίζονται με τον ένα και τον άλλο αναπτυξιακό σχεδιασμό. Άλλωστε από τη μία έχουμε ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα, εκείνο για την πενταετία 1966-1970, που αφενός δεν εξειδικεύεται περαιτέρω και αφετέρου ακυρώθηκε στην πράξη από τους δικτάτορες,

²⁰² Στην πρώτη διευρυμένη κυβερνητική σύσκεψη για τα θέματα αυτά οι περικοπές ύψους 600 εκατ. δρχ. στο τρέχον Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων δικαιολογούνται με αναφορές για έργα που "είχον περιληφθή λόγω πολιτικών και μόνον σκοπιμοτήτων". Βλ. εφ. *Το Βήμα*, 13/5/1967, σ. 6.

και από την άλλη ένα άλλο που τελικά, όπως θα δούμε παρακάτω, και ως προς την υλοποίησή του, εν μέρει διαφοροποιήθηκε από τον αρχικό προγραμματισμό. Αυτό που είναι σε θέση να προσφέρει η αντιπαραβολή των δύο προγραμμάτων, και τελικά αυτό που θεωρώ πως συμπληρώνει την εικόνα, είναι η σύγκριση των ποσοστών επί του συνολικού κόστους που αντιστοιχούν σε κάθε τομέα ξεχωριστά ώστε να διαπιστωθεί αν συμπίπτουν οι τάσεις επενδυτικής προτεραιότητας μεταξύ των δύο προγραμμάτων. Κάνοντας αυτή τη σύγκριση προκύπτει με μεγαλύτερη ασφάλεια η ταύτιση ή η διαφοροποίηση των προγραμμάτων αναφορικά με τις τομεακές προτεραιότητες των πολιτικών για τις δημόσιες επενδύσεις. Και ως προς αυτό μπορούν να γίνουν κάποια σχόλια, καταρχάς ως προς τις διαφορές τους:

Η πρώτη μεγάλη διαφοροποίηση που εντοπίζεται αφορά στο παράλληλο πρόγραμμα επενδύσεων για την ηλεκτρική ενέργεια. Βασιζόμενοι στα δεδομένα που αντλούνται από τα ίδια τα αναπτυξιακά προγράμματα, μόνο κάποιες συνοπτικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σχετικά με αυτή τη μεγάλη αύξηση στον προγραμματισμό της πενταετίας 1968-1972 συγκριτικά με εκείνον της περιόδου 1966-1970. Καταρχάς, η διακηρυσσόμενη από τον χουντικό προγραμματισμό "*πλήρης κάλυψις των ενεργειακών αναγκών της οικονομίας με το χαμηλότερον δυνατόν κόστος*"²⁰³ υπονοεί μια στρατηγική περαιτέρω μειώσεων του κόστους της ενέργειας για τις παραγωγικές μονάδες, κάτι που θα μπορούσε εν μέρει να επιτευχθεί μέσω της επέκτασης των έργων της ΔΕΗ. Αυτό είναι κάτι που ούτως ή άλλως αναφέρεται στο Πρόγραμμα, με την εξαγγελία για ένταξη στον προγραμματισμό εκτέλεσης έργων της επιχείρησης ακόμα δύο μεγάλων θερμοηλεκτρικών μονάδων. Συμπληρώνεται, παρ' όλα αυτά, πως "*το σύνολον των προβλεπομένων υπό του Προγράμματος της ΔΕΗ επενδύσεων απεφασίσθη να αυξηθή κατά 2.200 εκατ. δρχ. περίπου και να ανέλθη κατά την περίοδον 1968-72 εις 29.800 εκατ. δρχ*"²⁰⁴. Η συγκεκριμένη αναφορά μαρτυρά πως πριν ακόμα τη σύνταξη του συγκεκριμένου Προγράμματος είχαμε έναν επενδυτικό προγραμματισμό για την ηλεκτρική ενέργεια ο οποίος απείχε αρκετά από τα 16,4 δις δρχ. που εγγράφονται στον προγραμματισμό της περιόδου 1966-1970. Από την άλλη, τα στοιχεία από το Πρόγραμμα για την περίοδο 1966-1970 υποδεικνύουν πως μια σειρά ήδη κοστολογημένων έργων προγραμματιζόνταν να ξεκινήσουν και να αποπερατωθούν από το 1968 και μετά²⁰⁵. Η υπόθεση για ανατιμήσεις στα κόστη

²⁰³ Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972, ό.π., 89.

²⁰⁴ Ό.π., 90.

²⁰⁵ Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970), ό.π., 362.

κατασκευής αυτών των έργων –στη βάση των αντίστοιχων ανατιμήσεων κάθε μεγάλου έργου της περιόδου– δεν μπορεί να ελεγχθεί. Επίσης μεγάλη αύξηση εντοπίζεται στον τομέα των επικοινωνιών, η οποία δεν μπορεί να ερμηνευτεί (ούτε καν να γίνουν κάποιου είδους εικασίες) από τη μελέτη των αντίστοιχων κεφαλαίων των δύο Προγραμμάτων – δεν δίνονται άλλωστε λεπτομερείς πληροφορίες. Παρ’ όλα αυτά, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι το σύνολο των αυξήσεων που εντοπίζονται στον χουντικό προγραμματισμό αφορούν τις παράλληλες επενδύσεις των δημόσιων επιχειρήσεων (ΔΕΗ, ΟΤΕ, Ταχυδρομεία, Ραδιοφωνία-Τηλεόραση), γεγονός που σίγουρα χρήζει περαιτέρω έρευνας η οποία όμως δεν αποτελεί στόχο της παρούσας εργασίας.

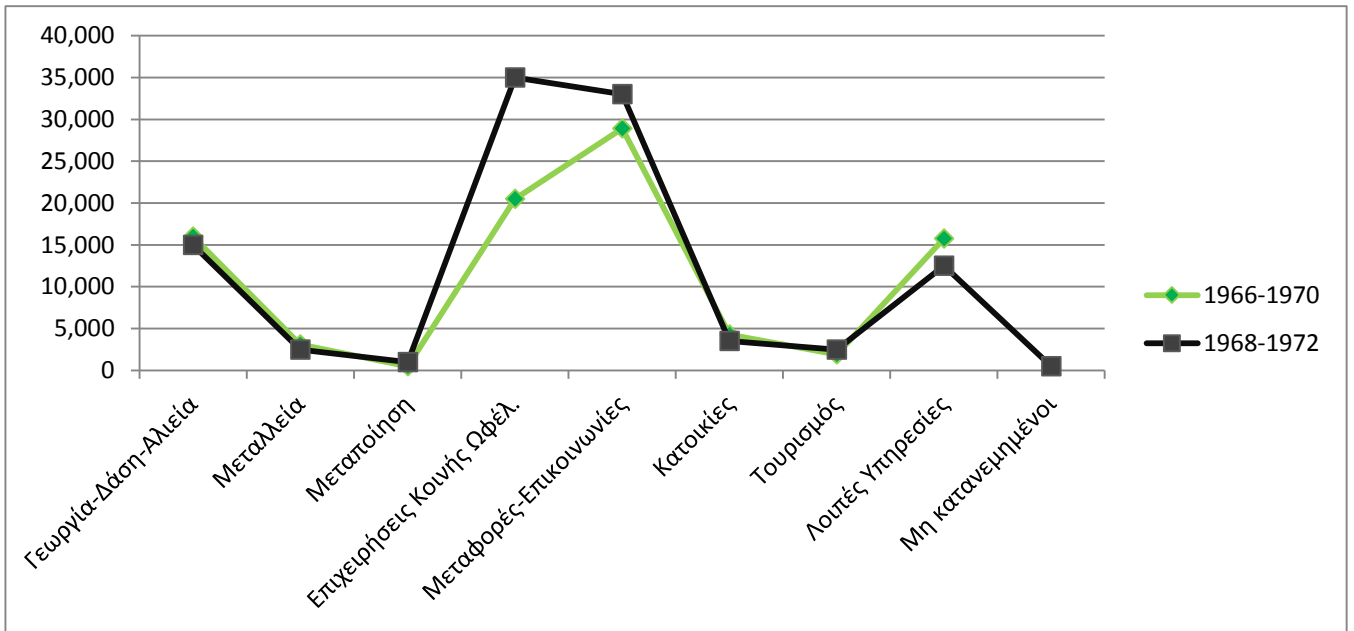
Από εκεί και πέρα, δύο τομείς που εντάσσονται στα Προγράμματα Δημόσιων Επενδύσεων και στους οποίους παρατηρούνται αντίστροφες από εκείνες των δημόσιων επιχειρήσεων αποκλίσεις, είναι η εκπαίδευση και η υγεία-πρόνοια. Όσον αφορά την εκπαίδευση, η αξιοσημείωτη μείωση στους πόρους που προγραμματίζονται από το χουντικό σχεδιασμό, τόσο ως απόλυτοι αριθμοί όσο και ποσοστιαία, δεν φαίνεται να σχετίζεται με κάποιου είδους διαφοροποίηση στις δράσεις και στις πολιτικές που εξαγγέλλονται²⁰⁶. Παρόμοιες διαπιστώσεις γίνονται και στα δύο Προγράμματα, κοινές και οι κατευθύνσεις που τίθενται. Αυτό που ουσιαστικά αλλάζει είναι το ύψος των πόρων που προγραμματίζονται να διατεθούν και να επιμεριστούν μεταξύ των βαθμίδων εκπαίδευσης και όχι οι στρατηγικές κατευθύνσεις και οι παρεμβάσεις που προαναγγέλλονται. Αντίστοιχα, για τον τομέα της υγείας και της πρόνοιας, παρά το γεγονός ότι ο προγραμματισμός και οι διακηρύξεις για επέκταση των σχετικών υποδομών είναι παρόμοιοι και στα δύο αναπτυξιακά πλάνα²⁰⁷, η διαφορά στο ύψος των επενδύσεων που υπολογίζονται είναι αρκετά σημαντικότερη.

Κατά τα άλλα, έχουμε μια σχεδόν πλήρη ταύτιση του ευρύτερου δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού για όλους τους υπόλοιπους τομείς. Για να γίνουν πιο κατανοητές οι διαφοροποιήσεις και οι ομοιότητες ανάμεσα στα δύο Προγράμματα βλ. το διάγραμμα 2 που προκύπτει από τα δεδομένα του πίνακα 3:

²⁰⁶ Ο.π., 447-469 και *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, ό.π., 123-135.

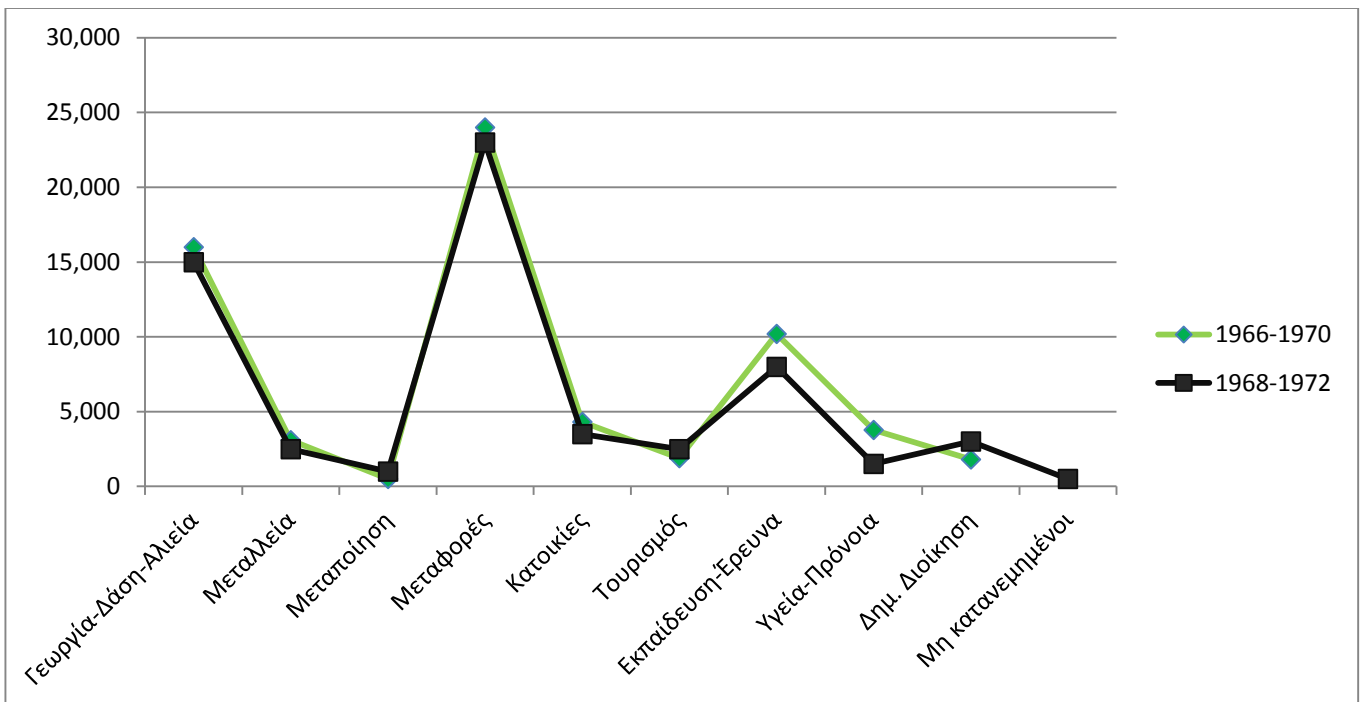
²⁰⁷ Βλ. για παράδειγμα τις εξαγγελίες για 10.000 νέες νοσοκομειακές κλίνες σε όλη τη χώρα και από τα δύο Προγράμματα, για αγροτικά ιατρεία, ψυχιατρεία, ορφανοτροφεία, γηροκομεία κλπ. *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, ό.π., 410-433 και *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, ό.π., 136-142.

Διάγραμμα 2: Πρόβλεψη κατανομής πόρων για Δημόσιες Επενδύσεις (ΠΟΑ 1966-1970 & 1968-1972)

Αν προσπαθήσουμε εν μέρει να τροποποιήσουμε τα δεδομένα του διαγράμματος 2 ώστε να εστιάζουν στους προβληματισμούς της παρούσας εργασίας απεικονίζοντας τις επενδύσεις που θα διατίθεντο μέσα από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων – εξαιρώντας δηλαδή τις παράλληλες επενδύσεις των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας καθώς και εκείνες των επικοινωνιών που αφορούσαν επίσης επενδύσεις δημοσίων οργανισμών–, προκύπτει το διάγραμμα 3:

Διάγραμμα 3: Πρόβλεψη κατανομής πόρων για Δημόσιες Επενδύσεις εκτός ΔΕΚΟ (ΠΟΑ 1966-1970 & 1968-1972)

Αυτό που παρατηρούμε είναι μια σχεδόν απόλυτη ταύτιση στο ύψος των πόρων που προϋπολογίζονται για τους τομείς που εντάσσονται στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, με μόνες διαφοροποιήσεις την εκπαίδευση και την υγεία-πρόνοια, τομείς για τους οποίους προγραμματίζονται σαφώς μειωμένα κονδύλια στον σχεδιασμό της χουντικής περιόδου, και λιγότερο για τη δημόσια διοίκηση η οποία απορροφά περισσότερους πόρους στον δεύτερο προγραμματισμό.

Συμπερασματικά, η αντιπαραβολική εξέταση των δύο πενταετών αναπτυξιακών πλάνων επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σε δύο επίπεδα: Καταρχάς αναφορικά με την αρχιτεκτονική της οικονομίας που προωθείται, τις πολιτικές που κρίνεται πως θα πριμοδοτήσουν την ανάπτυξη και το ρόλο του κράτους αφενός ως φορέα οικονομικής δραστηριότητας και αφετέρου ως εγγυητή των ιδανικών προϋποθέσεων για το σύνολο της οικονομίας. Όπως ήδη παρατηρήσαμε στις προηγούμενες σελίδες, τόσο σε επίπεδο αρχικής στοχοθεσίας όσο και αναφορικά με τις διαρθρωτικές πολιτικές για την ανάπτυξη και τους σχεδιασμούς για κάθε κλάδο της οικονομίας ξεχωριστά, τα δύο Προγράμματα ουσιαστικά ταυτίζονται. Ακόμα και η – εν μέρει μόνο – διαφορετική έμφαση που επιφυλάσσεται σε κάποιους από τους αρχικώς οριζόμενους στόχους ή οι περισσότερο ουσιαστικές διαφοροποιήσεις σχετικά με τις προβλέψεις για τα ημερομίσθια και την άρση κάποιων περιορισμών για τις απολύσεις, δεν είναι δυνατό να αμφισβητήσουν την σχεδόν απόλυτη ταύτιση των δύο Προγραμμάτων. Ως εκ τούτου μπορεί κάποιος να υποστηρίξει πως βρισκόμαστε μπροστά σε μια ενιαία λογική αναφορικά με εκείνο που γινόταν αντιληπτό ως διάρθρωση της οικονομίας και αναπτυξιακές παρεμβάσεις σε θεσμικό και δημόσιο επενδυτικό επίπεδο, με τις όποιες διαφοροποιήσεις να αντανακλούν αφενός μεν τις διακριτές ιδεολογικές αφετηρίες και τις προτεραιότητες που αυτές συνεπάγονταν μεταξύ των υπευθύνων χάραξης της οικονομικής πολιτικής κατά τη διετία 1965-1966 και εκείνων της επταετίας, και αφετέρου (ίσως) τις ευρύτερες εξελίξεις αναφορικά με τις κυρίαρχες θεωρήσεις για την οικονομία και την ανάπτυξη που παρατηρούνται διεθνώς με την έλευση της δεκαετίας του '70.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο η ταύτιση αυτή καθρεφτίζεται και στις προβλέψεις για τη δημόσια επενδυτική δραστηριότητα, η σημασία της οποίας προβάλλεται εμφaticά και από τα δύο αναπτυξιακά σχέδια. Οι δημόσιες επενδύσεις γίνονται αντιληπτές ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική ενεργοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και τον εκσυγχρονισμό του συνόλου της οικονομίας, συνεισφέροντας

εξάλλου και στην επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξης. Υπό αυτή τη λογική, η μεγάλη αύξηση των συνολικών πόρων συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο που προγραμματίζεται να κατευθυνθούν σε δημόσιες επενδύσεις αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του σχεδιασμού και των δύο πενταετών πλάνων, αποδεικνύοντας πως η διεύρυνση της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας αποτελούσε ειλημμένη στρατηγική απόφαση εκ μέρους της κεντρικής πολιτικής εξουσίας τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Αντίστοιχη ομοφωνία εντοπίζεται, τέλος, και αναφορικά με την κατανομή των προϋπολογιζόμενων πόρων ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της οικονομίας, με τις όποιες άξιες λόγου διαφοροποιήσεις είτε να αφορούν τις παράλληλες επενδύσεις – τομέας που δεν εντάσσεται στους κύριους προβληματισμούς της παρούσας εργασίας – είτε να αντικατοπτρίζουν τις κοινωνικές προτεραιότητες των υπευθύνων σχεδιασμού των δύο πενταετών αναπτυξιακών σχεδίων.

4. Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων (1968-1972)

Από τις πρώτες κιόλας βδομάδες στην εξουσία, το καθεστώς των Συνταγματαρχών προέβαλλε ένα έντονο ενδιαφέρον για τα ζητήματα των δημοσίων επενδύσεων. Από τον τύπο πληροφορούμαστε για μια σειρά συσκέψεων υπό την προεδρία του Μακαρέζου, τις πρώτες κιόλας ημέρες του Μαΐου του '67, στις οποίες εξετάστηκε το τρέχον Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων, διαπιστώθηκε η ανάγκη για "ριζικήν αναμόρφωσιν και εξυγίανσιν" και αποφασίστηκε η άμεση περικοπή πληρωμών ύψους 600 εκ. δρχ. τουλάχιστον, έναντι του εγκριθέντος από την προηγούμενη κυβέρνηση ποσού. Η εξήγηση που δίνεται γι' αυτή την απόφαση αφορά στη διαπίστωση για "ήσσονος οικονομικής αποδοτικότητος έργα", που "είχον περιληφθή λόγω πολιτικών και μόνον σκοπιμοτήτων"²⁰⁸. Χωρίς να είμαστε σε θέση να ελέγξουμε τους ισχυρισμούς, πρέπει να σημειωθεί η πάγια τακτική των Συνταγματαρχών για απαξίωση της προηγούμενης περιόδου²⁰⁹. Το αναθεωρημένο τελικά Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων για το 1967 χαρακτηρίστηκε από τον τύπο ως "καθ' όλα άρτιον" και πάντα σε αντιπαραβολή με το "κληροδοτηθέν εις την Εθνικήν Κυβέρνησιν «πρόγραμμα - συνονθύλευμα» [...], άθροισμα κομματικών και ρουσφετολογικών απαιτήσεων, αληθή κόπρον του Αυγείου ως προς τας μελέτας και εξοργιστικήν σπατάλην του πολυτίμου δημοσίου χρήματος"²¹⁰.

Παράλληλα με τη λογική απαξίωσης των σχετικών διαδικασιών της προηγούμενης περιόδου, το καθεστώς προβάλλει συνεχώς τα σχετικά με την ανάπτυξη

²⁰⁸ Βλ. εφ. *Τα Νέα*, 8/5/1967, σ.1, εφ. *Το Βήμα*, 13/5/1967, σ. 6, και αλλού.

²⁰⁹ Στην ίδια λογική απαξίας βρίσκονται και οι αναφορές που κάνει ο Παπαδόπουλος από τη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης ένα χρόνο αργότερα: "Εις τον χώρο των δημοσίων επενδύσεων, παρελάβομεν ένα πρόγραμμα το οποίο κάθε άλλο παρά τα στοιχεία του προγράμματος ενεφάνιζεν. Και αυτό επηρεασμένον από τις γνωστές, υποκειμενικές θέσεις τις οποίες κατόρθωνε εκάστοτε διά του κομματικού μηχανισμού να επιβάλη έκαστος παράγων, ενεφάνιζεν μίαν τοιαύτην αδυναμίαν, ώστε μόνον ως διασπάθις του δημοσίου χρήματος θα ηδύνατο να χαρακτηρισθή [...]" εφ. *Τα Νέα*, 2/9/1968, σ. 9.

²¹⁰ εφ. *Τα Νέα*, 20/9/1967, σ. 1.

των υποδομών ζητήματα, πριν ακόμα παρουσιάσει τις μεσοπρόθεσμες προγραμματικές του θέσεις: "*Ο πρόεδρος της κυβέρνησεως κ. Κ. Κόλλιας [...] ζητεί όπως γίνουν αι δέουσαι προσπάθειαι διά την επέκτασιν της υδρεύσεως, ηλεκτροδοτήσεως, οδοποιίας και τηλεφωνικής συνδέσεως εις όλα τα χωρία της χώρας τα στερούμενα τούτων*"²¹¹, ενημερώνεται το κοινό, ενώ το φθινόπωρο του ίδιου έτους, ο υφυπουργός Συντονισμού, Ι. Ροδινός-Ορλάνδος, θα επιχειρήσει να παρουσιάσει περισσότερο ολοκληρωμένα τις βασικές κατευθυντήριες των πολιτικών για τις δημόσιες επενδύσεις. Σε αυτό το πλαίσιο υπογραμμίζεται η ανάγκη προσαρμογής τους στον ευρύτερο προγραμματισμό για την ανάπτυξη της χώρας ενώ γίνεται για πρώτη φορά λόγος στη χρησιμοποίηση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων "*ως οργάνου ασκήσεως βραχυχρονίου οικονομικής πολιτικής διά της προσαρμογής του εις ενδεχομένας διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητος*". Τέλος, εξαγγέλλεται ριζική αναδιοργάνωση της διαδικασίας αξιολόγησης των νέων δημόσιων έργων, υπό τον έλεγχο συσταθέντων επί τούτου επιτροπών και σε παράλληλη συνεργασία με τα κατά τόπους περιφερειακά όργανα. Ο νέος μηχανισμός αξιολόγησης των δημόσιων έργων, όπως προβάλλεται από τον υφυπουργό Συντονισμού Ι. Ροδινό-Ορλάνδο, θα εστίαζε καταρχάς στην "*απαγκίστρωση του Προγράμματος από μη ορθολογιστικές επιρροάς και [στη] διάρθρωσιν αυτού βάσει αντικειμενικών κριτηρίων προς μεγιστοποίησιν του αποτελέσματος*". Για την τελική επιλογή ενός έργου θα υπολογίζονταν οι γενικότερες επιπτώσεις στα βασικά μεγέθη της οικονομίας (απασχόληση, ισοζύγιο πληρωμών κλπ.) οι σχεδιασμοί για την περιφερειακή ανάπτυξη, η σχέση μεταξύ οφέλους και κόστους κατασκευής, η δυνατότητα αυτοχρηματοδότησης και η "*οργανική συμμετοχή του συγκεκριμένου έργου εις σύστημα αλληλεξαρτωμένων έργων, όπου βαρύνουσαν σημασίαν [...] λαμβάνει η απόδοσις του συνολικού συμπλέγματος*"²¹². Η έλλειψη περαιτέρω αναφορών κατά τους επόμενους μήνες στη συνεργασία επιτροπών με περιφερειακά όργανα υποδηλώνει πως, κατά πάσα πιθανότητα, αυτός ο μηχανισμός είτε δεν προχώρησε είτε λειτούργησε στην αφάνεια. Παρ' όλα αυτά, από αυτές τις πρώτες διακηρύξεις αξίζει να συγκρατήσουμε αφενός την προβολή συγκεκριμένων κριτηρίων για την ένταξη ενός έργου στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων και αφετέρου την ανάδειξη του ίδιου του Προγράμματος ως εργαλείο άσκησης αντικυκλικής πολιτικής.

²¹¹ εφ. *Το Βήμα*, 13/5/1967, σ. 6.

²¹² εφ. *Το Βήμα*, 17/10/1967, σ. 1.

4.1. Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972: Εισηγητική Έκθεση

Αυτές οι πρώτες εξαγγελίες για εξορθολογισμό του προγραμματισμού των δημόσιων επενδύσεων συγκεκριμενοποιούνται λίγους μήνες αργότερα. Με νέα απόφαση του υπουργού Συντονισμού Ν. Μακαρέζου στις αρχές Αυγούστου του '68, συγκροτείται Ομάδα Εργασίας για την επεξεργασία ενός ολοκληρωμένου 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, "*εις τα πλαίσια των προοπτικών και προτεραιοτήτων του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας 1968-1972*". Η επιτροπή στελεχώνεται από ανώτατα στελέχη υπουργείων, ενώ τρία από τα οκτώ μέλη της είχαν συμμετοχή και στην αντίστοιχη επιτροπή για το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης. Σύμφωνα με την απόφαση του Μακαρέζου, τα υπουργεία και οι δημόσιοι φορείς που εμπλέκονταν στις δημόσιες επενδύσεις υποχρεώνονταν να συνδράμουν στη λειτουργία της επιτροπής, ενώ για τα περιφερειακά ζητήματα αντίστοιχες υποχρεώσεις αναλάμβαναν η Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης, οι νομάρχες, οι αποκεντρωμένες υπηρεσίες των υπουργείων και λοιποί τοπικοί παράγοντες²¹³. Οι τρεις ομάδες εργασίας που συγκροτήθηκαν για τους τομείς των συγκοινωνιακών έργων, των γεωργικών-εγχειοβελτιωτικών και των σχετικών με τις κοινωνικές υπηρεσίες και τη δημόσια διοίκηση, καθώς και μια τέταρτη ολιγομελής ομάδα που θα λειτουργούσε ως σύνδεσμος, θα διερευνούσαν και θα επεξεργάζονταν τις προτάσεις των δημοσίων φορέων και θα κατέθεταν τις προτάσεις τους στην Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Το τελικό κείμενο κατατέθηκε τον Ιούλιο του 1969 και αποτελείται από την εισηγητική έκθεση του

²¹³ Βλ. την υπ' αριθμό 2534/5.8.1968 απόφαση του υπουργού Συντονισμού. Πρόεδρος της Ομάδας Εργασίας ήταν ο Κων. Θάνος (υποδιοικητής πλέον της ΤτΕ), και μέλη οι Γ. Λυμπερίδης (γενικός διευθυντής υπ. Συντονισμού), Ηλ. Μπαλόπουλος (γενικός επιστημονικός διευθυντής ΚΕΠΕ), Αναστ. Κορκολόπουλος (γενικός διευθυντής υπ. Δημοσίων Έργων), Ν. Καλαντζάκος (γενικός διευθυντής υπ. Γεωργίας), Κων. Δούσης και Στυλ. Γερωνυμάκης (διευθυντές στο υπ. Συντονισμού), καθώς και ο Ι. Κάσσιος (σύμβουλος υπουργού Συντονισμού). Την περίοδο που κατατέθηκε το *5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972*, από την μετονομασμένη σε Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Πενταετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων είχαν αποχωρήσει οι Κων. Δούσης και Στυλ. Γερωνυμάκης με αντικαταστάτες τους Π. Σκαλτσά (γενικός διευθυντής υπ. Γεωργίας), Β. Δερδεμέζη (γενικός διευθυντής υπ. Κοινωνικών Υπηρεσιών) και Κλειώ Σκαναβίδου (τμηματάρχης υπ. Συντονισμού).

προέδρου της επιτροπής Κων. Θάνου και τις επιμέρους εκθέσεις για τον κάθε τομέα που αναπτύσσεται δημόσια επενδυτική δραστηριότητα ξεχωριστά.

Στην εισηγητική έκθεση του Κων. Θάνου περιγράφονται τα κύρια χαρακτηριστικά και οι βασικές στοχεύσεις του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, το προϋπολογισθέν ύψος και οι πηγές χρηματοδότησης, η διαδικασία και τα κριτήρια που λήφθηκαν υπόψη για την προτεινόμενη κατανομή των διατιθέμενων πόρων ανά τομέα, καθώς και μια συνοπτική σύγκριση των δαπανών που προϋπολογίζονται με εκείνες της πενταετίας 1963-1967. Όπως αναφέρεται στην ίδια έκθεση, στον σχεδιασμό συμπεριλαμβάνεται το ήδη εκτελεσμένο πρόγραμμα του 1968 και το αντίστοιχο εν εξελίξει του 1969, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο γεγονός ότι είναι η πρώτη φορά που εκπονείται ένα μακρόπνοο σχέδιο δημοσίων επενδύσεων, κάτι που, όπως σημειώνεται, αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική στις αναπτυσσόμενες οικονομίες²¹⁴. Παρά τις διαφοροποιήσεις από τις προβλέψεις του Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, κυρίως ως προς το τελικό ποσό που προϋπολογίζεται, το 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων συμμορφώνεται πλήρως με τους στόχους του αναπτυξιακού σχεδίου, ενώ προβάλλεται ως το κύριο εργαλείο στη διάθεση του κράτους για την υλοποίηση των προϋποθέσεων που θα καταστήσουν πραγματοποιήσιμους τους αναπτυξιακούς στόχους και την προπαρασκευή της χώρας με τις απαραίτητες για την ένταξη στην ΕΟΚ υποδομές²¹⁵. Στην ίδια λογική με το 5ετές αναπτυξιακό σχέδιο, η σχέση του με την ιδιωτική πρωτοβουλία προσεγγίζεται υπό την οπτική της συμβολής των έργων υποδομής στη γενικότερη αναπτυξιακή διαδικασία: *"Αι δημόσιαι επενδύσεις δεν ανταγωνίζονται αλλά κατευθύνουν την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν προς ανάληψιν επενδύσεων εις τους δυναμικούς τομείς της οικονομίας διά της δημιουργίας των κατάλληλων συνθηκών επενδυτικής δραστηριότητας, ως είναι η αύξησις της αποδοτικότητος των ιδιωτικών επενδύσεων διά της κατασκευής των έργων υποδομής και η μείωσις της αβεβαιότητος και των κινδύνων των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Ούτω, αι δημόσιαι επενδύσεις συμβάλλουν εις την μείωσιν του κόστους παραγωγής και εις την βελτίωσιν της ανταγωνιστικότητος των παραγωγικών μονάδων της Χώρας. Υπό αυτάς τας συνθήκας, αι δημόσιαι επενδύσεις ενισχύουν τας εξαγωγάς και ενθαρρύνουν την προσέλκυσιν ξένων κεφαλαίων εκ του εξωτερικού"*²¹⁶, αναφέρεται

²¹⁴ Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Πενταετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, *Το Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της Χώρας, 1968-1972*, σ. 1. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 28.

²¹⁵ Ο.π., 2.

²¹⁶ Ο.π., 3.

χαρακτηριστικά, ενώ ως νέα στοιχεία της πολιτικής για τις δημόσιες επενδύσεις προβάλλονται η έμφαση στην εκπόνηση άρθρων μελετών και το βάρος που δίνεται στην περιφερειακή ανάπτυξη²¹⁷. Τέλος, ως "επαναστατική καινοτομία" χαρακτηρίζεται η χρήση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων ως εργαλείο άσκησης αντικυκλικής πολιτικής, μέσω της δημιουργίας ειδικού αποθεματικού ταμείου με το οποίο αφενός μεν θα αντιμετωπίζονταν ενδεχόμενες διακυμάνσεις του ρυθμού ανάπτυξης και αφετέρου θα διασφαλιζόταν η ευελιξία του Προγράμματος για άμεση κάλυψη πιθανών αναθεωρήσεων στα κόστη κατασκευής των έργων²¹⁸. Η ευελιξία του Προγράμματος θα εξασφαλιζόταν, τέλος, από ένα σύστημα ετήσιων αναθεωρήσεων που θα προχωρούσε στις απαραίτητες αναπροσαρμογές στα συνολικά ύψη των δαπανών που είχαν αρχικά προβλεφθεί²¹⁹.

Το προβλεπόμενο συνολικό ύψος του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972 κοστολογείται στα 61 δις δρχ., λίγο παραπάνω από το ποσό που προέβλεπε το Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης για την ίδια περίοδο. Η απόκλιση αυτή, όπως σημειώνεται, οφείλεται κατά ένα μέρος στις τιμές του 1967 που έγινε ο υπολογισμός του αναπτυξιακού προγράμματος και κατά ένα άλλο σε συμπληρωματικές δαπάνες που λήφθηκαν υπόψη από το παρόν πρόγραμμα (όπως τα έξοδα για τις απαραίτητες απαλλοτριώσεις). Οι υπολογισμοί για τη χρηματοδότηση του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων στηρίζονται καταρχάς στις εκτιμήσεις του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης για μια σειρά από οικονομικά δεδομένα, όπως η εξέλιξη των αποταμιεύσεων, η διαθεσιμότητα κεφαλαίων και πιστώσεων από τις χρηματαγορές και το τραπεζικό σύστημα στην Ελλάδα και το εξωτερικό κ.α. Σε αυτή τη βάση, πηγές χρηματοδότησης του Προγράμματος κατά σειρά μεγέθους της συνεισφοράς τους αποτελούν ο εσωτερικός δανεισμός (έντοκα γραμμάτια και

²¹⁷ "Η παραλαβή και η έγκριση των εκπονουμένων μελετών υπό των φορέων αναθέσεως και παρακολούθησής τους, θα γίνεται με αυστηρά κριτήρια ως προς την πληρότητα των μελετών, θα απαιτείται δε η διερεύνηση όλων των δεδομένων τα οποία είναι απαραίτητα διά την πλήρη αξιολόγηση των προτεινόμενων έργων". Τα κριτήρια που θα εγγυώνται τη συμμόρφωση με τα "διεθνή πρότυπα" είναι "το τεχνικώς εφικτόν, η διερεύνηση της οικονομικής ευστάθειας των έργων, η ύπαρξις ικανής διοικήσεως και διαχειρίσεως των προτεινόμενων έργων, η προϋπόθεσις αποτελεσματικής οργανώσεως διά την κατασκευήν και λειτουργίαν αυτών και η διερεύνησις της συμβολής των εις αύξησιν του εθνικού εισοδήματος βάσει κοινωνικής αποτιμήσεως ή η διερεύνησις της ζωτικής σημασίας των διά την οικονομικήν ανάπτυξιν της Χώρας ή μιας συγκεκριμένης περιοχής". Ο.π., 5.

²¹⁸ Για ένα χειρόγραφο σημείωμα του Μακαρέζου σχετικά με τη χρήση του αποθεματικού ταμείου όσον αφορά τις πληρωμές για το 1970 βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 57.

²¹⁹ Το Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της Χώρας, 1968-1972, ό.π., 3-4 και 11-13. Για την προβλεπόμενη ανά κλάδο εξέλιξη των δαπανών του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων βλ. τον πίνακα 3, ό.π., 12. Εδώ αρκεί να αναφέρουμε το σύνολο των πληρωμών κατ' έτος: 1968: 9,26 δις δρχ., 1969: 10,5 δις δρχ., 1970: 12,94 δις δρχ., 1971: 14,3 δις δρχ., 1972: 14,3 δις δρχ.

ομολογιακά δάνεια), τα έσοδα από το πλεόνασμα του τακτικού προϋπολογισμού, ο δανεισμός από το εξωτερικό και τα ειδικά έσοδα των επενδύσεων. Τα ακριβή ποσά που υπολογίζονται και η κατανομή τους κατ' έτος σημειώνονται στον πίνακα 6²²⁰.

Πίνακας 6

5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972:

Υπολογισμός χρηματοδότησης δαπανών

σε εκατ. δρχ. [τιμές 1969]

		1968	1969	1970	1971	1972	Σύνολο Δαπανών 1968 –1972
I.	Δαπάνες Επενδύσεων	9.260	10.500	12.940	14.000	14.300	61.000
II.	Χρηματοδότηση						
	α. Συμβολή τακτικού προϋπολογισμού	2.200	2.500	3.700	4.300	4.800	17.500
	β. Ειδικά έσοδα επενδύσεων	850	1.000	1.100	1.200	1.300	5.450
	γ. Δανεισμός από το εσωτερικό	4.300	5.000	5.840	6.750	6.450	28.340
	> ομολογιακά δάνεια	(1.800)	(2.000)	(2.200)	(2.350)	(2.150)	(10.500)
	> έντοκα γραμμάτια	(2.500)	(3.000)	(3.640)	(4.400)	(4.300)	(17.840)
	δ. Δανεισμός από το εξωτερικό	1.910	2.000	2.300	1.750	1.750	9.710

Όπως υπογραμμίζεται στην έκθεση, για τις αποφάσεις της τελικής κατανομής των πόρων στους διάφορους τομείς δραστηριότητας λήφθηκαν υπόψη μια σειρά κριτηρίων που σχετίζονταν με τους γενικότερους στόχους του αναπτυξιακού προγραμματισμού και τους ειδικότερους που αφορούσαν περισσότερο στοχευμένες παρεμβάσεις: η ολοκλήρωση των εν εξελίξει έργων, οι κατευθύνσεις που έθετε το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης προς εξασφάλιση των στόχων για αύξηση της παραγωγικότητας και αναδιάρθρωση της παραγωγής, η οργανική διασύνδεση των έργων και η επιδίωξη δημιουργίας "εξωτερικών οικονομιών", η υποκατάσταση των εισαγωγών με παράλληλη προώθηση των εξαγωγών καθώς και "ωρισμένα βασικά αντικειμενικά δεδομένα", όπως ο εξυπηρετούμενος πληθυσμός, το επίπεδο ανάπτυξης

²²⁰ Βλ., ό.π., πίνακας 4, σ. 15.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως σε μια υπηρεσιακή έκθεση που συντάσσεται κατά πάσα πιθανότητα με ευθύνη του γ.γ. του υπ. Συντονισμού Γ. Λυμπερίδη στα τέλη Απριλίου του 1969, και η οποία αποτελεί το προσχέδιο του κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση του Προγράμματος της έκθεσης του Κων. Θάνου, περιγράφονται δύο εναλλακτικές για το ύψος δανεισμού από το εσωτερικό και από το εξωτερικό. Στην πρώτη ο εξωτερικός δανεισμός φτάνει τα 10,3 δις δρχ. ενώ στη δεύτερη τα 9 δις δρχ., με ανάλογες διαφοροποιήσεις στα ποσά που υπολογίζονται για τον εσωτερικό δανεισμό (28 και 29,3 δις δρχ. αντίστοιχα). Βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 2/Β, "Χρηματοδότησις Πενταετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων", έγγρ. 121-123.

της περιοχής που θα εξυπηρετεί το κάθε έργο, η γενικότερη κατάσταση του σχετικού τομέα κλπ. Ακόμα και τα εν λόγω κριτήρια παρ' όλα αυτά, έπονταν της κεντρικότερης αρχής του Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, "κατά την οποίαν δεν ενδείκνυται η επέκτασις της επενδυτικής δράσεως του Κράτους εις εκείνους τους τομείς εις τους οποίους η ιδιωτική πρωτοβουλία δεικνύει μεγαλύτερον ενδιαφέρον και έχει μεγαλύτεραν αποτελεσματικότητα (βιομηχανία, τουρισμός, κατοικοίαι κλπ.)"²²¹.

Ο προγραμματισμός για την τελική κατανομή των πόρων του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972 ανά τομέα δραστηριότητας παρουσιάζεται στην έκθεση του Κων. Θάνου σε αντιπαραβολή με τα αντίστοιχα ποσά που διατέθηκαν την πενταετία 1963-1967 (βλ. Πίνακα 7²²²):

Πίνακας 7

5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972:

Κατανομή των Δημοσίων Επενδύσεων ανά τομέα δραστηριότητας

Τομείς	1963-1967 (πληρωμές)		1968-1972 (προγραμματισμός)	
	εκατομ. δρχ. (τρέχουσες τιμές)	%	εκατομ. δρχ.	%
Γεωργία-Δάση- Αλιεία-Εγγειοβελτ.	7.926	26,5	11.929	19,6
Βιομηχαν- Μεταλλεία	1.559	5,2	1.859	3,1
Συγκοινωνίες	10.336	34,5	13.798	22,6
Σιδηρόδρομοι	1.341	4,5	2.111	3,5
Τουρισμός	1.480	4,9	3.070	5,0
Εκπαίδευση	1.892	6,3	6.185	10,1
Οικισμός-Κατοικία	1.202	4,0	2.682	4,4
Υγεία-Πρόνοια	363	1,2	1.497	2,5
Υδρευση-Αποχέτ.	253	0,8	1.693	2,8
Δημόσια Διοίκηση	462	1,6	1.055	1,7
Τεχνική Βοήθεια	246	0,9	176	0,3
Περιφερ.-Νομαρχ.	1.589	5,3	9.338	15,3
Διάφορα	1.292	4,3	1.124	1,8
Διοικητικ. Δαπάνες	—	—	983	1,6

²²¹ Το Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της Χώρας, 1968-1972, ό.π., 7-8.

²²² Βλ. ό.π., 9.

Αποθεματικό	–	–	3.500	5,7
Σύνολο Πληρωμών	29.941	100,0	61.000	100,0

Το πρώτο που παρατηρεί κάποιος μελετώντας τον πίνακα είναι η μεγάλη αύξηση στους πόρους που προϋπολογίζονται για το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της πενταετίας 1968-1972 συγκριτικά με τα προγράμματα της περιόδου 1963-1967. Αυτό εξάλλου ήταν κάτι που είχε εξαγγελθεί και από το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης ενώ υπογραμμίζεται και στην εισηγητική έκθεση του Κων. Θάνου: *"το υποβαλλόμενον Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων είναι κατά 103% ηρξημένον έναντι του αντιστοίχου Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων της παρελθούσης πενταετίας"*. Η εν λόγω αύξηση συγκριτικά με την προηγούμενη πενταετία εκφράζεται και στα ποσά που προγραμματίζονται να διατεθούν στον κάθε τομέα της οικονομίας ξεχωριστά, παρά τη μείωση της ποσοστιαίας αναλογίας σε ορισμένους εξ' αυτών (βλ. για παράδειγμα τον τομέα Γεωργίας-Δασών-Αλιείας-Εγγειοβελτιωτικών Έργων και τις Συγκοινωνίες). Συμπληρωματικά, στον συγκεκριμένο πίνακα αντικατοπτρίζεται και η προγραμματική σημασία που δίνεται στην περιφερειακή ανάπτυξη και την εκπαίδευση.

Η αντιμετώπιση των διαπιστωμένων αδυναμιών στο μηχανισμό της κρατικής επενδυτικής δραστηριότητας αποτελεί μια ακόμα θεματική της εισηγητικής έκθεσης του Κων. Θάνου. Επισημαίνεται καταρχάς η απουσία μακροχρόνιου προσανατολισμού για τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας που αντανακλά και στον σχεδιασμό των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων. Η έλλειψη αυτή κρίνεται πως μπορεί να αντιμετωπιστεί με τη σύνταξη ενός αναπτυξιακού προγράμματος με ορίζοντα δεκαπενταετίας, εργασία που είχε ήδη τεθεί σε λειτουργία με ευθύνη του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). Επόμενη αντικειμενική αδυναμία που υπονομεύει με τη σειρά της τη συγκρότηση ενός άρτιου οργανωτικού πλαισίου εγκρίσεων και υλοποίησης των έργων, αποτελούν οι ελλείψεις σε εξειδικευμένο προσωπικό. Το ζήτημα αυτό σχετίζεται στην ίδια έκθεση με το ισχύον μισθολόγιο για το προσωπικό των φορέων που εμπλέκονται στις δημόσιες επενδύσεις, επηρεάζοντας και την ποιότητα των εκτελούμενων έργων. Προβλήματα τέλος εντοπίζονται στο συντονισμό της διαδικασίας κατάρτισης και ελέγχου του Προγράμματος²²³.

²²³ Ο.π., 21-23.

Με τη διαπίστωση των εν λόγω αδυναμιών, η ορθολογικοποίηση του συστήματος κατάρτισης, ελέγχου και εκτέλεσης των δημόσιων επενδύσεων προβάλλεται ως βασική προϋπόθεση για την επιτυχία του προγράμματος. Η οργάνωση των επενδύσεων, σύμφωνα με την έκθεση, περιλαμβάνει *"την διερεύνησιν όλων των δυνατοτήτων αναπτύξεως, την επιλογήν των αποδοτικωτέρων έργων βάσει αυστηρών κριτηρίων, την εκπόνησιν αρτίων μελετών τεχνικοοικονομικής σκοπιμότητος, την εξασφάλισιν της άνετου χρηματοδοτήσεως των έργων, την προκήρυξιν των σχετικών διαγωνισμών εκτελέσεως αυτών, τον εσωτερικόν προγραμματισμόν της κατασκευής, την επίβλεψιν, την παραλαβήν και την οργάνωσιν της λειτουργίας των έργων"*. Με τη διαβεβαίωση πως *"η κυβέρνησις καταβάλλει κατ' απόλυτον προτεραιότητα τας προσπάθειάς αυτής"* στη ρύθμιση αυτής της *"πολυπλόκου διαδικασίας η οποία καθίσταται δεσχερευτέρα εκ των οργανικών αδυναμιών και ελλείψεων, αι οποίας χαρακτηρίζουν την δημοσίαν διοίκησιν της Χώρας"*²²⁴, εξαγγέλλονται μέτρα και γενικότερες κατευθύνσεις για την οργάνωση του πλαισίου των δημοσίων επενδύσεων. Η διοικητική αποκέντρωση με την παράλληλη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τις κεντρικές υπηρεσίες στα περιφερειακά όργανα αποτελεί μια πρώτη διακηρυκτική θέση που συσχετίζεται επιπρόσθετα με την αναβάθμιση του περιφερειακού σχεδιασμού στο πλαίσιο των ΠΔΕ. Στο νέο προγραμματισμό που περιγράφεται επιγραμματικά, τα Περιφερειακά Συμβούλια Προγραμματισμού θα είχαν αυξημένες αρμοδιότητες σχετικά με την επεξεργασία των κατά τόπους επενδυτικών σχεδιασμών ενώ η ανάθεση των έργων και η εκτέλεσή τους θα συντονιζόταν σε επίπεδο περιφέρειας από τα Νομαρχιακά Ταμεία. Αντίστοιχη λογική αποκέντρωσης εξαγγέλλεται και όσον αφορά τις διαδικασίες ανάθεσης των μελετών η οποία και θα προωθούνταν παράλληλα με το νέο σχετικό πλαίσιο προδιαγραφών και αμοιβών. Η εκ νέου αναφορά του Κων. Θάνου στην αναθεώρηση των κριτηρίων αξιολόγησης των έργων και στην έγκριση βάσει *"οικονομικών και ουχί πολιτικών σκοπιμοτήτων"*, συμπληρώνεται τέλος από διακηρύξεις για αναδιοργάνωση του μηχανισμού χρηματοδότησης ώστε να απλουστευθεί η διαδικασία αποδέσμευσης των πιστώσεων²²⁵.

²²⁴ Ο.π., 19.

²²⁵ Ο.π., 19-20.

4.2. Ο πενταετής προγραμματισμός για τις Δημόσιες Επενδύσεις ανά τομέα

Οι επιμέρους εκθέσεις του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων έρχονται να εξειδικεύσουν περαιτέρω τις πολιτικές ανά τομέα. Η δομή των σχετικών κειμένων είναι παρόμοια, με κάποιες αρχικές αναφορές στους μακροπρόθεσμους και στους μεσοπρόθεσμους στόχους του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, για να περιγραφούν στη συνέχεια τα σχετικά με τον υπό ανάλυση τομέα σχεδιαζόμενα προγράμματα επενδύσεων. Με αυτό το τελευταίο κομμάτι, και πιο συγκεκριμένα με την κατανομή των ποσών ανά τομέα και τις κυριότερες εξαγγελόμενες σχετικές δράσεις, θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό και ανάλυση. Άλλωστε, τα εν λόγω κείμενα ενέχουν τον χαρακτήρα προγραμματικού χάρτη για τις κατευθύνσεις που θα ακολουθούσαν τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων μέχρι και το 1972.

Μια αρχική παρατήρηση που πρέπει να γίνει αφορά τις μικρές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα ποσά που αναφέρονται στις επιμέρους εκθέσεις και σε εκείνα που καθορίζονταν από το εισηγητικό κείμενο του Κων. Θάνου (βλ. πίνακα 6). Επί τούτου πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας πως, βάσει της διαδικασίας κατάρτισης του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, οι τομεακές εκθέσεις επεξεργάζονταν και συντάσσονταν με ευθύνη μιας εκ των τριών ομάδων εργασίας που είχαν συγκροτηθεί για το σκοπό αυτό, με τον τελικό λόγο για το ύψος της προγραμματιζόμενης δαπάνης να ανήκει στην Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Ως εκ τούτου, τα (ανυπόγραφα) εισηγητικά κείμενα ανά τομέα αφορούν, κατά πάσα πιθανότητα, τις προτάσεις των αρμόδιων ομάδων εργασίας. Ένα δεύτερο σχόλιο που πρέπει να κάνουμε είναι πως στις επιμέρους εκθέσεις δεν εντοπίζονται αναφορές στο αποθεματικό ταμείο των 3,5 δις δρχ. που θα χρησιμοποιούνταν για την κατά περίπτωση κάλυψη των αναθεωρήσεων στα κόστη κατασκευής των έργων. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί πως οι διαφοροποιήσεις στα ποσά είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων πολύ μικρές²²⁶ για να έχουν την οποιαδήποτε σημασία, ενώ η περίπτωση της έκθεσης για την Ύδρευση-Αποχέτευση στην οποία αναλύονται λεπτομερώς τα νούμερα είναι άκρως διαφωτιστική:

²²⁶ Βλ. για παράδειγμα την εισήγηση για 1,963 δις δρχ. στον τομέα Βιομηχανίας-Μεταλλείων αντί των 1,859 δις δρχ. της έκθεσης του Κων. Θάνου, τα 1,432 δις δρχ. για την Υγεία-Πρόνοια έναντι 1,497 δις δρχ. της έκθεσης Θάνου ή ακόμα και τα 12,847 δις δρχ. της εισήγησης για τον γεωργικό τομέα και την Αλιεία έναντι των 11,929 της έκθεσης που υπογράφεται από τον πρόεδρο της Επιτροπής Επεξεργασίας Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων.

Πιο συγκεκριμένα, η ακριβής διατύπωση κάνει λόγο για "επενδύσεις εις Υδρεύσεις-Αποχετεύσεις συνολικού ύψους 5,95 δισ. δρχ. εξ ων 3,6 δισ. δρχ. εκ του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων (Υπουργείον Δημοσίων Έργων, έργα και μελέται 1,9 δισ. δρχ., Νομαρχιακά Ταμεία, ειδικά έργα υδρεύσεων τουλάχιστον 1,7 δισ. δρχ.) και 2,35 δισ. δρχ. εξ ιδίων πόρων και συνεισφορών"²²⁷. Για τον ίδιο τομέα, στο 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης υπολογίζονταν συνολικά 5 δις δρχ. δημόσιων επενδύσεων (και 1,5 δις. δρχ. ιδιωτικών) ενώ στον πίνακα της εισηγητικής έκθεσης του προέδρου της Επιτροπής Επεξεργασίας Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων σημειώνονται 1,693 δισ. δρχ. Αν θεωρήσουμε ότι τα 2,35 δισ. δρχ. της έκθεσης για τον τομέα αφορούν περιπτώσεις όπως της δαπάνης για έργα ύδρευσης και αποχέτευσης των Αθηνών που "θα προέλθη εξ ειδικού τέλους επί του καταναλωτού"²²⁸, ενώ στον περιφερειακό προγραμματισμό εντάσσονται έργα ύδρευσης ύψους 1,7 δισ. δρχ., τότε η τελική πρόταση της εισηγητικής έκθεσης για τον εν λόγω τομέα αφορά τα 1,9 δις δρχ. περίπου που διαχειρίζεται το υπ. Δημοσίων Έργων. Η περίπτωση της εισηγητικής έκθεσης του τομέα Ύδρευσης-Αποχέτευσης είναι χαρακτηριστική γιατί μας εξειδικεύει την εικόνα των υπολογισμών που γίνονταν καταρχάς σε επίπεδο 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης: Με το συνολικό ποσό των επενδύσεων (δημόσιων και ιδιωτικών) για την περίοδο 1968-1972 να υπολογίζεται στα 6,5 δις δρχ. (5 δις. δρχ. δημόσιων και 1,5 ιδιωτικών) και τον κάθε σχεδιασμό εκ των υστέρων να πειθαρχεί προγραμματικά στο εν λόγω κείμενο, στην εισηγητική έκθεση του τομέα συμπληρώνεται ως γενική παρατήρηση πως για να "καταστούν συγκρίσιμα τα ανωτέρω ποσά προς [εκείνα] του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, δέον να αυξηθούν διά των επενδύσεων ιδιωτικού τομέως, ανερχομένως πιθανώς εις 0,75 δισ. δρχ." Από την άλλη, προκύπτει ξεκάθαρα ο συμπληρωματικός ρόλος των περιφερειακών προγραμμάτων για το σύνολο των τομέων· στην προκειμένη περίπτωση, ένα ποσό της τάξης των 1,7 δις δρχ. – που θα διαχειριστεί από τις κατά τόπους περιφέρειες και όχι από το υπ. Δημοσίων Έργων – υπολογίζεται να διατεθεί για έργα ύδρευσης σε όλη την επαρχία²²⁹.

²²⁷ Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Τομείς Υδρεύσεων-Αποχετεύσεων, Εισηγητική Έκθεση, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 42, σ. 2.

²²⁸ Ό.π., σ. 1.

²²⁹ Ό.π., 2. Το ποσό των 1,9 δις δρχ. υπολογίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια σε 1,876 δις δρχ., εκ των οποίων τα 1,393 δις δρχ. αφορούν έργα υδρεύσεων, τα 398 εκατομ. δρχ. έργα αποχετεύσεων και άλλα 85 εκατομ. δρχ. για μελέτες. Ό.π.

Κατά τα άλλα, αναφορές γίνονται και στα κριτήρια αξιολόγησης για τα ενταχθέντα στο νέο προγραμματισμό έργα – εκτός από εκείνα που είχαν ήδη ξεκινήσει – τα οποία πληρούσαν ορισμένες απαραίτητες προϋποθέσεις σχετικά με την εν γένει ωφέλειά τους, τον πληθυσμό που θα εξυπηρετούσαν και την αναλογικότητα της απαιτούμενης δαπάνης, το μέγεθος του υφιστάμενου προβλήματος που καλούνταν να επιλύσουν και, περισσότερο αόριστα, την "*κοινωνική και πολιτιστική θέση της περιοχής εντός του συνόλου της Χώρας*" που επίσης θα εξυπηρετούσαν²³⁰.

Η εισηγητική έκθεση του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων για τον Γεωργικό τομέα και την Αλιεία προβλέπει πιστώσεις ύψους 12,847 δις δρχ., με πάνω από 2 δις δρχ. επιπλέον να κατευθύνονται στον εν λόγω τομέα από τις παράλληλες επενδύσεις δημόσιων οργανισμών και τοπικής αυτοδιοίκησης. Εξ αυτών των 12,847 δις δρχ., τα 9,956 δις δρχ. προορίζονταν για εγχειοβελτιωτικά έργα που, σε συνδυασμό με την εκτέλεση μικρότερων αρδευτικών έργων από ιδιώτες και συνεταιρισμούς, υπολογίζεται να αυξήσουν τις αρδευόμενες εκτάσεις από 6,1 εκ. στρέμματα το 1967 στα 7,75 εκ. στρέμματα το 1972. Ως βασικά κριτήρια για την έγκριση των επιμέρους πιστώσεων προβάλλονται αφενός μεν η επαναλαμβανόμενη θέση για ολοκλήρωση των εν εξελίξει έργων και αφετέρου η προτεραιότητα εκείνων που βρίσκονταν σε περιοχές με παραγωγή προϊόντων για τα οποία προβλέπεται μεγάλη αύξηση της παραγωγής (βαμβάκι, εσπεριδοειδή, οπωροκηπευτικά κ.α.)²³¹.

Για γεωργικά προγράμματα και εκτέλεση έργων για τη γεωργική ανάπτυξη προβλέπονται πιστώσεις ύψους 1,12 δις δρχ., με την έμφαση να δίνεται κυρίως στη δημιουργία υποδομών εμπορίας αγροτικών προϊόντων (λαχαναγορές, αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, εργοστάσια κ.α.) ενώ τα κριτήρια επιλογής των έργων συμμορφώνονται στους προγραμματικούς στόχους του αναπτυξιακού σχεδίου για τη γεωργία. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η αναφορά στη συγκράτηση των εγκρίσεων όσον αφορά εγκαταστάσεις επεξεργασίας, συσκευασίας, διαλογής και ψύξης γεωργικών

²³⁰ Ο.π., 3. Τα κυριότερα από τα έργα που προγραμματίζεται να χρηματοδοτηθούν και να έχουν αποπερατωθεί μέχρι το 1972 είναι η υδροδότηση της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης, η ύδρευση των πόλεων του Βόλου, της Κέρκυρας, του Ηρακλείου, του Ναυπλίου και των Χανίων (πόλη και ευρύτερη περιοχή), ενώ αποχετευτικά έργα εγκρίνονται για την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και τη Ναύακτο. Για την περιοχή του Βόλου προγραμματίζονται επίσης αντιπλημμυρικά έργα ενώ ανάλογα αντιπλημμυρικά και αποχετευτικά έργα αναφέρονται για το λεκανοπέδιο της Αττικής. Ο.π., 3-4.

²³¹ *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Γεωργικός Τομέας και Αλιεία: Εγχειοβελτιωτικά Έργα, Γεωργία, Κτηνοτροφία, Δάση, Αλιεία, Εισηγητική Έκθεση*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 35, σ. 4-5. Τα σημαντικότερα χρηματοδοτούμενα εγχειοβελτιωτικά έργα που αναφέρονται στην έκθεση αφορούν στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, Σερρών και Νέστου, Στρυμόνα, Άρδα-Εβρου, Θεσσαλίας, Αχελώου, Πηνειού και Αλφειού, Παμίσου Μεσσηνίας και Κρήτης. Ο.π.

προϊόντων, προκειμένου να τηρηθεί η προτεραιότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε αυτού του είδους τις επενδύσεις – με πρόβλεψη για χρήση του αποθεματικού ταμείου αν δεν εκδηλωθεί τελικά το απαραίτητο ενδιαφέρον²³².

Επίσης με γνώμονα τους στόχους που είχαν τεθεί στο 5ετές Πρόγραμμα Ανάπτυξης όσον αφορά τα κριτήρια επιλογής των έργων, οι επενδύσεις για τη δασική ανάπτυξη εστιάζουν στην εκτέλεση έργων διευθέτησης χειμάρρων, στη δημιουργία τεχνητών δασών και στην αξιοποίηση των υπαρχόντων δασικών συμπλεγμάτων. Το ποσό που αντιστοιχεί στον δασικό τομέα υπολογίζεται στα 1,65 δις δρχ.²³³ Τέλος, και όσον αφορά την αλιεία, οι πιστώσεις ύψους 113 εκ. δρχ. που υπολογίζονται για επενδύσεις υπολείπονται σημαντικά από τους υπολογισμούς του αναπτυξιακού σχεδίου, γεγονός που χρεώνεται *"εις την μη ύπαρξιν της απαιτούμενης προετοιμασίας και εις την έλλειψιν ετοιμών μελετών"*²³⁴.

Όσον αφορά τον τομέα Βιομηχανίας-Μεταλλείων, αναφορές γίνονται στη βασική αρχή του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης για τον πρωτεύοντα ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, με το κράτος να περιορίζεται στην εξασφάλιση των απαραίτητων προϋποθέσεων για την ενεργοποίησή της. Ως εκ τούτου το 5ετές ΠΔΕ επικεντρώνεται κυρίως στην *"ενίσχυσιν των ερευνών και μελετών βιομηχανικής αναπτύξεως και βιομηχανικών έργων, την ενίσχυσιν της βιοτεχνίας-χειροτεχνίας, την δημιουργίαν βιομηχανικών περιοχών και την προώθησιν του προγράμματος εξηλεκτρισμού της υπαίθρου"*²³⁵. Στις κατευθύνσεις αυτές προγραμματίζονται επενδύσεις ύψους 1,963 δις δρχ., παρά το γεγονός πως 341 εκ. εξ' αυτών αφορούσαν πιστώσεις του τομέα Τεχνολογίας-Έρευνας (ΚΠΕ Δημόκριτος) και άλλα 29 εκ. δρχ. για έργα αφαλάτωσης του τομέα Ύδρευσης-Αποχέτευσης. Τα υπόλοιπα ποσά θα κατευθύνονταν στη μεταποίηση (356 εκ. δρχ.), τη βιοτεχνία (109 εκ. δρχ.), τα

²³² Ό.π., 6. Τα σημαντικότερα έργα γεωργικής ανάπτυξης που αναφέρονται είναι τα εργοστάσια γάλακτος Κομοτηνής και Πλατέος Ημαθίας, οι κεντρικές λαχαναγορές Θεσσαλονίκης και Πατρών, οι αποθηκευτικές εγκαταστάσεις σποροπαραγωγής και οι εγκαταστάσεις για τα ιδρύματα γεωργικών ερευνών. Ό.π.

²³³ Ό.π., 7. Τα κυριότερα χρηματοδοτούμενα έργα που αναφέρονται αφορούν διάφορες δραστηριότητες στη Δράμα, το Λιτόχωρο Πιερίας, την Αρκαδία και τις περιοχές γύρω από τον Αχελώο, τον Εύηνο και τον Μόρνο. Ό.π.

²³⁴ Ό.π., 8. Τα έργα που αναφέρονται στον συγκεκριμένο τομέα αποτελούν οι ιχθυόσκαλες Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Πειραιώς, Χαλκίδας και Βόλου, ένα εργοστάσιο ιχθυηρών στις Πρέσπες κ.α. Ό.π.

²³⁵ *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Τομείς Βιομηχανίας - Μεταλλείων: Μεταποίησης - Μεταλλεία - Ορυχεία - Ηλεκτρική Ενέργεια, Εισηγητική Έκθεση*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 36, σ. 6 (για μια συνοπτική παρουσίαση των κατευθύνσεων αυτών βλ. και σ. 7). Για τις αναφορές στον υποβοηθητικό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ρόλο του κράτους, ό.π., 1 και 6.

μεταλλεία-ορυχεία (593 εκ. δρχ.) και στην επιδότηση του επιτοκίου δανείων της ΔΕΗ (535 εκ. δρχ.)²³⁶. Μία από τις δράσεις που κοστολογείται πιο συγκεκριμένα είναι η ανάπτυξη των βιομηχανικών περιοχών της Θεσσαλονίκης, του Βόλου, των Πατρών και του Ηρακλείου για τις οποίες υπολογίζεται πως θα απορροφήσουν 220 εκ. δρχ. από το ποσό για τη μεταποίηση (ενώ άλλα 330 εκ. δρχ. θα διατίθεντο από την ΕΤΒΑ). Αναφορές γίνονται επίσης στις παράλληλες επενδύσεις του τομέα από δημόσιους οργανισμούς και τράπεζες (ΔΕΗ, ΑΤΕ, ΕΤΒΑ), στα 160 εκ. δρχ. για ίδρυση γεωργικών βιομηχανιών που εντάσσονται στον σχεδιασμό της Γεωργίας, στις μελέτες για τη βιομηχανική ανάπτυξη των περιοχών της δυτικής Πελοποννήσου και της Κρήτης που είχαν ανατεθεί στην αμερικανικών συμφερόντων εταιρεία Litton (β. παρακάτω), καθώς και στα 593 εκ. δρχ. για μεταλλευτικές έρευνες²³⁷.

Η μεγαλύτερη έμφαση στον Συγκοινωνιακό τομέα δίνεται σε έργα οδοποιίας *"εν όψει και των δημιουργουμένων νέων συνθηκών εκ της συνδέσεως μετά της Ε.Ο.Κ., του συνεχούς αυξανόμενου τουριστικού ρεύματος και των εκ τούτων ευμενών επιπτώσεων επί της οικονομίας της χώρας"*, με το συνολικό ποσό των δημόσιων επενδύσεων για την οδοποιία, τα λιμάνια και τα αεροδρόμια να υπολογίζεται σε 14 δις δρχ., χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα ποσά που προορίζονταν για τους σιδηροδρόμους. Το κυριότερο κριτήριο για την έγκριση των τελικών πιστώσεων στον Συγκοινωνιακό τομέα αποτελεί, και σε αυτή την περίπτωση, η ολοκλήρωση *"μεγάλου αριθμού ήδη εν εκτελέσει έργων"*, ενώ, συμπληρωματικά, αναφορά γίνεται στις δεσμεύσεις για έγκαιρη ολοκλήρωση των έργων τα οποία συγχρηματοδοτούνται από διεθνείς οργανισμούς. Για το πρόγραμμα οδοποιίας συνυπολογίζονται επίσης οι προοπτικές ανάπτυξης νέων βιομηχανικών και τουριστικών κέντρων, η επαρκής διασύνδεση των γεωργικών περιοχών και *"οι νέοι προσανατολισμοί διεθνών συγκοινωνιών της χώρας"*. Τα έργα στον εν λόγω τομέα διακρίνονται στο βασικό και το δευτερεύον δίκτυο εθνικών οδών καθώς και στους επαρχιακούς, με τους *"πλέον αξιόλογους"* από τους τελευταίους να εντάσσονται στο γενικότερο σχεδιασμό του 5ετούς Προγράμματος Οδοποιίας Εθνικής Κλίμακας (συνολικού ύψους 11,588 δις δρχ.) και τους υπόλοιπους να αποτελούν κύρια προτεραιότητα του Προγράμματος Περιφερειακής Ανάπτυξης²³⁸. Αναφορικά με τα

²³⁶ Ο.π., σ. 4 και 6.

²³⁷ Ο.π., 5-6.

²³⁸ Για όλα τα παραπάνω βλ. *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Συγκοινωνιακοί Τομείς: Οδοί – Γέφυραι, Λιμένες, Αερολιμένες, Σιδηρόδρομοι, Εισηγητική Έκθεση*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 37, σ. 2-5. Πλήθος αναφορών γίνονται σε συγκεκριμένους δρόμους. Αρκεί να αναφερθούμε στις εν εκτελέσει αρτηρίες Αθηνών-Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης-Γιουγκοσλαβικών συνόρων, Κορίνθου-Πατρών, Πατρών-Αγρινίου-Ιωαννίνων, Τρικάλων-Ιωαννίνων και Χανίων-

λιμενικά έργα ύψους 1,118 δις δρχ., προγραμματική έμφαση δίνεται στην ανάπτυξη των λιμανιών μεγάλων πόλεων της χώρας και σε εκείνα που εξυπηρετούν τουριστικές περιοχές, με τα λιμάνια του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης να μην εντάσσονται στο πρόγραμμα λόγω της οργανικής αυτονομίας τους και της ένταξης των δραστηριοτήτων τους στις παράλληλες επενδύσεις²³⁹. Βασικός στόχος των επενδύσεων ύψους 1,726 δις δρχ. στους αερολιμένες προβάλλεται η συνέχιση και ολοκλήρωση των κυριότερων αεροδρομίων της χώρας²⁴⁰, ενώ, τέλος, για το σιδηροδρομικό δίκτυο, το ποσό των 3 δις δρχ. του αρχικού υπολογισμού που περιορίστηκε σε 2,195 δις δρχ. – με πρόβλεψη για ενδεχόμενη χρήση του αποθεματικού ταμείου – αναμένεται να χρησιμοποιηθεί για τον εκσυγχρονισμό του παρόντος δικτύου μέσα από την προμήθεια του απαραίτητου τροχαίου και λοιπού τεχνικού υλικού²⁴¹.

Παρά το γεγονός πως το μεγαλύτερο βάρος εκτέλεσης επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού παραχωρείται αξιωματικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η συμβολή του δημοσίου κρίνεται καθοριστική για την αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος και την αύξηση του τουριστικού συναλλάγματος. Ως εκ τούτου, η σχεδόν μονοπωλιακή δραστηριοποίηση των ιδιωτών στη δημιουργία ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων συμπληρώνεται από δεσμεύσεις για ανάληψη κρατικών πρωτοβουλιών οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως πρωτεύουσας σημασίας για την ανάπτυξη του κλάδου: έργα βασικής τουριστικής υποδομής, προβολή της χώρας στο εξωτερικό, τουριστική εκπαίδευση και δημιουργία νέων τουριστικών πόλων. Παράλληλα, μέσω μιας σειράς έργων, κυρίως στον συγκοινωνιακό τομέα, κρίνεται πως θα εξασφαλιστούν οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις για την εξυπηρέτηση του τουριστικού ρεύματος. Το ύψος των δημόσιων επενδύσεων στον τομέα υπολογίζεται στα 3,339 δις δρχ., ενώ οι κυριότερες αρχές πάνω στις οποίες, όπως σημειώνεται, στηρίχθηκε η διαδικασία έγκρισής τους – πέρα από το πρωταρχικό της ολοκλήρωσης των βρισκόμενων σε φάση υλοποίησης – είναι η *"ταχύρρυθμος συμπλήρωση της υποδομής ευρύτερων περιοχών της χώρας, αίτινες παρουσιάζουν ευνοϊκάς συνθήκες διά την προσέλκυση μαζικού τουρισμού ως και τουριστών ευνοϊκής εισοδηματικής συνθέσεως"* (που θα αντλούσε το

Ρεθύμνου-Ηρακλείου και σε εκείνες που αποφασίζεται να προωθηθούν: Ηγουμενίτσας-Θεσσαλονίκης-Τουρκικών συνόρων ("Εγνατία Οδός"), Θεσσαλονίκης-Ευζώνων, Θεσσαλονίκης-Κατερίνης, Θεσσαλονίκης-Κιλκίς-Πετριτσίου, Λαμίας-Ιτέας-Αντιρρίου, Αμφιλοχίας-Βόνιτσας-Λευκάδας, Κορίνθου-Αργους-Καλαμάτας και οι υπόλοιπες αρτηρίες της Κρήτης. Ο.π., 5.

²³⁹ Ο.π., 6-7.

²⁴⁰ Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Κέρκυρας, Ηρακλείου και Λήμνου. Ο.π., 7-8.

²⁴¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε μια τεχνικοοικονομική έκθεση ξένου οίκου, στα πορίσματα της οποίας "είναι εναρμονισμένο το Πρόγραμμα τούτο". Για το σχετικό με τους σιδηροδρόμους υποκεφάλαιο, ό.π., 8-9.

60% των πόρων) και η προώθηση της ανάπτυξης νέων τουριστικών περιοχών, όπως για παράδειγμα η Χαλκιδική και η δυτική Πελοπόννησος²⁴². Αναφορά γίνεται τέλος σε ένα επιπλέον ποσό ύψους 158 εκ. δρχ. που θα χρησιμοποιούνταν για την ανέγερση ή την ανακαίνιση μουσείων και τη διενέργεια αρχαιολογικών ανασκαφών – χωρίς παρ' όλα αυτά να δίνονται περισσότερο συγκεκριμένες πληροφορίες²⁴³.

Για τον τομέα της εκπαίδευσης αναγνωρίζονται καταρχάς μια σειρά προβλημάτων που αφορούσαν όλες τις βαθμίδες, για την αντιμετώπιση των οποίων εκτιμάται πως απαιτούνται επενδύσεις ύψους 27 δις δρχ. σε βάθος 15ετίας. Για το 5ετές ΠΔΕ οι προβλεπόμενες πιστώσεις περιορίζονταν στα 6,53 δις δρχ., με επιπλέον 600 εκ. δρχ. για την κάλυψη των δανειακών υποχρεώσεων του πανεπιστημίου Αθηνών προς την Κτηματική Τράπεζα. Το συνολικό ποσό των 7,13 δις δρχ. που προκύπτει είναι εμφανώς μικρότερο από τις προβλέψεις του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, κάτι που χρεώνεται στη μη ετοιμότητα των φορέων υλοποίησης των επενδυτικών προγραμμάτων²⁴⁴. Σε αρμονία με τους γενικότερους διακηρυκτικούς προσανατολισμούς, η ανάπτυξη της τεχνικής και ανώτατης εκπαίδευσης προβάλλεται ως αποφασιστικής σημασίας για την επίτευξη των αναπτυξιακών στόχων, ενώ το κύριο βάρος των επενδύσεων στον τομέα της εκπαίδευσης πέφτει στη βελτίωση των κτηριακών υποδομών και του εξοπλισμού των πανεπιστημιακών εργαστηρίων και των σχολείων τεχνικής και γενικής εκπαίδευσης, κάτι που κρίνεται πως θα έχει ως αποτέλεσμα την *"ποιοτική βελτίωσιν των σπουδαστών, με αμέσους επιπτώσεις επί της παραγωγικότητας του εργαζομένου δυναμικού της χώρας"*²⁴⁵.

Παρά το γεγονός πως στην εισηγητική έκθεση του 5ετούς δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού για τον Οικιστικό τομέα αναγνωρίζεται η ανάγκη 500

²⁴² Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Τομείς Τουρισμού: Τουρισμός, Μουσεία - Μνημεία, Εισηγητική Έκθεση, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 38, σ. 2-4. Ορισμένες από τις παρεμβάσεις που αναφέρονται αφορούν έργα υποδομής στις περιοχές της Επανωμής Θεσσαλονίκης, στην Κυλλήνη, στον Καϊάφα, στην Ακροναυπλία, στους Αγ. Αποστόλους Χανίων, στη Βούλα Αττικής και στο λιμάνι της Ζέας. Ό.π., 5.

²⁴³ Ό.π., 5.

²⁴⁴ "[...] δεδομένου ότι οι φορείς εκτελέσεως των καθ' έκαστα προγραμμάτων δεν έχουν αναδιαρθρωθεί και δεν απεκαταστάθη εισέτι πλήρως ο μηχανισμός δραστηριότητας και αποδόσεως αυτών, αι επενδύσεις εις τον τομέα της Εκπαιδεύσεως περιωρίστησαν εις το ύψος του προβλεπομένου να πραγματοποιηθῆ μεγίστου δυνατού έργου". Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Εκπαίδευσις: Ανωτάτη, Μέση, Στοιχειώδης, Επαγγελματική - Τεχνική, Εισηγητική Έκθεση, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 38, σ. 2 και 4.

²⁴⁵ Ό.π., 5. Οι προβλέψεις για τις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης αφορούν μελέτες και κατασκευή 4.100 και 2.175 αιθουσών στη στοιχειώδη και την μέση εκπαίδευση αντίστοιχα, βελτίωση των εγκαταστάσεων υγιεινής σε 3.950 σχολεία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, νέες σχολές τεχνικής εκπαίδευσης και ολοκλήρωση των μελετών και των εργασιών για εκείνες που βρίσκονται σε φάση υλοποίησης, αντίστοιχες μελέτες και νέα κτήρια για μια σειρά πανεπιστημιακών ιδρυμάτων κ.α. Ό.π., 3-4.

χιλιάδων νέων κατοικιών για οικογένειες με χαμηλό εισόδημα, το ύψος των δημόσιων δαπανών που προϋπολογίζονται υπολείπεται των προβλέψεων του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης (3,5 δις δρχ.). Οι δύο διακριτές δράσεις που θα αντλούσαν 2,869 δις δρχ. από αυτό το ποσό είναι το "Πρόγραμμα Λαϊκής Στέγης" και τα "Προγράμματα Προσφυγικής Στέγης"²⁴⁶, ενώ σημειώνεται και η συνεισφορά εκ μέρους της ΑΟΕΚ με 398 εκ. δρχ. Η απόσταση από τους υπολογισμούς του αναπτυξιακού σχεδίου εκφράζεται περισσότερο έντονα στις προβλέψεις κατασκευής κατοικιών μέσω δημόσιας αρωγής, οι οποίες έφταναν στις 45.000 κατοικίες έναντι 130.000 που προέβλεπε το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό χρεώνεται στην *"αναμενομενή καθυστέρησιν εισαγωγής και καθιερώσεως των υπό του Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως προβλεπομένων θεσμικών μεταρρυθμίσεων περί ζωνών οικιστικής αναπτύξεως, οργανωμένης δομήσεως κλπ."*, ενώ ένα μέρος αυτής της διαφοράς αναμένεται να καλυφθεί μέσω αύξησης της χρηματοδότησης από τα πιστωτικά ιδρύματα προς τον ιδιωτικό τομέα – ο οποίος ούτως ή άλλως επωμιζόταν προγραμματικά το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης²⁴⁷. Μία ακόμα ανεπάρκεια που εντοπίζεται αναφορικά με την κρατική δραστηριοποίηση στον οικιστικό τομέα είναι και το μη ικανοποιητικό ποσοστό δόμησης συγκροτημάτων κατοικιών (35% του συνόλου των κρατικών δράσεων) έναντι της *"κατά μονάδας κατοικίας οικοδομήσεως"*²⁴⁸. Η συγκεκριμένη υστέρηση ερμηνεύεται εξάλλου ως εν μέρει αποτέλεσμα μιας άλλης κεντρικής στρατηγικής του γενικότερου σχεδιασμού που αφορά τη μετεγκατάσταση μέρους του αγροτικού πληθυσμού σε επιλεγμένα αστικά και περιφερειακά κέντρα, στρατηγική που αποτελεί διακριτό στόχο και της εισηγητικής έκθεσης για τον Οικιστικό τομέα.

Για τους τομείς της Υγείας και της Πρόνοιας, το συνολικό ύψος των επενδύσεων υπολογίζεται σε 1,532 δις δρχ., εκ των οποίων τα 1,232 εκ. δρχ. κατευθύνονταν στον τομέα της υγείας και τα υπόλοιπα 300 εκ. σε προνοιακές δράσεις. Όσον αφορά την υγεία, με τις πιστώσεις αυτές προβλέπεται να χρηματοδοτηθεί η επέκταση και η δημιουργία νέων νοσοκομείων στην Αθήνα και, κυρίως, στις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας με τελικό στόχο την αύξηση των αναλογούντων κλινών

²⁴⁶ Το "Πρόγραμμα Λαϊκής Στέγης" διακρίνεται με τη σειρά του στην "Αποκατάστασιν Θεομηριοπλήκτων", ύψους 1,998 δις δρχ., και στα "Προγράμματα Λαϊκής Κατοικίας" ύψους 207 εκ. δρχ. *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Οικιστικός Τομέας, Εισηγητική Έκθεση*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 40, σ. 3. Για την εκτίμηση του ελλείμματος σε κατοικίες, ό.π., 1.

²⁴⁷ Ο.π., 4-5.

²⁴⁸ Ο.π., 7.

ανά κάτοικο για κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα²⁴⁹. Αντίστοιχα, για τους τομείς της παιδικής μέριμνας, της δημόσιας αντίληψης και της προστασίας των αναπήρων που συναποτελούν τον κλάδο της κοινωνικής πρόνοιας, εξαγγέλλεται διπλασιασμός των παιδικών σταθμών καθώς και ίδρυση οικοτροφείων, γηροκομείων και δομών εκπαίδευσης αναπήρων²⁵⁰.

Παράλληλα με την απαραίτητη – σύμφωνα με τις διακηρύξεις της στρατιωτικής κυβέρνησης – αναδιάρθρωση του διοικητικού μηχανισμού, εξαγγέλλεται ένα ευρύ πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της στέγασης των δημόσιων υπηρεσιών και ανέγερσης νέων κτηρίων, με πιστώσεις ύψους 1,667 δις δρχ. που θα κατανέμονταν σε μια σειρά υπουργείων: Προεδρίας Κυβερνήσεως, Οικονομικών, Δικαιοσύνης, Εσωτερικών, Δημ. Τάξης, Εθνικής Άμυνας, Δημοσίων Έργων και Εμπορικής Ναυτιλίας. Τα κριτήρια για την έγκριση των σχετικών πιστώσεων ευθυγραμμίζονταν με τις πάγιες προγραμματικές διακηρύξεις περί αποπεράτωσης των εν εκτελέσει έργων σε συνδυασμό με τις απαραίτητες επισκευές και επεκτάσεις των ήδη υπάρχοντων κατάλληλων κτηρίων και, όπου κρινόταν αναγκαίο, τον περαιτέρω εξοπλισμό τους. Συμπληρωματικά, υπογραμμίζεται η ανάγκη για *"ανέγερσι νέων, απαιτητών κρατικών κτιρίων εις νευραλγικά σημεία της Επικρατείας"*, για να συμπληρωθεί πιο κάτω ότι *"εδόθη έμφασις εις δημόσια κτίρια της Βορείου Ελλάδος, ως είναι τα Διοικητήρια Αλεξανδρουπόλεως, Δράμας, Κομοτινής, Βερροίας, Ξάνθης, Φλωρίνης, Σερρών, Εδέσσης, Καστοριάς και Άρτης, καθώς και τινες Σταθμοί Χωροφυλακής εις παραμεθούριους περιοχάς"*²⁵¹.

²⁴⁹ Τα σημαντικότερα έργα που σημειώνονται είναι καταρχάς εκείνα που θα έχουν περατωθεί μέχρι το τέλος του 1972 (χωρίς να διασαφηνίζεται ο χρόνος εκκίνησης των εργασιών): Οφθαλμολογικό Κέντρο Αθηνών, Γενικό Νοσοκομείο Πατρών, Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Χανίων και η επέκταση το Τζάνειου Γενικού Νοσοκομείου Πειραιώς. Όσον αφορά τα έργα που προβλέπεται να συνεχιστούν και μετά το 1972, αυτά αφορούν γενικά νοσοκομεία στην Καβάλα, στη Θεσσαλονίκη, στη Λάρισα, στα Ιωάννινα και στην Αθήνα, ένα μαιευτήριο που θα συστεγάσει με σχολή μαιών στη Θεσσαλονίκη και, τέλος, δύο ψυχιατρικά νοσοκομεία, ένα στην Καβάλα και ένα ακόμα στη Θεσσαλονίκη. Για τη δυναμικότητα των εν λόγω νοσοκομείων οι πληροφορίες που δίνονται κάνουν λόγο για 200-600 κλίνες όσον αφορά εκείνα των κυριότερων επαρχιακών πόλεων και 1.000 κλίνες για το νέο νοσοκομείο της πρωτεύουσας. *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Τομείς Κοινωνικών Υπηρεσιών: Υγεία - Πρόνοια, Εισηγητική Έκθεση*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 41, σ. 2-3.

²⁵⁰ Τα κυριότερα έργα του προγραμματισμού για την Κοινωνική Πρόνοια όπως σημειώνονται στην εισηγητική έκθεση είναι το Κέντρο Αποκατάστασης Πολιτικών Αναπήρων το οποίο θα έχει αποπερατωθεί μέχρι το 1972, και, όσον αφορά εκείνα τα έργα που προβλέπεται να συνεχιστούν και μετά την πενταετία, οι νέες εγκαταστάσεις για το ΠΙΚΠΑ, δεκατρία κτήρια παιδικών σταθμών και αγροτικών νηπιαγωγείων, το άσυλο ανιάτων και γερόντων "Άγ. Παντελεήμων" Θεσσαλονίκης και από ένα ορφανοτροφείο στην Καβάλα, τα Χανιά και την Πέλλα. Ο.π., 5-8.

²⁵¹ *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Τομέας Δημοσίας Διοικήσεως, Εισηγητική Έκθεση*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 43, σ. 1-2. Το ίδιο ενδιαφέρον για τις παραμεθούριες περιοχές της βόρειας Ελλάδας φανερώνουν και τα αναλυτικά στοιχεία που στέλνονται στον υπουργό Συντονισμού για τους "υπό ανέγερσιν, προς αποπεράτωση [και] προς επισκευήν" ναούς σε χωριά των περιοχών αυτών. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 306/Α, έγγρ. 1-2. Σχετικές με τα εθνολογικά ζητήματα της βόρειας Ελλάδας είναι επίσης αφενός μεν η ρητή εντολή του Παπαδόπουλου για παροχή πληροφοριών

Τέλος, η σημασία που καταλαμβάνει η Περιφερειακή Ανάπτυξη στις διακηρύξεις του καθεστώτος επιβεβαιώνεται και στα σχετικά κείμενα του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Στη σχετική εισηγητική έκθεση χαρακτηρίζεται ως η "*«τρίτη διάσταση» του Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως μετά τον γενικόν καθορισμόν του «ύψους» και της «διαρθρώσεως» των πιστώσεων*"²⁵², με ζητούμενα την εξασφάλιση των απαραίτητων οικονομικών και κοινωνικών υποδομών (κοινωνικές υπηρεσίες, οδικά και εγχειοβελτιωτικά έργα κ.α.) και την προώθηση της βιομηχανικής και της τουριστικής ανάπτυξης σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας. Ως εκ τούτου, ένα μεγάλο μέρος του συνόλου των πόρων από το 5ετές ΠΔΕ 1968-1972 (10,26 δις δρχ.) θα αφορούσε περιφερειακά έργα οδοποιίας, ύδρευσης κοινοτήτων και λοιπές κοινωφελείς δράσεις. Η ιδιαιτερότητα της εν λόγω επενδυτικής δραστηριότητας έγκειται στο γεγονός πως, σύμφωνα τουλάχιστον με την αρχιτεκτονική του συστήματος έτσι όπως είχε μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή εξαγγελθεί από τα αρμόδια στελέχη του καθεστώτος, κεντρικό ρόλο στον καθορισμό των επιμέρους δράσεων και φορέας της τελικής διαχείρισης του ποσού των 10,26 δις δρχ. που προϋπολογίζονται στη σχετική εισηγητική έκθεση, δεν θα ήταν κάποιο υπουργείο αλλά τα κατά τόπους περιφερειακά όργανα διοίκησης – αφού, βέβαια, εγκρίνονταν οι προτάσεις και οι πιστώσεις από το υπουργείο Συντονισμού. Εδώ πρέπει να σημειωθεί παρενθετικά ότι από τη μελέτη των εγγράφων που είχαμε στη διάθεσή μας δεν προκύπτει με σαφήνεια αυτός ο κεντρικός ρόλος που επιφυλάσσεται στις περιφέρειες και, όπως θα αναδειχθεί σε επόμενο κεφάλαιο, φαίνεται πως αποτέλεσε εξ αρχής κενό γράμμα. Σε κάθε περίπτωση, η εν λόγω διάσταση περιγράφεται ως μια "*αποκεντρωτική διαδικασία καταρτίσεως, παρακολουθήσεως και εκτελέσεως [...] η οποία ανάγεται βασικώς εις την αποκέντρωσιν των «αποφάσεων» και εις την δυνατότητα αμέσου λήψεως και υλοποιήσεως αυτών υπό των περιφερειακών οργάνων της Διοικήσεως*". Επιπρόσθετα, με την αποκέντρωση των διαδικασιών εκτιμάται πως θα επιτευχθεί η "*ορθότερα αξιολόγησις και ιεράρχησις των αναγκαίων, διά την*

προς τις Ένοπλες Δυνάμεις όσον αφορά το "οικογενειακό περιβάλλον των προερχομένων [στρατευσίμων] εκ των ακριτικών περιοχών Μακεδονίας" και αφετέρου οι προβλέψεις για "καλύτερα δυνατή χρησιμοποίησιν του μηχανισμού των Ιδρυμάτων [νηπιακών σταθμών] κατά τρόπον συστηματικών εις την αποβολήν του εθισμού της διγλωσσίας". "Πρακτικόν υπ' αριθ. 3/12-3-1970 συνεδριάσεως του Εθνικού Συμβουλίου Εθνικής Πολιτικής", Εν Αθήναις τη 20^η Μαρτίου 1970, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 112, σ. 7-10.

²⁵² *Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, Ειδικόν Περιφερειακόν Πρόγραμμα, Εισηγητική Έκθεσις*, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 14/Β, έγγρ. 44, σ. 3.

ταχύρρυθμον ανάπτυξιν της χώρας, έργα"²⁵³. Στη λογική αυτή προβάλλεται για ακόμα μια φορά η ανάγκη δημιουργίας περιφερειακών "πόλων ανάπτυξης", παράλληλα με την προώθηση έργων *"ταχείας και υψηλής αποδόσεως"*, ως ένας ειδικότερος προσανατολισμός που απαντά στη διττή στόχευση άμβλυνσης των γεωγραφικά εντοπισμένων εισοδηματικών ανισοτήτων – κυρίως μεταξύ Αθηνών και περιφέρειας – και καλύτερης παραγωγικής προετοιμασίας της χώρας για τη σύνδεση με την ΕΟΚ.

Η περιφερειακή οδοποιία απορροφά το μεγαλύτερο μέρος του ποσού που υπολογίζεται στην εισηγητική έκθεση για την ανάπτυξη της περιφέρειας (5,517 δις δρχ.), με την τελική κατανομή των πόρων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα να (εμφανίζεται πως) προκύπτει βάσει κριτηρίων που λάμβαναν υπόψη τις ανάγκες διασύνδεσης ή αξιοποίησης συγκεκριμένων περιοχών, ολοκλήρωσης των κατά τύπους οδικών συστημάτων (αρτηρίες περιφέρειας, αρτηρίες τοπικής ανάπτυξης και τοπικοί οδοί) και τις προοπτικές οικιστικής και πληθυσμιακής αναδιάρθρωσης. Η σημασία που δίνεται στον τομέα της οδοποιίας επιβεβαιώνεται και από τον χαρακτηρισμό του ως *"σκελετού αναπτύξεως της περιφέρειας"*, ο οποίος *"συμβάλλει εις την ολοκλήρωσιν ενοποίησης του οικονομικού χώρου της Ελλάδος"* και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την *"δραστηριοποίησησιν της Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας και την ούτω επιτάχυνσιν εξισορροπήσεως της όλης Οικονομίας της Χώρας"*²⁵⁴.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες κατηγορίες που εντάσσονται στο προγραμματισμό για την περιφερειακή ανάπτυξη, για κοινωφελή έργα προϋπολογίζονται 2,277 δις δρχ., για έργα ύδρευσης σε όλη την περιφέρεια 1,692 δις δρχ. και για *"λοιπαί περιφερειακά δραστηριότητα"* άλλα 776 εκ. δρχ. Στην πρώτη κατηγορία των *"κοινωφελών έργων"* μπορούν να ενταχθούν *"έργα και μελέται πασών των κατηγοριών, αίτινες αποτελούν αντικείμενον χρηματοδοτήσεως του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων Εθνικής Κλίμακος, ανεξαρτήτως ύψους προϋπολογισμού εκάστου έργου και χρονικής διάρκειας"*

²⁵³ Ό.π., 3-4. Η σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο εστιάζει σε αυτή ακριβώς τη διάσταση αποκέντρωσης, με τον προγραμματισμό του παρελθόντος να "εξακολουθούσε να χαρακτηρίζεται από υψηλόν βαθμόν συγκεντρωτισμού με μόνην εξαίρεσιν αποκεντρώσεως το Πρόγραμμα Μικρών Κοινωφελών Έργων". Ό.π., 4.

²⁵⁴ Ό.π., 5-6.

Το ποσό των 5,517 δις δρχ. για την περιφερειακή οδοποιία κατανέμεται ως εξής: 1,578 δις δρχ. για τη Βόρεια Ελλάδα, 889 εκ. δρχ. για την Πελοπόννησο, 724 εκ. δρχ. για την Ανατολική Στερεά, 591 εκ. δρχ. για τα νησιά του Αιγαίου, 525 εκ. δρχ. για τη Θεσσαλία, 522 εκ. δρχ. για την Κρήτη, 485 εκ. δρχ. για την Ήπειρο και 203 εκ. δρχ. για την Δυτική Στερεά. Ό.π., 5.

Αναφορές γίνονται επίσης σε συγκεκριμένα έργα περιφερειακής οδοποιίας σε όλη τη χώρα. Αρκεί να σημειώσουμε τους μεγαλύτερους σε μήκος άξονες που αναφέρονται: Κύκλωμα Θάσου (88 χλμ.), Καλαμάτα-Καρδαμύλη-Αρεόπολη (60 χλμ.), Δωδώνη-Παραμυθιά (56 χλμ.), Ταυρωνίτης-Παλαιοχώρα (56 χλμ.), Πάτρα-Καλάβρυτα (53 χλμ.) κ.α. Ό.π., 6-7.

εκτελέσεως αυτού". Αυτό που περιγράφεται είναι ένα ταμείο που θα μπορούσε να συγχρηματοδοτεί κάθε κατηγορίας έργα εθνικής και όχι αυστηρά περιφερειακής κλίμακας, χωρίς να προβλέπονται περιορισμοί στο ύψος του προϋπολογιζόμενου κόστους του κάθε έργου. Με άλλα λόγια, φαίνεται πως έχουμε να κάνουμε με ένα ταμείο στο οποίο πιστώνεται ένα αρκετά μεγάλο ποσό, χωρίς να έχουν επακριβώς καθοριστεί οι προδιαγραφές των έργων που δύναται να χρηματοδοτηθούν, ένα ταμείο που διακηρυκτικά τίθεται στην υπηρεσία των αναγκών που θα προκύψουν και, σε κάθε περίπτωση, των αποφάσεων που θα λαμβάνουν οι διορισμένοι νομάρχες με τη σύμφωνη γνώμη του υπουργού Συντονισμού. Έχει ενδιαφέρον ο τρόπος που παρουσιάζεται η ευελιξία στη λειτουργία του εν λόγω ταμείου: *"Η παρεχομένη εντεύθεν ευχέρεια εις τους Νομάρχας διά την κατανομήν των εγκρινομένων συνολικών πιστώσεων αποτελεί μίαν εισέτι απόδειξιν της προσπαθείας οικονομικής αποκεντρώσεως του παρόντος Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Ούτω διά της τοιαύτης διαδικασίας επιτυγχάνεται ταχεία και αποτελεσματική αντιμετώπισις των ιδιαζουσών αναγκών των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοικήσεως και λοιπών τοπικών φορέων, με περαιτέρω συνέπειαν την δικαιωτέραν κατανομήν των πιστώσεων του Περιφερειακού Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, μεταξύ των οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοικήσεως και λοιπών φορέων, επί τη βάσει ρεαλιστικών κριτηρίων και των ειδικών τοπικών συνθηκών και αναγκών"*²⁵⁵.

Κατά τα άλλα, τα 1,876 δις δρχ. για έργα εθνικής κλίμακας του τομέα Ύδρευσης-Αποχέτευσης συμπληρώνονται από ένα ποσό 1,692 δις δρχ. του ταμείου για την περιφερειακή ανάπτυξη που προβλέπεται να χρηματοδοτήσει έργα ύδρευσης σε περιφερειακό επίπεδο, ενώ άλλα 776 εκ. δρχ. διατίθενται για διάφορες δραστηριότητες όπως τα ειδικά προγράμματα για τις παραμεθόριες περιοχές και την ανάπτυξη της δυτικής Πελοποννήσου και της Κρήτης μέσω της ήδη υπογραφείσας συμφωνίας με την εταιρεία Litton, για το πρόγραμμα γεωτρήσεων και άλλες μελέτες και έρευνες περιφερειακής ανάπτυξης²⁵⁶.

²⁵⁵ Ο.π., 10.

²⁵⁶ Ο.π., 7, 11. Οι πιστώσεις για τα περιφερειακά έργα ύδρευσης κατανέμονται ως εξής: 460 εκ. δρχ. για τη Βόρεια Ελλάδα, 283 εκ. δρχ. για την Πελοπόννησο, 210 εκ. δρχ. για την Ήπειρο, 203 εκ. δρχ. για τη Θεσσαλία, 133 εκ. δρχ. για τα νησιά του Αιγαίου, 129 εκ. δρχ. για την Ανατολική Στερεά, 125 εκ. δρχ. για την Κρήτη και 87 εκ. δρχ. για την Δυτική Στερεά. Ο.π., 7. Εκτενείς αναφορές υπάρχουν ακόμα σε συγκεκριμένα έργα και μελέτες ύδρευσης, ό.π., 8-10.

Η περίπτωση της Litton είναι χαρακτηριστική των ευκαιριών που υποσχόταν στο μεγάλο κεφάλαιο μια δικτατορική κυβέρνηση που δεν υπόκειτο στον οποιονδήποτε έλεγχο. Τον Μάιο του 1967 υπογράφηκε σύμβαση με την εταιρεία η οποία θα αναλάμβανε την προώθηση της ανάπτυξης της δυτικής Πελοποννήσου και της Κρήτης μέσω προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων ύψους 840 εκατομ. δολαρίων στα

5. Η εξειδίκευση του 5ετούς δημόσιου επενδυτικού σχεδιασμού: **Ετήσια Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων**

Στο εισηγητικό 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972 γίνεται ο αρχικός σχεδιασμός για τα ποσά που θα απορροφούσε ο κάθε τομέας δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας και τις επιμέρους δράσεις που θα υλοποιούνταν. Η περαιτέρω εξειδίκευση από εκεί και πέρα θα γινόταν σε ετήσια βάση, μέσα από τα ετήσια Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Με επίκεντρο το υπουργείο Συντονισμού, ο μηχανισμός προγραμματισμού και ελέγχου των ΠΔΕ που εφαρμόστηκε από τη δικτατορική κυβέρνηση τα πρώτα τέσσερα χρόνια της εξουσίας της, συμπεριλαμβανομένων των αλλαγών που προώθησε ο Μακαρέζος το καλοκαίρι του 1970, αποτελούσε κληρονομιά της μεταπολεμικής περιόδου. Από τα μέσα του 1971, και μετά την απόφαση του Παπαδόπουλου για ριζικό ανασχηματισμό του κυβερνητικού σχήματος και κατάργηση του υπουργείου Συντονισμού, το σύνολο των αρμοδιοτήτων του αναδιανεμήθηκε στα υπουργεία Εσωτερικών και Κυβερνητικής Πολιτικής. Το ίδιο συνέβη και με τις ευθύνες που κατείχε μέχρι τότε σχετικά με τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στους μηχανισμούς και τις διαδικασίες προγραμματισμού, έγκρισης και ελέγχου υλοποίησης των ετήσιων ΠΔΕ, καθώς και στις αλλαγές του όλου συστήματος που προωθήθηκαν κατά τη διάρκεια της

επόμενα δώδεκα χρόνια. Το κράτος αναλάμβανε να καλύπτει τα έξοδα της εταιρείας και ένα ποσοστό 11% κέρδους. Δύο χρόνια μετά την πολυδιαφημισμένη από το καθεστώς συμφωνία και αφού η στρατιωτική κυβέρνηση είχε καταβάλει τεράστια ποσά για το ανύπαρκτο έργο της εταιρείας, η σύμβαση καταγγέλθηκε. Το ζήτημα της Litton έχει τεράστιο ενδιαφέρον ενώ τα σχετικά έγγραφα στο αρχείο Ν. Μακαρέζου μπορούν να φωτίσουν περαιτέρω την υπόθεση. Για τις αναφορές στη δευτερογενή βιβλιογραφία βλ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Δικτατορίας 1967-1974*, τ. 1, 352-356 · Ελευθεράτος, ό.π., 131-135 και Καζάκος, "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974", 287-288.

χούντας²⁵⁷. Η εστίαση στις αλλαγές που προωθεί η ηγεσία του καθεστώτος εξυπηρετεί καταρχάς στο να γίνουν κατανοητές οι πολιτικές προεκτάσεις ενός συνεχώς διευρυνόμενου σε αξία Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, οι οποίες δεν περιορίζονται μόνο σε επίπεδο προπαγανδιστικής εκμετάλλευσης ως εργαλείο κοινωνικής νομιμοποίησης – παράμετρος που θα μας απασχολήσει σε επόμενο κεφάλαιο – αλλά φαίνεται πως εκβάλλουν στις ενδοκαθεστωτικές προστριβές μεταξύ Παπαδόπουλου και Μακαρέζου και, μοιραία, στις ισορροπίες μέσα στο υπουργείο Συντονισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι ίδιες οι αλλαγές που προωθούνται στο σύστημα συντονισμού και ελέγχου των δημόσιων επενδύσεων – με την αναδιοργάνωση αρχικά του υπουργείου Συντονισμού που εφαρμόστηκε από τον Μακαρέζο το 1970 και τον ριζικό ανασχηματισμό που επέβαλλε ο Παπαδόπουλος ένα περίπου χρόνο μετά – φανερώνουν και τα όρια ενός διοικητικού μηχανισμού που κλήθηκε να συντονίσει τις σχετικές διαδικασίες. Ο τρόπος όμως που επιλέγεται από την ηγεσία του καθεστώτος να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα αυτά, από τον Μακαρέζο το 1970 και κυρίως από τον Παπαδόπουλο το 1971, φανερώνει μια λογική περαιτέρω συγκεντρωτισμού που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις διακηρύξεις για εξορθολογισμό στη λειτουργία του μηχανισμού και αποκέντρωση της διοίκησης που συνοδεύουν τις σχετικές ενέργειες.

5.1. Νομικό πλαίσιο, εμπλεκόμενοι φορείς, αρμοδιότητες

Οι απαρχές οργάνωσης του πλαισίου περί των δημόσιων επενδύσεων εντοπίζονται στα 1947-48, όταν η συμφωνία με την αμερικανική κυβέρνηση για οικονομική και υλικοτεχνική βοήθεια στο πλαίσιο του προγράμματος ανασυγκρότησης της χώρας υπαγόρευσε την ανάγκη στοιχειώδους προγραμματισμού και οργάνωσης για τη διαχείριση των εισερχόμενων πόρων. Ο προγραμματισμός όφειλε να εγκρίνεται από τον Οργανισμό Ευρωπαϊκής Συνεργασίας, ενώ το ύψος των πιστώσεων για τα έργα ανασυγκρότησης καθορίζονταν με κοινή υπουργική απόφαση του πρωθυπουργού και

²⁵⁷ Στα προβλήματα που ανέκυπταν κατά την υλοποίηση των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων και επισημαίνονται συνεχώς στην ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία θα εστιάσουμε σε ξεχωριστό κεφάλαιο.

των υπουργών Συντονισμού και Οικονομικών²⁵⁸. Το 1952 καθιερώθηκε η εγγραφή στον κρατικό Προϋπολογισμό των δαπανών για την οικονομική ανασυγκρότηση ενώ υπεύθυνοι για την εκτέλεση των έργων που τελούσαν υπό τα προγράμματα δημοσίων επενδύσεων ορίζονταν οι υπουργοί Συντονισμού, Οικονομικών, καθώς και ο αρμόδιος κατά περίπτωση έργου υπουργός²⁵⁹. Το 1954 δημοσιεύτηκε το Ν.Δ. 2957 "*Περί δημοσίων επενδύσεων και συμπληρώσεως των σχετικών προς ταύτας διατάξεων του Δημοσίου Λογιστικού*" το οποίο, μεταξύ άλλων, καθιστούσε υπεύθυνους τους επικεφαλής των ίδιων υπουργείων για τον χαρακτηρισμό ενός έργου ως δημόσια επένδυση ενώ, παράλληλα, εξειδίκευε περαιτέρω τα σχετικά με τις διαδικασίες έγκρισης των πιστώσεων και τμηματικών πληρωμών για τα δημόσια έργα. Στο ίδιο νομοθετικό διάταγμα καθορίζονταν επίσης και οι περιπτώσεις για τις οποίες μπορούσε να ανασταλεί η υλοποίηση ενός έργου ή να μειωθούν οι δαπάνες που είχαν εγκριθεί από την αρχική κοινή υπουργική απόφαση²⁶⁰. Η εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου στην επόμενη περίοδο γίνεται με τα Β.Δ. 120/60 και 498/60²⁶¹ με τα οποία δίνεται η δυνατότητα στους αρμόδιους υπουργούς – χωρίς να απαιτείται κοινή υπουργική απόφαση με τους υπουργούς Συντονισμού και Οικονομικών – να διαφοροποιούν τις τμηματικές πιστώσεις για ένα έργο του τομέα ευθύνης τους εντός των ορίων του εγκεκριμένου ποσού ή και να εγκρίνουν αύξηση της τελικής δαπάνης ενός έργου μέχρι και 20%, με την προϋπόθεση ισόποσης μείωσης από άλλα έργα, επίσης του τομέα ευθύνης τους. Με το άρθρο 2 του Β.Δ. 498/60 – και λίγους μήνες αργότερα με τις διατάξεις κοινής απόφασης των υπουργών Συντονισμού και Οικονομικών – οριζόταν ο υπουργός Συντονισμού ως μόνος υπεύθυνος για την ένταξη ενός έργου στο ετήσιο

²⁵⁸ Βλ. το άρθρο ΙΙ της Συμφωνίας Οικονομικής Συνεργασίας μεταξύ των Η.Π.Α. και της Ελλάδας (Ν. 722/48 "Περί κυρώσεως της από 2 Ιουλίου 1948 συμφωνίας οικονομικής συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και Η.Π.Α.") και το άρθρο 3 του Ν.Δ. 694/48 "Περί ρυθμίσεως ζητημάτων αφορώντων εις το αμερικανικόν πρόγραμμα βοήθειας προς την Ελλάδα". Για τον εξ αρχής κεντρικό ρόλο του υπ. Συντονισμού βλ. τον Α.Ν. 761/48 "Περί συντονισμού της εκτελέσεως του Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως της Χώρας". Για τη σύσταση του ίδιου του υπ. Συντονισμού, τον Δεκέμβριο του 1945, και το ρόλο που κλήθηκε να επιτελέσει στην οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας βλ. και Νίκος Παπαμανώλης, *Η ιστορία του Υπουργείου Συντονισμού*, διαθέσιμο στο <http://www.inerp.gr/en/blog/97-i-istoria-tou-ypourgeiou-syntonismou.html> (τελευταία επίσκεψη 13/1/2016).

²⁵⁹ Ν. 2212/52 "Περί αναγραφής εις τον κρατικόν προϋπολογισμόν από του οικονομικού έτους 1952-53 και εφεξής πιστώσεων δια δαπάνας προβλεπομένας υπό συβάσεων έργου Δ.Ο.Σ. και Ο.Κ.Α. εις βάρος των κεφαλαίων της ανασυγκροτήσεως".

²⁶⁰ Για την τελευταία αυτή περίπτωση αναστολής της εκτέλεσης ενός έργου ή μείωσης των διατιθέμενων κεφαλαίων βλ. παράγραφο 4 του άρθρου 7 του Ν.Δ. 2957/54 "Περί δημοσίων επενδύσεων και συμπληρώσεως των σχετικών προς ταύτας διατάξεων του δημοσίου λογιστικού".

²⁶¹ Β.Δ. 120/60 "Περί επενδύσεων και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού" και Β.Δ. 498/60 " Περί συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 120/1960 Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως αρμοδιοτήτων συναφών προς έργα δημοσίων επενδύσεων»".

ΠΔΕ²⁶². Τα σχετικά με την κατασκευή των δημοσίων έργων (διαγωνισμοί, συμβάσεις, υποχρεώσεις και δικαιώματα των εργολάβων, παραλαβή των έργων κλπ.) περιγράφονταν στο Ν. 5367/32 "Περί εκτελέσεως των δημοσίων έργων" και το Ν.Δ. 1125/49²⁶³ με το οποίο κυρώνονταν οι αποφάσεις του υπουργού Συντονισμού των προηγούμενων μηνών – κυρίως όσον αφορά την απονομή των εργολαβικών πτυχίων των εργοληπτών δημοσίων έργων και άλλα σχετικά ζητήματα. Η μόνη ουσιαστική τροποποίηση σχετικά με τις διατάξεις που όριζαν την εκτέλεση των δημοσίων έργων πριν την περίοδο της δικτατορίας έγινε αρκετά χρόνια αργότερα με το Ν. 4489/65²⁶⁴.

Στο όλο πλαίσιο ο ρόλος του υπουργείου Συντονισμού και των επιφορτισμένων σχετικά διευθύνσεων του ήταν κεντρικός, μέσα από τις επιτελικές αρμοδιότητες συντονισμού των διαδικασιών, ιεράρχησης των προτεραιοτήτων και τελικής διαμόρφωσης του ετήσιου ΠΔΕ, τον καθορισμό του ύψους των πιστώσεων και των πληρωμών ανά υπουργείο, την ευθύνη για τις εντολές αποδέσμευσης και διάθεσης των απαιτούμενων κονδυλίων και, τέλος, μέσα από τον έλεγχο που όφειλε να ασκεί στην πορεία υλοποίησης²⁶⁵. Μέχρι το 1964, με τη συνεργασία των δύο πρώτων διευθύνσεων του υπουργείου (1^η Γενική Διεύθυνση Οικονομικής Πολιτικής και Προγράμματος και 2^η Γενική Διεύθυνση Δημοσίων Επενδύσεων) καταρτίζονταν τα προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και συντάσσονταν οι οικονομοτεχνικές μελέτες των μεγάλων έργων οικονομικής ανάπτυξης. Η 2^η Γενική Διεύθυνση είχε επίσης την ευθύνη για *"την επεξεργασία των προτάσεων των οικείων Υπουργείων και την εκπόνηση των εισηγήσεων επί της κατάρτισεως ή αναθεωρήσεως των ετησίων προγραμμάτων και προϋπολογισμών δημοσίων επενδύσεων [...], την παρακολούθησιν της εκτελέσεως των*

²⁶² Βλ. σχετικά την Κοινή Υπουργική Απόφαση 41891/ΛΟ 935 της 30^{ης}/11/1960 "Περί τροποποίησης διαδικασίας εγκρίσεως και διαθέσεως πιστώσεων δημοσίων επενδύσεων" (Φ.Ε.Κ. Β' 485/60). Η απόφαση για ένταξη ενός έργου στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων έπρεπε να συνοδεύεται από τον καθορισμό της ολικής δαπάνης και την αναλυτική περιγραφή της εξέλιξης των απαιτούμενων πιστώσεων. Άρθρο 2, Β.Δ. 498/60.

²⁶³ Ν.Δ. 1125/49 "Περί τροποποίησης, συμπληρώσεως και κωδικοποίησης των ισχυουσών διατάξεων περί τρόπου εκτελέσεως των έργων ανασυγκροτήσεως".

²⁶⁴ 4489/65 "Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του Ν. 5367/1932 «περί εκτελέσεως των δημοσίων έργων» και άλλων τινών διατάξεων".

²⁶⁵ Με το Β.Δ. της 10ης/2/1951 (Φ.Ε.Κ. Α' 50/51), "Περί Οργανισμού του Υπουργείου Συντονισμού", η Πη Γενική Διεύθυνση Παρακολούθησης Εφαρμογής Προγράμματος ήταν, μεταξύ άλλων, υπεύθυνη για "τον συντονισμόν και την παρακολούθησιν της εκτελέσεως των εγκριθέντων προγραμμάτων ανασυγκροτήσεως [...], την υποβολήν μηνιαίων εκθέσεων περί της προόδου της εκτελέσεως των προγραμμάτων [...], την επεξεργασίαν προτάσεων των οικείων Υπουργείων, την εκπόνησιν των επί μέρους εισηγήσεων επί της συντάξεως ή αναπροσαρμογής των προγραμμάτων ανασυγκροτήσεως [και] την συνεργασίαν μετά της 1ης Γενικής Διεύθυνσεως κατά την κατάρτισιν του Προγράμματος" (άρθρο 3). Η αναδιοργάνωση του υπουργείου με το Β.Δ. 633 του 1960 "Περί Οργανισμού του Υπουργείου Συντονισμού", δεν διαφοροποιεί τις αρμοδιότητες της ίδιας διεύθυνσης που μετονομάζεται πλέον σε Πη Γενική Διεύθυνση Δημοσίων Επενδύσεων.

εγκριθέντων ετησίων προγραμμάτων και προϋπολογισμών δημοσίων επενδύσεων και την εισήγησιν επί των ληπτέων μέτρων προς επίσπευσιν αυτής"²⁶⁶.

Με την αναδιοργάνωση του ΚΕΠΕ τον Αύγουστο του 1964 και την ανάληψη της εποπτείας του από το υπουργείο Συντονισμού, πέρασαν στον εν λόγω φορέα οι αρμοδιότητες σύνταξης των μακροχρόνιων προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης στη βάση των κατευθύνσεων που ορίζονταν από τον εκάστοτε επικεφαλής του υπουργείου. Το ίδιο ίσχυσε και για τα ετήσια Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων που καταρτιζόνταν *"εντός του πλαισίου του μακροχρονίου προγράμματος οικονομικής ανάπτυξεως"*²⁶⁷. Τα σχέδια που συντάσσονταν με ευθύνη του ΚΕΠΕ υποβάλλονταν για περαιτέρω επεξεργασία στο υπουργείο ώστε, στην επόμενη φάση, να κατατεθούν για τελική έγκριση στα συλλογικά κυβερνητικά όργανα (Κυβερνητικό Οικονομικό Συμβούλιο και Υπουργικό Συμβούλιο). Οι ευθύνες του υπουργείου Συντονισμού από εκεί και πέρα –μέχρι το 1971 που καταργήθηκε– σχετίζονταν με την έγκριση της κατανομής των πιστώσεων στους αρμόδιους φορείς εκτέλεσης των προγραμμάτων (υπουργεία, οργανισμοί κλπ.), την παρακολούθηση και τον συντονισμό της εφαρμογής τους, καθώς και με την τελική μέριμνα για τις όποιες αναπροσαρμογές κρίνονταν απαραίτητες αναφορικά με τις πιστώσεις και την εκτέλεση των έργων. Τυπικά τουλάχιστον, καθώς τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν περιγράφουν τις διεργασίες σε κάθε επίπεδο, τα υπουργεία και οι υπόλοιποι φορείς που διαχειρίζονταν τους πόρους του προϋπολογισμού των δημοσίων επενδύσεων όφειλαν να υποβάλλουν μηνιαίες αναφορές με αναλυτικά στοιχεία για την πορεία εκτέλεσης των έργων που βρίσκονταν στην ευθύνη τους, ώστε να εγκρίνονται οι απαραίτητες πληρωμές αναλόγως της φάσης υλοποίησης των σχετικών έργων²⁶⁸. Ο υπουργός Συντονισμού με τη σειρά του ήταν υποχρεωμένος να καταθέτει στο Κυβερνητικό Οικονομικό Συμβούλιο τριμηνιαίες εκθέσεις με την εν γένει πορεία εκτέλεσης του συνόλου των προγραμμάτων που υλοποιούνταν υπό τον δικό του συντονισμό και εποπτεία²⁶⁹.

²⁶⁶ Άρθρα 7 και 8 του Β.Δ. 633/60 "Περί Οργανισμού του Υπουργείου Συντονισμού".

²⁶⁷ Βλ. παράγραφο 2, άρθρο 1 του Ν. 4356/64 "Περί μετονομασίας του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών εις Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), περί αναδιοργάνωσώς αυτού και ασκήσεως της διοικητικής εποπτείας αυτού παρά του υπουργού Συντονισμού". Στις αρμοδιότητες του ΚΕΠΕ συμπεριλαμβάνονταν η διεξαγωγή ερευνών για την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας, η σύνταξη μελετών για δημόσιους οργανισμούς και επιχειρήσεις κ.α. Ό.π., παράγραφοι 2 και 3.

²⁶⁸ Βλ. και τη σχετική εγκύκλιο με θέμα "Διαδικασία χρηματοδοτήσεως προγράμματος δημοσίων επενδύσεων" (αρ. πρωτ.: 13041/ΓΒ-2867/151) και ημερομηνία 8/3/1968 που υπογράφεται από τον υφ. Συντονιστή Ιούλιο Ευλάμπιο. Η εγκύκλιος παρατίθεται στο: Μιχαήλ Σκαραντάβος, *Διαχείρισις Χρηματικού, Δημόσια Επενδύσεις*, Αθήνα 1971.

²⁶⁹ Για όλα αυτά βλ. το άρθρο 1 του Ν.Δ. 4355/64 "Περί αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Συντονισμού".

Ο κεντρικός ρόλος του υπουργείου Συντονισμού στις αναπτυξιακές και δημόσιες επενδυτικές πολιτικές ενισχύεται ακόμα περισσότερο μετά το πραξικόπημα μέσω του αποκλειστικού ελέγχου που ασκούσε στα συνεχώς αναβαθμιζόμενα προγράμματα για την περιφερειακή ανάπτυξη. Από τις προγραμματικές δηλώσεις της δικτατορικής κυβέρνησης, και περισσότερο αναλυτικά στο 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972, διακηρύχθηκε ο στόχος άμβλυνσης των ανισοτήτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας μέσω ενός προγράμματος δημιουργίας κοινωνικών και οικονομικών υποδομών και "πόλων αναπτύξεως". Ο προσανατολισμός αυτός εκφράστηκε στον 5ετή προγραμματισμό των δημόσιων επενδύσεων με μια γενναία πρωτοδότηση του ταμείου για τα Περιφερειακά και τα Νομαρχιακά προγράμματα (άνω του 15% του συνολικού ποσού των 61 δις δρχ. που αρχικά προϋπολογίζονταν). Μέχρι το 1970, οι ευθύνες για την ανάπτυξη σε επίπεδο περιφέρειας ανήκαν στις επτά Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ) που είχαν ιδρυθεί υπ' ευθύνη του υπουργείου Συντονισμού, με δευτεροβάθμιο όργανο την Κεντρική Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως (ΚΥΠΑ) που ανήκε οργανικά στο ίδιο υπουργείο. Οι ΥΠΑ όφειλαν να αποτελέσουν το συντονιστικό όργανο των προγραμμάτων ανάπτυξης τοπικού και ευρύτερα περιφερειακού επιπέδου, έχοντας παράλληλα το ρόλο συνδέσμου μεταξύ κεντρικής κυβέρνησης (υπουργείου Συντονισμού) και περιφέρειας. Οι αρμοδιότητές τους, όπως τουλάχιστον είχαν οριστεί βάσει του ισχύοντος οργανωτικού πλαισίου, εκκινούσαν από τη μελέτη των προβλημάτων ανάπτυξης της περιοχής ευθύνης τους, την επεξεργασία – σε συνεργασία με τις κεντρικές υπηρεσίες του υπουργείου Συντονισμού – των προγραμμάτων περιφερειακής ανάπτυξης, δημοσίων επενδύσεων και χωροταξικών αναδιαρθρώσεων, την παρακολούθηση υλοποίησης των εν λόγω προγραμμάτων κλπ. Η συμμετοχή τοπικών παραγόντων στις διαδικασίες εξασφαλιζόταν με την παράλληλη λειτουργία ενός ακόμα σώματος στις τάξεις των ΥΠΑ, του Περιφερειακού Συμβουλίου Ανάπτυξης, στο οποίο, υπό την προεδρία ενός Γενικού Επιθεωρητή Διοίκησης, λάμβαναν μέρος νομάρχες, εκπρόσωποι των εμπορικών και βιομηχανικών

Από τον προϋπολογισμό των δημόσιων επενδύσεων πληρώνονταν επίσης οι μισθοδοσίες του προσωπικού που εμπλεκόταν στα δημόσια έργα. Πρέπει να σημειωθεί τέλος πως στον ίδιο προϋπολογισμό πιστώνονταν τα ποσά που αφορούσαν δάνεια και (μερικές ή ολικές) επιχορηγήσεις σε δημόσιους οργανισμούς, Ν.Π.Δ.Δ. κλπ. (βλ. παράγραφο 7, άρθρο 1, Ν.Δ. 4355/64). Στην περίπτωση της περιόδου που μας ενδιαφέρει, αρκετά μεγάλα ποσά κατευθύνονταν ως κάλυψη των δανειακών υποχρεώσεων της ΔΕΗ.

επιμελητηρίων κ.α.²⁷⁰ Από τον Οκτώβριο του 1970 διαδέχθηκαν τις ΥΠΑ οι Υπηρεσίες Συντονισμού Αναπτύξεως Περιφέρειας (ΥΣΑΠ), με σχεδιασμούς για περαιτέρω οργανωτική και στελεχιακή ενίσχυσή τους, οι οποίες θα ασκούσαν πλέον *"πάσας τας επί περιφερειακού επιπέδου εχούσας εφαρμογήν αρμοδιότητας του Υπουργείου Συντονισμού, ήτοι [...] οικονομικού και χωροταξικού Προγραμματισμού, Δημοσίων και Ιδιωτικών Επενδύσεων, ως και Παρακολούθησεως Εφαρμογής Γενικών Περιφερειακών και Ειδικών Τοπικών Προγραμμάτων Αναπτύξεως και Πραγματοποιήσεως των αντιστοίχων έργων"*²⁷¹.

Λαμβάνοντας υπόψη την κατανομή των αρμοδιοτήτων – τόσο σε επίπεδο καθορισμού των προγραμματικών πλαισίων, εγκρίσεων των προτάσεων υπουργείων και περιφερειακών οργάνων, συντονισμού και ελέγχου του συνόλου των αναπτυξιακών και δημόσιων επενδυτικών δραστηριοτήτων όσο και μετά την ουσιαστικά εν λευκώ διαχείριση του αναβαθμισμένου ταμείου για την Περιφερειακή Ανάπτυξη – προκύπτει μια εικόνα στην οποία το υπουργείο Συντονισμού συγκεντρώνει τον έλεγχο του συνόλου των διαδικασιών, έχοντας την απόλυτη εξουσία σχεδιασμού των ακολουθούμενων δημόσιων επενδυτικών πολιτικών, έγκρισης ή απόρριψης των προτάσεων των εμπλεκόμενων φορέων, λήψης των τελικών αποφάσεων για τα έργα που θα υλοποιούνταν, καθώς επίσης και του ακριβούς καθορισμού του ύψους των κονδυλίων που θα διατίθεντο.

²⁷⁰ Για τις ΥΠΑ βλ. και "Σημείωμα επί του προγράμματος επιδιώξεων του Υπουργείου Εσωτερικών έτους 1969", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 16/Β, έγγρ. 42 και, περισσότερο στοιχεία για την Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης Θεσσαλίας (ΥΠΑΘ), Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 384/Α. Το ζήτημα της περιφερειακής ανάπτυξης σε σχέση με την διοικητική αποκέντρωση αποτελούσε αντικείμενο επιτροπής που είχε συσταθεί επί τούτου τους πρώτους κιόλας μήνες της στρατιωτικής κυβέρνησης με απόφαση του αντιπροέδρου και υπ. Εσωτερικών, Στ. Παττακού. Στην Επιτροπή συμμετείχαν ανώτατοι διευθυντές και γενικοί διευθυντές των υπουργείων Εσωτερικών, Προεδρίας της Κυβερνήσεως, Συντονισμού και του Ανώτατου Συμβουλίου Δημοσίων Υπηρεσιών (ΑΣΔΥ). "Σημείωμα επί του προγράμματος επιδιώξεων του Υπουργείου Εσωτερικών έτους 1969", ό.π.

²⁷¹ Βλ. την Υπουργική Απόφαση ΔΤ. 50691/7863 της 25^{ης}/9/70 (Φ.Ε.Κ. Β' 715/70) "Περί συστάσεως Περιφερειακών Υπηρεσιών Υπουργείου Συντονισμού". Οι επτά περιφέρειες είχαν έδρες την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Ηράκλειο, τη Λάρισα, τα Ιωάννινα και την Καβάλα. Με την ίδια απόφαση καταργούνταν η Κεντρική Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΚΥΠΑ).

5.2. Η κατάρτιση των ετήσιων Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων

Όσον αφορά τις διαδικασίες που ακολουθούνταν για τη σύνταξη των ετήσιων ΠΔΕ κατά την περίοδο της επταετίας, από το φθινόπωρο κάθε έτους τα υπουργεία και οι λοιποί κατά τόπους φορείς όφειλαν να καταθέσουν αναλυτικές αναφορές για τις δαπάνες της επόμενης χρονιάς σχετικά με τα εν εξελίξει και τις προτάσεις τους για τα νέα έργα που αιτούνταν να ενταχθούν στο Πρόγραμμα²⁷². Η αρμοδιότητα για τη σύνταξη του τελικού Προγράμματος άνηκε στο υπουργείο Συντονισμού. Θεωρητικά τουλάχιστον, από τον Ιούλιο του 1969 που ολοκληρώθηκε η σύνταξη του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972, το ύψος των πιστώσεων και των πληρωμών κατ' έτος έπρεπε να αντιστοιχεί στο ύψος των δαπανών που όριζε ο 5ετής προγραμματισμός. Στην πράξη αυτό είναι κάτι που δεν γινόταν, κυρίως λόγω υπερβάσεων στα χρονοδιαγράμματα αποπεράτωσης και στους προϋπολογισμούς των έργων, κάτι που με τη σειρά του συνέβαλλε στο πάγιο αίτημα όλων ανεξαιρέτως των εμπλεκομένων στη διαδικασία υπουργείων για αύξηση των κονδυλίων, πέρα από τους προβλεπόμενους από το 5ετές ΠΔΕ πόρους. Ως εκ τούτου, η σύνταξη των ετήσιων ΠΔΕ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια δυναμική διαδικασία που εκκινούσε και είχε συνεχώς ως πλαίσιο αναφοράς τις προβλέψεις του 5ετούς Προγράμματος αλλά υπόκειτο σε διαπραγμάτευση αρκετών μηνών που λάμβανε υπόψη τις νέες ανάγκες που προέκυπταν, τις εκτός 5ετούς προγραμματισμού επιμέρους κυβερνητικές στρατηγικές (βλ. για παράδειγμα το ανεξάρτητο από τα περιφερειακά προγράμματα ταμείο για τις παραμεθόριες περιοχές από το 1971) και, γενικότερα, τα νέα δεδομένα του κάθε έτους²⁷³. Σε κάθε περίπτωση, και μέχρι το 1971, οι τελικές αποφάσεις για τα ακριβή

²⁷² Οι αντίστοιχες ευθύνες για τον προγραμματισμό των έργων σε επίπεδο νομών και περιφερειών άνηκε στις νομαρχίες και στις περιφέρειες, σε συνεργασία, όσον αφορά στον περιφερειακό προγραμματισμό, με τις κατά τόπους υπηρεσίες του υπ. Συντονισμού.

²⁷³ Η τελική εικόνα των ετήσιων ΠΔΕ συγκριτικά με τις προβλέψεις του 5ετούς για τις τελικές πληρωμές ανά τομέα χαρακτηρίζεται από μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ως προς τα συνολικά κατ' έτος ποσά και, ομοίως, μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις στα ποσά που απορροφά ο κάθε τομέας ξεχωριστά (βλ. πίνακα 8):

ποσά που θα είχε στη διάθεσή του το κάθε υπουργείο στο πλαίσιο των ετήσιων ΠΔΕ και τα νέα έργα που θα εντάσσονταν στο πρόγραμμα, ανήκαν στον υπουργό Συντονισμού²⁷⁴.

Πίνακας 8									
Πορεία Εκτέλεσης 5ετούς ΠΔΕ 1968-1972:									
Πληρωμές Ετήσιων ΠΔΕ									σε εκατομ. δρχ.
Τομέας	1968	1969	1970		1971		1972		Σετές ΠΔΕ 1968-1972
	Πραγματοπ. Πληρωμές	Πραγματοπ. Πληρωμές	Εγκεκρ. Πληρωμές 5ετούς	Πραγματοπ. Πληρωμές	Εγκεκρ. Πληρωμές 5ετούς	Πραγματοπ. Πληρωμές	Εγκεκρ. Πληρωμές 5ετούς	Πραγματοπ. Πληρωμές	
Γεωργία	216.8	133.6	417.8	172.7	271.5	?	156.1	762	1,195.8
Δάση	208.8	182.2	363.0	293.2	422.4	?	456.0	372	1,632.4
Αλιεία	9.7	24.3	11.5	24.0	15.5	?	16.0	21	77.0
Εγχειοβελτιωτικά	1,614.7	2,407.7	1,978.2	2,686.9	1,912.8	?	1,787.8	3,289	9,701.2
Βιομηχανία, Μεταλλ. κλπ	269.6	271.5	517.2	322.2	415.4	?	370.5	1,450	1,844.2
Οδοί - Γέφυρες	2,211.3	2,313.9	1,709.6	2,811.2	2,502.1	?	2,885.7		11,622.6
Λιμένες	229.1	247.5	247.6	256.9	180.8	?	164.6	4,512	1,069.6
Πολιτ. Αεροπορ.	268.1	254.1	280.2	368.9	395.6	?	362.6		1,560.6
Σιδηρόδρομοι	404.0	208.9	458.7	234.2	532.0	?	474.6	636	2,078.2
Τουρισμός	320.5	570.1	710.0	539.1	716.8	?	638.8	798	2,956.2
Μουσεία - Μνημεία	23.8	33.5	37.3	41.7	29.5	?	26.5	134	150.6
Εκπαίδευση (Ανώτατη)	136.5	186.4	355.3	159.3	551.0	?	773.6	458	2,002.8
Εκπαίδευση (Λοιπή)	347.7	577.7	990.1	944.9	1,156.3	?	1,099.5	1,534	4,171.3
Οικισμός	573.0	347.8	674.3	476.9	451.1	?	488.3	368	2,534.5
Υγεία - Πρόνοια	155.0	110.6	366.0	193.2	434.3	?	418.8	237	1,484.7
Υδρευση - Αποχέτευση	128.1	249.9	497.3	324.5	453.0	?	317.7	822	1,646.0
Δημόσια Διοίκηση	129.6	199.4	318.0	340.6	255.0	?	205.0	384	1,107.0
Τεχνική Βοήθεια	41.0	30.9	37.0	36.5	26.6	?	28.0	70	163.5
Περιφερ. - Νομαρχιακά Ταμεία	1,621.5	1,937.2	1,591.4	2,180.1	1,843.6	?	2,184.6	2,381	9,178.3
Διάφορα	167.8	293.7	180.0	361.9	235.0	?	245.0	978	1,121.5
Διοικητικές Δαπάνες	183.1	218.2	200.0	166.2	200.0	?	200.0	174	1,001.3
Παραμεθόριες Περιοχές						?		151	
Αποθεματικό			1,000.0		1,000.0		1,000.0		2,700.9
Σύνολο	9,259.7	10,799.1	12,940.5	12,935.1	14,000.3	?	14,299.7	19,531.0	61,000.2

Ο πίνακας συμπληρώνεται βάσει των στοιχείων που αντλούνται από διάφορα υπηρεσιακά σημειώματα, αναφορές, πίνακες και εκθέσεις από το αρχείο Μακαρέζου. Ενδεικτικά βλ. Φ 207/Α, Φ 7/Β και Φ 62/Β. Θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως το Σετές ΠΔΕ 1968-1972 κατατέθηκε το καλοκαίρι του 1969, οπότε δεν νοείται κατηγορία "Εγκεκριμένων Πληρωμών" (από το Σετές ΠΔΕ) για το 1968. Για τον ίδιο λόγο επιλέξαμε να μην σημειώσουμε την ίδια κατηγορία "Εγκεκριμένων Πληρωμών" για το 1969 παρά το γεγονός πως ο πίνακας από τον οποίο αντλήσαμε την συμπεριλάμβανε, αναδεικνύοντας την τέλεια ταύτιση σε όλους τους επιμέρους τομείς των "Εγκεκριμένων" με τις "Πραγματοποιηθείσες Πληρωμές". Για το 1971 δεν υπάρχουν τελικά αναλυτικά στοιχεία για τις πληρωμές ανά τομέα. Τα μόνα αναλυτικά δεδομένα που εντοπίστηκαν για τις πραγματοποιηθείσες πληρωμές (πληρωμές συνολικού ύψους 10.629,4 εκ. δρχ. μέχρι και την 31^η/10/71) κρίθηκαν μη ικανά να δώσουν την πραγματική εικόνα, αφού, στον ίδιο πίνακα, το ύψος των συνολικών πληρωμών προβλέπεται να αγγίζει τα 15 δις δρχ. "Πίναξ 1 – Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1972: Εγκρίσεις και Προβλεπόμενα Πληρωμαί 1971, Προτάσεις διά το 1972, κατά τομέα δραστηριότητας", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 62.

Για το 1972 τα στοιχεία για τις πληρωμές είναι κατά προσέγγιση εκατομμυρίου. Επίσης για το ίδιο έτος δίνονται μόνο συνολικά στοιχεία πληρωμών για τις "Συγκοινωνίες", κατηγορία που συμπεριλαμβάνει, εκτός των Οδών και των Γεφυρών, τις πληρωμές για έργα Λιμένων και Πολιτικής Αεροπορίας.

Η τελική εικόνα των ποσών που τελικά κατανεμήθηκαν στα διάφορα υπουργεία και η σχέση των ποσών αυτών με την τομεακή διάρθρωση των προβλέψεων του Σετούς ΠΔΕ είναι πολύ δύσκολα απεικονίσιμη λόγω της εμπλοκής των περισσότερων υπουργείων σε έργα πέραν της μίας τομεακής κατηγορίας (βλ. το πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα του υπ. Δημοσίων Έργων, ως υπεύθυνο υπουργείο για την υλοποίηση έργων υδρευσης-αποχέτευσης, εγχειοβελτιωτικών και συγκοινωνιακών, κατασκευής δημόσιων κτηρίων κ.α.). Γι' αυτό και μόνο το λόγο επιλέχθηκε να παρατεθεί η εικόνα των πληρωμών ανά τομέα και όχι ανά υπουργείο.

²⁷⁴ Χαρακτηριστικοί είναι οι πίνακες διαφόρων ετών από το αρχείο Μακαρέζου που κατατίθεντο στον ίδιο για έγκριση. Πάνω σε αυτούς τους πίνακες ο Μακαρέζος εγκρίνει χειρόγραφα με κόκκινο μελάνι τους αναθεωρημένους ή βάσει των αρχικών προγραμματισμών προϋπολογισμούς των εν εξελίξει έργων, τις πιστώσεις και τα νέα έργα, ή διαγράφει – πολλές φορές με τη σημείωση "αναβάλλεται" – ορισμένα

Μετά την πρώτη επεξεργασία των προτάσεων των υπουργείων, τις εγκρίσεις ή τις απορρίψεις του υπουργού Συντονισμού και τη σύνταξη μιας πρώτης μορφής του ετήσιου ΠΔΕ, εκκινούσε η διαδικασία έγκρισης από τα συλλογικά κυβερνητικά όργανα. Οι αναφορές που κατατίθενται από το υπουργείο Συντονισμού για την έγκριση του ΠΔΕ '69 είναι διαφωτιστικές και για τις προηγούμενες διεργασίες. Σε μια επιστολή με ημερομηνία 27/11/1968 ο Μακαρέζος αιτείται από την Επιτροπή Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής την έγκριση του πρώτου τμήματος του ΠΔΕ 1969²⁷⁵. Η αναφορά του Μακαρέζου περιγράφει μια τμηματική διαδικασία κατάθεσης των προτάσεων των υπουργείων: στην πρώτη φάση τα υπουργεία απέστειλαν αναλυτικά στοιχεία για τα υπό υλοποίηση – ήδη εγκεκριμένα από το ΠΔΕ του '68 – έργα και μελέτες, των οποίων η ολοκλήρωση προγραμματιζόταν μετά τη λήξη του 1968. Στη συνέχεια θα υπέβαλλαν τις προτάσεις τους για νέα έργα και μελέτες που προγραμματιζόταν να ξεκινήσουν μέσα στο 1969²⁷⁶. Η επεξεργασία των προτάσεων των υπουργείων διαμόρφωνε τρεις ιεραρχημένες βάσει προτεραιότητας κατηγορίες έργων που θα εντάσσονταν στο ΠΔΕ του '69: (1) εν εξελίξει έργα και μελέτες η υλοποίηση των οποίων, βάσει χρονοδιαγράμματος, θα επεκτεινόταν και μετά το τέλος του έτους, (2) έργα και μελέτες που αντίθετα από τις προβλέψεις των χρονοδιαγραμμάτων δεν θα είχαν ολοκληρωθεί ή αποπληρωθεί πλήρως μέχρι το τέλος του 1968, και (3) έργα και μελέτες του ΠΔΕ '68 "*περί των οποίων γεννώνται ωρισμένα*

από τα προτεινόμενα έργα. Βλ. ενδεικτικά τους διαρθρωμένους κατά τομείς αναλυτικούς πίνακες από το αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 5/Β (έγγρ. 25-105), που συμπεριλαμβάνουν εκτός των συνεχιζόμενων, κάθε υποψήφιο έργο για ένταξη στο ΠΔΕ του 1968: έργα και μελέτες εγχειοβελτιωτικών – γεωργίας – δασών – ελαιοδεξαμενών, ύδρευσης – αποχετεύσεων, βιομηχανίας – μεταλλείων – αλιείας – "Δημόκριτου", τουρισμού – μνημείων, οδοποιίας – λιμένων – αερολιμένων – σιδηροδρόμων, εκπαίδευσης, υγείας – πρόνοιας, κατοικιών, δημόσιας διοίκησης και περιφερειακών. Από τη συγκεκριμένη σειρά εγγράφων που αφορά το ΠΔΕ 1968 είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως απορρίπτεται από τον Μακαρέζο το σύνολο των νέων εγχειοβελτιωτικών έργων που προτείνονται να υλοποιηθούν είτε με ευθύνη του υπουργείου Δημ. Έργων είτε του υπουργείου Γεωργίας (ό.π., έγγρ. 26-27).

²⁷⁵ Υπ. Συντονισμού, Ν. Μακαρέζος προς Επιτροπή Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής, "Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1969 – Έγκρισις πρώτου τμήματος", 27/11/1968, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 72. Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Μακαρέζος συνδέει ρητά το υπό έγκριση ΠΔΕ 1969 μόνο με το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 αφού το αντίστοιχο 5ετές ΠΔΕ δεν είχε ακόμα κατατεθεί. Βλ. ό.π., σ. 1.

Για την Επιτροπή Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής βλ. παράγραφο 1, άρθρο 9 του Ν.Δ. 1/68 "Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων" (Φ.Ε.Κ. Α' 270/68) και άρθρο 4 του Ν.Δ. 585/70 "Περί τροποποιήσεως, αντικαταστάσεως, συμπληρώσεως και καταργήσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 1/1968 «περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων»" (Φ.Ε.Κ. Α' 141/70).

²⁷⁶ Υπήρχε και μια τρίτη φάση στην κατάθεση των προτάσεων των υπουργείων που δεν σχετίζεται με το ΠΔΕ 1969 αλλά με το 5ετές ΠΔΕ 1968-1972 που βρισκόταν την περίοδο εκείνη σε μια παράλληλη διαδικασία σύνταξης. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τη φάση, τα υπουργεία καλούνταν να καταθέσουν τις προτάσεις τους για έργα και μελέτες που θα ξεκινούσαν την περίοδο 1970-1972. Υπ. Συντονισμού Ν. Μακαρέζος προς Επιτροπή Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής, "Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1969 – Έγκρισις πρώτου τμήματος". Ό.π., σ. 1.

ζητήματα όσον αφορά τον βαθμόν προτεραιότητας των". Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονταν επίσης νέα έργα και μελέτες η έναρξη των οποίων τοποθετούνταν μέσα στο 1969²⁷⁷. Ο υπολογισμός των πόρων για την κάθε μία από τις τρεις κατηγορίες γινόταν στη βάση των ήδη προαποφασισμένων κονδυλίων για το ΠΔΕ του '69 (14,5 δις δρχ. πιστώσεις και 10,5 δις δρχ. πληρωμές) και των ανωτέρω προτεραιοτήτων²⁷⁸. Η αναφορά που υπογράφεται από τον Μακαρέζο καταλήγει με το αίτημα για έγκριση των πιστώσεων αναφορικά με τις δύο πρώτες κατηγορίες έργων και μελετών και εξουσιοδότηση για την οριστική διαμόρφωση του ΠΔΕ του '69, εντάσσοντας στο πρόγραμμα έργα από την τελευταία κατηγορία²⁷⁹.

Στις 28/1/69 μια επόμενη επιστολή που υπογράφεται από τον αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού Ι. Ροδινό-Ορλάνδο αποστέλλεται στο Κυβερνητικό Πολιτικό Συμβούλιο²⁸⁰. Από τη συγκεκριμένη επιστολή πληροφορούμαστε για την προηγηθείσα έγκριση των διαδικασιών εκ μέρους της Επιτροπής Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής και του Υπουργικού Συμβουλίου, στη βάση της ιεράρχησης που είχε περιγράψει η αναφορά της 27^{ης}/11/1968²⁸¹. Τέλος, και χωρίς να μπορούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες, μία ακόμα αναφορά με τίτλο "*Οριστική έγκρισις Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1969*" και ημερομηνία 1/4/1969 που υπογράφεται από τον Ν. Μακαρέζο και παραλήπτες το Συμβούλιο Οικονομικής Πολιτικής και το Υπουργικό Συμβούλιο, αιτείται την έγκριση του τελικώς διαμορφωμένου ΠΔΕ '69 και την περαιτέρω εξουσιοδότηση του υπουργού Συντονισμού για τον καθορισμό των επιμέρους λεπτομερειών του προγράμματος και τις όποιες μεταβολές κριθούν αναγκαίες, "*εντός των ορίων των εγκρινομένων κατά Υπουργεία και Τομείς Πιστώσεων και των αντιστοιχών ολικών προϋπολογισμών των έργων ή μελετών, ως πάντα αναφέρονται εις τους συναπτομένους μετά της παρούσης πίνακας*"²⁸².

²⁷⁷ Ο.π., σ. 2.

²⁷⁸ 9,15 δις δρχ. υπολογίζονταν οι πιστώσεις για την πρώτη κατηγορία έργων και μελετών, 1,5 δις δρχ. για τη δεύτερη και 3,85 δις δρχ. για την τρίτη. Τα αντίστοιχα ποσά των πληρωμών ήταν 8,2 δις δρχ. για τις πρώτες δύο κατηγορίες και 2,3 δις δρχ. για την τρίτη. Ο.π., σ. 3.

²⁷⁹ Ο.π., σ. 3-4. Η επιστολή συνοδεύεται από πίνακες με σχετικά στοιχεία ανά υπουργείο.

²⁸⁰ Αναπληρωτής Υπουργός Συντονισμού Ι. Ροδίνος-Ορλάνδος προς Κυβερνητικό Πολιτικό Συμβούλιο, "Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1969", Αθήνα 28/1/1969, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 77. Για το Κυβερνητικό Πολιτικό Συμβούλιο και τις αρμοδιότητές του βλ. άρθρο 4 του Ν.Δ. 1/68 και άρθρο 4 του Ν.Δ. 585/70.

²⁸¹ Αναφορά γίνεται στις υπ' αριθμό 29/29-11-1968 της Επιτροπής Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής και 1/3-1-1969 του Υπουργικού Συμβουλίου αποφάσεις. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 77, σ. 1.

²⁸² Υπ. Συντονισμού Ν. Μακαρέζος προς Υπουργικόν Συμβούλιον και Συμβούλιον Οικονομικής Πολιτικής, "Οριστική έγκρισις Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1969", Αθήνα 1/4/1969 (αρ. πρωτ. 19000/ΓΒ-3821), Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 95. Οι πίνακες στους οποίους γίνεται

Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι καταρχάς τα τρία βασικά στάδια της διαδικασίας κατάρτισης του ετήσιου ΠΔΕ. Τα υπουργεία στέλνουν τις προτάσεις τους, το υπουργείο Συντονισμού τις επεξεργάζεται ιεραρχώντας τις προτεραιότητες, ενώ κατόπιν συντάσσει το πρόγραμμα και παίρνει την τυπική έγκριση από τα αρμόδια κυβερνητικά όργανα για να κατανείμει τις πιστώσεις και τις προβλεπόμενες πληρωμές. Παρ' όλα αυτά, η τελική μορφή του ΠΔΕ (ύψος πληρωμών, συγκεκριμένα έργα και μελέτες κλπ.) υπόκειται σε μικρότερες ή μεγαλύτερες αναθεωρήσεις καθ' όλους τους επόμενους μήνες, μέχρι και το τέλος του έτους στο οποίο αναφερόταν. Μια σειρά πινάκων²⁸³ με ημερομηνία 31/7/69 περιγράφουν τη μέχρι εκείνη τη στιγμή διαδικασία υλοποίησης του ΠΔΕ '69, αναδεικνύοντας και τα προβλήματα όσον αφορά τις υπερβάσεις στους προϋπολογισμούς έργων οδοποιίας και εγχειοβελτιωτικών, τη χαμηλή απορροφητικότητα των πιστώσεων κ.α. – με τα τελευταία εξ αυτών (προβλήματα στην απορροφητικότητα) να επιτρέπουν την έγκριση νέων έργων και μελετών. Και σε αυτή την περίπτωση τα αρμόδια υπουργεία και λοιποί φορείς (περιφέρειες) στέλνουν τις προτάσεις τους για νέα έργα που θα υλοποιούνταν χρηματοδοτούμενα από τις αδιάθετες πιστώσεις.

5.3. Διοικητικές αλλαγές: ενδοϋπηρεσιακές και ενδοκαθεστωτικές προστριβές

Για λόγους που δεν μαρτυρούνται από τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές, ο Μακαρέζος προχώρησε το 1970 σε αναδιοργάνωση του υπουργείου Συντονισμού, επανασχεδιάζοντας το οργανόγραμμα και τους τομείς ευθύνης των διευθύνσεών του, αναδιανέμοντας παράλληλα και τις ευθύνες σύνταξης του προγραμματισμού για την ανάπτυξη και τις δημόσιες επενδύσεις. Με τον νέο σχεδιασμό ουσιαστικά αφαιρούνταν από το ΚΕΠΕ οι αρμοδιότητες που είχε στην κατάρτιση των ετήσιων και των πενταετών Προγραμμάτων, ώστε να *"συγκεντρώση τας δυνάμεις του εις τον μακροχρόνιον προγραμματισμόν"*²⁸⁴, με την 1^η Γενική Διεύθυνση Προγραμματισμού

λόγους περιλαμβάνουν αναλυτικά στοιχεία πιστώσεων και πληρωμών έργων και μελετών του ΠΔΕ 1969 ανά υπουργεία και τομείς. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 87-94.

²⁸³ Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 16/Β, έγγρ. 1, 10-25, 27-38.

²⁸⁴ Υπουργός Αναπληρωτής Υπουργού Συντονισμού, "Δελτίον Ενημερώσεως", 28/9/1970, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 270/Α, έγγρ. 109. Από το σύνολο των αποφάσεων που εκδόθηκαν σχετικά με την αναδιοργάνωση του υπουργείου Συντονισμού, ρητή αναφορά στο ρόλο του ΚΕΠΕ περιέχεται μόνο σε εκείνη που αφορά την 1^η Γενική Διεύθυνση Προγραμματισμού: "Προς άσκησην των αρμοδιοτήτων της

του υπουργείου να έχει πλέον, μεταξύ άλλων, την ευθύνη για *"την κατάρτιση και αναθεώρηση του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, των κλαδικών προγραμμάτων αναπτύξεως, ως και των προγραμμάτων περιφερειακής αναπτύξεως [...], την διαγραφή των γενικών πλαισίων και στόχων των πενταετών προγραμμάτων δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων, και την επισήμανση και ιεράρχηση των απαιτούμενων βασικών αναπτυξιακών έργων"*²⁸⁵. Από την άλλη, και σύμφωνα με το νέο οργανωτικό σχήμα, στις ευθύνες της 3^{ης} Γενικής Διεύθυνσης Εφαρμογής και Επενδύσεων εντάσσονταν η *"προώθηση, παρακολούθηση και συντονισμός της εφαρμογής"* προγραμμάτων αναπτύξεως και δημόσιων επενδύσεων, *"η επεξεργασία, κατάρτιση, αναθεώρηση, χρηματοδότηση και παρακολούθηση της προόδου εκτελέσεως των ετήσιων προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων"*²⁸⁶.

Παρά τις διακηρύξεις για συνεργασία μεταξύ των διευθύνσεων του υπουργείου και των φορέων που εμπλέκονταν στον προγραμματισμό και τον συντονισμό των αναπτυξιακών προγραμμάτων και των δημόσιων επενδύσεων²⁸⁷, το νέο οργανωτικό σχήμα του υπουργείου προκάλεσε μια σειρά αντιδράσεων. Σε υπόμνημά του προς τον Μακαρέζο, την ίδια περίοδο που δημοσιεύονται οι αποφάσεις για τις αλλαγές, ο γενικός επιστημονικός διευθυντής του ΚΕΠΕ, Ηλ. Μπαλόπουλος, κάνει λόγο για διάσπαση του προγραμματικού έργου μεταξύ 1^{ης} και 3^{ης} Γενικής Διεύθυνσης η οποία *"οδηγεί εις εν λογικώς ασυνεπές οργανωτικόν σχήμα και δεν έχει, εξ όσων γνωρίζω, προηγούμενον επί παγκοσμίου κλίμακος"*²⁸⁸ – για να συμπληρώσει πως (η διάσπαση του προγραμματικού

η Γενική Διεύθυνση Προγραμματισμού συνεργάζεται και συντονίζει την δράση της μετά των ετέρων Γενικών Διευθύνσεων και Υπηρεσιών του Υπουργείου Συντονισμού και των υπό τούτου εποπτευομένων Οργανισμών, ως επίσης και των λοιπών αρμοδίων Κρατικών Φορέων. Ειδικότερον, συνεργάζεται μετά του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) προς κατάρτιση των απαιτούμενων μελετών διά την επεξεργασίαν και σύνθεσιν των εν γένει υπ' αυτής καταρτιζομένων Προγραμμάτων. Ωσαύτως συνεργάζεται μετά του ΚΕΠΕ: διά την υπό τούτου εκπόνησιν προγραμμάτων μακροχρονίου προοπτικής, διά την μακροοικονομικήν επεξεργασίαν εναλλακτικών λύσεων όσον αφορά εις την στρατηγικήν της αναπτύξεως, ως και διά τον έλεγχον των Εθνικών Προγραμμάτων εξ απόψεως συνεπείας και εφικτότητας". Παράγραφος 3, ΔΤ. 30703/4741 της 18^{ης}/6/70 (Φ.Ε.Κ. Β' 432/70) "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Διεύθυνσεως Προγραμματισμού".

²⁸⁵ Παράγραφος 2, ΔΤ. 30703/4741. Ο.π.

²⁸⁶ Βλ. την απόφαση ΔΤ. 18065/2695 της 6^{ης}/4/70 (Φ.Ε.Κ. Β' 235/70) "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Διεύθυνσεως Εφαρμογής και Επενδύσεων".

²⁸⁷ Βλ. παράγραφο 5, ΔΤ. 18065/2695, ό.π., και παράγραφο 3, ΔΤ. 30703/4741, ό.π.

Για τις υπόλοιπες αποφάσεις που όριζαν το νέο σχήμα του υπουργείου βλ. καταρχάς το Ν.Δ. 432/70 "Περί αναδιοργανώσεως του Υπουργείου Συντονισμού", την ΔΤ. 25159/4011 απόφαση της 23^{ης}/5/70 "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Επιθεωρήσεως" (Φ.Ε.Κ. Β' 373/70) και την ΔΤ. 39896/6128 απόφαση της 30^{ης}/7/70 "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Διεύθυνσεως Οικονομικής Πολιτικής και Διεθνών Σχέσεων" (Φ.Ε.Κ. Β' 554/70).

²⁸⁸ Ολόκληρη η διατύπωση είχε ως εξής: "Η Ιη Γενική Διεύθυνση, ενώ θεωρητικώς τυγχάνει αρμοδία διά την κατάρτιση του 5ετούς Αναπτυξιακού Προγράμματος και του Ετήσιου Προγράμματος Δράσεως, στερείται ουσιαστικής αρμοδιότητος διά την κατάρτιση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, το οποίον αποτελεί το σπουδαιότερον στοιχείον της προγραμματικής εργασίας [...] Η εν λόγω διάσπασις

έργου) "απετέλεσε την κυριωτέραν πηγήν της κακοδαιμονίας του Υπουργείου και το μόνιμον αίτιον προστριβών μεταξύ των διαφόρων Υπηρεσιών αυτού. Ήδη με τας λαμβανομένας αποφάσεις το κακόν επιτείνεται". Το πρώτο που πρέπει να σημειωθεί είναι ο ασυνήθιστα οξύς τόνος της συγκεκριμένης επιστολής και η ευθεία αμφισβήτηση των αποφάσεων του Μακαρέζου ως κάτι πρωτοφανές όσον αφορά τα έγγραφα που έχουμε μέχρι στιγμής υπόψη μας – συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που αναδεικνύουν τα προβλήματα στο συντονισμό του έργου του υπουργείου και εφιστούν την προσοχή του υπουργού. Αυτή η εκπεφρασμένη δυσαρέσκεια μάλιστα δεν εξαντλείται σε ένα μόνο στέλεχος του ευρύτερου μηχανισμού του υπουργείου αλλά φαίνεται πως είχε λάβει ευρύτερες διαστάσεις. Ο Μπαλόπουλος επικαλείται τα ονόματα δύο ακόμα ανώτατων υπαλλήλων του υπουργείου: του Ι. Χιώτη (προϊστάμενος) – ο οποίος, όπως πληροφορούμαστε, είχε ήδη καταθέσει εναλλακτικές εισηγήσεις για το νέο οργανωτικό σχήμα –, και του Ι. Λαμπρούκου (γενικός διευθυντής), με τον τελευταίο, όπως αναφέρει ο Μπαλόπουλος, να συμερίζεται τις ανησυχίες που περιγράφονταν στο υπόμνημα. Ο ίδιος ο Λαμπρούκος άλλωστε, είχε ζητήσει μερικές βδομάδες νωρίτερα την εξαίρεσή του από την ευρεία σύσκεψη της 28^{ης}/3/70 κατά την οποία ο Μακαρέζος θα ανακοίνωνε τη νέα οργανωτική σύνθεση, για λόγους που, όπως αφήνεται να εννοηθεί, σχετίζονταν με την αντίθεσή του στις δρομολογούμενες αλλαγές²⁸⁹. Το δεύτερο που πρέπει να επισημανθεί είναι η αναφορά του Μπαλόπουλου στη διάσπαση του προγραμματικού έργου ως πηγή "κακοδαιμονίας" του υπουργείου καθ' όλη τη δεκαετία του '60 και αιτία προστριβών μεταξύ των υπηρεσιών του. Χωρίς να είμαστε σε θέση να μεταφράσουμε με ασφάλεια τη συγκεκριμένη πληροφορία, πρόκειται, αν μη τι άλλο, για μια ευθεία παραδοχή των

του προγραμματικού έργου οδηγεί εις εν λογικώς ασυνεπές οργανωτικόν σχήμα και δεν έχει, εξ όσων γνωρίζω, προηγούμενον επί παγκοσμίου κλίμακος. Διότι είναι οργανωτικώς απαράδεκτον η μία Γενική Διεύθυνσις να επεξεργάζεται και αξιολογή τους αναπτυξιακούς στόχους και η ετέρα τα απαραίτητα έργα διά την πραγματοποίησιν των στόχων τούτων. Είναι άξιον ιδιαιτέρας μνείας ότι ιστορικώς ο προγραμματισμός ήρχισεν ως διαδικασία αξιολογήσεως και ιεραρχήσεως συγκεκριμένων έργων επενδύσεων". Ηλ. Μπαλόπουλος προς υπ. Συντονισμού Ν. Μακαρέζο, "Βασικά Αδυναμίες του Υιοθετουμένου Σχήματος Οργανώσεως του Υπουργείου Συντονισμού", Αθήναι 25/6/1970, σ. 1. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 310/Α, έγγρ. 13-14.

²⁸⁹ "Ήλπιζα ότι θα είχαν την ευκαιρίαν μιας δευτέρας συζητήσεως μαζί σας διά το θέμα της οργανώσεως του Υπουργείου. Βλέπω ότι δεν θα έχω αυτήν την ευκαιρίαν αφού συγκαλείται σήμερον ευρύτερα σύσκεψις επί του θέματος τούτου [...]". Ι. Λαμπρούκος προς υπ. Συντονισμού, Ι. Μακαρέζο, 28/3/70. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 193/Α, έγγρ. 10.

Συμπληρωματικά σε όλα αυτά, διαφορετικές στρατηγικές και συγκρούσεις μέσα στο υπουργείο υπονοούνται και σε ορισμένες χειρόγραφες σημειώσεις του Μακαρέζου που δεν είναι ακόμα προσβάσιμες από το αρχείο του.

προβλημάτων στη λειτουργία του σημαντικότερου υπουργείου της μεταπολεμικής περιόδου, τουλάχιστον όσον αφορά στο προγραμματικό του έργο²⁹⁰.

Το νέο οργανόγραμμα καθιστούσε ακόμα πιο συγκεντρωτικό το σύστημα εγκρίσεων των προτάσεων για τα έργα που θα εντάσσονταν στον προγραμματισμό για τις Δημόσιες Επενδύσεις, με περαιτέρω αναβάθμιση τής ούτως ή άλλως δεσπόζουσας θέσης του υπουργείου Συντονισμού. "*Υπήρξεν αντίδρασις από πλευράς ενίων Νομαρχών και του Υπουργείου Εσωτερικών (Γεν. Επιθεωρητής Διοικήσεως κ. Βασιλειάδης) διά την ελαφράν τροποποίησιν της διαδικασίας εγκρίσεως των προτάσεων και λόγω του ηυξημένου ελέγχου του Υπουργείου Συντονισμού [...]. Προβλέπω περαιτέρω αντιδράσεις*"²⁹¹, σημειώνεται σε ένα ενημερωτικό σημείωμα προς τον υπουργό. Παρ' όλα αυτά, και από τις μαρτυρίες των στοιχείων που έχουμε στη διάθεσή μας, δεν προκύπτουν ριζικές αλλαγές στις διαδικασίες σύνταξης και τελικής διαμόρφωσης των ετήσιων ΠΔΕ. Την εποχή που δρομολογούνται οι αλλαγές στο υπουργείο, λάμβανε χώρα η διαδικασία σύνταξης του ΠΔΕ του '71. Μέσω εγκυκλίων τα υπουργεία κλήθηκαν να καταθέσουν τις προτάσεις τους για την κατάρτισή του, στο πλαίσιο πάντα των προβλεπόμενων για το έτος πληρωμών του 5ετούς ΠΔΕ (14.000,3 εκ. δρχ.). Το σύνολο των προτάσεών τους ξεπερνούσε το ποσό αυτό κατά 3.551,8 εκ. δρχ. ενώ υπολογίζονταν επιπλέον 1.509,8 εκ. δρχ. πρόσθετων υποχρεώσεων για έκτακτες δαπάνες που, αρχικά τουλάχιστον, προβλεπόταν να χρηματοδοτηθούν από τον τακτικό προϋπολογισμό²⁹². Με την πρώτη επεξεργασία των προτάσεων των υπουργείων για το ύψος της χρηματοδότησης και τα νέα έργα που θα εντάσσονταν στο ΠΔΕ του '71 να πραγματοποιείται από την 3^η Γενική Διεύθυνση πια, μια ενδοϋπηρεσιακή αναφορά των τελικών προτάσεων της Διεύθυνσης αποστέλλεται στον υπουργό για τελική έγκριση²⁹³. Η αναφορά είναι διαρθρωμένη ανά υπουργεία και προγράμματα που χρηματοδοτούνταν υπ' ευθύνη τους (π.χ. υπ. Δημοσίων Έργων: Λιμενικά, Οδοί-Γέφυρες, Εγγειοβελτιωτικά-Δημόσια Κτήρια, Ύδρευση-Αποχέτευση, Πολιτική Αεροπορία), με ορισμένες συνοπτικές εισηγήσεις για τα επιμέρους αιτήματα, το ύψος των πιστώσεων και τα νέα έργα που έπρεπε να εγκριθούν ή να απορριφθούν.

²⁹⁰ Με ορισμένα από αυτά τα ζητήματα σχετικά με το υπουργείο (μέχρι περίπου το 1967) και γενικότερα τη δημόσια διοίκηση καταπιάνεται ο Ν. Παπαμανώλης, *Η ιστορία του Υπουργείου Συντονισμού*, ό.π.

²⁹¹ Υπουργός Αναπληρωτής Υπουργού Συντονισμού, "Δελτίον Ενημερώσεως", 28/9/1970, ό.π.

²⁹² Υπουργείον Συντονισμού, III Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Μηνάς Πατσούρης, "Συνοπτική εικών προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1971", 16/8/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 62/Β, έγγρ. 51.

²⁹³ III Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επενδύσεων, "Μνημόνιον επί της Επεξεργασίας Προτάσεων Έργων Π.Δ.Ε. 1971", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 62/Β, έγγρ. 25.

Σε κάποιες περιπτώσεις διατυπώνονται επίσης ερωτήματα για την υποδοχή αιτημάτων: π.χ. όσον αφορά το υπουργείο Β. Ελλάδας και το Πρόγραμμα Παραμεθορίων Περιοχών: "*Εν όψει γενικής μειώσεως προεβλέφθη πίστωσης 85 εκ. αντί των αιτουμένων 118,5 [-] θα δοθούν αι αιτηθείσαι;*"²⁹⁴. Άξιες αναφοράς είναι και οι χειρόγραφες σημειώσεις του Μακαρέζου με τις οποίες εγκρίνει κάποια από τα έργα αντίθετα από την εισήγηση της αναφοράς, ενώ εκφράζει την απορία του ("*περί τίνος πρόκειται;*") για μια εγγραφή που αφορά την "*επιδότησιν επιτοκίου ΔΕΗ προϋπ. 553 εκ. [-] πίστ. 1971 49,9 εκ.*"²⁹⁵. Αντίστοιχες, τέλος, χειρόγραφες σημειώσεις εντοπίζονται και στους πίνακες που βρίσκονταν συνημμένοι στην αναφορά²⁹⁶. Το αποτέλεσμα της επεξεργασίας των προτάσεων από το υπουργείο Συντονισμού ήταν να εισηγηθεί ο υπουργός στο Κυβερνητικό Πολιτικό Συμβούλιο την έγκριση 15 δις δρχ. πιστώσεων και μέχρι 14 δις δρχ. πληρωμών για το ΠΔΕ του 1971, κάτι που έγινε. Ο περιορισμός στα ποσά που τελικά εγκρίθηκαν έγινε δυνατός μέσω μειώσεων στις πληρωμές για τα συνεχιζόμενα έργα και αναστολής έναρξης πολλών νέων²⁹⁷. Σε κάθε περίπτωση, ενάμισι μόνο μήνα μετά, λήφθηκε απόφαση για αύξηση των εγκριθέντων πιστώσεων στα 16 δις δρχ. και των πληρωμών στα 15 δις δρχ.²⁹⁸

Παρ' όλα αυτά, ούτε το συγκεκριμένο σχήμα συντονισμού και εποπτείας του αναπτυξιακού και δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού θα μακροημέρευε. Τον Αύγουστο του 1971, ο Παπαδόπουλος προχώρησε σε ριζικό ανασχηματισμό του

²⁹⁴ Βλ. επίσης το ερώτημα σχετικά με το Πρόγραμμα Σιδηροδρόμων του υπ. Συγκοινωνιών: "Δεδομένου ότι κατά το 1970 θα υπολειφθούν κατά πολύ του προγράμματός των θα δοθή πρόσθετος πίστωσης κατά το 1971;" Για τις σχετικές με το υπ. Συντονισμού ενέργειες και τα δύο σχετικά σχόλια διατυπώνονται με τη μορφή ερωτημάτων. Π.χ., αναφορικά με τα Περιφερειακά Προγράμματα: "Προεβλέφθησαν 1.600 εκ. Θα μεταβληθή το ποσόν και μέχρι ποίου ύψους; (συνεχιζόμενα έργα 1.313 εκ., νέα έργα 687 εκ. κατ' εκτίμησιν λόγω μη υποβολής προτάσεων ΥΠΑΒΕ)". Ο.π., σ. 6.

²⁹⁵ Οι συγκεκριμένες χειρόγραφες σημειώσεις αφορούν τον τομέα Βιομηχανίας-Ενέργειας-Βιοτεχνίας υπ' ευθύνης υπ. Βιομηχανίας. Ο.π., σ. 5α. Βλ. τέλος την ενδιαφέρουσα χειρόγραφη σημείωση για συνάντηση με τον Πατακό δίπλα από την εισήγηση για περιορισμό της πίστωσης ενός ορισμένου έργου που θα υλοποιούνταν με ευθύνη του υπ. Εσωτερικών. Ο.π., σ. 2.

²⁹⁶ Οι πίνακες έχουν κοινό γενικό τίτλο "Επεξεργασία Π.Δ.Ε. 1971". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 62/Β, έγγρ. 26-32.

Το ενδιαφέρον είναι πως καμία από αυτές τις αναφορές ή τους πίνακες που τίθενται υπόψη του Μακαρέζου για τελική γνώματευση – από το 1967 μέχρι και το 1970, δεν συνοδεύονται από κάποια εισήγηση, έκθεση ή μελέτη όσον αφορά τουλάχιστον τα νέα υπό έγκριση έργα, και δεν μαρτυρούν πως ο υπουργός έχει λάβει υπόψη του κάτι σχετικό. Σε κάθε περίπτωση, η πρόσβαση στα αρχεία των αρμόδιων διευθύνσεων του υπ. Συντονισμού θα μπορούσε ίσως να δώσει ασφαλείς απαντήσεις σχετικά με τα διαθέσιμα στοιχεία για τα υποψήφια προς ένταξη στα ΠΔΕ έργα και με ποιο ακριβώς τρόπο λαμβάνονταν οι τελικές αποφάσεις από τον υπουργό.

²⁹⁷ Υπουργείον Συντονισμού, ΙΙΙ Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Μηνιάς Πατσούρης, "Συνοπτική εικών προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1971", 16/8/71, ό.π.

²⁹⁸ Υπουργείον Εθν. Οικονομίας, Γεν. Δ/νσις Εφαρμ. & Επενδύσεων, Διεύθυνσις Δημοσίων Επενδύσεων, Δ. Ζαννής, "Πρόσδος εκτελέσεως Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1971", 19/10/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 86.

κυβερνητικού σχήματος, με κατάργηση αρκετών υπουργείων, ανάμεσά τους και εκείνο του Συντονισμού²⁹⁹. Το νέο κυβερνητικό σχήμα, σύμφωνα με τις δηλώσεις του ίδιου του Παπαδόπουλου, πριμοδοτούσε καταρχάς την αποκεντρωμένη περιφερειακή διοίκηση η οποία και θα ασκούσε "απάσας τα εκτελεστικά εξουσία"³⁰⁰. Στο πλαίσιο αυτών των εξαγγελιών δημιουργήθηκαν επτά περιφερειακές διοικήσεις με επικεφαλής ισάριθμους υφυπουργούς, προερχόμενους κατά κύριο λόγο από το χώρο των ενόπλων δυνάμεων και, σε κάθε περίπτωση, από το στενό και ευρύτερο περιβάλλον εμπιστοσύνης του Παπαδόπουλου³⁰¹. Εκτός από τους διορισμούς συγγενών και συνεργατών του σε κρίσιμες θέσεις του νέου κυβερνητικού σχήματος, ο Παπαδόπουλος διεύρυνε τους τομείς άμεσου ελέγχου από τον ίδιο, όντας πρόεδρος της κυβέρνησης και επικεφαλής των υπουργείων Κυβερνητικής Πολιτικής, Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας. Με αυτά τα δεδομένα, οι αναλύσεις των ξένων πρακτορείων ειδήσεων αλλά και, με περισσότερο προσεκτικό τρόπο, ορισμένων ελληνικών εφημερίδων, έκαναν ευθέως λόγο για περαιτέρω ισχυροποίηση του επικεφαλής του καθεστώτος³⁰².

²⁹⁹ Ν.Δ. 957/71 "Περί Υπουργικού Συμβουλίου" (Φ.Ε.Κ. Α' 166/71). Βλ. επίσης τις αλλαγές του Ν.Δ. 1047/71 "Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 957/71" (Φ.Ε.Κ. Α' 254/71) και του Ν.Δ. 1093/72 "Περί αντικαταστάσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 957/71" (Φ.Ε.Κ. Α' 5/72). Για την ενοποίηση των ανωτέρω διαταγμάτων, Β.Δ. 40/72 "Περί κωδικοποιήσεως εις ενιαίον κείμενον των ισχυουσών διατάξεων περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων" (Φ.Ε.Κ. Α' 13/72).

³⁰⁰ "Το Κέντρον θα παραμείνη ο σχεδιάζων, προγραμματίζων, συντονίζων, κατευθύνων, αντιγράφων την εξέλιξιν των προγραμμάτων και προγραμματίζων την επέκτασιν του εγκεφάλου [...]. Η σύνδεσις της περιφερειακής διοικήσεως με τον εγκέφαλον, θα πραγματοποιείται μέσω του υπουργείου Εσωτερικών, όπερ θα διατηρήση την ευθύνην της σχεδιάσεως της περιφερειακής αναπτύξεως, προκειμένου επί τέλους να επιτύχωμεν μέσω του περιφερειακού προγραμματισμού και της περιφερειακής αναπτύξεως και την ορθήν κατανομήν του εθνικού εισοδήματος αλλά και την ορθήν κατανομήν της κυβερνητικής προσπαθείας υπέρ όλων των πολιτών της χώρας. Με την σύνδεσιν με την κυβέρνησιν διά της σχεδιάσεως των ευρύτερων προγραμμάτων εντός των προγραμμάτων προοπτικής και των μακροχρονίων, θα επιδιώξωμεν να έχωμεν σταθεράν και συντονισμένην προσπάθειαν προς τακτούς και πραγματοποιησίμους αντικειμενικούς σκοπούς". Από τις δηλώσεις του Παπαδόπουλου στη Δ.Ε.Θ. ελάχιστες ημέρες μετά την ορκωμοσία του νέου κυβερνητικού σχήματος. εφ. *Τα Νέα*, 30/8/1971, σ. 1 και 12.

Για τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες που μεταβιβάστηκαν τελικά από τα υπουργεία στους Υφυπουργούς-Περιφερειακούς Διοικητές στο πλαίσιο της διακηρυσσόμενης "Διοικητικής Αποκέντρωσης" βλ. τα Β.Δ. 189-200/72 (Φ.Ε.Κ. Α' 41/72).

³⁰¹ Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Αττικής και Νήσων: Κων. Παπαδόπουλος (αδερφός του Γ. Παπαδόπουλου και τέως γ.γ. του υπ. Προεδρίας της Κυβερνήσεως), Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας: Νικ. Γκαντώνας (τέως γ.γ. του υπ. Β. Ελλάδος), Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Πελοποννήσου και Δυτικής Στερεάς Ελλάδος: Κων. Καρύδας (τέως γ.γ. του υπ. Δημοσίων Έργων), Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Θεσσαλίας: Ι. Λαδάς (τέως γ.γ. του υπ. Εσωτερικών), Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Κρήτης: Γ. Γεωργιάδης (τέως υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ και κυβερνητικός εκπρόσωπος), Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Ηπείρου: Διομ. Αγγελόπουλος (τέως υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ), Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης: Κων. Μπράβος (τέως νομάρχης Μαγνησίας).

³⁰² Βλ. ενδεικτικά τα ρεπορτάζ των εφ. *Το Βήμα* και *Τα Νέα* της 27^{ης}/8/1971.

Όσον αφορά στην οργάνωση των πεδίων του άμεσου ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας, ο Α΄ αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Στ. Παττακός, ορίστηκε μεταξύ άλλων υπεύθυνος για την *"εφαρμογήν των προγραμμάτων περιφερειακής αναπτύξεως και των απαιτούμενων προς τούτο συντονισμών της δράσεως των επιφορτισμένων με την εκτέλεσιν φορέων"*, ενώ ο Β΄ αντιπρόεδρος και μέχρι πρότινος υπουργός Συντονισμού, Ν. Μακαρέζος, θα ασκούσε εποπτεία στους τομείς σχεδίασης και προγραμματισμού του συνόλου του κυβερνητικού έργου σύμφωνα με την παρακάτω διατύπωση: *"Συντονίζει, συμφώνως προς τας γενικάς οδηγίας ημών, την σχεδίασιν και τον προγραμματισμόν της δράσεως των επί μέρους φορέων επί ετησίας, μεσοπροθέσμου και μακροπροθέσμου βάσεως"*, ενημερώνεται για την πρόοδο της εφαρμογής και προτείνει πιθανές αναθεωρήσεις, επισημαίνει τις όποιες δυσχέρειες στην εκτέλεση και *"ενημερώνει τον προβαδίζοντα Αντιπρόεδρον της Κυβερνήσεως προς παρέμβασιν"*³⁰³. Στο νέο κυβερνητικό σχήμα, το σύνολο των ουσιαστικών αρμοδιοτήτων χάραξης και ελέγχου του αναπτυξιακού και δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού πέρασαν στο πρώτο τη τάξει υπουργείο Κυβερνητικής Πολιτικής, επικεφαλής του οποίου ήταν ο Γ. Παπαδόπουλος. Στο συγκεκριμένο υπουργείο συγχωνεύονταν και μια σειρά επιτελικών υπηρεσιών από τα καταργούμενα υπουργεία Προεδρίας και Συντονισμού, επιφορτισμένων με τη σχεδίαση, τον προγραμματισμό και τον συντονισμό της κυβερνητικής πολιτικής: μεταξύ άλλων, η Γενική Διεύθυνση Κυβερνητικής Πολιτικής όσον αφορά το πρώτο, η Γενική Διεύθυνση Προγραμματισμού και οι Διευθύνσεις Αξιολογήσεως Έργων Αναπτύξεως, Δημοσίων Επενδύσεων και Αναπτύξεως Φορέων Εφαρμογής από την καταργούμενη Γενική Διεύθυνση Εφαρμογής και Επενδύσεων αναφορικά με το δεύτερο. Αντίστοιχα, υπό την εποπτεία του εν λόγω υπουργείου περνούσε και το ΚΕΠΕ. Ενδιαφέρον έχει επίσης το γεγονός πως οι δύο θέσεις υφυπουργών που προβλέπονταν για το υπουργείο Κυβερνητικής Πολιτικής καλύφθηκαν από τον στενό συνεργάτη του Παπαδόπουλου και πρώην υφυπουργό παρά των πρωθυπουργό, Κων. Μιχαλόπουλο, και τον Ηλ. Μπαλόπουλο, πρώην διευθυντή του ΚΕΠΕ και, όπως είδαμε πιο πάνω, συντάκτη του υπομνήματος προς τον Μακαρέζο με αφορμή την αναδιάρθρωση του υπουργείου Συντονισμού ένα περίπου χρόνο πριν την κατάργησή του³⁰⁴.

³⁰³ Βλ. την πρωθυπουργική απόφαση με αρ. 8440 "Περί καθορισμού αρμοδιοτήτων των Αντιπροέδρων της Κυβερνήσεως" (Φ.Ε.Κ. Β΄ 712/71).

³⁰⁴ Ο Κων. Μιχαλόπουλος αναλάμβανε υφυπουργός με αρμοδιότητες τα θέματα δημοσίας διοίκησης και ο Ηλ. Μπαλόπουλος υφυπουργός σχεδίασης και προγραμματισμού της κυβερνητικής πολιτικής.

Η ουσιαστική αποψίλωση των αρμοδιοτήτων που είχε όλα τα προηγούμενα χρόνια ο Μακαρέζος στον συντονισμό του αναπτυξιακού και του δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού δεν μπορεί να εξαντλεί την ερμηνεία της μόνο στη βάση των διαφορών ανάμεσα σε δύο ισχυρούς άντρες του καθεστώτος³⁰⁵. Ακόμα και αν λάβουμε υπόψη μας τις προστριβές μέσα στο υπουργείο Συντονισμού που εκφράστηκαν με αφορμή την αναδιοργάνωσή του στα μέσα του 1970, τη δυσαρέσκεια που φαίνεται πως έλαβε διαστάσεις και την πιθανή ενεργοποίηση στρατηγικών συμμαχιών ανάμεσα σε ανώτατα υπαλληλικά στελέχη από τη μία μεριά και μελών της δικτατορικής τριανδρίας από την άλλη, ο ριζικός επανασχεδιασμός του κυβερνητικού σχήματος δεν εξηγείται ικανοποιητικά. Εν μέρει αντίστροφα, οι επιδιώξεις του Παπαδόπουλου για τη μετεξέλιξη του καθεστώτος και το ρόλο που θα κατοχύρωνε για τον εαυτό του στη διάδοχη κατάσταση, μπορούν να ερμηνεύουν την περαιτέρω ισχυροποίησή του στο υιοθετηθέν κυβερνητικό σχήμα αλλά δεν εξηγούν σε καμία περίπτωση την εκ βάθρων αναδιοργάνωση του συστήματος αναπτυξιακού σχεδιασμού και δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού και ελέγχου.

Σαν υπόθεση εργασίας μπορούμε να συμπεριλάβουμε στην εικόνα την πιθανή διαμορφωμένη πεποίθηση στην ηγεσία του καθεστώτος για ακαταλληλότητα του ισχύοντος συστήματος όσον αφορά τη σχεδίαση, τον συντονισμό και την υλοποίηση της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας, με ένα συνεχώς διευρυνόμενο σε αξία Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων να αναδεικνύει τα προβλήματα και τα όρια της κληρονομηθείσας αρχιτεκτονικής του. Αυτό εξάλλου είναι κάτι που θα μπορούσε να εξηγεί και την αναδιοργάνωση του υπουργείου που εφάρμοσε ο Μακαρέζος το πρώτο εξάμηνο του 1970 για την οποία δεν έχουμε κάποια γραπτή ερμηνευτική αναφορά. Η ίδια η αναδιοργάνωση του υπουργείου υπαινίσσεται αδυναμίες στον μηχανισμό προγραμματισμού, συντονισμού και ελέγχου της αναπτυξιακής και δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας· σε τελική ανάλυση υποδηλώνει προβληματισμό όσον αφορά το μηχανισμό ένταξης και υλοποίησης των έργων αναφορικά με την κρατική επενδυτική δραστηριότητα. Η συγκεκριμένη υπόθεση ενισχύεται περαιτέρω αν ληφθούν υπόψη τα πολλά προβλήματα που περιγράφουν τα ενδοϋπηρεσιακά έγγραφα όσον αφορά την εφαρμογή του Προγράμματος – κάτι που θα μας απασχολήσει σε επόμενο κεφάλαιο. Υπό αυτή τη συλλογιστική και πέρα από τις προσωπικές πολιτικές

³⁰⁵ Πλείστα χειρόγραφα σημειώματα στο αρχείο Ν. Μακαρέζου απηχούν τις σκέψεις του πρώην υπ. Συντονισμού για το πρόσωπο του Παπαδόπουλου.

στρατηγικές και τις ισορροπίες που διαμορφώνονταν στο εσωτερικό του καθεστώτος, ο ριζικός ανασχηματισμός του κυβερνητικού σχήματος από τον Παπαδόπουλο το 1971, εξεταζόμενος υπό το πρίσμα των ενδιαφερόντων της παρούσας εργασίας, φαίνεται πως επιβεβαιώνει, μεταξύ άλλων, την αρνητική αξιολόγηση του όλου συστήματος προγραμματισμού και ελέγχου της αναπτυξιακής και της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας³⁰⁶.

Σε κάθε περίπτωση, το υιοθετηθέν κυβερνητικό σχήμα προκάλεσε πλείστα ερωτήματα σε ότι αφορούσε τους τομείς ευθύνης των υπουργείων Κυβερνητικής Πολιτικής, Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών, καθώς και σχετικά με τις αρμοδιότητες για την περιφερειακή ανάπτυξη. Γενικότερα, αποφασίζεται εξαρχής πως στην κορυφή κάθε προωθούμενης κυβερνητικής πολιτικής θα βρίσκεται πλέον το ετήσιο Πρόγραμμα Κυβερνητικής Δράσης, το οποίο με τη σειρά του συντασσόταν βάσει ρητών οδηγιών του Παπαδόπουλου³⁰⁷. Ο Τακτικός Προϋπολογισμός του Κράτους και ο προγραμματισμός για τις Δημόσιες Επενδύσεις όφειλαν να εναρμονίζονται πλήρως με το Πρόγραμμα Κυβερνητικής Δράσης, με τον υφυπουργό Κυβερνητικής Πολιτικής, Ηλ. Μπαλόπουλο, να ορίζεται σε εκείνη τη χρονική

³⁰⁶ Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνει μια έκθεση με ημερομηνία 8/12/69 που υπογράφεται από τον γενικό γραμματέα εκείνη την εποχή του υπουργείου Συντονισμού Γ. Λυμπερίδη. Στην έκθεση αυτή που αφορά στο Πρόγραμμα Δράσης και τις αρμοδιότητες της 2^{ης} Γενικής Διεύθυνσης, εκφράζονται προβληματισμοί για την "επανεμφάνισιν των «υπό λανθάνουσιν κατάστασιν» επιβιουσών παλαιών και ανορθοδόξων συνηθειών προγραμματισμού πολλών φορέων του προγράμματος", προς την κατεύθυνση της "οριστικής και πλήρους απαλλαγής του Προγράμματος από βάρη και επιπτώσεις του παρελθόντος, διά της αποκλειστικής χρηματοδότησεως, από το 1971 και εφεξής, των πληρούντων τας προϋποθέσεις οικονομικής ευσταθείας και προτεραιότητος έργων, μελετών και προγραμμάτων, των αμέσως συνδεδεμένων με το 5/ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων". Στην ίδια έκθεση γίνεται επίσης λόγος, μεταξύ άλλων, στην ανάγκη "εφαρμογής του νέου οργανισμού του Υπουργείου Συντονισμού", στη σύνταξη χρονοδιαγράμματος και εσωτερικού προγραμματισμού εκτέλεσης των μεγάλων έργων "εθνικής κλίμακος" αλλά και, ως προς τα περιφερειακά προγράμματα δημοσίων έργων, στην "αποκέντρωσιν, οργάνωσιν, καθορισμόν διαδικασίας προγραμματισμού και παρακολούθησιν εφαρμογής του Περιφερειακού Προγράμματος". Υπουργείον Συντονισμού, Γενικός Διευθυντής Πης Γενικής Διεύθυνσης, Γ Λυμπερίδης, "Πρόγραμμα Δράσεως 1970", 8/12/69, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 91.

Αναφορικά με τα περιφερειακά προγράμματα, τον Ιούνιο του 1971 είναι πλέον κυρίαρχη η άποψη για επανασχεδιασμό του όλου μηχανισμού. Σε μια σύσκεψη που έλαβε χώρα υπό τον Στ. Παττακό, "εκρίθη ως απαραίτητος η πλήρης αναθεώρησις των διαδικασιών [...] προγραμματισμού και χρηματοδότησης έργων, τόσοσιν εις το Νομαρχιακόν επίπεδον όσον και εις το Διανομαρχιακόν τοιούτον. [...] Άπαντες συνεφώνησαν ότι οι Περιφερειακά Διοικήσεις, πρέπει να έχουν την αρμοσιότητα υποβολής προτάσεων προγραμματισμού αναπτυξιακών έργων, αι δε Κεντρικά Υπηρεσία να εξετάζουν ταύτας και να προέρχωνται εις την έγκαιρον έγκρισιν των προγραμμάτων και διάθεσιν των πιστώσεων κατά το πρόγραμμα". Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως και Υπουργός Εσωτερικών Στ. Παττακός προς την Α.Ε. τον Κον Πρωθυπουργόν, "Οργάνωσις περιφερειακών Διοικήσεων", Εν Αθήναις τη 23 Ιουνίου 1971, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 270/Α, έγγρ. 153.

³⁰⁷ Για ένα παράδειγμα οδηγιών του Παπαδόπουλου βλ. και εκείνες που συντάχθηκαν ένα περίπου χρόνο μετά και αφορούσαν το 1973. Γεώργιος Παπαδόπουλος, Υπουργείον Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, "Γενικά Οδηγία Σχεδιάσεως έτους 1973", 5/10/72, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 272/Α, έγγρ. 4.

συγκυρία υπεύθυνος για τις όποιες διευκρινίσεις θα εξασφάλιζαν την ομαλή διάδοχη κατάσταση³⁰⁸. Ως προς τα υπόλοιπα, σε μια σειρά συσκέψεων κατά τη διάρκεια του Σεπτεμβρίου του 1971 – οι οποίες σχετιζόνταν με την κατάρτιση του ετήσιου Προγράμματος Κυβερνητικής Δράσης, του Τακτικού Προϋπολογισμού και του Προϋπολογισμού Δημοσίων Επενδύσεων –, έγινε προσπάθεια να αποσαφηνιστούν τα επιμέρους ζητήματα των αρμοδιοτήτων, με χαρακτηριστικές της σύγχυσης των ημερών την προώθηση της "*εσωτερικής ατύπου ρυθμίσεως*" σχετικά με την ακριβή δομή του υπουργείου Κυβερνητικής Πολιτικής και τις "*προσωρινές*" οδηγίες για τον συντονισμό της οικονομικής πολιτικής³⁰⁹. Σε αυτές τις πρώτες συσκέψεις, το υπουργείο Κυβερνητικής Πολιτικής καθίσταται εξ αρχής υπεύθυνο για τη χάραξη και τον έλεγχο της υλοποίησης των κυβερνητικών πολιτικών (και της οικονομικής) τις οποίες όφειλαν να εξειδικεύσουν και να εφαρμόσουν τα υπουργεία. Το ίδιο υπουργείο είχε την ευθύνη

³⁰⁸ Ο κομβικός ρόλος που είχε αναλάβει στο διάδοχο κυβερνητικό σχήμα ο υφυπουργός Κυβερνητικής Πολιτικής, Ηλ. Μπαλόπουλος, αναφορικά με τον σχεδιασμό των κυβερνητικών πολιτικών, επιβεβαιώνεται από ένα πλήθος εισηγήσεων και εκθέσεων που έφεραν την υπογραφή του. Χαρακτηριστική η εισήγησή του προς τον Παπαδόπουλο για τις πολιτικές που θα έπρεπε να περιγράφει το Πρόγραμμα Κυβερνητικής Δράσης για το 1972. Ενδεικτικά, ορισμένες από τις προτάσεις του Μπαλόπουλου αφορούσαν την προώθηση πολιτικών που θα είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του ΑΕΠ "πéριξ του 8,5% το 1972", ώστε αφενός να επιτευχθούν οι στόχοι του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης (κάτι που υπό τις ακολουθούμενες πολιτικές δεν ήταν δυνατό) και αφετέρου να αντληθεί "πολιτικόν όφελος [...]" με το να εμφανισθή η Ελλάς εις τας διεθνείς στατιστικές ως πραγματοποιήσασα, υπό την καθοδήγησιν της Επαναστάσεως, μέσον ετήσιον ρυθμόν ανόδου άνω του 7%, υπό τας γνωστάς συνθήκας νομισματικής σταθερότητας, εις εποχήν μάλιστα καθ' ην αι οικονομία ολοκλήρου του Δυτικού Κόσμου διέρχονται περίοδον κάμψεως της Οικονομικής δραστηριότητος συνοδευομένης υπό εντόνων πληθωριστικών φαινομένων". Οι πολιτικές που προτείνονται σε αυτή την κατεύθυνση είχαν στον πυρήνα της λογικής τους την ενίσχυση της ενεργού ζήτησης και της αγοραστικής δύναμης, ενώ, επιπρόσθετα, συγκεκριμένες αναφορές γίνονται στην ανάγκη αύξησης του ιδιωτικού δανεισμού για έργα τουριστικής ανωδομής (ξενοδοχεία κλπ.), διεύρυνσης των προγραμματιζόμενων πιστώσεων του ΠΔΕ με έμφαση στις τουριστικές υποδομές και ενίσχυση των τομέων που εμφάνιζαν καθυστερήσεις (Υγεία, Εκπαίδευση, Ύδρευση-Αποχέτευση κλπ), μείωσης των άμεσων φόρων κλπ. Υφυπουργός Κυβερνητικής Πολιτικής προς Α.Ε. κ. Πρωθυπουργόν, "Εισηγήσεις επί της βραχυχρονίου Κυβερνητικής Πολιτικής, εν τω πλαισίω του Προγράμματος Κυβερνητικής Δράσεως 1972", 20/9/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 38. Οι ίδιες προτάσεις, εν μέρει μάλιστα περαιτέρω εξειδικευμένες, επαναλαμβάνονται μερικές εβδομάδες μετά. Υφυπουργός Κυβερνητικής Πολιτικής προς Α.Ε. Νικόλαον Μακαρέζον, Αντιπρόεδρον της Κυβερνήσεως, "Εισηγήσεις διά την Τελικήν Διαμόρφωσιν του Προγράμματος Κυβερνητικής Δράσεως 1972", 1/11/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 20. Από τα πρακτικά της σύσκεψης υπό τον Παπαδόπουλο με θέμα το "Πρόγραμμα ετησίας δράσεως έτους 1972", 11/11/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 269/Α, έγγρ. 2, δεν φαίνεται να εκφράζονται αντιρρήσεις εκ μέρους του υπολοίπου υπουργικού συμβουλίου για τις εν λόγω κατευθύνσεις, παρά το γεγονός πως τέθηκαν ως ζητήματα οι πιθανές επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης και ο έλεγχος του ισοζυγίου πληρωμών. Όπως επιβεβαιώνεται από το Πρόγραμμα Κυβερνητικής Δράσεως 1972, οι συγκεκριμένες εισηγήσεις υιοθετήθηκαν προγραμματικά στο ακέραιο. Βλ. και Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής, "Περίληπτικόν Σχέδιον Προγράμματος Ετήσιας Δράσεως 1972", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 59.

³⁰⁹ Βλ. "Πρακτικά Συσκέψεως της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1971 υπό την Προεδρίαν του κ. Υπουργού Βοηθού Πρωθυπουργού κ. Ι. Αγαθαγγέλου", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 3/Β, έγγρ. 14, σ. 1. Για το χρονοδιάγραμμα και το περιεχόμενο των συσκέψεων βλ. Στ. Σκανδάλης, Γενικός γραμματεύς, Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής, "Προγραμματισμός Συνεργασιών – Ενεργειών", 8/9/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 52.

για τον Προγραμματισμό των Δημόσιων Επενδύσεων³¹⁰ ενώ αντίθετα, οι αρμοδιότητες ελέγχου των έργων που θα υλοποιούνταν μοιράζονταν μεταξύ των Περιφερειακών Διοικητών και του υπουργείου Εσωτερικών όσον αφορά τα περιφερειακά έργα, και των κατ' ιδίαν υπεύθυνων υπουργείων αναφορικά με εκείνα της "εθνικής κλίμακας" (βλ. παρακάτω). Τέλος, το υπουργείο Οικονομικών οριζόταν υπεύθυνο για την ταμειακή διαχείριση των Προγραμμάτων και τις αποπληρωμές.

Η νέα αρχιτεκτονική δοκιμάστηκε άμεσα από τις ανάγκες σύνταξης του ΠΔΕ του 1972. Οι προτάσεις του κάθε υπουργείου θα συντάσσονταν από ολιγομελείς ομάδες ειδικών που προέρχονταν από τα υπουργεία Κυβερνητικής Πολιτικής, Εθν. Οικονομίας και στελέχη του σχετικού υπουργείου³¹¹, ενώ λίγες βδομάδες μετά – και στην υπηρεσία των ίδιων σχεδιασμών για αναδιοργάνωση του τρόπου με τον οποίο θα καταρτίζονταν τα ΠΔΕ –, προβλέφθηκε η δημιουργία ειδικών υπηρεσιών προγραμματισμού και μελετών σε κάθε υπουργείο, κάτι που αποτελούσε ρητή εξαγγελία και του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972³¹². Σύμφωνα με τις λεπτομερείς οδηγίες που δόθηκαν για την κατάρτιση του νέου ΠΔΕ – διαδικασία που, όπως σημειώνεται, θα δοκιμαζόταν ώστε να *"προσαρμοσθή εις τα εξαχθησόμενα συμπεράσματα προκειμένου από του έτους 1972-1973 να λάβη την*

³¹⁰ Το πρόβλημα που προέκυπτε από την σε πρώτη φάση υπαγωγή της Γενικής Διεύθυνσης Εφαρμογής και Επενδύσεων του κατηγορημένου υπ. Συντονισμού στο υπ. Εθνικής Οικονομίας (βλ. άρθρο 37 του Ν.Δ. 957/71), αντιμετωπίστηκε αρχικά μέσω της εντολής του Παπαδόπουλου για μεταφορά των απαραίτητων στοιχείων από την εν λόγω Γενική Διεύθυνση στο υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής. Βλ. "Ανάλυσις Συζητηθησόμενου θέματος" της σύσκεψης της 15^{ης}/9/71 του υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής υπό την προεδρία του πρωθυπουργού, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 3/Β, έγγρ. 5-6. Αργότερα, με το άρθρο 6 του Ν.Δ. 1093/72 της 13^{ης}/1/72, οι περισσότερες από τις διευθύνσεις της Γενικής Διεύθυνσης Εφαρμογής και Επενδύσεων μεταφέρθηκαν τελικά στο υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής.

³¹¹ Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής, "Οδηγία Σχεδιασμού Κυβερνητικής Δράσεως", 13/9/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 57.

³¹² Για την αναφορά του 5ετούς, βλ. Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972, ό.π., σ. 152. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων των υπηρεσιών αυτών βρίσκονταν "η εν συνεργασία μετά των κατά περίπτωση αρμοδίων Υπηρεσιών του Υπουργείου Κυβερνητικής Πολιτικής κατάρτισις σχεδίων μακροχρονίου προοπτικής, πενταετών και ετησίων προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως, προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων, λεπτομερών προγραμμάτων αναπτύξεως κατ' ιδίαν τομέων, ως και ετησίων τοιούτων κυβερνητικής δράσεως των κατ' ιδίαν Υπουργείων επί εθνικού επιπέδου. Επίσης η κατάρτισις σχεδίων των ως άνω προγραμμάτων επί περιφερειακού επιπέδου, εν συνεργασία μετά των Υπουργείων Κυβερνητικής Πολιτικής και Εσωτερικών", αλλά και "η εισήγησις διά την κατάρτισιν, τας προδιαγραφάς και αξιολόγησιν των αναγκαίων μελετών έργων [...]". Άρθρο 2, Ν.Δ. 1045/71 "Περί συστάσεως Υπηρεσιών Προγραμματισμού και Μελετών παρά τοις Υπουργείοις" (Φ.Ε.Κ. Α' 254/71). Αντίστοιχη αναφορά για σύσταση γραφείων "μελετών και προγράμματος υπαγόμενα απ' ευθείας εις τον Υπουργόν [Συντονισμού]" υπήρχε και στο Ν. 4355/64 "Περί αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Συντονισμού" (βλ. παράγραφο 10 του άρθρου 1), η οποία θα ενεργοποιούνταν, σύμφωνα με τις ίδιες διατάξεις, "διά Β. Διατάγματος εκδιδόμενου προτάσει των Υπουργών Συντονισμού και Οικονομικών και του αρμοδίου κατά περίπτωση Υπουργού". Κατά τα φαινόμενα η συγκεκριμένη διάταξη του Ν. 4355/64 παρέμεινε ανενεργή πριν καταργηθεί με το άρθρο 8 του Ν.Δ. 1045/71.

οριστική της μορφή"³¹³ –, ο προσανατολισμός προς τον διακηρυγμένο στόχο της αποκέντρωσης υπαγόρευε ριζικές διαφοροποιήσεις σε ότι αφορούσε τη σύνταξη του Προγράμματος, με τις περιφερειακές διοικήσεις να έχουν κομβικό ρόλο στο σύνολο των διαδικασιών³¹⁴.

Πιο συγκεκριμένα, τα έργα του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων διακρίνονταν καταρχάς σε εθνικής κλίμακας και περιφερειακά. Για τα έργα εθνικής κλίμακας, με μέριμνα των Περιφερειακών Διοικήτων – οι οποίοι θα έπρεπε ήδη να έχουν συνεργαστεί με τους κατά τόπους Νομάρχες και τις αρμόδιες υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης – θα κατατίθεντο μέχρι την 10^η Οκτωβρίου τεκμηριωμένες προτάσεις στο υπουργείο Εσωτερικών, με ταυτόχρονη κοινοποίησή τους σε εκείνο της Κυβερνητικής Πολιτικής. Το υπουργείο Εσωτερικών ήταν υπεύθυνο για μια πρώτη επεξεργασία των προτάσεων, με την υποχρέωση μέσα σε 10 ημέρες να διαβιβάσει τις εισηγήσεις του στο υπουργείο Κυβερνητικής Πολιτικής. Στο τελικό στάδιο, το ίδιο υπουργείο όφειλε να επεξεργαστεί το σύνολο των προτάσεων και να καταρτίσει το Πρόγραμμα Έργων Εθνικής Κλίμακας μέχρι τη 10^η Νοεμβρίου του 1971.

Μια παρόμοια σε κλιμάκωση διαδικασία η οποία ξεκινούσε σε επίπεδο νομαρχίας θεσπιζόταν και για τα περιφερειακά έργα. Για την επιλογή των έργων που θα εντάσσονταν στον προγραμματισμό για την περιφερειακή ανάπτυξη, οι γενικές οδηγίες ακολουθούσαν μια κατεύθυνση από το κέντρο προς τις κατά τόπους

³¹³ Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής, Γενικός Γραμματέας, "Προσωρινή Διαδικασία Καταρτίσεως Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 3/Β, έγγρ. 16, σ. 1.

³¹⁴ Η αναδιοργάνωση των περιφερειακών διοικήσεων αποτέλεσε αντικείμενο συσκέψεων πριν τον ανασχηματισμό του Αυγούστου του 1971. Σε υπηρεσιακή αναφορά του αντιπροέδρου της στρατιωτικής κυβέρνησης και υπ. Εσωτερικών, Στ. Παττακού προς τον Παπαδόπουλο, πληροφορούμαστε για τα τελικά συμπεράσματα συσκέψεων υπό την προεδρία του, στην οποία μετείχαν οι υπουργοί Συντονισμού, Ν. Μακαρέζος ("συμμετασχόν μόνον κατά την δευτέραν σύσκεψιν"), αναπληρωτής Προεδρίας της Κυβέρνησης, Ι. Αγαθαγγέλου, άνευ Χαρτοφυλακίου, Ν. Εφέσιος, καθώς και λοιποί υπηρεσιακοί παράγοντες των υπουργείων Εσωτερικών, Προεδρίας της Κυβέρνησης και Συντονισμού. Στη σύσκεψη διαπιστώθηκαν προβλήματα στη λειτουργία των νομαρχιών, κρίθηκε αναγκαία η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων των Περιφερειακών Διοικήσεων (σε αναπτυξιακές, συντονιστικές και εποπτικές κατευθύνσεις) και αποφασίστηκε η σύσταση Ομάδας Εργασίας για να εξετάσει τα περαιτέρω και να εισηγηθεί αναλόγως μέχρι την 30^η Ιουλίου του ίδιου έτους. Αντιπρόεδρος Κυβερνήσεως και υπ. Εσωτερικών, Στ. Παττακός προς Α.Ε. κ. Πρωθυπουργόν, "Οργάνωσις Περιφερειακών Διοικήσεων", 23/6/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 270/Α, έγγρ. 153. Από τις υπηρεσιακές αναφορές του συμμετέχοντα εκ μέρους του υπ. Συντονισμού στην Ομάδα Εργασίας, Γενικού Επιθεωρητή Εφαρμογής και Συντονισμού, Γ. Λυμπερίδη, πληροφορούμαστε για τις θέσεις που υποστήριξε στις συζητήσεις οι οποίες, όσον αφορά τη γενικότερη αξιολόγηση των ζητημάτων περί νομαρχιών και περιφερειακής διοίκησης ταυτίζονται εν πολλοίς με τα συμπεράσματα των συσκέψεων που είχαν προηγηθεί, ενώ, αναφορικά με τις αρμοδιότητες και τις διαδικασίες κατάρτισης, έγκρισης και παρακολούθησης των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, προκρίνεται μια τελική σύνθεση σε ανώτατο επιτελικό επίπεδο που θα συνδυάζει τα πλεονεκτήματα της αποκεντρωμένης διοίκησης με εκείνα των κεντρικών υπηρεσιών. Υπουργείον Συντονισμού, Γενικός Επιθεωρητής Εφαρμογής και Συντονισμού, Γ. Λυμπερίδης προς Υπουργόν Συντονισμού, "Οργάνωσις Περιφερειακής Διοικήσεως. Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων", 24/7/1971, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 271/Α, έγγρ. 235-237.

περιφέρειες και νομούς ενώ η κατάρτιση των Προγραμμάτων την ακριβώς αντίστροφη. Ως εκ τούτου το υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής ενημέρωνε το υπ. Εσωτερικών για τις "γενικές οδηγίες σχεδίασεως" (πλαίσια, μεγέθη, ποσά και προτεραιότητες), το υπ. Εσωτερικών διαβίβαζε στους Περιφερειακούς Διοικητές και στους Νομάρχες "ειδικωτέρας οδηγίας" ενώ οι Περιφερειακοί Διοικητές συγκεκριμενοποιούσαν τις υποδείξεις. Για τη σύνταξη των περιφερειακών Προγραμμάτων ο κάθε νομάρχης όφειλε να συγκεντρώσει τα απαραίτητα στοιχεία και να τα διαβιβάσει στην Περιφερειακή Διοίκηση, στις τάξεις της οποίας και διαμέσου των ΥΣΑΠ θα γινόταν η αρχική επεξεργασία του περιφερειακού αναπτυξιακού σχεδιασμού. Το υπ. Εσωτερικών είχε την ευθύνη για την περαιτέρω αξιολόγηση έως ότου αποστέλλονταν στο υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής για την τελική επεξεργασία και ένταξή τους στο εθνικό Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων³¹⁵. Για τις ανάγκες του ΠΔΕ του 1972, οι Νομάρχες όφειλαν να καταρτίσουν τα Νομαρχιακά Προγράμματα Έργων Δημοσίων Επενδύσεων μέχρι τη 10η Οκτωβρίου και να τα παραδώσουν στους Περιφερειακούς Διοικητές. Συμπληρωμένα με τις παρατηρήσεις και τις προτάσεις των Περιφερειακών Διοικητών, τα Προγράμματα έπρεπε να έχουν κατατεθεί μέχρι την 20^η του ίδιου μήνα στο υπ. Εσωτερικών ώστε, μέχρι την 5^η Νοεμβρίου, να έχουν επεξεργαστεί περαιτέρω και να έχουν διαβιβαστεί στο υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής, το οποίο είχε την ευθύνη για τη σύνταξη του ολοκληρωμένου Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων³¹⁶.

Αποτέλεσμα των παραπάνω διεργασιών, σύμφωνα με ενημερωτικό σημείωμα του υφυπουργού Κυβερνητικής Πολιτικής Ηλ. Μπαλόπουλου, ήταν το τελικό

³¹⁵ Οι επτά Υπηρεσίες Συντονισμού Αναπτύξεως Περιφέρειας (ΥΣΑΠ) που είχαν συσταθεί με απόφαση του υπ. Συντονισμού ανήκαν πλέον οργανικά στο υπ. Εσωτερικών ως επιτελική υπηρεσία των Υφυπουργών-Περιφερειακών Διοικητών, ενώ, όπως σημειώνεται σε έκθεση του υπ. άνευ Χαρτοφυλακίου, Εμμ. Φθενάκη, είχαν επίσης αρμοδιότητες του υπουργείου Κυβερνητικής Πολιτικής ("σχεδίασις – προγραμματισμός") και του υπουργείου Εθν. Οικονομίας ("επενδύσεις, εφαρμογή οικονομικής πολιτικής εις περιφερειακήν κλίμακα, συντονισμός φορέων και δραστηριοτήτων παραγωγής – διανομής κλπ."). Βέβαια, όπως συμπληρώνει ο ίδιος, οι ΥΣΑΠ παρέμεναν ουσιαστικά ανοργάνωτες ("λόγω του προσφάτου της αναδιοργανώσεως" που είχε γίνει από το υπ. Συντονισμού το 1970), "η δε ΥΣΑΠ Καβάλας είναι πρακτικώς ανύπαρκτος". Υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου Εμμ. Φθενάκης προς Α.Ε. κ. Πρωθυπουργόν, "Επισήμανσις προβλημάτων εκ της νέας διαρθρώσεως του Κρατικού Μηχανισμού και Προτάσεις: η νέα οργάνωσις του Υπουργείου Εσωτερικών και η Περιφερειακή Ανάπτυξις", 10/9/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 3/Β, έγγρ. 20. Σε μια έκθεση του Γενικού Διευθυντή του Ανώτατου Συμβουλίου Δημοσίων Υπηρεσιών, Α. Σταυριανόπουλου, περί "Οργανώσεως Υπουργείου Εσωτερικών", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 3/Β, έγγρ. 12, προτείνεται η λειτουργική διασύνδεση των ΥΣΑΠ και με τη Γενική Διεύθυνση Προγραμματισμού του υπ. Κυβερνητικής Πολιτικής.

Για όλα τα παραπάνω βλ. και "Πρακτικά Συσκέψεως της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1971 υπό την Προεδρίαν του κ. Υπουργού Βοηθού Πρωθυπουργού κ. Ι. Αγαθαγγέλου", ό.π., και "Ανάλυσις Συζητηθησομένου θέματος" της σύσκεψης της 15^{ης}/9/71, ό.π.

³¹⁶ Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής, Γενικός Γραμματέας, "Προσωρινή Διαδικασία Καταρτίσεως Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων", ό.π., 2-3.

Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων για το 1972 να έχει διαμορφωθεί "κατόπιν συνεργασίας των Υπουργείων Κυβερνητικής Πολιτικής και Εθνικής Οικονομίας μετά των αρμοδίων φορέων, κεντρικών και περιφερειακών", στο πλαίσιο των γενικότερων οδηγιών του Παπαδόπουλου και των ειδικότερων από τον Β΄ αντιπρόεδρο, Ν. Μακαρέζο. Βασικό του χαρακτηριστικό ήταν τα ιδιαίτερα αυξημένα σε σχέση με τον 5ετή σχεδιασμό όρια πιστώσεων και πληρωμών, με ιδιαίτερη έμφαση "εις τους εν καθυστερήσει ευρισκομένους τομείς (ανώτατη εκπαίδευσις, λοιπή εκπαίδευσις, υγεία- πρόνοια, δάση και αλιεία, ύδρευσις-αποχέτευσις κλπ.)", καθώς επίσης και στη γεωργία "λόγω της ανάγκης εφαρμογής ταχυρρυθμών προγραμμάτων αυξήσεως της κτηνοτροφικής παραγωγής"³¹⁷.

Από εκεί και πέρα, ακριβώς λόγω της αναδιοργάνωσης του κυβερνητικού σχήματος και της απομάκρυνσης του Μακαρέζου από τον συντονισμό των διαδικασιών, τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας για την περαιτέρω πορεία εκτέλεσης του δημόσιου επενδυτικού προγράμματος είναι πραγματικά ελάχιστα. Ως εκ τούτου τα ερωτήματα σχετικά με τον αντίκτυπο των ριζικών διοικητικών αλλαγών στον μηχανισμό των δημοσίων επενδύσεων παραμένουν: Βάσει της νέας αρχιτεκτονικής υποβαθμίζεται όντως ο ρόλος των υπουργείων ενώ αντίθετα αναβαθμίζεται εκείνος των περιφερειακών οργάνων; Ποιο το ουσιαστικό αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών στον προγραμματισμό, στον έλεγχο και στην εν γένει αποτελεσματικότητα των έργων τα οποία δρομολογούνται και υλοποιούνται; Απουσία επαρκών στοιχείων τα οποία θα μπορούσαν να απαντήσουν στα εν λόγω ερωτήματα, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Το μόνο σίγουρο είναι ότι τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα του 1972 ο ακριβής καθορισμός των αρμοδιοτήτων μεταξύ κέντρου (υπουργείων) και περιφερειακών οργάνων αποτέλεσε αντικείμενο εγκυκλίων και σειράς συσκέψεων³¹⁸, κάτι που μπορεί

³¹⁷ "Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1972", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 60. Ο σχεδιασμός της έκθεσης κάνει λόγο για 21,9 δις δρχ. πιστώσεων και 18 δις δρχ. πληρωμών, με τα 16,9 δις δρχ. των πιστώσεων να κατευθύνονται σε συνεχιζόμενα έργα και τα υπόλοιπα 5 δις δρχ. σε νέα. Βάσει ενός προγενέστερου ενημερωτικού σημειώματος από την Διεύθυνση Δημοσίων Επενδύσεων της Γενικής Διεύθυνσης Εφαρμογής και Επενδύσεων, πληροφορούμαστε πως το συνολικό ύψος των αιτούμενων πιστώσεων εκ μέρους των υπουργείων και των υπόλοιπων εμπλεκόμενων φορέων άγγιζαν τα 23,5 δις δρχ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνση Εφαρμογής και Επενδύσεων, Διευθυντής Δημοσίων Επενδύσεων, Δ. Ζαννής, "Προτάσεις διά την κατάρτισιν του Π.Δ.Ε. 1972", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 84. Παρά την αναφορά του Μπαλόπουλου σε "ειδικότεροι οδηγίαι του Β΄ Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως", η απουσία οποιουδήποτε εγγράφου θα υποδήλωνε την εμπλοκή του Μακαρέζου στις διαδικασίες διαμόρφωσης του εν λόγω ΠΔΕ (πέρα από τα ενημερωτικά σημειώματα που του αποστέλλονται), ενισχύει κατά τα φαινόμενα την εικόνα περί ουσιαστικής περιθωριοποίησής του.

³¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Υπουργός Αναπληρωτής Εσωτερικών, Ν. Η. Εφέσιος, "Σύσκεψις 26-4-1972 Υπουργείον Εσωτερικών υπό τον κ. Πρωθυπουργόν", 29/4/1972, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 320/Α, έγγρ. 20, "Πρακτικόν Σύσκεψεως Παραγόντων Υπουργείον Εσωτερικών υπό την Προεδρίαν του κ.

να μας προϊδεάσει σχετικά με τα προβλήματα που συνεχίζονταν – ή πρωτοεμφανίζονταν – στη βάση του νέου σχεδιασμού. Επιπρόσθετα, η εν γένει διοικητική αποκέντρωση που εξήγγειλε ο Παπαδόπουλος ως στόχο του ριζικού κυβερνητικού ανασχηματισμού φαίνεται πως αποτέλεσε εξαρχής κενό γράμμα ακόμα και για τα ίδια τα ανώτατα στελέχη του καθεστώτος³¹⁹, ακυρώνοντας τις όποιες θετικές συνέπειες θα μπορούσαν να έχουν οι αποκεντρωμένες διαδικασίες στην επιλογή των έργων που θα χρηματοδοτούνταν από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, στον συντονισμό και στον έλεγχο των διαδικασιών κατασκευής τους. Άλλωστε, όπως ρητά τόνιζε ο Παπαδόπουλος στα υπόλοιπα στελέχη του καθεστώτος, *"η Αποκέντρωσις έχει ως κύριον αντικειμενικόν στόχον την αποκέντρωσιν υπηρεσιών και δεν σκοπεύει εις την μείωσιν του αποφασιστικού ρόλου των κεντρικών φορέων κατά την διατύπωσιν της πολιτικής των ή την εκτέλεσιν των προγραμμάτων. Αι Περιφερειακαί Διοικήσεις και λοιπαί περιφερειακαί υπηρεσίαι είναι εκπρόσωποι της Κυβερνήσεως εντεταλμένα διά την κατ' ομοιόμορφον τρόπον εφαρμογήν της χαρασσομένης εις το Κέντρον πολιτικής"*³²⁰.

Πρωθυπουργού της 28-6-1972", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 20/Β, έγγρ. 11 και "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 20/Β, έγγρ. 8.

³¹⁹ Με αφορμή τα ζητήματα αρμοδιοτήτων που είχαν ανακύψει, και στη βάση σχετικών μελετών που κατατέθηκαν στο υπουργικό συμβούλιο, ο υφυπουργός Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Κ. Μιχαλόπουλος, τον Ιούλιο του 1972 εκτιμούσε ότι "προχωρούμεν σταθερώς προς αυτόν τον συγκεντρωτικόν παράγοντα [ο οποίος επισημάνθηκε από τον Παπαδόπουλο προηγουμένως] και ότι εις απώτερον χρόνον σταδιακώς θα καταστή δυνατή η εφαρμογή των όσων η αναφερόμενη εργασία περιλαμβάνει. Πέραν αυτού αι αρμοδιότητες, αι οποίαι θα μεταφερθούν εις την περιφέρειαν θα τείνουν να αυξηθούν και τοιουτοτρόπως θα εμφανισθή μία περιφερειακή ανάπτυξις αυτών". Βλ. "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., σ. 22-24.

³²⁰ "Σύσκεψις 26-4-1972 Υπουργείου Εσωτερικών υπό τον κ. Πρωθυπουργόν", ό.π., σ. 4.

6. Η προπαγάνδα με επίκεντρο την οικονομία και τα δημόσια έργα: μέσα και αποδέκτες

"Εφημερίδες – Ραδιόφωνα: Να γίνη η μεγαλύτερα δυνατή εκμετάλλευσις", σημείωνε τον Φλεβάρη του 1967 ο Α.Γ. Ματθαίου, γαμπρός του Ν. Μακαρέζου και μετέπειτα υπουργός των δικτατορικών κυβερνήσεων, σε χειρόγραφο υπόμνημά του για τις πλέον ενδεδειγμένες, παράλληλες με το υπό σχεδιασμό στρατιωτικό κίνημα, δράσεις στον τομέα της προπαγάνδας³²¹. Το ενδιαφέρον των πραξικοπηματιών για τις επικοινωνιακές διαστάσεις του εγχειρήματός τους δεν ατόνησε βέβαια με την επιτυχή κατάληψη της εξουσίας. Αντίθετα, στο μεγαλύτερο διάστημα της κυριαρχίας τους επιχειρήσαν να προωθήσουν τη δική τους ιδεολογία και να ελέγξουν την ενημέρωση μέσα από ένα πλέγμα έκτακτων μέτρων και νομοθετικών διαταγμάτων, τη σύσταση ειδικής υπηρεσίας λογοκρισίας, ποινικές διώξεις και οικονομικές πιέσεις προς τις εφημερίδες τις εποχής κ.α. Σε αυτό το πλαίσιο η κυριαρχία τους και στο δημόσιο λόγο ήταν σχεδόν ολοκληρωτική, με τα μέσα ενημέρωσης να υποχρεώνονται σε αναμετάδοση του λόγου και σε προβολή "του έργου της εθνοσωτηρίου Επανάστασεως".

³²¹ Μεταξύ άλλων, αναφορές γίνονται στην ανάγκη παραπλάνησης των αντιπάλων, "ιδιαίτερος των Κομμουνιστών (φέν-βολάν και εφημερίδες, δήθεν κομμουνιστικής εκδόσεως με παραπλανητικά συνθήματα και γραμμή καθοδηγήσεως – όπως ο Μεταξάς με τον ψεύτικο Ριζοσπάστη)" και στην προώθηση του όρου "Επανάστασις" παρά "Κινήματος", αφού το "Κίνημα προέρχεται από μία ομάδα ανθρώπων (οι σκοποί του όχι πάντα καθαροί)", ενώ η "Επανάστασις [...] από τον ίδιο το Λαό και για το καλό του Λαού". Τέλος προτείνεται πλήθος συνθημάτων "διά προκηρύξεις". Ενδεικτικά, "Οι σάπιοι πολιτικοί στάθηκαν ανίκανοι για αλλαγή και πρόοδο", "Μας κυβερνούσαν οι φαύλοι, οι κίναδοι και το κεφάλαιο. Τους γκρεμίζομε από τα σάπια βάθρα τους", "Γκρεμίζομε τα τείχη της φαυλοκρατίας", "Τσακίστε τους εκμεταλλευτάς του Λαού", "Οι τραμπούκοι της πολιτικής είναι εκπορνευτές της Δημοκρατίας", "Θάψτε την πολιτική συναλλαγή", "Στρατός και Λαός θα τσακίσουν τους σάπιους πολιτικούς", "Πολιτικοί: Κάπηλοι της Δημοκρατίας – Κάπηλοι του Έθνους", "Η σαπίλα της πολιτικής να λήψη μια για πάντα", όπως επίσης και άλλα που θα "μπορούσαν να συγκινήσουν το Λαό": "Θα εφαρμοσθή η πραγματική αξιοκρατία", "Όλοι οι Έλληνες ίσοι απέναντι του Νόμου, πλην των αναρχικών", "Κοινωνική πολιτική. Δικαιότερα κατανομή του εθνικού εισοδήματος", "Ιδιαίτερη φροντίδα για τον μόχθο του αγρότη", "Αυστηρότης εις την διοίκησιν" κ.α. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 140/Α, έγγρ. 22-23.

Η όποια κριτική επετράπη σε ορισμένες περιόδους της επταετίας τελούσε υπό αυστηρά προκαθορισμένα όρια ώστε να καθίσταται εκ των πραγμάτων "καλόπιστη".

Ο τύπος και το ραδιόφωνο αποτελούσαν τα κύρια μέσα απεύθυνσης προς τις πλατιές μάζες αλλά όχι τα μόνα. Η τηλεόραση, ούσα στα πρώτα της βήματα, χρησιμοποιήθηκε εξαρχής για να προωθήσει την πολιτική προπαγάνδα του καθεστώτος στην υπηρεσία των ιδεολογικών και των πολιτισμικών του αναφορών³²². Παράλληλα, μια σειρά από επίσημες εκδόσεις αναδείκνυαν την πρόοδο που επιτελείτο σε κάθε τομέα της οικονομικής, παραγωγικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Τα επίκαιρα που προβάλλονταν στις κινηματογραφικές αίθουσες οπτικοποιούσαν την προπαγάνδα με συνοδεία ενός εκθιαστικού σπικάζ, οι φωτογραφίες του Παπαδόπουλου και τα σύμβολα του καθεστώτος κοσμούσαν κάθε δημόσια υπηρεσία, ενώ σε περιόδους ελεγχόμενων πολιτικών διεργασιών – όπως το δημοψήφισμα του 1973 – κατέκλυζαν και τον δημόσιο χώρο³²³. Η απεύθυνση προς το εξωτερικό ακολουθούσε ορισμένους παρόμοιους και κάποιους άλλους, περισσότερο διαφορετικούς δρόμους: συνεντεύξεις των ισχυρών αντρών του καθεστώτος, πληρωμένες καταχωρίσεις σε ξένες εφημερίδες, ξενόγλωσσες εκδόσεις και ντοκιμαντέρ. Αυτές οι μάλλον κοινές επικοινωνιακές στρατηγικές συμπληρώνονταν από συνεργασίες με εταιρείες δημοσίων σχέσεων του εξωτερικού με σκοπό τη συστηματική προώθηση των προπαγανδιστικών και των πολιτικών επιδιώξεων του καθεστώτος στις διάφορες δυτικές χώρες.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να εστιάσουμε σε εκείνο το μέρος της προπαγάνδας της περιόδου που σχετίζεται με την οικονομία και τα έργα δημοσίων επενδύσεων. Συνεχώς επαναλαμβανόμενα στοιχεία του λόγου αυτού αποτελούν οι συγκρίσεις με την προδικτατορική περίοδο και η απαξίωσή της σε συνδυασμό με την εξύμνηση των ακολουθούμενων από το ίδιο το καθεστώς πολιτικών. Με τον πυρήνα της ιδεολογίας του καθεστώτος³²⁴ να συγκροτείται γύρω από αναφορές που ούτως ή άλλως χαρακτήριζαν το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος, η εστίαση της επικοινωνιακής απεύθυνσης και της προσοχής στην οικονομία και τις αναπτυξιακές διεργασίες, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως διακριτό πεδίο τομής από το προηγούμενο, "φαύλο" καθεστώς, ώστε να αντληθεί κοινωνική νομιμοποίηση. Η

³²² Βλ. και Στάθης Βαλούκος, *Ιστορία της ελληνικής τηλεόρασης*, Αθήνα 2008, 51-77.

³²³ Για μερικές όψεις της Αθήνας κατά την περίοδο του δημοψηφίσματος του 1973 βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3456&thid=16086 (τελευταία επίσκεψη 27/2/16).

³²⁴ Για μια σύγχρονη με την περίοδο της δικτατορίας ανάλυση των ιδεολογικών της αναφορών βλ. Richard Clogg, "Η ιδεολογία της «Επανάστασης της 21^{ης} Απριλίου 1967»", στο: Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από Στρατιωτικό Ζυγό*, Αθήνα 1976, 81-112.

εθνικοφροσύνη και οι ελληνοχριστιανικές προεκτάσεις της, παρ' ότι προβάλλονται ανανεωμένες, δεν τους διαφοροποιεί ουσιαστικά απ' την προηγούμενη περίοδο. Ο έντονος αντικομμουνιστικός λόγος και η έμφαση στον *"κομμουνιστικό κίνδυνο που απέτρεψε η Επανάσταση"*, επίσης δεν αρκεί. Ακόμα και οι λαϊκίστικες διακηρύξεις περί *"κοινωνικής δικαιοσύνης"* – παρά το γεγονός πως σε κάποιες περιπτώσεις συνόδευαν ευπρόσδεκτα από τις λαϊκές μάζες μέτρα όπως η διαγραφή των αγροτικών χρεών – όφειλαν να αντιμετωπίσουν τις αντιφάσεις που προέκυπταν από τον πυρήνα της κυρίαρχης οικονομικής φιλοσοφίας (και) του καθεστώτος όπως εκφράστηκε στο δημόσιο λόγο και υλοποιήθηκε τελικά με σειρά ευνοϊκών μέτρων, κινήτρων και φορολογικών ελαφρύνσεων προς τη μεγάλη επιχειρηματική πρωτοβουλία. Η άντληση πλατιάς κοινωνικής νομιμοποίησης περνούσε αναγκαστικά μέσα από εκείνα τα στοιχεία που προσέφερε η συγκυρία και παράλληλα προσφέρονταν για διαφοροποίηση από την προηγούμενη περίοδο. Ο απαξιωτικός για την πολιτική και τον κοινοβουλευτισμό λόγος, για να είναι πειστικός, έπρεπε να συνδυαστεί με συγκεκριμένες αναφορές. Αυτή ακριβώς την ανάγκη έρχεται να καλύψει η προβολή *"των επιτευγμάτων της Επαναστάσεως στον οικονομικό τομέα"*. Η συγκυρία άλλωστε το επιτρέπει: όλη την προηγούμενη περίοδο η οικονομία βρίσκεται σε φάση μεγέθυνσης, η μετανάστευση λειτουργεί εκτονωτικά της κοινωνικής πίεσης και παράλληλα ενισχύει σε μεγάλο βαθμό την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Η αύξηση του καταναλωτισμού στα τέλη της δεκαετίας του '60 αντανακλά αυτές ακριβώς τις εξελίξεις. Για το καθεστώς όμως, η οικονομική ανάπτυξη προβάλλεται ως έργο δικό της και οι απλοϊκές, αποσπασματικές συγκρίσεις με το παρελθόν προσφέρουν ένα προνομιακό πεδίο απεύθυνσης προς τις πλατιές μάζες. Ακόμα περισσότερο, τα έργα στις υποδομές της χώρας, ορατά σε όλους, έχουν τη δυναμική να υποστηρίξουν το εν λόγω αφήγημα. Προσφέρονται για άμεση προβολή και λειτουργούν ως αδιαμφισβήτητο επίχειρημα που γίνεται εύκολα κατανοητό και πιστευτό από όλους, ενώ παράλληλα οικειοποιείται και αναπαράγεται εξίσου εύκολα. Όλη η προηγούμενη, συνεχώς κλιμακούμενη περίοδος οικονομικής και παραγωγικής ανασυγκρότησης μοιάζει να ακυρώνεται στη βάση βολικών συγκρίσεων με ένα ελεγχόμενο παρόν. Σε καμία περίπτωση δεν επιχειρείται μια συνολική επισκόπηση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας από τη λήξη ήδη του εμφυλίου ενώ οι αναφορές στις ανάπτυξεις των υποδομών κατά την προηγούμενη περίοδο γίνονται μόνο για να στηλιτευτούν οι υπερκοστολογήσεις και τα μη αποδοτικά έργα ως αποτέλεσμα του παλαιοκομματικού συστήματος εξουσίας. Αν υποθέσουμε πως η συλλογική μνήμη γι' αυτή ακριβώς την

προδικτατορική περίοδο ανασυγκρότησης υφίστατο, αντιμετωπίζεται από το καθεστώς –και ίσως υπερκαλύπτεται– μέσω της συντονισμένης υπερβάλλουσας προβολής μιας διαθλασμένης και εν πολλοίς παραπλανητικής εικόνας των δικών τους "επιτευγμάτων".

Με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967 οι Συνταγματάρχες κήρυξαν τη χώρα "εις κατάστασιν πολιορκίας" και ανέστειλαν μια σειρά άρθρων του Συντάγματος³²⁵. Ένα από αυτά αφορούσε την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου. Η νέα κατάσταση προκάλεσε αναδιάρθρωση της έντυπης ενημέρωσης, με κλείσιμο αρκετών από τις καθημερινές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν πριν την 21^η Απριλίου, τη συνειδητή συμπίεση ορισμένων από τις εναπομείνουσες με τη νέα εξουσία, καθώς και την εμφάνιση νέων, φιλικά προσκείμενων, φύλλων³²⁶. Παράλληλα, στο εσωτερικό του καθεστώτος εκφράστηκαν από την πρώτη περίοδο σκέψεις για χρηματοδότηση "*με ευνοϊκούς όρους κοινοπραξιών δημοσιογράφων διά την έκδοσιν εφημερίδων (χαρακτηρισμός ως επιχειρήσεως ασκούσης δημοσίαν αποστολήν)*"³²⁷ και για περαιτέρω αυστηροποίηση του πλαισίου λειτουργίας του τύπου: "*Να δικάζονται από ενός (ειδικού) δικαστηρίου, με σύνθεσιν εκ των πλέον αυστηρών δικαστών – εισαγγελέων*"³²⁸, σημείωνε ο Μακαρέζος. Το σύνολο του τύπου θα λειτουργούσε πλέον σε ένα ασφυκτικό πλαίσιο που, κατά την πρώτη περίοδο τουλάχιστον, εξασφάλιζε η νεοσυσταθείσα Υπηρεσία Λογοκρισίας, με βασική αρμοδιότητα "*την πρόληψιν δημοσιεύσεως εις εφημερίδας (ημερησίας, εβδομαδιαίας κ.λ.π.), περιοδικά ποικίλης*

³²⁵ Βλ. Β.Δ. 280/67, "Περί κηρύξεως της χώρας εις κατάστασιν πολιορκίας και αναστολής άρθρων του Συντάγματος" (Φ.Ε.Κ. Α' 58/71).

³²⁶ Όσον αφορά τις "δεκατέσσερις καθημερινές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν ως την 21^η Απριλίου 1967, μόνο εννέα συνέχισαν την έκδοσή τους. Η *Καθημερινή* και η *Μεσημβρινή* σταμάτησαν να εκδίδονται για πολιτικούς λόγους, η απουσία της *Ελευθερίας* εξηγήθηκε επίσης πολιτικά, ενώ η έκδοση της *Αυγής* και της *Δημοκρατικής Αλλαγής* απαγορεύτηκε τις πρώτες ημέρες μετά το πραξικόπημα από το ίδιο το καθεστώς. Στις εφημερίδες που συνέχισαν να εκδίδονται περιλαμβάνονται ο *Ελεύθερος Κόσμος* και η *Εστία* που υποστήριζαν τη νέα κατάσταση από την αρχή. Τρεις συντηρητικές, αλλά κατά κάποιον τρόπο και ανεξάρτητες εφημερίδες, ήταν η *Απογευματινή*, η *Ακρόπολις* και η *Βραδυνή*. Δύο εφημερίδες από το χώρο του Κέντρου που συνέχισαν την έκδοσή τους ήταν τα *Νέα* και το *Βήμα*. Δύο ακόμη ήταν το κεντρικό *Έθνος* και η προοδευτική *Αθηναϊκή*. Η *Αθηναϊκή* όμως έκλεισε λίγο αργότερα για οικονομικούς κυρίως λόγους, ενώ το *Έθνος* συνέχισε έως το 1970, χρονιά που σταμάτησε η κυκλοφορία του. Δύο νέες εφημερίδες της δικτατορίας ήταν η *Νέα Πολιτεία* και τα *Σημερινά*. Τη *Νέα Πολιτεία* εξέδιδαν κύκλοι προσκείμενοι άμεσα στην κατάσταση, ενώ τα *Σημερινά* ήταν απογευματινή έκδοση του *Ελεύθερου Κόσμου*. Ούτε η μία όμως ούτε η άλλη κατάφεραν να επιβιώσουν. Η κυκλοφορία τους παρέμεινε χαμηλή. Η *Νέα Πολιτεία* κυκλοφόρησε μόνο κατά την περίοδο 1968-1974, ενώ τα *Σημερινά* μεταξύ 1971-74". Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, Αθήνα 1995, 14 και, γενικότερα, 13-24.

³²⁷ Χειρόγραφο σημείωμα Ν. Μακαρέζου, χ.χ (κατά πάσα πιθανότητα 1968 ή 1969), Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 201/Α, έγγρ. 6. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν οι νέες, φίλα προσκείμενες στο καθεστώς εφημερίδες, *Νέα Πολιτεία* και *Σημερινά*, που κυκλοφόρησαν μέσα στην περίοδο της δικτατορίας σχετίζονται με την υλοποίηση των σκέψεων αυτών.

³²⁸ Ο.π.

μορφής, και γενικώς εις έντυπα, πάσης γενικώς πληροφορίας ή παντός σχολίου ή εικόνων, ή γελοιογραφιών δι' ων θα επιδιώκεται η δυσφήμησις καθ' οιονδήποτε τρόπον της γενικής πολιτικής της Εθνικής Κυβερνήσεως, των συνταγματικών θεσμών, ως επίσης και η δολιοφθορά της εσωτερικής και εξωτερικής ασφαλείας της χώρας"³²⁹. Επιπλέον, μέσω μιας σειράς εγκυκλίων, αποφάσεων αλλά και περαιτέρω οικονομικών και πολιτικών πιέσεων³³⁰, οι εφημερίδες υποχρεώνονταν να δημοσιεύουν ανακοινώσεις, συνεντεύξεις και λοιπές πληροφορίες που αφορούσαν την κυβέρνηση ή αποστέλλονταν από τους αξιωματούχους του στρατιωτικού καθεστώτος. Η πρώτη χαλάρωση των μέτρων έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1969 ενώ από την 1/1/1970 τέθηκε σε ισχύ το Ν.Δ. 346/69 "Περί Τύπου", το οποίο, μεταξύ άλλων, μετέθετε την ευθύνη της λογοκρισίας στις ίδιες τις εφημερίδες, θεσμοθετώντας τη συλλογική ευθύνη για ένα πλήθος απαγορευμένων δημοσιευμάτων τα οποία άλλοτε περιγράφονταν πολύ συγκεκριμένα και άλλοτε, μέσω μιας γενικής διατύπωσης, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να καταπνίξουν την οποιαδήποτε απόπειρα κριτικής³³¹. Στο ίδιο νομοθετικό διάταγμα προβλέπονταν επίσης ρυθμίσεις για τα οικονομικά των εφημερίδων που ουσιαστικά ευνοούσαν τις φίλα προσκείμενες στο καθεστώς εκδόσεις, διακρίσεις που εκφράστηκαν και με μια σειρά άλλων οικονομικών και φορολογικών μέτρων³³². Στο πλαίσιο της ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης που προχώρησε το

³²⁹ Βλ. 19603/Γ απόφαση της 29^{ης} Απριλίου 1967 που υπογράφεται από τον υπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γ. Παπαδόπουλο. Στην ίδια απόφαση περιγράφεται πλήρως ο τρόπος λειτουργίας της υπηρεσίας (βάρδιες, χρονοδιαγράμματα για τον έλεγχο πρωινών και απογευματινών εφημερίδων, διαδικασίες ελέγχου του έντυπου τύπου, βιβλίων, μελετών κλπ., επανέλεγχος των διορθωμένων εντύπων κλπ.). Για μια παρουσίαση της λογοκρισίας που άσκησε το καθεστώς στον τύπο, στον κινηματογράφο, στο θέατρο και στα τραγούδια της εποχής βλ. και Γιάννης Γκλαβίνας, "Εφ' όπλου... «ψαλίδι»: Ο κρατικός μηχανισμός επιβολής λογοκρισίας και το πεδίο εφαρμογής του την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974) μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών", στο: Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα 2016, διαθέσιμο στο <http://rosalux.gr/publication/i-logokrisia-stin-ellada> (τελευταία επίσκεψη 28/1/2017).

³³⁰ Μία μόνο από τις επιλογές που είχε στα χέρια του το καθεστώς για να ασκεί οικονομικές πιέσεις προς τις εφημερίδες της εποχής προκύπτει από τις δύο επιστολές (4 και 29/12/2019) της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών προς το Δ.Σ. της Τραπέζης της Ελλάδος, με τις οποίες εκφράζονται παράπονα για τη διακοπή αποστολής δημοσιευμάτων εκ μέρους της κεντρικής τράπεζας, φαινόμενο που "ου μόνον εσυνεχίσθη αλλά και ενετάθη. Χαρακτηριστική ένδειξις αποτελεί η δημοσίευσις προ τινών ημερών ολοσελίδου διαφημιστικής της τραπέζης προβολής εις δύο μόνον εφημερίδας". Αρχείο Ν. μακαρέζου, Φ269/Α, έγγρ. 31.

³³¹ Βλ. για παράδειγμα το άρθρο 52 για τα "δημοσιεύματα αναζοπυρούντα πολιτικά πάθη", τα οποία προφανώς απαγορεύονταν. Αντίστοιχες διατάξεις που ουσιαστικά περιόριζαν την ελευθερία της έκφρασης ενσωματώθηκαν και στα Συντάγματα του 1968 και του 1973.

³³² Τα μέτρα αυτά αφορούσαν καταρχάς στη θεσμοθέτηση ενός δασμολογικού συστήματος στις εισαγωγές του χαρτιού που χρησιμοποιούσαν οι εφημερίδες, σύστημα με το οποίο επιβαρύνονταν περισσότερο τα μεγάλης κυκλοφορίας φύλλα (βλ. άρθρο 20 του Ν.Δ. 346/69). Παράλληλα το καθεστώς κατήργησε ορισμένες από τις φορολογικές ελαφρύνσεις που απολάμβαναν οι εφημερίδες, ενώ κατένειμε τις διαφημιστικές καταχωρήσεις των δημόσιων οργανισμών ανάλογα το βαθμό στήριξης των εφημερίδων προς την κυβέρνηση. Ένα τελευταίο αλλά πολύ σημαντικό μέσο πίεσης σχετιζόταν με τις

καθεστώς το 1973 ανεστάλησαν τα προληπτικά περί τύπου μέτρα για ένα μικρό διάστημα από τον Αύγουστο μέχρι τον Νοέμβριο, όταν η νέα χούντα του Ιωαννίδη επανέφερε τον ασφυκτικό έλεγχο κάθε δημοσίευσης. Γενικότερα, και σύμφωνα με τη διατύπωση του Αλιβιζάτου, "οι στρατιωτικοί αντιλαμβάνονταν την ελευθερία του τύπου ως μέσο με το οποίο υπολόγιζαν να εξασφαλίσουν τον έλεγχο τους πάνω στα μέσα μαζικής επικοινωνίας που υποτίθεται πως ήταν ελεύθερα και ανεξάρτητα απέναντι στην κρατική εξουσία"³³³.

Όπως γίνεται κατανοητό, ο βαθμός ελέγχου του καθεστώτος στον τύπο δεν είχε καθ' όλη την επταετία τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά. Όπως επισημαίνει η Ελ. Βλάχου, μέχρι τον Οκτώβριο του 1969 που καταργήθηκε η προληπτική λογοκρισία, "ο Αθηναίος πήγαινε στα περίπτερα κι έλεγε «Δός μου μια εφημερίδα, δεν με νοιάζει ποια» [...]. Οι εφημερίδες δημοσίευαν λίγο-πολύ τα ίδια και όλες ήταν υπάκουα φιλοκυβερνητικές και δεν έκαναν την παραμικρή κριτική"³³⁴. Το ίδιο το καθεστώς μάλιστα που από τη μία έλεγχε κάθε δημοσίευση μέσω της προληπτικής λογοκρισίας και από την άλλη έδινε πλήρως αναλυτικές οδηγίες στις εφημερίδες για το ύφος και το περιεχόμενό τους, τις προέτρεπε σε "*καλόπιστον, επικοδομητικήν και υπεύθυνον κριτικήν*" – η οποία βέβαια "*θα αποσκοπή αποκλειστικώς εις την ενίσχυσιν της Κυβερνήσεως διά την πραγμάτωσιν του Εθνικού της προγράμματος και τον σκοπόν της*" –, ώστε "*να ξαναπαρή κάθε εφημερίδα την ιδικήν της προσωπικότητα [και να] μην υπάρχουν δύο όμοιαι εφημερίδες εις την ελληνικήν ζωήν της σήμερον*"³³⁵. Η ουσιαστική

πιστώσεις και τις υποχρεώσεις των εφημερίδων προς τις τράπεζες (βλ. και Στράτος, ό.π., 25-26). Ως προς τη χρησιμοποίηση των τραπεζικών πένσεων, βλ. το ανυπόγραφο δακτυλόγραφο "Ενημερωτικό Σημείωμα (διά τον κ. Υπουργόν)", με θέμα "Δάνεια εφημερίδων εκ Τραπεζών", 10/11/69, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 201/Α, έγγρ. 4, με το οποίο προτείνεται η άμεση απαίτηση των ληξιπρόθεσμων οφειλών των εφημερίδων και η μη χορήγηση περαιτέρω δανείων για κεφάλαια κίνησης, συντήρηση ή επέκταση εγκαταστάσεων και προμήθεια δημοσιογραφικού χαρτιού – με ρητές εξαιρέσεις τις εφημερίδες *Νέα Πολιτεία* και *Ελεύθερο Κόσμο* βάσει προηγούμενης απόφασης της Νομισματικής Επιτροπής. Το σημείωμα καταλήγει πως "*εάν η Επανάστασις επιθυμή να ενισχύση ειδικώς την Νέαν Πολιτείαν και τον Ελεύθερον Κόσμον να προβή εις τροποποίησιν της αποφάσεως της Νομισματικής Επιτροπής, κατά τρόπον όμως αποκλείοντα και την επέκτασιν του μέτρου και εις ετέρας μη επιθυμητάς εφημερίδας*". Για αναλυτικούς πίνακες που αποστέλλονταν στον Μακαρέζο με τις δανειακές υποχρεώσεις του συνόλου του τύπου, βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 201/Α και Φ 271/Α, έγγρ. 3-4.

³³³ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995³, 647 και, γενικότερα, 611-613, 640-649.

³³⁴ Ελένη Βλάχου, "Οι Συνταγματάρχες και ο Τύπος", στο: Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από Στρατιωτικό Ζυγό*, ό.π., 119 και 123.

³³⁵ Βλ. την εγκύκλιο διαταγή 1787/ΖΑ της 11^{ης}/7/67 του υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως που υπογράφεται από τον γενικό διευθυντή της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου, Συνταγματάρχη τεθωρακισμένων Κ. Καρύδα, και την επικαιροποιημένη 579/ΛΑ της 25^{ης}/1/68 που υπογράφεται από τον υφυπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως Μ. Σιδεράτο. Οι εγκύκλιοι αυτές αποτελούν ουσιαστικά κατευθυντήριες οδηγίες για το περιεχόμενο των εφημερίδων όσον αφορά μια σειρά θεμάτων: πολιτικά κόμματα (ιδιαίτερες αναφορές στο ΚΚΕ και την ΕΔΑ), Κυπριακό, αναδημοσιεύσεις από τον ξένο τύπο, θέματα με σεξουαλικό περιεχόμενο κ.α. Επίσης, καθίσταται υποχρεωτική η δημοσίευση ανακοινώσεων,

απαγόρευση κάθε είδους αμφισβήτησης στο καθεστώς περιελάμβανε προφανώς και την οικονομική πολιτική που ασκείτο: "Εις φυλάκισιν [...] καταδικάζεται όστις καθ' οιονδήποτε τρόπον διασπείρει ψευδείς ειδήσεις ή φήμας επιτηδείας να φέρουν ανησυχίας ή φόβον εις τους πολίτας, ή να ταραξώσι την εμπιστοσύνην του κοινού προς την εξασφαλίζουσαν την κοινήν ειρήνην κρατικήν εξουσίαν, ή προς την υπό του Κράτους ακολουθουμένην οικονομικήν ή δημοσιονομικήν εν γένει πολιτικήν, ή να κλονίσωσι την προς το εθνικόν νόμισμα εμπιστοσύνην του κοινού [...]"³³⁶.

Η επόμενη περίοδος καθορίστηκε από τις διατάξεις του νόμου "περί Τύπου", βάσει του οποίου εξαναγκάστηκε σε κλείσιμο η εφημερίδα "Εθνος" μετά από βαριά πρόστιμα και συλλήψεις των εκδοτών και ορισμένων δημοσιογράφων της. Αφορμή στάθηκε η δημοσίευση μιας συνέντευξης στην οποία ο συνεντευξιαζόμενος οικονομολόγος και πρώην υπουργός της Ένωσης Κέντρου, Ι. Ζίγδης, έκανε έκκληση για ενότητα στο θέμα της Κύπρου. Το 1973 χαρακτηρίζεται από την ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση που προχώρησε το καθεστώς, φιλελευθεροποίηση που εκβάλλει στη λειτουργία του τύπου μέσα από την "ανεκτικότητα" που απολάμβανε πλέον σε μια ορισμένη ελευθερία στην έκφραση και σε μια "καλόπιστη κριτική". Τέλος, με την ανατροπή του Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη, η επιστροφή στην "κατάσταση πολιορκίας" επέβαλλε ξανά τον ασφυκτικό έλεγχο κάθε είδους δημοσιεύματος³³⁷.

Σε κάθε περίπτωση, και παρά τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανά περίοδο ή έντυπο (ανάλογα το βαθμό στήριξης στο καθεστώς μπορούσαν για παράδειγμα να καταφύγουν σε υποβάθμιση μιας είδησης, δημοσιεύοντάς τη σε εσωτερική σελίδα ή σε λιγότερες στήλες)³³⁸, το σύνολο του τύπου – ακόμα και εκείνες

ειδήσεων, σχολίων κλπ. που αποστέλλονται από το καθεστώς, σημειώνονται οι ευθύνες των συντακτών και των εκδοτών των εφημερίδων κ.α. Η δεύτερη εγκύκλιος της 25^{ης}/1/68 συνοδεύεται από συνημμένες αναφορές σε συγκεκριμένα άρθρα νόμων (άρθρο 181 του Ποιν. Κώδικα όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 4 του Ν.Δ. 2493/53, άρθρο 191 του Ποιν. Κώδικα όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 2 του Α.Ν. 230/67, άρθρο 168 του Ποιν. Κώδικα, άρθρο 153, παράγραφος Ι, εδ. β' του Ποιν. Κώδικα, άρθρο 3 του Α.Ν. 509/47 και άρθρο 107 του Συντάγματος του 1953).

³³⁶ Άρθρο 2 του Α.Ν. 230/67 "Περί τροποποιήσεως διατάξεων του ποινικού κώδικος, του κώδικος ποινικής δικονομίας και άλλων τινών νόμων".

³³⁷ Βλ. και Βλάχου, ό.π. 113-135 (η αφήγηση της Βλάχου τελειώνει τον Οκτώβριο του 1971) και Στράτος, ό.π., 142-149 (ο Στράτος προχωράει σε ακόμα πιο λεπτομερέστερη περιοδολόγηση διακρίνοντας έξι διαφορετικές φάσεις αναφορικά με το βαθμό "αντίθεσης" των εφημερίδων στη δικτατορία).

³³⁸ "Η αντίθεση των εφημερίδων [στο καθεστώς]", σημειώνει ο Στράτος, "εμφανίζεται στη διατύπωση και γλώσσα ενός άρθρου, στην ερμηνεία μιας είδησης, στη δημοσίευση επίσημων ανακοινώσεων και αποσπασμάτων από ομιλίες μελών των κυβερνήσεων της περιόδου και υψηλόβαθμων κρατικών λειτουργών, στη θέση που εμφανίζεται το άρθρο, στην έκταση που έχει, στις φωτογραφίες και στις λεζάντες, στη δημοσίευση και στο είδος των γελοιογραφιών και στην ύπαρξη ή μη υπογραφής σε κύρια άρθρα των εφημερίδων". Ό.π. 15. Φυσικά, αυτές οι διαφοροποιήσεις εμφανίζονται μετά το 1969 και δεν αφορούν τις εφημερίδες που στήριζαν αυθόρμητα το καθεστώς. Από την άλλη, τουλάχιστον μέχρι και

οι εφημερίδες που, όταν το επέτρεπε η συγκυρία, προσπαθούσαν να υπερασπιστούν μια περισσότερο "δημοκρατική" κατεύθυνση – ήταν υποχρεωμένοι να δημοσιεύει τον επίσημο λόγο του καθεστώτος: ανακοινώσεις και δελτία τύπου των υπουργείων, ειδήσεις για εκδηλώσεις που διοργάνωνε ή στήριζε το καθεστώς, άρθρα, διαγγέλματα και συνεντεύξεις των κορυφαίων στελεχών του, καθώς και λοιπές δημοσιεύσεις που εξήραν την κοινωνική, παραγωγική και οικονομική πρόοδο της χώρας: "Ένας, μόνον, χρόνος παρήλθεν από του ιστορικού γεγονότος της Επανάστασεως της 21^{ης} Απριλίου 1967 και ουδέποτε εις την νεωτέραν πολιτικήν και οικονομικήν ιστορίαν της χώρας συνέβησαν εις τόσον μικρόν χρονικόν διάστημα τόσα πολλά και τόσο σημαντικά. Θα αρκεσθώμεν εις την απαρίθμησιν των κυριωτέρων μόνον οικονομικών μέχρι σήμερον επιτευγμάτων", σημείωνε μια έκθεση του υπ. Συντονισμού που δημοσιεύθηκε από το σύνολο των εφημερίδων με αφορμή τη συμπλήρωση ενός έτους από το πραξικόπημα, για να αναδειχτούν στη συνέχεια τα "επιτεύγματα" σε μια σειρά τομέων: "Νόμισμα – Τιμαί – Δημοσία πίστις, Μέτρα υπέρ των αγροτών και των εργαζομένων, Δημοσιονομικός τομεύς, Πιστωτικά μέτρα, Ισοζύγιον Πληρωμών, Δημόσιαι Επενδύσεις, Επενδυτική δραστηριότης εις τον ιδιωτικόν τομέα, Πενταετές Πρόγραμμα Αναπτύξεως". Όσον αφορά στις δημόσιες επενδύσεις, η έκθεση προχωρούσε ένα βήμα παραπάνω, αντιπαραθέτοντας το "ιεραρχημένον, ασυγκρίτως αποδοτικώτερον και αρρήκτως συνδεδεμένον με τους στόχους του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972" τρέχον Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων, με εκείνα της προδικτατορικής περιόδου, τα οποία "εκπονούμενα βάσει κομματικών κριτηρίων, δεν ήταν παρά εν συνονθύλευμα έργων ασυνδέτων μεταξύ των και ασχέτων προς τους ενδεικνυομένους στόχους διά την οικονομικήν ανάπτυξιν της χώρας, με μοιραίον αποτέλεσμα πλήθος αμέτρητον αρχομένων και ουδέποτε περαιουμένων, με υψηλό κατ' ανάγκην κόστος, έργων και το τεράστιον άνοιγμα των προγραμμάτων χρηματοδοτήσεώς των"³³⁹. Οι αναφορές στην προδικτατορική περίοδο ήταν ένα συνηθισμένο

το 1969, το πλαίσιο λειτουργίας του τύπου ήταν τόσο ασφυκτικό που οι στρατιωτικοί δεν δίσταζαν να ελέγξουν ακόμα και εφημερίδες που – όπως αναφέρει ο Στράτος, ό.π., 14 – στήριξαν εξ αρχής το καθεστώς. Βλ. τα δύο σημειώματα που στέλνει ο αντιπρόεδρος της στρατιωτικής κυβέρνησης και υπουργός Εσωτερικών, Στ. Παττακός, προς τον υπ. Οικονομικών Αδ. Ανδρουτσόπουλο, για να ζητήσει τη γνώμη του τελευταίου "ως Νομικού" αναφορικά με δύο δημοσιεύματα της εφ. *Εστίας* της 9^{ης} και της 11^{ης}/9/69, τα οποία θεωρεί "υβριστικά" και, ως εκ τούτου, "ο συντάκτης αυτ[ών] θα πρέπει να παραπεμφθή εις την Δικαιοσύνην". Αρχείο Αδ. Ανδρουτσόπουλου, Σειρά Α', Φ 24.

³³⁹ Εφ. *Το Βήμα*, 21/4/1968 σ. 12. Η ίδια έκθεση δημοσιεύεται και στις υπόλοιπες εφημερίδες (βλ. ενδεικτικά *τα Νέα*, 23/4/1968). Βλ. επίσης και Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 184/Α, έγγρ. 6. Την ίδια περίοδο δημοσιεύεται και μια περισσότερο αναλυτική έκθεση σε συνέχειες με αντίστοιχο χαρακτηριστικό τίτλο, "Επιτεύγματα της Κυβερνήσεως εις τον Οικονομικόν Τομέα". Βλ. ενδεικτικά εφ. *το Βήμα*, 3/5/1968, 4/5/1968, 5/5/1968, 7/5/1968, 8/5/1968, 9/5/1968 και 11/5/1968. Τέλος, βλ. επίσης στην ίδια εφημερίδα,

χαρακτηριστικό των διαγγελμάτων με αφορμή τις επετείους της 21^{ης} Απριλίου: "*Η αλλοπρόσαλος οικονομική πολιτική των ιθυνόντων [της κοινοβουλευτικής περιόδου], η άμεσος απειλή πληθωρισμού του οποίου τας συνεπείας πληρώνουν με οδυνηράς στερήσεις αι λαϊκάι μάζαι [...] έστρωναν τον δρόμον εις τον κομμουνισμόν*", διακήρυττε ο Παπαδόπουλος, συνδυάζοντας τις αναφορές στον κομμουνιστικό κίνδυνο που αποσόβησε η "*Επανάστασις*" με τα επιτεύγματα της διακυβέρνησής της³⁴⁰. "*Το πρωτοφανές διά τα ελληνικά χρονικά πρόγραμμα δημοσίων έργων (οδοί, λιμένες, αερολιμένες, έργα αρδύσεως, σχολεία, πανεπιστήμια κλπ.) ευρίσκεται ήδη εν πλήρει εκτελέσει. Αι ευνοϊκάι επιδράσεις εκ των υψηλών δαπανών του Δημοσίου διά τα έργα υποδομής, ως και αι επιδράσεις εκ της ασκηθείσης οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, απέδωσαν ήδη τους καρπούς των [...] και η αύξησις της οικονομικής δραστηριότητος [...] προετοιμάζει την οδόν προς μίαν οικονομικήν ευφορίαν διά το 1969*"³⁴¹, έγραφε σε άρθρο του ο Ν. Μακαρέζος το Σεπτέμβριο του 1968, ενώ ελάχιστες μέρες μετά διαβεβαίωνε τους δημοσιογράφους πως "*η δραχμή [είναι] το σταθερώτερον ευρωπαϊκόν νόμισμα και εν των σκληροτέρων του κόσμου [...]. Γνωστή ήτο η προ της Επαναστάσεως οικιτρά δημοσιονομική κατάστασις. Καταφανή είναι σήμερα τα αποτελέσματα της εξυγιάνσεως, της τάξεως και της χρηστής δημοσίας διαχειρίσεως [...]. Η Ελληνική Οικονομία, παραληφθείσα από την Επανάστασιν εις το χείλος του κρημού, εισήλθεν ήδη οριστικώς εις την φάσιν της σταθεράς και ταχείας αναπτύξεως*"³⁴². Το ίδιο σίγουρος εμφανιζόταν και ο Παπαδόπουλος ενώ το σύνολο των εφημερίδων όφειλε να μεταδώσει τη σιγουριά του: "*Έχομεν βελτιωμένον αναπτυξιακόν μηχανισμόν. Έχομεν κατηρτισμένα τα δημοσιονομικά και τα αναπτυξιακά προγράμματα. Έχομεν εξησφαλισμένην νομισματικήν σταθερότητα [κ.ο.κ]*"³⁴³. "*Αι ευνοϊκάι εξελίξεις του ισοζυγίου πληρωμών οφείλονται εις ορθήν οικονομικήν πολιτικήν*"³⁴⁴ συμπέρανε ο Μακαρέζος τον Ιανουάριο του 1970, ενώ ένα χρόνο μετά, οι πρώτες αναταράξεις στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον προσφέρονταν για μία διαφορετική αυτή τη φορά σύγκριση: "*Κατ' αντίθεσιν με το ζοφερόν κλίμα διεθνούς αβεβαιότητος και αναταραχής, λίαν διάφορον εικόνα παρουσίασεν η ελληνική οικονομία το 1970 [...]: υποδειγματικήν νομισματικήν σταθερότητα, άνοδον ακαθαρίστου εθνικού εισοδήματος, άνοδον της*

"Ο απολογισμός του κυβερνητικού έργου κατά το πρώτο έτος της Επανάστασεως: Άνευ προηγουμένου η δραστηριότης εις όλους τους τομείς", 28/4/1968, σ. 8-9.

³⁴⁰ Εφ. *Το Βήμα*, 20/4/1969 σ. 1-2.

³⁴¹ Εφ. *Τα Νέα*, 7/9/1968, σ. 1 και 9.

³⁴² Εφ. *Τα Νέα*, 9/9/1968, σ. 12.

³⁴³ Εφ. *Τα Νέα*, 16/12/1968, σ. 14 και εφ. *Το Βήμα*, 15/12/1968, σ. 1 και 6.

³⁴⁴ Εφ. *Τα Νέα*, 16/1/1970, σ. 10.

γεωργικής παραγωγής, αύξησιν της βιομηχανικής παραγωγής", σημείωνε ο υπ. Συντονισμού σε μια ομιλία του προς τους παραγωγικούς φορείς, ενώ ο Παπαδόπουλος, αρκετούς μήνες αργότερα, προέβαλλε τη σιγουριά του για τις πολιτικές που προωθούσε η κυβέρνηση και τις προοπτικές που προοιωνίζονταν για το σύνολο της οικονομίας: "*Προγραμματιζόμεν εγγειοβελτιωτικά, προγραμματιζόμεν επιδοτήσεις διά την ανάπτυξιν ωρισμένων κλάδων είτε της γεωργίας είτε της βιομηχανίας. Δημιουργούμεν κίνητρα διά την ορθότεραν χωροταξικήν ανάπτυξιν των δραστηριοτήτων της Επικρατείας [...]*", καλώντας παράλληλα την ιδιωτική πρωτοβουλία και τους παραγωγικούς φορείς να "*προσανατολισθούν αντιστοίχως προς τα λαμβανομένα μέτρα και τας πραγματοποιούμενας εκ μέρους του κράτους δραστηριότητας*", ώστε "*να επιτύχωμεν το επιδιωκόμενον αποτέλεσμα*"³⁴⁵. Στον ίδιο καθησυχαστικό τόνο, παρά την άρδην αντιστροφή του διεθνούς οικονομικού κλίματος, και στο διάγγελμά του επ' ευκαιρία της επετείου για τα πέντε χρόνια του πραξικοπήματος: "*Η αδιαταράκτως διαρρέυσασα πενταετία αποτελεί εύγλωττον διακαίωσιν του ειρηνικού εγχειρήματος διά της δοκιμασίας του χρόνου [...]. Η Ελλάς αποτελεί σήμερον όασιν εν μέσω ενός τεταραγμένου και ολοέν περισσοτέρον προβληματιζομένου κόσμου*"³⁴⁶. Η εικόνα που προωθούσε το καθεστώς για τη διακυβέρνησή του μέσω πανηγυρικών δημοσιευμάτων στον τύπο συμπληρωνόταν από ειδήσεις για τη θερμή υποδοχή που επιφύλασσαν οι κάτοικοι των τόπων που περιόδευαν τα στελέχη του καθεστώτος, για τα συνεχή εγκαίνια νέων έργων, για τα άρθρα και τις συνεντεύξεις – κυρίως του "αρχιτέκτονα του οικονομικού

³⁴⁵ Εφ. *Τα Νέα*, 19/1/1971, σ. 10 όσον αφορά την ομιλία του Μακαρέζου προς τους παραγωγικούς φορείς της χώρας και εφ. *το Βήμα*, 19/12/1971, σ. 12, αναφορικά με το απόσπασμα από τις καθιερωμένες ανακοινώσεις του προέδρου της στρατιωτικής κυβέρνησης στο τέλος κάθε έτους.

³⁴⁶ Εφ. *Το Βήμα*, 21/4/1972, σ. 1. Ακόμα και στο τέλος του 1972, παρά τους προβληματισμούς που διατυπώνονταν στα υπουργικά συμβούλια (βλ. παρακάτω), ο λόγος που εξέφραζαν μέσω των εφημερίδων παρέμενε καθησυχαστικός. Βλ. για παράδειγμα τις δηλώσεις του Μακαρέζου περί "πανίσχυρης δραχμής", εφ. *Τα Νέα*, 27/11/1972, σ. 16.

Ανάλογες επετειακές εκθέσεις των πεπραγμένων του καθεστώτος δημοσιεύονταν κάθε χρόνο, ενώ σχεδόν κάθε ομιλία ή συνέντευξη του Παπαδόπουλου και των υπολοίπων ισχυρών της κυβέρνησής του – ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της επταετίας – χαρακτηρίζονταν από την ολοκληρωτική απαξίωση της προδικτατορικής περιόδου αντιπαραθετικά με την πρόοδο που επιτύγχανε έκτοτε η χώρα σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο – με το τελευταίο να αναγνωρίζεται από το σύνολο του "ελευθέρου κόσμου". Φυσικά, οι συνεντεύξεις των ισχυρών του καθεστώτος φαίνεται πως ακολουθούσαν αποκλειστικά την πεπατημένη της γραπτής αποστολής των ερωτημάτων ώστε να αποφεύγονται εκείνα που κρίνονταν ως μη αποδεκτά. Βλ. για παράδειγμα το ερωτηματολόγιο που αποστέλλεται στον υπουργό Συντονισμού με τη σημείωση να έχει απαντηθεί μέχρι την 19^η/7/1969 ώστε να δημοσιευθεί την επομένη (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 385/Α, έγγρ. 10), στο οποίο σημειώνεται χειρόγραφα η ένδειξη "προσοχή" και διαγράφεται το εξής ερώτημα: "Εν όψει των διεθνών εξελίξεων αλλά και ποικίλων άλλων μεταβολών εις τον νομισματικόν τομέα, θεωρείται σκόπιμον ή όχι μία από τούδε αναπροσαρμογή της τιμής του ελληνικού νομίσματος; Μήπως η ελληνική οικονομία, παρά τας εκ πρώτης όψεως αντιδράσεις, θα είχε να οφεληθή από μίαν τοιαύτην αναπροσαρμογήν;"

θαύματος της χώρας" Ν. Μακαρέζου – σε ξένες εφημερίδες και τα εγκωμιαστικά δημοσιεύματα από τον τύπο του εξωτερικού³⁴⁷.

Δεν ήταν όμως μόνο ο τύπος. Με τις πρώτες δοκιμαστικές εκπομπές της τηλεόρασης να έχουν ήδη αρχίσει από το 1965, οι δυνατότητες που μπορούσε να προσφέρει το νέο μέσο, όντας κάτω από στενό κρατικό έλεγχο, έγιναν κατευθείαν αντιληπτές από το καθεστώς – "διότι η ραδιοφωνία και η τηλεόρασις είναι οι κυριότεροι παράγοντες διαμορφώσεως της κοινής γνώμης"³⁴⁸ –, αποτελώντας "μια νέα μορφή διαμεσολαβημένης δημοσιότητας την οποία η δικτατορία κατόρθωσε να υποτάξει στις επιδιώξεις της, με σκοπό τη συγκρότηση μιας καθεστωτικής σφαίρας"³⁴⁹. Αυτό μπορούσε να εξυπηρετηθεί με εκπομπές και σήριαλ που είχαν ξεκάθαρη ή περισσότερο συγκαλυμμένη πολιτική στόχευση και δελτία ειδήσεων που ακολουθούσαν τις προκαθορισμένες αντιλήψεις περί "ενημέρωσης": "Ως «πρώτο θέμα» έπαιζαν οι κυβερνητικές ανακοινώσεις και η κοινωνική δραστηριότητα των μελών της κυβέρνησης (περιοδείες, δηλώσεις, εορτές εθνικού ή στρατιωτικού περιεχομένου, κ.λπ.). Ακολουθούσαν θέματα διεθνών σχέσεων και στρατιωτικών δραστηριοτήτων (αμερικανικές ασκήσεις, συμμετοχή σε ασκήσεις του ΝΑΤΟ), οικονομίας και τουρισμού (εγκαίνια δημόσιων έργων, θριαμβευτικές αφίσες τουριστών), ψυχαγωγίας (παρουσιάσεις τραγουδιστών νυχτερινών κέντρων και σκηνές ξεφαντώματος, ώστε να επιδειχτεί το ανέφελον της κοινωνικής ζωής), επιδείξεις μόδας, κληρώσεις λαχείων, κι εντέλει οι αθλητικές δραστηριότητες, ως επί το πλείστον ποδόσφαιρο και αγώνες"³⁵⁰. Προσπάθειες ιδεολογικής επιμόρφωσης του κοινού στις αξίες που πρέσβευε η "Επανάσταση" γίνονται και μέσα από τον κινηματογράφο, κυρίως με τη

³⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά, εφ. *Τα Νέα*, 4/1/1968, 30/1/1968, 10/2/1968, 8/5/1968, 27/6/1968, 12/3/1969, 27/5/1969, 6/6/1970 κ.α. Για δακτυλογραφημένα άρθρα και συνεντεύξεις του Μακαρέζου σε ξένα μέσα βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 64/Α. Βλ. επίσης άρθρο με τίτλο "Η συνεργασία ξένου κεφαλαίου και εγχωρίων φορέων της παραγωγής επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος: Η εμπιστοσύνη του ξένου κεφαλαίου προς την σημερινή Ελλάδα" που υπογράφεται από τον Ν. Μακαρέζο και προορίζεται "διά το Bayerischer Monatsspiegel". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 56/Α, έγγρ. 13.

³⁴⁸ Βλ. τη συνέντευξη του Ν. Μακαρέζου στους δημοσιογράφους με αφορμή την παρουσίαση του πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972. Εφ. *το Βήμα*, 29/12/1967, σ. 7.

³⁴⁹ Μαρία Κομνηνού, "Τηλεόραση και κινηματογράφος: η διαμάχη για την ηγεμονία στην περίοδο της δικτατορίας 1967-1974", στο Γιάννα Αθανασίου – Άλκης Ρήγος – Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Αθήνα 1999, σ. 175. Η σημασία που έδωσε το καθεστώς στο νέο μέσο επιβεβαιώνεται και από τη δωρεάν διανομή τηλεοπτικών συσκευών σε χωριά της επικράτειας που έλαβε χώρα (με τις συνήθεις τυμπανοκρουσίες) στα τέλη του 1970. Φώτος Λαμπρινός, *Χούντα είναι. Θα περάσει; Τα κινηματογραφικά Επίκαιρα στη διάρκεια της Δικτατορίας (1967-1974)*, Αθήνα 2013. [Στην συγκεκριμένη έκδοση δεν υπάρχει αρίθμηση των σελίδων. Στις περιπτώσεις που παραπέμπουμε σε αυτή θα αναφέρεται το υποκεφάλαιο και σε αγκύλες ο αριθμός σελίδας του pdf αρχείου που χρησιμοποιούμε]. "Η σπουδαιότερη από τις τέχνες", [120].

³⁵⁰ Βαλούκος, ό.π., 58.

χρηματοδότηση εθνικιστικού περιεχομένου ιστορικών και πολεμικών ταινιών³⁵¹. Εκείνο το μέσο όμως που εκτός από τον τύπο και την ανερχόμενη δύναμη της τηλεόρασης μπορούσε να υπηρετήσει περισσότερο αποτελεσματικά την προπαγάνδα για την οικονομία, ήταν το ραδιόφωνο: "*Ολοκληρώνουμε σήμερα με το θέμα της δραχμής το κύκλωμα «Επενδύσεις εις την εκπαίδευσιν», «Εγγειοβελτιωτικά», και «Σταθερότης του νομίσματος»*", εισήγαγε την ραδιοφωνική εκπομπή της Ε.Ι.Ρ. στις 14/10/69 ο δημοσιογράφος Γ. Μωραϊτίνης, για να συμπληρώσει: "*Αυτά αποτελούν τους τρεις βασικούς στόχους της οικονομικής πολιτικής της Επαναστάσεως, όπως τόσο παραστατικά την ανέπτυξε εις την πρόσφατον συνέντευξίν του ο κ. Υπουργός Συντονισμού*". Η συνέχεια της εκπομπής επικεντρωνόταν γύρω από τα γνωστά μοτίβα εξύμνησης των ακολουθούμενων αναπτυξιακών πολιτικών και συγκρίσεων αφενός με "*τας νομισματικές και χρηματιστηριακές κρίσεις εις χώρας του ελευθέρου κόσμου και εις κράτη του παραπετάσματος*" και αφετέρου με την "*απρογραμμάτιστο οικονομική πολιτική της προεπαναστατικής περιόδου*" που χαρακτηριζόταν από "*αθρόαι παροχαί, διαπάθησιν του Δημοσίου Χρήματος, ταραχαί, απεργίαι*", και – με μια δόση ειρωνείας – "*προβολή του νομίσματος ως προπαγανδιστικού μέσου*" – παράγοντες που, όπως σημειωνόταν, δρούσαν ανασταλτικά στη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας³⁵².

Περισσότερο διαφωτιστικό των επικοινωνιακών στρατηγικών για την προβολή της οικονομίας είναι ένα υπηρεσιακό σημείωμα της υπηρεσίας Δημοσίων Σχέσεων του

³⁵¹ Κομνηνού, ό.π., 179-181. Όπως μας πληροφορεί ο Λαμπρινός, ό.π., "Η εβδομη τέχνη στην Επταετία", [144], "στη διάρκεια της Επταετίας γυρίστηκαν 75 ταινίες με θέματα από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τον Εμφύλιο [...]. Στο διαχρονικό δόγμα της ταύτισης της εκκλησίας με το έθνος, η Χούντα αντιπαρέθεσε την ταύτιση του στρατού με το έθνος. Σε αυτό το πνεύμα γυρίζονται ταινίες όπου ηρωικοί πρωταγωνιστές είναι Έλληνες αξιωματικοί, όπως το *ΟΧΙ* (1969) των Ντίμη Δαδήρα και Τζαίμς Πάρις. Παράλληλα το καθεστώς [...] ιδρύει τη θυγατρική της ΕΤΒΑ Γενική Κινηματογραφικών Επιχειρήσεων (ΓΚΕ), το 1970, προκειμένου να δημιουργήσει «δικό του κινηματογράφο», και συμμετέχει στην παραγωγή ταινιών όπως *Παπαφλέσσας* (1971) [...] με τον Δημήτρη Παπαμιχαήλ στον επώνυμο ρόλο, με την πρεμιέρα της οποίας να παρακολουθεί σύσσωμη η χουντική ηγεσία [...] και *Η χαρραγή της νίκης* (1971)". Με επίκεντρο τον εμφύλιο γυρίζονται επίσης ταινίες "όπως οι: *Στα σύνορα της προδοσίας* (1968) σε παραγωγή Τζ. Πάρις και σκηνοθεσία Ντ. Δαδήρα, *Οι δραπετές του Μπούλκες* (1969) των Στ. Γκίκα και Α. Παπασταματάκη, *Οι γενναίοι του Βορρά* (1970) σε σκηνοθεσία Κ. Καραγιάννη, *Ο τελευταίος των κοιτατζήδων* (1970) σε παραγωγή Τζ. Πάρις και σκηνοθεσία Γρ. Γρηγορίου, *Γράμμος* (1971) του Ηλία Μαχαίρα σε παραγωγή της Γαλαξίας Φιλμ και *Δώστε τα χέρια* (1971) σε παραγωγή Τζ. Πάρις και σκηνοθεσία Ερρίκου Ανδρέου. Ενδεικτικό της απήχρησης αυτών των ταινιών είναι η εισπρακτική τους επιτυχία (*τα Σύνορα της προδοσίας* έκοψαν 711.000 εισιτήρια, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση μετά την *Υπολοχαγό Νατάσα*). Ό.π., [146-147].

³⁵² Ε.Ι.Ρ., Εθνικόν Πρόγραμμα, "Η Ευρωστία της Ελληνικής Δραχμής", 14/10/69, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 67/Α, έγγρ. 2.

υπουργείου Συντονισμού³⁵³. Πέρα από τις αναμενόμενες αρμοδιότητες συστηματικής ενημέρωσης του υπουργού για τα σημαντικότερα δημοσιεύματα του ελληνικού και ξένου τύπου και συγκέντρωσης στοιχείων που θα χρησιμοποιούνταν για σχετικά άρθρα και ομιλίες³⁵⁴, ο σημαντικότερος τομέας ευθύνης της υπηρεσίας παρέμενε η προπαγάνδα για την οικονομία. Αντλώντας στοιχεία από υπουργεία, τράπεζες, ιδρύματα κλπ., το εν λόγω γραφείο είχε αναλάβει καταρχάς την "*ανελλιπήν ενημέρωσιν του Ελληνικού Λαού επί της πορείας της Οικονομίας*" μέσω καθημερινής διοχέτευσης ανακοινώσεων και λοιπών εκθέσεων του υπουργείου Συντονισμού στον τύπο. Μέχρι τον Ιούνιο του 1971 που γράφεται η έκθεση σημειώνεται πως "*εξεδόθησαν περίπου 8.000 ανακοινώσεις ποικίλου περιεχομένου οικονομικής υφής*", πέραν της ειδησεογραφικής προβολής κάθε επίσημης εκδήλωσης του υπουργείου. Παράλληλα, η συνεργασία με τις Υπηρεσίες Συντονισμού Αναπτύξεως της Περιφέρειας (ΥΣΑΠ) χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα στενή μέσα από την προώθηση του συνόλου των ανακοινώσεων του υπουργείου "*διά τον εξοπλισμόν των προς υποστήριξιν της αναπτυξιακής των προσπαθείας εις τον ψυχολογικόν τομέα*" και μέσω των ευθυνών της υπηρεσίας για προβολή των έργων Περιφερειακής Ανάπτυξης. Η παρακολούθηση του ημερήσιου, επαρχιακού και περιοδικού τύπου, η συλλογή δημοσιευμάτων που αναφέρονταν στην οικονομία και η έκδοση ημερήσιου δελτίου με τις σημαντικότερες ειδήσεις αποτελεί ένα ακόμα πεδίο δραστηριοποίησης στο εσωτερικό της χώρας, δραστηριότητες που συμπληρώνονταν από τον εντοπισμό αυτοτελών εκδόσεων οικονομικού περιεχομένου και αποστολή αντιτύπων τους σε υπηρεσίες και οργανισμούς του εσωτερικού και του εξωτερικού. Τέλος, αναφορές γίνονται στη "*δημιουργία ευνοϊκού κλίματος*" υπέρ του Χρηματιστηρίου, στην οργάνωση και την προβολή των κληρώσεων των Λαχειοφόρων Δανείων και στη στήριξη κάθε εκδοτικής δραστηριότητας υπουργείων, τραπεζών και λοιπών οργανισμών.

³⁵³Υπουργείον Συντονισμού, Διευθυντής Υπηρεσίας Δημοσίων Σχέσεων, Πλοίαρχος Λ.Σ. Γ. Μαζαράκης προς κ. Υπουργόν, "Τομείς Υπηρεσιακής Δραστηριότητας", 16/6/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 156.

³⁵⁴ Στο αρχείο του Ν. Μακαρέζου συγκεντρώνονται πλήθος τεκμηρίων που επιβεβαιώνουν τη συστηματική παρακολούθηση των ΜΜΕ του εξωτερικού (εφημερίδες, ραδιόφωνα κλπ.), αρμοδιότητα που δεν αφορούσε μόνο την εν λόγω υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων. Όσον αφορά στη συγκέντρωση στοιχείων που θα χρησιμοποιούνταν σε άρθρα ή ομιλίες, βλ. και το μεταγενέστερο υπηρεσιακό σημείωμα που υπογράφεται από τον Γενικό Γραμματέα Τύπου και Πληροφοριών, Λουκά Παπαγγελή, με ημερομηνία 18/4/72: "Κύριε Υπουργέ, θεωρώ ευχάριστον καθήκον μου να αποστείλω υμίν τα εν τω φακέλλω συνημμένα στοιχεία (αναφερόμενα βεβαίως, εις τομείς πέραν του υφ' υμών καλυπτομένου), ευελπιστών ότι ταύτα δύνανται να αποβούν χρήσιμα εις υμάς προς ενδεχομένην σταχυολόγησιν υποβοηθητικών δεδομένων, εν τη διαμορφώσει του υφ' υμών εκφωνηθησομένου εν τω πλαίσίω του εορτασμού της 5^{ης} επετείου της 21^{ης} Απριλίου πανηγυρικού λόγου". Αρχείο Αδ. Ανδρουτσόπουλου, Σειρά Α', Φ 11.

Αποτέλεσμα της τελευταίας αυτής δραστηριότητας είναι μια σειρά εκδόσεων. Καταρχάς, με την επιμέλεια της υπηρεσίας Δημοσίων Σχέσεων του υπουργείου Συντονισμού εκδίδονταν οι "Οικονομικά Ειδήσεις", ένα τρίγλωσσο μηνιαίο δελτίο που τον Μάιο του 1971 έφτασε στα 73.000 αντίτυπα (29.000 εξ αυτών στην ελληνική, 34.000 στη αγγλική και 10.000 στη γερμανική γλώσσα)³⁵⁵. Στην ειδική έκδοση του Ιανουαρίου του 1970 η οποία φιλοξενεί μια επισκόπηση των οικονομικών εξελίξεων στη χώρα κατά τον προηγούμενο χρόνο, εξυμνείται εισαγωγικά η μέχρι εκείνη τη στιγμή διαχείριση των δημόσιων οικονομικών: *"Η Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου 1967, προσδώσασα εις την ευημερίαν του Λαού έννοιαν και αξίαν εθνικού αγαθού [...] διείδεν, από της πρώτης στιγμής, ότι προαπαιτούμενον της αληθούς ελευθερίας είναι η οικονομική ανάπτυξις. Εντεύθεν και η αναληφθείσα, από των πρώτων ωρών της Επαναστατικής Πολιτείας, γιγαντιαία και απολύτως επιτυχής προσπάθεια, με αρχικούς στόχους την αναστροφήν της καθοδικής πορείας της οικονομίας της Χώρας και την αποτροπήν του βεβαίου κινδύνου καθηλώσεώς της εις μακροχρόνιον φάσιν υφέσεως και προΐουσης απαθλιώσεως του μοχθούντος δραχμοβιώτου Λαού"*, για να αναδειχθούν στη συνέχεια τα επιτεύγματα σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας – πάντα στο πλαίσιο των στόχων του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης: *"οι τεθέντες καταστατικοί στόχοι του Πενταετούς Προγράμματος θα υπερκερασθούν, με σημαντικήν μάλιστα διαφοράν, και αν εισέτι ουδεμία περαιτέρω βελτίωσις σημειωθή, εντός των υπολοίπων τριών ετών (1970-1972)".* Όσον αφορά στις δημόσιες επενδύσεις, χαρακτηρίζεται ως *"εντυπωσιακός ο απολογισμός των εκτελεσθέντων κατά το 1969 διά του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων μεγάλων παραγωγικών έργων εις κάθε γωνίαν της Χώρας. Τα έργα ταύτα"*, καταλήγει η έκδοση, *"δημιουργήματα του μόχθου του Ελληνικού Λαού, δεν εξασφαλίζουν μόνον άριστον υποδομήν διά την ανάπτυξιν της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, αλλ' επί πλέον, φέρουν εις όλας τας πόλεις και τα χωρία, μέχρι και της τελευταίας καλύβης, την πρόοδον και τον πολιτισμό"*³⁵⁶.

³⁵⁵ Συνήθως τα δελτία αυτά ήταν τετρασέλιδα εκτός από ορισμένες ειδικές εκδόσεις. Για μια πλήρη σειρά στα αγγλικά (τχ. 1, Μάιος 1968 – τχ. 65, Σεπτέμβριος 1973) βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 15/Γ, καθώς και Φ 12/Α. Για τα τεύχη 1 έως 43 (Μάιος 1968 –Νοέμβριος 1971) στα γερμανικά βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 476/Α. Διάσπαρτα τεύχη στα ελληνικά υπάρχουν σε αρκετούς φακέλους του αρχείου Ν. Μακαρέζου.

³⁵⁶ Στη συνέχεια δίνονται ορισμένα στοιχεία σχετικά με τις εξελίξεις για κάθε τομέα ξεχωριστά: Γεωργία-Δάση-Αλιεία, Εγγειοβελτιωτικά, Οδοί-Γέφυρες, Λιμάνια-Αεροδρόμια, Σιδηρόδρομοι, Τουρισμός-Μνημεία, Εκπαίδευση, Ύδρευση-Αποχέτευση, Δημόσια Διοίκηση και Περιφερειακά Προγράμματα. Τα κεφάλαια του συνόλου της έκδοσης αναφέρονται στο ΑΕΠ, τις Δαπάνες Επενδύσεων Πάγιου Κεφαλαίου, τις Ιδιωτικές Επενδύσεις, τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, τις Παράλληλες Επενδύσεις, το Ισοζύγιο Πληρωμών, την Ανάπτυξη και Αναδιάρθρωση του Γεωργικού Τομέα, την Εμπορική Ναυτιλία, την "Εσωτερική Ισορροπία της Οικονομίας" (Τιμάρηθος, Νόμισμα κλπ.) και

Εκτός των περιοδικών, ανάλογη προβολή της οικονομικής διαχείρισης λαμβάνει χώρα και μέσα από αυτοτελείς εκδόσεις, είτε με επιμέλεια της ίδιας υπηρεσίας είτε με ευθύνη άλλων φορέων. Στην πρώτη περίπτωση, ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν δύο εκδόσεις με τους χαρακτηριστικούς για τα περιεχόμενά τους τίτλους, *"Δύο έτη προόδου και αναδημιουργίας: Τα επιτεύγματα της Εθνικής Κυβερνήσεως εις τον Οικονομικόν Τομέα"*³⁵⁷ και *"Η επανάσταση της 21ης Απριλίου οικοδομεί την νέαν Ελλάδα"*³⁵⁸ ή στη μεταγενέστερη *"Εξελίξεις εις την Ελληνικήν Οικονομίαν κατά την Πενταετίαν 1967-1971"*³⁵⁹. Αναφορικά με την αντίστοιχη δραστηριότητα άλλων φορέων, το υπουργείο Οικονομικών εκδίδει το 1970 τον *"Απολογισμό μιας Τριετίας"* τουλάχιστον σε δύο γλώσσες (ελληνικά και αγγλικά), με περιεχόμενο που διαρθρώνεται κατά βάση – αλλά όχι αποκλειστικά – γύρω από τους τομείς ευθύνης του³⁶⁰. Στο σχετικό με τους προϋπολογισμούς των δημοσίων επενδύσεων υποκεφάλαιο τη μισή περίπου έκταση καταλαμβάνουν οι αναφορές και οι συγκρίσεις με την προδικτατορική περίοδο: *"Τα Προγράμματα 1964-1966 δεν απετέλουν παρά απλούς πίνακες απαριθμήσεως έργων, ουδεμίαν σύνδεσιν εχόντων μεταξύ των και μη ανταποκρινομένων, τόσον προς τας τρεχούσας όσον και προς τας μακροπροθέσμους και βραχυπροθέσμους ανάγκας της οικονομικής αναπτύξεως της Χώρας"*. Αντίθετα, με το νέο καθεστώς *"η κατανομή των επενδύσεων κατά Κλάδους Οικονομικής δραστηριότητος εγένετο με γνώμονα: (α) το πλαίσιο και τας κατευθύνσεις του πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως [...], (β) την ταχεία αποπεράτωσιν των εις το στάδιον εκτελέσεως ευρισκομένων έργων, επί σκοπώ επιταχύνσεως της ενάρξεως αποδόσεως αυτών, (γ) την ανάγκην οργανικής διασυνδέσεως των αλληλοεξυπηρετούμενων έργων, (δ) την έκτασιν των δημιουργομένων «Εξωτερικών*

Πιστωτικό Σύστημα. "Οικονομικά Ειδήσεις", Υπουργείον Συντονισμού – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, Ιανουάριος 1970. Βλ. και Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 55.

³⁵⁷ Υπουργείον Συντονισμού – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, *Δύο έτη προόδου και αναδημιουργίας: Τα επιτεύγματα της Εθνικής Κυβερνήσεως εις τον Οικονομικόν Τομέα*, Αθήναι 1969.

³⁵⁸ Υπουργείον Συντονισμού – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, *Η επανάσταση της 21ης Απριλίου οικοδομεί την νέαν Ελλάδα*, Αθήναι 1970.

³⁵⁹ Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, *Εξελίξεις εις την Ελληνικήν Οικονομίαν κατά την Πενταετίαν 1967-1971*, χ.χ. Την περίοδο της εν λόγω έκδοσης η υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων είχε πλέον υπαχθεί, μετά τον ανασχηματισμό του Αυγούστου του 1971, στο υπουργείο Κυβερνητικής Πολιτικής (βλ. άρθρο 37 του Ν.Δ. 957 της 24^{ης}/8/71, "Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων").

³⁶⁰ Τα κεφάλαια της έκδοσης αφορούν τη δημοσιονομική πολιτική, την πολιτική επί των δαπανών, τη δημοσιονομική διαχείριση, τη δημόσια πίστη, τα μισθολογικά – συνταξιοδοτικά και ένα ακόμα για τον διοικητικό και κοινωνικό τομέα. Χαρακτηριστικό το γεγονός πως όλα τα κεφάλαια εκκινούν από έναν αρνητικό σχολιασμό της προδικτατορικής περιόδου. Υπουργείον Οικονομικών, *Απολογισμός μιας Τριετίας*, Αθήναι 1970 και, όσον αφορά την αγγλική έκδοση, *Greek Public Finance, Three Years Report: April 1967 – April 1970*, Athens 1970. Για μία ακόμα, ημιεπίσημη αυτή τη φορά, έκδοση που κινείται στα ίδια μοτίβα βλ. *Διατί έγινε η Επανάσταση της 21ης Απριλίου 1967*, Αθήναι χ.χ.

Οικονομιών» εκ της κατασκευής των έργων, (ε) την προώθησιν των εξαγωγών και την «υποκατάστασιν» των εισαγωγών, (στ) ωρισμένα βασικά αντικειμενικά στοιχεία, ως ο εξυπηρετούμενος πληθυσμός, η γενική κατάσταση του τομέως, ο βαθμός αναπτύξεως ή καθυστερήσεως μιας περιοχής³⁶¹.

Τα νέα έργα στις υποδομές της χώρας προσφέρονταν όμως και για διαφορετικούς και περισσότερο άμεσα αφομοιώσιμους από τις πλατιές μάζες τρόπους προβολής, πέρα από τη στείρα περιγραφή του προγραμματισμού και την παράθεση αριθμών. Χωρίς να έχουμε περισσότερα στοιχεία για το τιράζ της, αυτή την ανάγκη μοιάζει να εξυπηρετεί μια έκδοση (1969) της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου του υπουργείου Προεδρίας της Κυβέρνησης. Η συγκεκριμένη έκδοση αποτελεί ουσιαστικά ένα φωτογραφικό λεύκωμα με διάφορα έργα που υλοποιούνταν στο σύνολο της επικράτειας, διαρθρωμένο ανά φορέα ευθύνης (υπουργεία, νομαρχίες, δημόσιοι οργανισμοί κλπ.), με τις φωτογραφίες να συνοδεύονται από λεζάντες με συνοπτικές αναφορές στα έργα που εικονίζονται και τους πόρους που απορροφούν³⁶². Τέλος, θα μπορούσε να σημειωθεί η ενδεικτική ίσως για τις άριστες σχέσεις του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας με το καθεστώς έκδοση του ΤΕΕ στην οποία φιλοξενείται η μακροσκελής ενημέρωση που πραγματοποίησε ο υπουργός Δημοσίων Έργων στις 13/11/69 προς τον ελληνικό και ξένο τύπο για *"το εκτελούμενον πρόγραμμα εις τον τομέα Δημοσίων Έργων"*, ώστε να κατανοήσει η κοινή γνώμη *"τι ακριβώς εκφράζουν αι εκατοντάδες των εκατομμυρίων, αι οποίαι σχεδόν καθημερινώς αναγράφονται εις τας εφημερίδας ως σύντομαι ειδήσεις, και αι οποίαι διατίθενται διά την εκτέλεσιν δημοσίων έργων"*³⁶³.

Η πλέον επαναλαμβανόμενη φράση που συνόδευε τις αναφορές στα έργα που υλοποιούνταν ήθελε την Ελλάδα να έχει μεταβληθεί σε *"ένα απέραντο εργοτάξιο"*. Η φράση αυτή αποκτούσε διαφορετικό ειδικό βάρος κάθε φορά που χρησιμοποιούνταν

³⁶¹ Υπουργείον Οικονομικών, *Απολογισμός μιας Τριετίας*, ό.π., 47-48.

³⁶² Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως – Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Δημόσια Έργα: Δύο Έτη Προόδου 1967-1969*, Αθήναι, Απρίλιος 1969. Το εν λόγω λεύκωμα δεν φιλοξενεί εκτενείς περιγραφικές αναφορές, πέρα από ένα εισαγωγικό κείμενο περιορισμένης έκτασης: "Τα εις το παρόν λεύκωμα εικονιζόμενα δημόσια και νομαρχιακά έργα", καταλήγει το κείμενο, "είναι ενδεικτικά της εις τον τομέαν τούτον κυβερνητικής δραστηριότητος, η οποία μετέβαλε την χώραν εις ένα τεράστιον εργοτάξιον. Ο Έλλην φορολογούμενος ημπορεί τώρα να είναι βέβαιος ότι κάθε δραχμή, την οποίαν καταβάλλει εις το δημόσιον δεν σπαταλάται ασκόπως, αλλά διατίθεται διά την οικοδόμησιν της νέας Ελλάδος και την ευημερίαν ολοκλήρου του ελληνικού λαού". Ο.π.

³⁶³ Τ.Ε.Ε., *Το εκτελούμενον πρόγραμμα εις τον τομέα Δημοσίων Έργων*, Αθήναι 1969, 5. Ενδεικτική των σχέσεων μεταξύ του καθεστώτος και της μεγαλύτερης Τεχνικής Εταιρείας της εποχής και η έκδοση της ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ με τίτλο "Τι Προσέφερε η Κοινοπραξία ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ εις την Επανάστασιν", Μάιος 1971, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 231[α+β+γ]/Α, έγγρ. 16.

στο σπικάζ των κινηματογραφικών επικαίρων της εποχής – άλλος ένας τομέα που δραστηριοποιούνταν η υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων σε συνδρομή της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών – πλαισιώνοντας πλάνα από εργασίες διάνοιξης δρόμων, κατασκευές κτηρίων, εγγειοβελτιωτικά και λιμενικά έργα, ύδρευσης-αποχέτευσης κ.α. Αντανακλώντας μεταξύ άλλων την άνθιση της εγχώριας κινηματογραφικής παραγωγής και τη διαφορά φάσης από την τηλεόραση που δεν είχε ακόμα κατορθώσει να διεισδύσει σε μαζικό επίπεδο, οι εκατοντάδες κινηματογραφικές αίθουσες που λειτουργούσαν την περίοδο της επταετίας στη χώρα πρόσφεραν την ευκαιρία για προβολή της "εικόνας που το καθεστώς σκηνοθετεί για τον εαυτό του" στα εκατομμύρια των επισκεπτών τους³⁶⁴: "20 εκατομμύρια δραχμών δαπανώνται ημερησίως για την κατασκευή δημοσίων έργων. Αυτό το εκπληκτικό ποσό έχει επιτρέψει ώστε η Ελλάδα να μεταβληθεί εις ένα απέραντο εργοτάξιο. Δεν υπάρχει περιοχή της χώρας στην οποία να μην εκτελείται ένα τουλάχιστον μεγάλο δημόσιο έργο". Με τον τρόπο αυτό εισήγαγε ο σπήκερ το θέμα της κατασκευής δημοσίων έργων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης για να καταλήξει πως "με το εκπληκτικό αυτό κυβερνητικό πρόγραμμα δημοσίων έργων η όψις της χώρας μεταβάλλεται. Από την 21^η Απριλίου 1967 το χρήμα του φορολογουμένου δεν διασπαθίζεται σε κομματικές δαπάνες και σε ψηφοθηρικά κατασκευάσματα. Αξιοποιείται με σεβασμό, με συναίσθηση ευθύνης, με αγάπη για τη χώρα και ωφελεί την ολόκληρη του λαού"³⁶⁵. Τα πλάνα που συνοδεύουν το σπικάζ δείχνουν εύφορες αγροτικές εκτάσεις που αρδεύονται από κανάλια και σύγχρονα ποτιστικά μέσα, καθώς και σειρά λιμενικών έργων με πρωταγωνιστές εργάτες, μπουλντόζες, γερανούς και άλλα βαριά μηχανήματα. "Η κυβερνητική δραστηριότητα στον τομέα των δημοσίων έργων εκδηλώνεται σε όλα τα διαμερίσματα της χώρας. Καθημερινώς νέα έργα παραδίδονται και νέα έργα προγραμματίζονται τα οποία και εκτελούνται εντός των προκαθορισμένων προθεσμιών. Η Θράκη, όπως και τα άλλα τμήματα της Ελλάδος, έχει μεταβληθεί σε ένα απέραντο εργοτάξιο [...]"³⁶⁶. Οι εικόνες των μηχανημάτων εκσκαφών και των οδοστρωτήρων που ανοίγουν κάποιο δρόμο, μια

³⁶⁴ Λαμπρινός, ό.π., "Εμβατήρια εικονογραφημένα", [15]. Ο Λαμπρινός αναφέρεται σε 347 αίθουσες το 1970 σε όλη την επικράτεια και για 347 εκατομμύρια εισιτήρια το 1968. Βλ. "Η έβδομη τέχνη στην Επταετία", [143]. Για μια συνοπτική ιστορία των ελληνικών επικαίρων βλ. στο ίδιο, "Εισαγωγή", [11-12], όπου, μεταξύ άλλων, πληροφορούμαστε και για τη νομική υποχρέωση των αιθουσών να προβάλλουν τα δεκάλεπτα επίκαιρα πριν τις κινηματογραφικές ταινίες. Τα δεκάλεπτα επίκαιρα "περιελάμβαναν περίπου δώδεκα με δεκαπέντε θέματα".

³⁶⁵ Βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1732&thid=17412 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16).

³⁶⁶ Βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1721&thid=10754 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16).

γέφυρα της περιοχής και τα αρδευτικά κανάλια της πεδιάδας του Νέστου είναι κάποια μόνο από τα πλάνα που επιλέγονται για να επιβεβαιώσουν τις περιγραφές του σπήκερ. "Στην Ήπειρο, όπως και σε όλες τις περιοχές της χώρας, αναπτύσσεται μια πρωτοφανής σε έκταση και ρυθμό δραστηριότητα για την κατασκευή έργων που θα συμβάλλουν στην ταχεία προώθηση του Προγράμματος της Εθνικής Κυβερνήσεως για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική και πολιτιστική πρόοδο της περιοχής"³⁶⁷. Εικόνες από ανθρώπους και μηχανήματα να εργάζονται για την κατασκευή εργατικών κατοικιών, μηχανήματα παραγωγής σε κάποια αγροτική βιομηχανία, νεοαναγειρόμενα κτήρια, διανοίξεις δρόμων, τουριστικές εγκαταστάσεις. "Δεν είναι υπερβολή αυτό που λέγεται ότι η Ελλάδα έχει μεταβληθεί σ' ένα απέραντο εργοτάξιο από της Επανάστασεως της 21^{ης} Απριλίου. Καθημερινώς, σ' ολόκληρη τη χώρα, θεμελιώνονται καινούργιες σειρές έργων ενώ ταυτόχρονα παραδίδονται στην κοινή χρήση τα έργα εκείνα που έχουν ήδη αποπερατωθεί. Του λόγου το ασφαλές αποδεικνύει η δειγματοληψία από την περιοχή της Θεσσαλίας [...]"³⁶⁸, προλόγιζε το σπικάζ, συνοδεύοντας κάποια εντυπωσιακά πλάνα από τα έργα στο λιμάνι του Βόλου πριν συνεχιστεί η επιλογή αντίστοιχων εικόνων από βιομηχανικές εγκαταστάσεις, διανοίξεις δρόμων, νέες εργατικές κατοικίες, την οικοδόμηση του διοικητηρίου στη Λάρισα, ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις στα Μετέωρα κ.α. "Εκείνος που θα ταξιδέψει στη βόρειο Ελλάδα θα διαπιστώσει ότι παντού, σε ολόκληρη την περιοχή, εκτελούνται σημαντικά έργα – έργα υποδομής που φέρνουν την πρόοδο και συντελούν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων", με τις οπτικές και ακουστικές αναφορές που ακολουθούν να αφορούν έργα στη Χαλκιδική, στην Κοζάνη, στα Σιάτιστα, στα Γρεβενά και στην Καστοριά. "Η βόρειος Ελλάς", σημειώνεται στην αποφώνηση, "όπως κάθε τμήμα της ελληνικής επικρατείας, έχει μεταβληθεί σ' ένα απέραντο εργοτάξιο που εγγυάται την πρόοδο και την οικονομική προκοπή της Ελλάδος και των Ελλήνων"³⁶⁹.

Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε επ' αόριστο τις αναφορές στα κινηματογραφικά επίκαιρα. Το υλικό που παρήχθη κατά την περίοδο της επταετίας για κάθε γωνιά της χώρας και σχετικά με κάθε είδους έργο, είναι τεράστιο³⁷⁰. Η

³⁶⁷ Βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3310&thid=17431 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16).

³⁶⁸ Βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1745&thid=10846 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16).

³⁶⁹ Βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3311&thid=13589 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16).

³⁷⁰ Μόνο στην υποκατηγορία "Ανάπτυξη – Δημόσια έργα" των ταινιών Επικαίρων στις ψηφιοποιημένες συλλογές του Εθνικού Οπτικοακουστικού Αρχείου (<http://mam.avarchive.gr/portal/>) για την περίοδο 21/4/67 – 23/7/74 εντοπίζονται 265 αποτελέσματα (αναζήτηση 26^{ης}/2/16).

σκηνοθετική τους προοπτική κινείται στα πλαίσια των παραπάνω αναφορών. Εικόνες εργοταξίων, μηχανημάτων και εργατών σε παραγωγική υπερδιέγερση, αποπερατωμένα κτήρια και λοιπές εγκαταστάσεις, σύγχρονες βιομηχανικές υποδομές, τουριστικές εγκαταστάσεις, αυτοκινητόδρομοι, λιμάνια, γέφυρες, αρδευτικά κανάλια που συνδυάζονται στο σκηνοθετικό κάδρο με εύφορους αγροτικούς κλήρους κλπ. Το σπικάζ που συνοδεύει τα πλάνα υπερβαίνει τις εικόνες, εγκωμιάζοντας τις κυβερνητικές πολιτικές που εγγυώνται την πρόοδο, ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, δεν λείπουν και οι απαξιωτικές αναφορές στην "προεπαναστατική" περίοδο. Ακολουθώντας τις ίδιες σκηνοθετικές νόρμες, και με ανάλογο αισθητικό αποτέλεσμα, και τα πλάνα που είχαν κύριο περιεχόμενό τους θεμελιώσεις και εγκαίνια νέων έργων – με τα πρώτα να έχουν σχεδόν μόνιμο πρωταγωνιστή τον Στ. Παττακό (και το μυστήρι του).

Ως προς τις συνεχείς τελετές εγκαινίων δημοσίων έργων, η παρατήρηση της Ιωάννας Βόγλη για την προνομιακή προβολή που τους επιφύλασσόταν από το καθεστώς – και στο σύνολο των διαδικασιών που αφορούσαν την ανάπτυξη των δημόσιων υποδομών οφείλουμε να προσθέσουμε –, ότι δηλαδή "αφενός αποδεικνυόταν και έμπρακτα η οικονομική ανάπτυξη και ανασυγκρότηση της χώρας και αφετέρου αυτά τα έργα ήταν προς όφελος του πολίτη και όχι του ιδιωτικού κεφαλαίου"³⁷¹, φαίνεται με μια πρώτη ανάγνωση σωστή. Όπως ήδη σημειώθηκε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, προφανώς και τα έργα στις υποδομές της χώρας, ορατά σε πολλούς –και μέσα από τα κινηματογραφικά επίκαιρα ορατά σε περισσότερους–, προσφέρονται για άμεση προβολή και λειτουργούν ως αδιαμφισβήτητο επιχείρημα που γίνεται εύκολα κατανοητό και πιστευτό από όλους, ενώ παράλληλα οικειοποιείται και αναπαράγεται εξίσου εύκολα. Επίσης προφανώς, η προβολή των δημοσίων έργων απευθύνεται σε εν μέρει διαφορετικό ακροατήριο απ' ό,τι τα επιχειρηματικά κίνητρα ή οι φοροαπαλλαγές – αν υποθέσουμε πως τα τελευταία απαιτούν κάποιου είδους προβολή στο εσωτερικό της χώρας. Θεωρώ παρ' όλα αυτά πως τα έργα που γίνονται στο πλαίσιο της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας, καθώς και η προβολή τους, προσδοκά (και) στη συγκρότηση συμμαχιών με όλα τα κοινωνικά στρώματα. Και αυτό γιατί αφενός μεν δημιουργείται ένα πεδίο προσεταιρισμού των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων τα οποία είτε βρίσκουν εργασία μέσα από τα έργα είτε βελτιώνουν την

³⁷¹ Ιωάννα Βόγλη, *Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος της 21ης Απριλίου: Το Πιστεύω μας του Γεωργίου Παπαδόπουλου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα 2007, 19-20.

καθημερινότητά τους και αφετέρου γιατί το καθεστώς εμφανίζεται συνεπές στις προγραμματικές του υποσχέσεις περί εξασφάλισης των απαραίτητων προϋποθέσεων – κοινωνικών και οικονομικών – ώστε να αναπτυχθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία. Η ανάπτυξη των οικονομικών υποδομών λειτουργεί αν μη τι άλλο συμπληρωματικά στα κάθε είδους κίνητρα προς τον επιχειρηματικό κόσμο³⁷². Ακόμα λοιπόν και αν ο αποδέκτης του μηνύματος διαφοροποιείται (τουλάχιστον εν μέρει) από το μέσο προβολής που χρησιμοποιείται – σε διαφορετικό ακροατήριο απευθύνονται οι λόγοι των ισχυρών του καθεστώτος στις συναντήσεις τους με τους "παραγωγικούς φορείς", σε διαφορετικό οι καταχωρίσεις στον εγχώριο και στον διεθνή τύπο, σε διαφορετικό τα επίκαιρα των κινηματογραφικών αιθουσών κ.ο.κ. –, η επιδίωξη της προβολής παραμένει συνολική και ως πρωταρχική δύναμη κινητοποίησης κάνει χρήση κάθε διαθέσιμου μέσου: τύπος, ραδιόφωνο, τηλεόραση, εκδόσεις, διαγγέλματα, λόγοι εγκαινίων, συζητήσεις με οικονομικούς παράγοντες, ανοιχτές συγκεντρώσεις σε πλατείες.

³⁷² Αυτό είναι κάτι που ξεκαθαρίζεται εξάλλου και στα πενταετή προγράμματα. Ακόμα και στον δημόσιο λόγο που διατυπώνει ο Παπαδόπουλος και ο οποίος δεν διακρίνεται από αναλυτικές αναφορές στην οικονομική φιλοσοφία του καθεστώτος του, η αντίληψη περί αλληλοσυμπληρωματικότητας των κινήτρων προς τον επιχειρηματικό κόσμο και της ανάπτυξης των υποδομών είναι ξεκάθαρη. "Θα σας παράσχω ως Κράτος παν το οποίον θα εζητούσατε", δηλώνει ο ισχυρός άντρας του καθεστώτος σε ομιλία του ενώπιον εφοπλιστών τον Μάρτιο του 1968. Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Μαρτίου 1968 έως 28 Ιουλίου 1968*, τ. Β', Αθήνα 1968, 52. "Η δράσις σας πρέπει να αναπροσανατολισθή ορθώς. Και υπάρχουν δυνατότητες, διότι το Κράτος δι' αυτόν ακριβώς τον λόγον παρέχει την ευχέρειαν, παρέχει το κατάλληλον κλίμα να ανασυγκροτηθήτε, να ανασυνταχθήτε, να αναπτυχθήτε προς κατευθύνσεις, αι οποίαι επιβάλλονται εκ της σημερινής πραγματικότητος", σημειώνει απευθυνόμενος προς τον εμπορικό κόσμο ένα χρόνο μετά. Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Φεβρουαρίου έως 31 Μαρτίου 1969*, τ. Δ', Αθήνα 1969, 154. "Άνευ της βασικής υποδομής των Δημοσίων Έργων ως βασικής προσφοράς του κοινωνικού συνόλου οργανουμένου εις Πολιτείαν – Κράτος προς το κοινωνικό σύνολον, δεν είναι δυνατόν να υπάρξη ουδεμία περαιτέρω αποτελεσματική δράσις, είτε μεμονωμένου ατόμου είτε ομάδας ατόμων" ξεκαθαρίζει στις 14 Μαΐου του 1969 σε ομιλία του στο υπ. Δημοσίων Έργων. Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Απριλίου 1969 έως 31 Αυγούστου 1969*, τ. Ε', Αθήνα 1968, 80. "Τι πρέπει να κάμη το κράτος σήμερα; Γνωρίζετε καλώς ότι το κράτος σήμερα πρέπει να προσφέρει υπηρεσίας, πρέπει να προσφέρει πληροφορίας, πρέπει να δημιουργή κίνητρα και παρατρύνσεις και εν ταύτω να ετοιμάζη και να προσφέρει εις την διάθεσιν της ελευθέρας δράσεως την απαραίτητον υποδομήν" συμπυκνώνει τις προϋποθέσεις που εγγυάται το κράτος ώστε να βρει πεδίο ανάπτυξης η ιδιωτική πρωτοβουλία λίγες ημέρες μετά. Ο.π., 103. "Απευθυνόμενος και προς τους Έλληνας εφοπλιστάς, ας μου επιτραπή να τους καλέσω: Η πατρίς σας αποκτά ναυπηγικήν μονάδα [...], προσέλθετε προς αυτήν, διά κάλυψιν των αναγκών σας [...]. Ιδού λοιπόν, Έλληνες εφοπλισταί, η ναυπηγική βιομηχανία της Πατρίδος σας σας περιμένει. Αλλά οφείλω να απευθυνθώ και προς τους ξένους [...]". Ο.π., 204-205. "Προγραμματιζόμεν εγγειοβελτιωτικά, προγραμματιζόμεν επιδοτήσεις διά την ανάπτυξιν ωρισμένων κλάδων είτε της γεωργίας είτε της βιομηχανίας. Δημιουργούμε κίνητρα διά την ορθοτέραν χωροταξικήν ανάπτυξιν των δραστηριοτήτων της Επικρατείας", σημειώνει τις πρωτοβουλίες του κράτους, καλώντας την ιδιωτική πρωτοβουλία και τους παραγωγικούς φορείς να "προσανατολισθούν αντιστοίχως προς τα λαμβανόμενα μέτρα και τας πραγματοποιουμένας εκ μέρους του κράτους δραστηριότητας", ώστε "να επιτύχωμεν το επιδιωκόμενον αποτέλεσμα". Εφ. *το Βήμα*, 19/12/1971, σ. 12.

Άλλωστε, και για να ξαναγυρίσουμε στη χρήση της κινηματογραφικής εικόνας ως μέσο προπαγάνδας, εκτός από το γεγονός πως τα επίκαιρα αποστέλλονταν επίσης στις πρεσβείες και τα προξενεία του εξωτερικού με τελικούς αποδέκτες τις κοινότητες των αποδήμων³⁷³, το καθεστώς παράγει και ξενόγλωσσα ντοκιμαντέρ που αναδεικνύουν την πρόοδο της χώρας σε μια σειρά τομέων, τα οποία, πέρα από κάθε αμφιβολία, στοχεύουν στην καλλιέργεια κλίματος για περαιτέρω προσέλκυση ξένων επενδύσεων και τουριστικού συναλλάγματος³⁷⁴.

Προς επίρρωση των παραπάνω, ο δεύτερος βασικός τομέας δραστηριότητας της υπηρεσίας Δημοσίων Σχέσεων του υπουργείου Συντονισμού, η "*ενημέρωσις της διεθνούς κοινής γνώμης επί της Ελληνικής Οικονομίας*", δεν εξαντλείτο βέβαια στις δύο ξενόγλωσσες εκδόσεις που αναφέραμε πιο πάνω, ούτε στα ντοκιμαντέρ που προορίζονταν για διανομή στο εξωτερικό. Από την αναφορά της υπηρεσίας προς τον υπουργό πληροφορούμαστε για την ανάγκη περαιτέρω ανάπτυξης και στήριξης των ήδη υπάρχοντων "*ομογενειακών πυρήνων οικονομικής ενημερώσεως*"³⁷⁵, καθώς και για ετήσιες και άλλες, περισσότερο εξειδικευμένες ή έκτακτες εκδόσεις, με την ευκαιρία για παράδειγμα της δημοσίευσης των εκθέσεων διεθνών οργανισμών για την ελληνική οικονομία³⁷⁶. Παράλληλα, μεταφράσεις των βασικότερων ανακοινώσεων του υπουργείου στέλνονταν "*προς ειδικούς παραλήπτας του εξωτερικού εκδίδοντας δελτία οικονομικού περιεχομένου*". Το πρόβλημα με τη φιλοδοξία για το μέγιστο δυνατό επικοινωνιακό αποτέλεσμα προς το εξωτερικό ήταν βέβαια πως ήταν αδύνατο να

³⁷³ Λαμπρινός, ό.π., "Εισαγωγή" [11].

³⁷⁴ Βλ. για παράδειγμα το ντοκιμαντέρ "Open Roads" με εικόνες από ναυπηγοεπισκευαστικές, υδροηλεκτρικές και τηλεπικοινωνιακές εγκαταστάσεις, διάφορα έργα (οδοποιίας, αρδευτικά, τουριστικά), πανεπιστημιακές και αθλητικές υποδομές κλπ, http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2108&thid=5763 (τελευταία επίσκεψη 27/2/16) ή το "Electric Power for Greece" με τις παραγωγικές δραστηριότητες της ΔΕΗ την περίοδο 1967-1969. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2034&thid=5606 (τελευταία επίσκεψη 27/2/16). Αντίστοιχα ντοκιμαντέρ γυρίζονταν και στα ελληνικά. Λαμπρινός, ό.π., "Η Ελλάδα ξαναζεί" [95-97].

³⁷⁵ Υπουργείον Συντονισμού, Διευθυντής Υπηρεσίας Δημοσίων Σχέσεων, "Τομείς Υπηρεσιακής Δραστηριότητας", ό.π. Η επαφή της υπηρεσίας Δημοσίων Σχέσεων του υπ. Συντονισμού με τους ομογενείς του εξωτερικού στόχευε επίσης ρητά στην προσέλκυση των συναλλαγματικών καταθέσεων τους αλλά και στην ικανοποίηση ποικίλων αιτημάτων τα οποία θα μπορούσαν συνδυαστικά να προσφέρουν ευκαιρίες για προβολή της ελληνικής οικονομίας στο εξωτερικό. Ο.π.

Βλ. επίσης Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 183/Α, έγγρ. 11α για ένα "Πληροφοριακό Σημείωμα" προς το καθεστώς (κατά πάσα πιθανότητα του 1972) από ένα κατά τα φαινόμενα σημαίνον πρόσωπο της ομογένειας των ΗΠΑ (η υπογραφή είναι δυσανάγνωστη), στο οποίο περιγράφονται επαφές με βουλευτές και γερουσιαστές και προτείνονται περισσότερες δυνατότητες για "διαφώτιση της κοινής γνώμης" μέσω αγγλόφωνων εκδόσεων.

³⁷⁶ Βλ. για παράδειγμα την αναφορά της έκθεσης στην "καλύπτουσα την Επαναστατική 4ετία" έκδοση με τίτλο "Η Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου οικοδομεί την Νέαν Ελλάδα", η οποία τυπώθηκε σε 100.000 αντίτυπα (52.000 στα ελληνικά, 36.000 στα αγγλικά, και από 6.000 στα γαλλικά και στα γερμανικά). Ο.π.

ελεγχθούν οι αντιδράσεις του ξένου τύπου: "*Πλείστοι αλλοδαποί δημοσιογράφοι*", διαβάζουμε σε μια έκθεση για τα ζητήματα της κοινής γνώμης του εξωτερικού, "*φαίνονται φρονούντες ότι η εγχώριος υπηρεσία πληροφοριών είναι υπέρ το δέον μονόπλευρος και παρέχει εν γένει πληροφορίας οι οποίες είναι αποκλειστικώς και καταφανώς ευνοϊκάι διά την Ελλάδα, αντί μιας περισσότερον ρεαλιστικής εκθέσεως των γεγονότων η οποία ενίοτε θα επέτρεπε κάποιαν κριτική*"³⁷⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζουν οι αναφορές της έκθεσης στη "*συνεχή προσωπική επαφή με Έλληνας και ξένους δημοσιογράφους, τον Τύπο, τους υπευθύνους των ΜΜΕ [...]*", στη διοχέτευση ανακοινώσεων "*εις τους ασκούντας επιρροήν εις την διαμόρφωσιν της Διεθνούς Κοινής Γνώμης*", καθώς και στην "*εισήγησιν μέτρων περιστολής ή εξοβελισμού πάσης αντιστρατευομένης [την προβολή της οικονομίας στο εσωτερικό και το εξωτερικό] εκδηλώσεως ή ενεργείας*". Όσον αφορά στις δικτυώσεις με δημοσιογράφους της εποχής, η πολιτική συμπόρευση ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού τύπου με το καθεστώς δεν επιδέχεται αμφισβήτησης και ως γενικότερο θέμα μάλλον ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας³⁷⁸. Εκτός όμως από τη στήριξη που προσέφεραν στο καθεστώς ορισμένες εφημερίδες της εποχής, τεκμηριώνεται εξίσου ικανοποιητικά και η μισθολογική εξάρτηση πολλών δημοσιογράφων, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα πως έχουμε να κάνουμε με μια σχέση που υποδηλώνει κάτι περισσότερο από την πλήρωση αναγκών διαφήμισης για ένα πλήθος σύννομων δραστηριοτήτων³⁷⁹.

³⁷⁷ W. Jegorow, "Παρατηρήσεις όσον αφορά την κοινή γνώμην ήτης επικράτησεν εις τινές Ευρωπαϊκάς χώρας κατά την περίοδον Ιουλίου/Αυγούστου 1968, εν σχέσει με την Ελλάδα", 28/8/68, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 171/A, έγγρ. 2

³⁷⁸ Την ιδιαίτερα στενή σχέση ορισμένων δημοσιογράφων με το καθεστώς επιβεβαιώνει και η πλήρως αναλυτική αναφορά για το ταξίδι, το καθημερινό πρόγραμμα, τις επαφές, τις συζητήσεις και το κλίμα που εισέπραξε μια ομάδα ελλήνων δημοσιογράφων στη Μ. Βρετανία κατά την επίσκεψή τους εκεί μετά από πρόσκληση της βρετανικής κυβέρνησης. Αλέκος Ρήγας προς Αντιπρόεδρον Κυβερνήσεως, κ. Στ. Παττακόν, "Επίσκεψις ομάδος Ελλήνων δημοσιογράφων εις Μεγ. Βρετανίαν, από 28 Φεβρουαρίου έως 10 Μαρτίου 1972", Εν Αθήναις 27/3/72. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 183/A, έγγρ. 10. Ο ίδιος δημοσιογράφος υπογράφει έκθεση για τον αντίκτυπο που είχε στους παλαιούς πολιτικούς η επίσκεψη του αντιπροέδρου των ΗΠΑ, Sr. Agnew, στην Ελλάδα. Α. Ρήγας, 7/11/1971, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 212/A, έγγρ. 17.

³⁷⁹ Από ένα ανυπόγραφο εισηγητικό σημείωμα του Σεπτεμβρίου του 1967 πληροφορούμαστε για την απασχόληση ενός οικονομικού συντάκτη στις υπηρεσίες του υπουργείου Συντονισμού – κατά πάσα πιθανότητα στην υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων –, με τις αυξανόμενες μάλιστα ανάγκες να υπαγορεύουν την πρόσληψη και ενός δεύτερου ο οποίος θα κάλυπτε "*ανεκμεταλλεύτους τομείς (κοινωνικάί πλευραί οικονομικής πολιτικής, δημόσια έργα, αγροτική πολιτική κλπ.)*". Εισηγητικόν Σημείωμα, "Αμοιβή Δημοσιογράφου κ. Λ. Κωνσταντινίδη", 11/9/67. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 271/A, έγγρ. 53. Η σύνταξη των δελτίων και των ανακοινώσεων που διοχετεύονταν στον ελληνικό και τον ξένο τύπο της εποχής καθώς και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για προβολή των ακολουθούμενων πολιτικών είναι αρκετά για να δικαιολογήσουν τη χρησιμοποίηση δημοσιογραφικού προσωπικού. Εκτός αυτών, και η έκδοση των Λαχειοφόρων Ομολογιακών Δανείων απαιτούσε υπηρεσίες προβολής και διαφήμισης οι οποίες ανατίθεντο σε δημοσιογράφους. Για μια συγκεντρωτική κατάσταση των ετήσιων αμοιβών 102

Η συνεργασία του καθεστώτος με εταιρείες δημοσίων σχέσεων του εξωτερικού για την προώθηση πολιτικών και οικονομικών σχεδιασμών έγινε γνωστή ήδη από το 1968 και δεν αμφισβητείται. Όπως δεν αμφισβητείται η εμπλοκή ξένων εφημερίδων, δημοσιογράφων και πολιτικών σε αυτές τις συντονισμένες προσπάθειες³⁸⁰. Αυτή ακριβώς η κλιμάκωση της επικοινωνιακής τακτικής του καθεστώτος στο εξωτερικό, πέρα από τις αντιδικτατορικές κινητοποιήσεις Ελλήνων του εξωτερικού και τις διεθνείς αντιδράσεις για τις καταπατήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών, μέχρι ενός βαθμού την ενίσχυσαν, επιβεβαιώνει παράλληλα την ισχυρή πεποίθηση του καθεστώτος για τη χρησιμότητα της προπαγανδιστικής τακτικής σε μια σειρά επιδιώξεων. Επίσης όσον αφορά στο διεθνές περιβάλλον, η διάθεση ολόένα και περισσότερων οικονομικών πόρων για καταχωρίσεις σε ξένες εφημερίδες,

δημοσιογράφων κατά τα έτη 1967-1971, βλ. "Κατάστασις εμφανίσεως τας καταβληθείσας εις δημοσιογράφους αμοιβάς διά τας προσφερθείσας παρ' αυτών υπηρεσίας κατά την έκδοσιν των Δανείων Οικονομικής Αναπτύξεως", χ.χ., Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 201/Α, έγγρ. 5. Πολλά από τα ονόματα που αναφέρονται στην εν λόγω κατάσταση βρίσκονται και στην ευχαριστήρια ανοιχτή επιστολή μιας σειράς δημοσιογράφων προς τη στρατιωτική κυβέρνηση "διά την ρύθμισιν ζωτικών προβλημάτων" του κλάδου που δημοσιεύτηκε στο σύνολο του τύπου τον Ιανουάριο του 1968. Βλ. και εφ. *Τα Νέα*, 6/1/1968, σ. 8. Για τις διαψεύσεις ορισμένων από τους δημοσιογράφους ότι υπέγραψαν την ευχαριστήρια επιστολή και τις εξηγήσεις ορισμένων άλλων βλ. *Αντί*, περίοδος Β', τ. 2, 21/9/1974 και τ. 3, 5/10/1974.

³⁸⁰ Η περίπτωση της συνεργασίας του καθεστώτος με μια συγκεκριμένη εταιρεία δημοσίων σχέσεων του εξωτερικού αποκαλύφθηκε το καλοκαίρι του 1968 όταν διέρρευσε και δημοσιεύτηκε σε πολλές ευρωπαϊκές εφημερίδες μια αναφορά του διευθυντή της, Maurice Fraser, προς τον Παπαδόπουλο η οποία ενέπλεκε μια σειρά βουλευτών του βρετανικού κοινοβουλίου και περιέγραφε ένα πλήθος δραστηριοτήτων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Βλ. Βλάχου, ό.π., 122 και Richard Clogg, *The colonel, the PR man and the MP*, διαθέσιμο στο <https://www.timeshighereducation.com/news/the-colonel-the-pr-man-and-the-mp/154290.article> (τελευταία επίσκεψη 24/2/2016). Αρκετά διαφωτιστική για τις δραστηριότητες της εν λόγω εταιρείας και για τον στρατηγικό σχεδιασμό του καθεστώτος αναφορικά με τη διαχείριση της κοινής γνώμης σε μια σειρά κρατών της ευρωπαϊκής ηπείρου είναι μια χειρόγραφη έκθεση του "βουλευτού Αυστραλίας W. Jegorow" με τίτλο "Παρατηρήσεις όσον αφορά την κοινή γνώμη ήτης επικράτησεν εις τινές Ευρωπαϊκάς χώρας κατά την περίοδον Ιουλίου/Αυγούστου 1968, εν σχέσει με την Ελλάδα", ό.π. Στην έκθεση αυτή δίνονται πληροφορίες για τις διαθέσεις της κοινής γνώμης αρκετών ευρωπαϊκών χωρών απέναντι στο καθεστώς της Ελλάδας, το έργο που είχε επιτελέσει μέχρι εκείνη τη στιγμή η εταιρεία του Fraser και τις επαφές που είχε ο συντάκτης της έκθεσης με δημοσιογράφους και εκδότες. Επίσης αξιολογούνται τα γραφεία τύπου των ελληνικών πρεσβειών σε ορισμένες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες ενώ, τέλος, διατυπώνονται προτάσεις για την καλύτερη οργάνωση των δημοσίων σχέσεων στο εξωτερικό αλλά και για την ίδια την ποιότητα της ενημέρωσης που προωθείται από το καθεστώς. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε και σε ένα ανυπόγραφο δακτυλόγραφο σημείωμα με τίτλο "Σύμβασις Ντίγκαν-Φρέυζερ" και ημερομηνία 5/4/1968 (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 171/Α, έγγρ. 8), στο οποίο προσυπογράφονται οι διαπιστώσεις του Β. Φώτου, Προέδρου της Πανηπειρωτικής Ομοσπονδίας Αμερικής, για μη ικανοποιητική διαχείριση "εις τον διαφωτιστικόν τομέα", ενώ γίνεται αναφορά σε "δύο συμβάσεις Φρέυζερ – Ντίγκαν, μοναδικά όπλα της Κυβερνήσεως προς το Εξωτερικόν", τα οποία, παρά τα "καθημερινώς διατιθέμενα ποσά [...] δεν έχουν αξιοποιηθεί". Δεν έχουμε υπόψη μας πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές που να αναφέρονται σε αυτή τη δεύτερη σύμβαση με ακόμα μία εταιρεία δημοσίων σχέσεων. Από μια έκθεση του πρέσβη στο Λονδίνο, Ι. Σορόκου, προκύπτει ότι η δεύτερη εταιρεία δημοσίων σχέσεων ήταν αμερικανική, ενώ παράλληλα σημειώνεται ότι "η άποψις της προσφυγής εις Οίκους Δημοσίων Σχέσεων" επικράτησε κατά την "αρχικὴν δύσκολον διά την Επανάστασιν περίοδον καθ' ἣν και εγένετο το μείζον μέρος της ζημίας" στην κοινή γνώμη του εξωτερικού. Ι. Α. Σορόκος, "Σκέψεις επί αντιμετώπισεως προβλημάτων τινών του εξωτερικού και κυρίως του εσωτερικού, ως και των πολιτικών μας πραγμάτων", Εν Λονδίνο τη 6^η Οκτωβρίου 1971. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 212/Α, έγγρ. 15.

η επικοινωνιακή ενεργοποίηση κατά τόπους προξενικών αρχών, η επιδίωξη στενότερων σχέσεων με ξένους δημοσιογράφους και η χρησιμοποίηση εταιρειών δημοσίων σχέσεων για το συντονισμό των σχετικών στρατηγικών, μαρτυρούν τις πρωτεύουσες επιδιώξεις του καθεστώτος για αντιμετώπιση των αρνητικών διαθέσεων μέρους της διεθνούς κοινής γνώμης και των τάσεων απομόνωσής τους από μια σειρά ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. *"Η Επανάσταση [...] δεν έπαυσε εξαγγέλουσα ότι εν καιρώ τω δέοντι, θα προσωρήσει εις την αποκατάστασιν της Δημοκρατίας και την διενέργειαν εκλογών. Η τοιαύτη αυτοδέσμευσις επέτρεπε την απόκρουσιν των εξωτερικών αποπειρών επεμβάσεως [...]"*³⁸¹, σημειώνεται σε μια απόρρητη έκθεση που αποστέλλεται από το ιδιαίτερο γραφείο του Παττακού προς τον Μακαρέζο τον Σεπτέμβριο του 1971. Αυτές οι εκ πρώτης όψης πολιτικές επιδιώξεις συνδέονται βέβαια άμεσα με τις οικονομικές συνέπειες που θα προκαλούσε η αμφισβήτηση της ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας και η υπονόμευση της διαρκώς αυξανόμενης τουριστικής κίνησης. Η προωθούμενη από τους ίδιους εικόνα ενός κράτους χωρίς κοινωνικές εντάσεις που βρίσκεται στο ζενίθ μιας πλήρως ταυτισμένης με τον οικονομικό φιλελευθερισμό της εποχής αναπτυξιακής διαδικασίας, απαντούσε στον πυρήνα των επιδιώξεων για προσέλκυση συναλλάγματος μέσω ξένων επενδύσεων ή/και τουριστών. Συμπληρωματικά, η υποβάθμιση των ζητημάτων που συνδέονταν με τις κατηγορίες για καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι στρατηγικές συμμαχίες με τις συντηρητικές δυνάμεις της ευρωπαϊκής ηπείρου οι οποίες γίνονταν αντιληπτές ως ιδεολογικά συγγενείς, ολοκλήρωναν τις διαθέσιμες επικοινωνιακές διεξόδους. *"Μερής του τύπου [...] εν μέρει υποπτεύεται τους πολιτικούς και λοιπούς αντιπροσώπους της Γερμανικής Κυβερνήσεως. Θα απαιτηθεί αμέσως επαφή μετά των εκδοτών και δημοσιογράφων της μερίδας ταύτης του τύπου, ώστε να εξασφαλισθή η καλλίτερα δημοσιότης διά την Ελλάδα"*, γράφει στην έκθεσή του ο W. Jegerow για τις δυνατότητες που προσέφερε η πολιτική κατάσταση στη Δυτ. Γερμανία³⁸².

Τα ζητούμενα στο εσωτερικό της χώρας ήταν διαφορετικά. Από την πρώτη κιόλας περίοδο στην εξουσία, και ιδιαίτερα μετά το αποτυχημένο αντιπραξικόπημα του Κωνσταντίνου, το καθεστώς δείχνει να έχει επιβάλει την ισχύ του απέναντι σε κάθε πιθανή εσωτερική αμφισβήτηση. Οι διώξεις, οι εξορίες και οι φυλακίσεις χιλιάδων

³⁸¹ Α' Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως, Ιδιαίτερον Γραφείον, Διευθυντής, "Σχόλια και κριτική της πολιτικής καταστάσεως - Προτάσεις", Εν Αθήναις τη 9^η Σεπτεμβρίου 1971. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 212[α+β+γ]/Α, έγγρ. 16.

³⁸² W. Jegerow, "Παρατηρήσεις όσον αφορά την κοινή γνώμην ήτης επικράτησεν εις τινές Ευρωπαϊκάς χώρας κατά την περίοδον Ιουλίου/Αυγούστου 1968, εν σχέσει με την Ελλάδα", ό.π.

πολιτικών αντιπάλων, το κλείσιμο εκατοντάδων συλλόγων, ο ασφυκτικός έλεγχος της ενημέρωσης, η ανοχή ή η στήριξη από ένα μεγάλο μέρος του κόσμου και η απαλλαγή από έναν παραδοσιακό πόλο εξουσίας του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, έκαναν δυνατή αυτή την εμπέδωση της κυριαρχίας. Το καθεστώς μπορούσε πλέον να προβάλλει την "τάξη" και την "ασφάλεια" ως απαραίτητες συνθήκες για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Μπορούσε παράλληλα να εκφράσει περισσότερο πιστευτά το λαϊκίστικο λόγο του με πρόφαση μια κάποια κοινωνική δικαιοσύνη: *"Έχετε ταλαιπωρηθή, έχετε αντιμετωπίσει δυσκολίας, έχετε ενδεχομένως αντιμετωπίσει έλλειψιν κατανοήσεως ως προς την συμπαράστασιν, η οποία σας οφείλεται είτε εκ μέρους του κράτους, είτε εκ μέρους άλλων παραγόντων της κοινωνίας"*, έλεγε ο Παπαδόπουλος απευθυνόμενος στους αγρότες όλης της χώρας κατά την ομιλία στην οποία ανήγγειλε τη διαγραφή των αγροτικών χρεών και συμπλήρωνε: *"Το κράτος είναι διά να σας υπηρετή"*. Πέρα από την ίδια τη ρύθμιση για τα χρέη, η προσπάθεια προσεταιρισμού του αγροτικού κόσμου είναι ξεκάθαρη στο λόγο του ισχυρού άντρα του καθεστώτος: *"Ευρίσκεσθε σεις πολύ ολιγώτερον υπό την επήρειαν της μόλυνσεως των αστών και, ως εκ τούτου, παρεμείνατε και θα παραμείνετε η υγιεστέρα μερίς του λαού μας"*³⁸³. Οι "εστίες μόλυνσης" του αστικού κόσμου από την άλλη, ήταν δυνατό να καταπολεμηθούν με την ανάπτυξη της οικονομίας και την κρατική πρόνοια: *"Με πρωτοβουλίαν και ευθύνην του υπουργείου Δημοσίων Έργων θα αποπειραθούμε [...] να αναπτύσσωμεν προτύπους οικισμούς με πολυώροφα κτίρια και με όλας τας υπολοίπους απαιτούμενας εγκαταστάσεις [...] προ πάντων διά να δείξωμεν ότι το πρόβλημα των αντικοινωνικών ατόμων που παρεσύρθησαν από τας κομμουνιστικάς σειρήνας δεν ήτο ιδεολογικόν αλλά ήτο κοινωνικόν, διότι άτομα που κατοικούσαν στον Ταύρον, χρησιμοποιώντας ανά οκτώ μέλη οικογενείας ένα παράπηγμα 4x4 και ανά οκτώ οικογενείας ένα υπαίθριον αποχωρητήριον, το οποίον κατά τους χειμερινούς μήνας μετετρέπετο εις βούρκον με αναπέμπουσαν δυσσομίαν, δεν μπορούσε παρά να καταστούν αναρχικά. Και υπήρξαν εις το κέντρον της πρωτευούσης. Και όλοι μας απορούσαμε διατί αυξάνει το περίγειον του κομμουνισμού. Ιδού κύριοι οι λόγοι. Ιδού και ο στόχος"*³⁸⁴.

Η επικοινωνιακή τακτική και η προπαγάνδα στο εσωτερικό της χώρας, με επίκεντρο την οικονομία γενικότερα και τα έργα των προγραμμάτων δημοσίων

³⁸³ Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Μαρτίου 1968 έως 28 Ιουλίου 1968*, τόμ. Β', ό.π., 90-91, 93.

³⁸⁴ Από τον καθιερωμένο στο τέλος κάθε έτους λόγο του Παπαδόπουλου τον Δεκέμβριο του 1968. Εφ. *Τα Νέα*, 16/12/1968, σ. 14.

επενδύσεων ειδικότερα, συμπληρώνουν και παράλληλα επιβεβαιώνουν το προωθούμενο αφήγημα. Ο στόχος όσον αφορά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι σαφής: άντληση νομιμοποίησης, περαιτέρω δημιουργία κοινωνικών ερεισμάτων, και, μετά το 1971, εξασφάλιση ενός ασφαλούς για το καθεστώς περιβάλλοντος για τη μετάβαση σε ένα ελεγχόμενο κοινοβουλευτικό σύστημα³⁸⁵. Παρ' όλα αυτά, έχουμε ήδη επισημάνει πως η ανάδειξη των αναπτυξιακών πολιτικών που εφάρμοξε το κράτος αναζητούσε αποδέκτες και στα ανώτερα οικονομικά στρώματα της χώρας. Μετά τις συνεχείς δηλώσεις πίστης στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού κατά την πρώτη περίοδο που αποτελούν ευνόητες καταθέσεις διαπιστευτηρίων στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας, η σταθερή απεύθυνση προς το μεγάλο κεφάλαιο σε συνδυασμό με τη συνεχή θέσπιση κινήτρων υποδηλώνει μια προσπάθεια περαιτέρω ενθάρρυνσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και έναν όχι και τόσο θετικό απολογισμό της μέχρι στιγμής δραστηριοποίησής της. Αυτό εξάλλου είναι κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις συζητήσεις που διεξάγονται στο υπουργικό συμβούλιο³⁸⁶.

Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια του καθεστώτος να δημιουργήσει την εικόνα του μέσα από σύμβολα, συνθήματα, λαϊκίστικο λόγο και επικοινωνιακές στρατηγικές που αναδεικνυαν τις ακολουθούμενες πολιτικές για την ανάπτυξη, λαμβάνει τέτοιες

³⁸⁵ Ως προς τη διαφοροποίηση των πρακτικών του καθεστώτος με την πάροδο του χρόνου είναι ίσως χαρακτηριστικό το γεγονός πως όσα έγγραφα εντοπίζονται στο αρχείο Μακαρέζου με αναφορές στις διαθέσεις της εγχώριας κοινής γνώμης, χρονολογούνται από το 1971 και μετά.

³⁸⁶ Βλ. για παράδειγμα τις αναφορές του Παπαδόπουλου τον Δεκέμβριο του 1972 σε σύσκεψη περί των Δημόσιων Επενδύσεων στα περιορισμένα αποτελέσματα των πολιτικών για την Περιφερειακή Ανάπτυξη και στα περαιτέρω κίνητρα που πρέπει να προωθηθούν "διά να επιτύχουμε την προσέλκυση του Ιδιωτικού Τομέως ώστε να αναπτυχθή ανάπτυξις [sic]". Γενική Γραμματεία Πρωθυπουργού, Γενικός Διευθυντής Διευθύνσεως Πολ. & Τρεχ. Υποθέσεων, Νικήτας Δημητρακόπουλος, "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", Εν Αθήναις 12/12/72, σ. 16. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 308/Α, έγγρ. 24. Για μια σύσκεψη του Μακαρέζου με βιομήχανους και εκπροσώπους βιομηχανικών συνδέσμων στην οποία τίθενται και ζητήματα αναφορικά με τις πολιτικές επί των κινήτρων, βλ. "Πρακτικά Συσκέψεως της 30-3-1972", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 308/Α, έγγρ. 21. Όσον αφορά στην προσπάθεια του καθεστώτος να επιτύχει τους στόχους για την Περιφερειακή Ανάπτυξη μέσω της περαιτέρω διεύρυνσης των φορολογικών και οικονομικών κινήτρων βλ. το Ν.Δ. 848/71 "Περί τροποίσεως και συμπληρώσεως του Α.Ν. 543/68 "Περί παροχής ειδικών απαλλαγών και εκπτώσεων εις ξενοδοχειακά επιχειρήσεις" (Φ.Ε.Κ. Α' 50/71), το Ν.Δ. 916/71 "Περί τροποίσεως και συμπληρώσεως του υπ' 4171/61 Νόμου «περί λήψεων γενικών μέτρων διά την υποβοήθησιν της αναπτύξεως της Οικονομίας της Χώρας»" (Φ.Ε.Κ. Α' 137/71), το Ν.Δ. 1078/71 "Περί λήψεως φορολογικών και άλλων τινών μέτρων προς ενίσχυσιν της Περιφερειακής αναπτύξεως" (Φ.Ε.Κ. Α' 273/71), καθώς και τα Ν.Δ. 1312/72 και 1313/72 "Περί νέων μέτρων προς ενίσχυσιν της Περιφερειακής Αναπτύξεως" και "Περί μέτρων ενισχύσεως της Τουριστικής Αναπτύξεως" αντίστοιχα (Φ.Ε.Κ. Α' 232/72). Για τα τελευταία βλ. και το δελτίο τύπου με τίτλο "Τα ψηφισθέντα υπό του Υπουργικού Συμβουλίου νέα μέτρα διά την προώθησιν της περιφερειακής αναπτύξεως, την ανάπτυξιν της κεφαλαιαγοράς, την μείωσιν της ρευστότητας της οικονομίας και τον έλεγχο της οικοδομικής δραστηριότητος", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 244/Α, έγγρ. 34, το οποίο δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες (βλ. και εφ. *Το Βήμα*, 27/12/1972, σ. 7), καθώς και την ανακοίνωση του υπουργού Οικονομικών, Ι. Κούλη, κατά τη συνέντευξη τύπου που έλαβε χώρα την ίδια ημέρα (24/12/1972). Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 244/Α, έγγρ. 35.

διαστάσεις που, όπως επισημαίνεται από ανθρώπους της εμπιστοσύνης του, σε πολλές περιπτώσεις προκαλούσε αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα: *"Επί τη ευκαιρία νομίζω ότι είναι καιρός ωρισμένα συνθήματα (Ελληνο-Χριστιανισμός, Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών, συνθήματα και φωτογραφίαι εις τους δρόμους, τα Γραφεία, τα καταστήματα και τα σχολικά βιβλία ακόμη) τα οποία είχαν κάποιαν εξήγησιν και σκοπόν έστω κατά την αρχικήν περίοδον της Επαναστάσεως και απέδωκαν ό,τι ήτο δυνατόν, είναι καιρός να παραμερισθούν από το προσκήνιον. Διότι η προερχομένη εκ τούτων ζημία εις το εσωτερικόν και το εξωτερικόν είναι πολύ μεγάλη και δεν εξισορροπείται από τα αμφίβολα κέρδη"*, επισημαίνει ο πρέσβης στο Λονδίνο, Ι. Σορόκος³⁸⁷. Οι επικοινωνιακές υπερβολές έφταναν σε συγκεκριμένες περιόδους, όπως εκείνης του δημοψηφίσματος του 1973, σε τέτοια επίπεδα που ανάγκαζαν ακόμα και τον ιδεολογικό καθοδηγητή του καθεστώτος και Υφυπουργό – Περιφερειακό Διοικητή Κρήτης την εποχή εκείνη, Γ. Γεωργαλά, να επιστήσει την προσοχή στον αντίκτυπο που είχαν ορισμένες από τις ακολουθούμενες πρακτικές στην κοινή γνώμη: *"Η υπέρ του «Ναι» διεξαγομένη από την ραδιοφωνίαν και τηλεόρασιν διαφωτιστική εκστρατεία διά της μεθόδου των σκηνοθετημένων «σκετς» και των διαφημιστικών διαλόγων έχει επί του πληθυσμού της ημετέρας Περιφερείας αρνητικά αποτελέσματα. Προκαλεί ειρωνικά σχόλια των πολιτών μηδέ των χωρικών εξαιρουμένων – οι οποίοι την παρομοιάζουν με διαφημιστικάς εκστρατείας διά την προβολήν διαφόρων προϊόντων, προς μεγάλην ζημίαν της όλης υποθέσεως. Κατά την ημετέραν άποψιν και δεδομένου ότι υπάρχουν τόσαι αρνητικάί επιπτώσεις ενδείκνυται να ανασταλή η τοιούτου είδους προβολή του «Ναι» από της Ραδιοφωνίας και της Τηλεοράσεως"*³⁸⁸. Στο ίδιο μήκος κύματος, σε ένα ανυπόγραφο και χωρίς χρονολόγηση δακτυλόγραφο σημείωμα με τίτλο "Διαπιστώσεις Ψυχολογικού Ενδιαφέροντος" αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι *"η άλογος και κατά κόρον κατά το παρελθόν – το πρόσφατον κυρίως – εμπειρική χρησιμοποίησις των μέσων μαζικής ενημερώσεως δι' «υμνολογίας», «διογκωμένας υποσχέσεις», «μελλοντολογίας» και «σπουδαιοφανείας μη σημαντικών θεμάτων», έχει δημιουργήσει μίαν απέχθειαν του κοινού προς την «επίσημον» και δη την «ειδησεογραφικήν ενημέρωσιν» με αποτέλεσμα*

³⁸⁷ "Ανάγκη να κατανοηθή και διοχετευθή προς όλας τα κατευθύνσεις", συμπληρώνει λίγο πιο κάτω ο Σορόκος, "ότι η Επανάστασις δεν χρειάζεται «μαγκουροφόρους», «μπράβους», και κατασκευαστάς πινακίδων, φωτογραφιών και λιβανιστηρίων". Σορόκος, "Σκέψεις επί αντιμετωπίσεως προβλημάτων τινών του εξωτερικού και κυρίως του εσωτερικού, ως και των πολιτικών μας πραγμάτων", ό.π., σ. 3-4.

³⁸⁸ Υφυπουργός – Περιφερειακός Διοικητής Κρήτης, Γ. Γεωργαλάς, προς την Α.Ε. Τον Αντιπρόεδρον της Κυβερνήσεως κ. Ν. Μακαρέζον, "Θέματα επηρεάζοντα δυσμενώς την θέσιν του πληθυσμού της Κρήτης ως προς το Δημοψήφισμα", Εν Ηρακλείω τη 12.7.73. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 185/Α, έγγρ. 71.

να παρέχεται πρόσφορον έδαφος εις την ακροαματικότητα ζένων σταθμών (ραδιοφωνικών), οίτινες και την αλήθειαν διαστρεβλώνουν και το ηθικόν υποσκάπτουν και την εθνικήν συνείδησιν (κατ' επέκτασιν) διαβιβρώσκουν", για να παρατεθούν στη συνέχεια οι πλέον ενδεδειγμένες για αντιστροφή του κλίματος ενέργειες στον επικοινωνιακό τομέα³⁸⁹. Τέλος, σε μια αρκετά ενδιαφέρουσα και πλούσια για το πλήθος των ζητημάτων που καταπιάνεται έκθεση που παρήγγειλε ο αδερφός του δικτάτορα – και στα τέλη του 1972, Υπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ και Περιφερειακός Διοικητής Αττικής και Νήσων – σχετικά με τις απόψεις της κοινής γνώμης "επί των απασχολούντων την περιφέρειαν και τους νομούς ζητημάτων" πληροφορούμαστε καταρχάς για την "ιδιαιτέραν προσοχήν του κοινού" και τα "ευμενή σχόλια υπέρ της Διοικήσεως" που προκαλούν τα έργα οδοποιίας, ύδρευσης, και λιμενικών εγκαταστάσεων στην περιφέρεια³⁹⁰. Παρ' όλα αυτά, στο κεφάλαιο για τα Μέσα Ενημέρωσης (τύπος, ραδιόφωνο, τηλεόραση κλπ.) υπάρχει συγκεκριμένη παρατήρηση για "υπερβολική προβολή έργων: Δέον όπως καταβάλλεται η δέουσα προσοχή ούτως ώστε να αποφεύγονται υπερβολαί αι οποίαι ζημιώνουν την όλην προσπάθειαν", για να συμπληρωθεί μέσα σε παρένθεση "σοβαρά και μετρημένη ενημέρωσις βασιζόμενη επί πραγματικών στοιχείων, έστω και εάν πολλές φορές είναι δυσάρεστος"³⁹¹.

Αναφορές σαν την παραπάνω υποδηλώνουν πως η απεύθυνση προς την κοινή γνώμη μέσω πλασματικών στοιχείων ήταν, αν όχι συνηθισμένη πρακτική, τουλάχιστον διαθέσιμη επιλογή στην επικοινωνιακή τακτική του καθεστώτος. Δυστυχώς, η ίδια η φύση των αρχείων που χρησιμοποιούμε δεν προσφέρει επαρκείς αποδείξεις για να διατυπωθούν συνολικά συμπεράσματα και η αναλυτική διασταύρωση των αναφορών από μια σειρά προπαγανδιστικών μέσων με επίσημα στοιχεία, προφανώς ξεφεύγει κατά

³⁸⁹ "Διαπιστώσεις Ψυχολογικού Ενδιαφέροντος", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 509/Α, έγγρ. 33.

³⁹⁰ Συμβούλιον Περιφερειακής Διοικήσεως Αττικής και Νήσων 1972-1973, Γενικά και ειδικά απόψεις της κοινής γνώμης επί των απασχολούντων την περιφέρειαν και τους νομούς ζητημάτων, χ.τ., Δεκέμβριος 1972, σ. 36. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 69/Β, έγγρ. 8.

³⁹¹ Ό.π., σ. 42. Στην ίδια σελίδα υπάρχει και μια παρατήρηση που παρουσιάζει ενδιαφέρον. Η παρατήρηση αφορά την "προβολή των έργων της Επαναστάσεως κατά περιοχόν δι' ειδικών εντύπων (Νομαρχία-γραφεία Δημοσίων Σχέσεων)", τα οποία προκαλούν "το ενδιαφέρον διά την αρτίαν των εμφάνισιν και την αντικειμενικήν επεξήγησιν της σκοπιμότητος των συντελουμένων έργων και όχι την αγανάκτησιν των πολιτών διά τον κακόγουστον τρόπον εμφανίσεώς των και την παιδαριώδη παρουσίασιν των". Είναι άξιο απορίας ο σκοπός που εξυπηρετεί η –με στοιχεία γλαφυρότητας μάλιστα– αντιπαράβολή του "ενδιαφέροντος" που προκαλούν τα "άρτια και αντικειμενικά" έντυπα με την "αγανάκτηση" που δεν προκαλούν αφού δεν είναι "κακόγουστα και παιδαριώδη". Δύο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε: Είτε πως έχουν προηγηθεί αναφορές για την "κακόγουστη" και "παιδαριώδη" αισθητική των εντύπων τις οποίες ο συντάκτης δεν συμμερίζεται, είτε πως έχουμε να κάνουμε με μια διπλωματική προσπάθεια εκ μέρους του συντάκτη να επιστήσει την προσοχή σε αυτή ακριβώς την αισθητική των εντύπων (ή μέρους τους).

πολύ από τις επιδιώξεις μας. Έτσι και αλλιώς όμως, οι υπερβολές στο λόγο του καθεστώτος – είτε όταν εξαγγέλλεται η έναρξη των διαδικασιών για κατασκευή του ΜΕΤΡΟ στην Αθήνα ή της Εγνατίας Οδού στη βόρεια Ελλάδα, είτε όταν παρουσιάζεται η κατάρτιση του εθνικού Κτηματολογίου ως ζήτημα που έχει ήδη δρομολογηθεί και είναι θέμα χρόνου η ολοκλήρωσή του, είτε όταν περιγράφονται οι διαδικασίες επιλογής και υλοποίησης των δημοσίων έργων ως πλήρως εξορθολογισμένες στη βάση άρτιου προγραμματισμού – υποδεικνύουν μια παραπονημένη απόδοση της πραγματικότητας η οποία εξυπηρετεί προφανείς προπαγανδιστικούς στόχους. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από τις λίγες ευθείες αναφορές που έγινε δυνατό να εντοπιστούν:

Σε ευρεία κυβερνητική σύσκεψη που λαμβάνει χώρα τον Δεκέμβριο του 1972 για να συζητηθούν θέματα σχετικά με τις επενδύσεις και το νέο 5ετές ΠΔΕ, σε μια οικονομική συγκυρία που διέφερε αρκετά από την προηγούμενη, ο Παπαδόπουλος ζητάει να του παραδοθούν συγκεντρωτικά δεδομένα για όσα είχαν μέχρι στιγμής υλοποιηθεί στα πλαίσια των πενταετών προγραμμάτων, καθώς και τους στόχους της επόμενης περιόδου. Τα στοιχεία αυτά, όπως σημειώνει, "*να είναι όσον το δυνατόν περισσότερον πλησιέστερα προς την πραγματικότητα [...] διότι δεν είναι περίοδος που χωρεί το οιοδήποτε ψέμμα*", ώστε τελικά, από το σύνολο του υλικού που θα του παραδοθεί να επιλέξει ο ίδιος, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, "*το τί θα [πει] εις τον Ελληνικόν Λαόν*"³⁹². Η χρήση παραπλανητικών ή μη πραγματικών στοιχείων δεν μονοπωλούνταν όμως μόνο από την κορυφή του καθεστώτος. Σε χειρόγραφο σημείωμα συνεργάτη του Ν. Μακαρέζου με ημερομηνία 17 Νοεμβρίου 1969, στο οποίο εκφράζονται προβληματισμοί για την πρόοδο υλοποίησης των καθορισμένων από τα Προγράμματα πολιτικών και έργων όσον αφορά στο υπουργείο Γεωργίας, ο συντάκτης καταλήγει σε πρόταση για την ανάγκη ελέγχου των μέχρι στιγμής αποτελεσμάτων σε όλα τα παραγωγικά υπουργεία, υπογραμμίζοντας: "*Τα στοιχεία αποτελεσμάτων πρέπει να είναι ακριβή. ΠΡΟΣΟΧΗ χρειάζεται μήπως αι Υπηρεσίαι εμφανίσουν αμφιβόλου ακριβείας (ηθελημένα ή αθελήτως) στοιχεία απλώς αρεστά*"³⁹³. Χαρακτηριστικές, τέλος, για τον μηχανισμό δημιουργίας πλασματικής εικόνας ως προς την "πρόοδο" που επιτελείτο επίσης στον τομέα της Γεωργίας, είναι ορισμένες καταγγελίες μιας

³⁹² Ενδεικτικό το γεγονός πως ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος επισημαίνει ότι, ειδικότερα για τα σχετικά με την Περιφερειακή Ανάπτυξη στοιχεία, "*δεν θα ήτο αυτή η κατάλληλη στιγμή να απογραφή η εικών [τους]*". "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π., σ. 14-16.

³⁹³ [δυσανάγνωστη υπογραφή], "Σημείωμα επί εκτελέσεως πενταετούς προγράμματος", 17/11/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 95.

ανώνυμης δακτυλογραφημένης επιστολής με ημερομηνία 12/5/73 που αποστέλλεται στην τριανδρία του καθεστώτος, Γ. Παπαδόπουλο, Στ. Παττακό και Ν. Μακαρέζο. Ο επιστολογράφος περιγράφει μια πλήρως προβληματική εικόνα του κτηνοτροφικού κλάδου στη βόρεια Ελλάδα, την οποία ο αρμόδιος υφυπουργός *"ή πρέπει να έχει αντιληφθή και σιωπά ή δεν στάθηκε ικανός να αντιληφθή"*: επιδοτήσεις που κατέληξαν σε ανύπαρκτες κτηνοτροφικές μονάδες ή σε υφιστάμενες που παρουσιάστηκαν ως νέες, σειρά μονάδων με πολύ μικρό αριθμό ζώων (10-15 στον αριθμό) κ.α. Όλα αυτά, σημειώνει ο ανώνυμος επιστολογράφος, δεν εμποδίζουν τους πολιτικούς προϊσταμένους του τομέα να *"περιέρχονται την Χώρα συνοδευόμενοι από κινηματογραφικά συγκροτήματα λήψεως και να ποζάρουν σε διάφορα ντοκιμανταίρ [...] προκαλούντες πολλάκις την θυμηδία των παρευρισκομένων"* ή να δημοσιεύουν πίνακες και στοιχεία για τις πολλές δεκάδες νέες κτηνοτροφικές μονάδες που ιδρύθηκαν σε μια χρονιά. *"Κύριε πρόεδρε, ανυπόγραφο μεν, πολλές όμως αληθείας λέγει και διαπιστώνει"*, σημειώνεται στο διαβιβαστικό χειρόγραφο σημείωμα από τον διευθυντή του ιδιαίτερου γραφείου του Μακαρέζου³⁹⁴.

³⁹⁴ [ανυπόγραφο δακτυλόγραφο χωρίς τίτλο], Θεσσαλονίκη 12/5/73. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 198/Α, έγγρ. 32.

7. Τα προβλήματα στην υλοποίηση των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων

Η προοπτική μη επίτευξης των επιμέρους στόχων που είχαν εξαρχής τεθεί και τα διάφορα ζητήματα που προέκυπταν κατά τη διάρκεια υλοποίησης των προγραμμάτων περιγράφονται συστηματικά στην υπηρεσιακή αλληλογραφία από τα τέλη του 1969. Μέχρι τότε είναι ελάχιστα τα έγγραφα στα οποία μαρτυρείται κάποιου είδους προβληματισμός όσον αφορά την πορεία υλοποίησης των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, με τη συντριπτική πλειοψηφία των σχετικών εγγράφων να αφορούν πολύ συγκεκριμένα αιτήματα των εμπλεκόμενων υπουργείων.

Αν υποθέσουμε πως οι αυξημένες συγκριτικά με τις προβλέψεις του 5ετούς προγραμματισμού αρχικές προτάσεις από πλευράς των υπουργείων (κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης σύνταξης των ετήσιων ΠΔΕ) μπορούν να θεωρηθούν παρέκκλιση από την προβλεπόμενη διαδικασία υλοποίησης³⁹⁵, οφείλουμε να επισημάνουμε πως αποτελούσε μια μάλλον παγιωμένη συνθήκη. Η περίπτωση του προγράμματος του 1971 – η οποία αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο – είναι χαρακτηριστική, με την αξία του συνόλου των προτάσεων των υπουργείων να ξεπερνά κατά 3,5 δις δρχ. το εγκριθέν ύψος βάσει του 5ετούς προγραμματισμού³⁹⁶. Το πρόβλημα στην εν λόγω περίπτωση αντιμετωπίστηκε (από το υπουργείο Συντονισμού) με περιορισμό των

³⁹⁵ Αντίστοιχες αποκλίσεις προκύπτουν και στην τελική κατανομή των πόρων (βλ. πίνακα 7).

³⁹⁶ Σε αυτή την υπέρβαση υπολογίζονται επίσης άλλα 1,5 δις δρχ. περίπου πρόσθετων υποχρεώσεων χρηματοδότησης δραστηριοτήτων που καταρχάς εντάσσονταν στον Τακτικό Προϋπολογισμό, κάλυψης αναγκών ανάπτυξης της κτηνοτροφίας και του εμπορίου αγροτικών προϊόντων, καθώς και "νέων έργων Διεθνούς Χρηματοδοτήσεως". Η συνολική υπέρβαση διαμορφωνόταν πάνω από 5 δις δρχ. III Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Μηνάς Πατσούρης, "Συνοπτική εικών προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1971", 16/8/71, ό.π. Σε μια διαφορετική περίπτωση, το αίτημα για αύξηση του συνολικού ύψους των πόρων που διατίθεντο στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων συνδέθηκε ευθέως με την επίτευξη των προβλεπόμενων στόχων για την αύξηση του ΑΕΠ: "η τεθείσα προϋπόθεσις περί αύξησεως του Εθνικού Εισοδήματος με ρυθμόν 7,5–8,5% δεν είναι δυνατόν να επιτευχθή με τας διατεθείσας επενδύσεις ύψους 11.500 εκατομμ." Γενική Διεύθυνσις Κυβερνητικής Πολιτικής, Γ. Έξαρχος [εισηγητής], "Φύλλον Επεξεργασίας Σχεδίου Δράσεως 1970 Υπουργείου Δημοσίων Έργων", Εν Αθήναις 8/10/69, σ. 9-10. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 10/Β, έγγρ. 82.

εγκρίσεων για τις πληρωμές στα συνεχιζόμενα έργα και αναστολή έναρξης για πολλά από τα προτεινόμενα νέα έργα.

Σε ένα δεύτερο και ίσως πιο ουσιαστικό επίπεδο, τα υπηρεσιακά έγγραφα αναδεικνύουν περισσότερο δομικά στη διαδικασία προγραμματισμού, συντονισμού και υλοποίησης των έργων προβλήματα, καθώς και άλλα – όπως οι ελλείψεις σε Μηχανικούς – στα οποία χρεωνόταν ένα μερίδιο των δυσλειτουργιών του όλου συστήματος. Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τα εν λόγω ζητήματα τα οποία ούτως ή άλλως κρίνουμε πως σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σχετίζονται και με τις αποφάσεις για αναδιοργάνωση του υπουργείου Συντονισμού το '70 και την κατάργησή του τελικά το '71 στο πλαίσιο του ανασχηματισμού που αποφάσισε ο Παπαδόπουλος. Αν η παραπάνω σύνδεση τεκμηριώνεται ικανοποιητικά, και σε συνδυασμό με τις διοικητικές αλλαγές που περιγράφηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, προκύπτει μια εικόνα που θέλει την ηγεσία του καθεστώτος να επιχειρεί μέσω συγκεκριμένων εγκύκλιων αποφάσεων αρχικά ή ριζικότερων επεμβάσεων στη διάρθρωση του μηχανισμού στη συνέχεια να ρυθμίσει επαρκώς το πλαίσιο λειτουργίας του ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη απόδοση. Όπως όμως θα δούμε στο δεύτερο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, τουλάχιστον για την περίοδο που μας επιτρέπουν οι πηγές που χρησιμοποιούμε να παρακολουθήσουμε επαρκώς τον μηχανισμό, η παραπάνω ερμηνεία έρχεται σε αντίθεση με την ύπαρξη μιας παράλληλης διαδικασίας προτάσεων και ένταξης των έργων που θα χρηματοδοτούνταν από τα Δημόσια Επενδυτικά Προγράμματα, η οποία δυνητικά λειτουργεί υπονομευτικά στην όποια λειτουργική ρύθμιση. Στο κέντρο αυτή της παράλληλης διαδικασίας βρίσκονταν και πάλι τα ανώτατα στελέχη του καθεστώτος.

7.1. Ελλείψεις προσωπικού, ανεπαρκείς μελέτες, καθυστερήσεις, ανατιμήσεις

Οι μεγάλες ελλείψεις ανώτερου και ανώτατου τεχνικού προσωπικού στις δημόσιες υπηρεσίες της εποχής και ιδιαίτερα στο υπουργείο Δημοσίων Έργων που είχε να διαχειριστεί το μεγαλύτερο μέρος ενός συνεχώς αυξανόμενου σε αξία προγραμματισμού δημοσίων επενδύσεων, αποτελεί ένα ζήτημα που απασχολεί το καθεστώς καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Το πρόβλημα εντοπίζεται στην

απροθυμία των Μηχανικών να στελεχώσουν τον δημόσιο τομέα λόγω της τεράστιας ζήτησης και της πολύ καλύτερα αμειβόμενης εργασίας στον ιδιωτικό εν μέσω μιας περιόδου μεγάλης αύξησης των ιδιωτικών επενδύσεων στον οικιστικό τομέα. *"Η σημαντικότερα λειτουργική αδυναμία του Υπουργείου [Δημοσίων Έργων] είναι η ποσοτική κυρίως ανεπάρκεια του Τεχνικού (ανωτάτης και ανωτέρας καταρτίσεως) προσωπικού"*³⁹⁷ σημειώνεται σε ένα υπόμνημα προς τον Α΄ αντιπρόεδρο του καθεστώτος Στ. Παττακό. *"Η καταβληθείσα προσπάθεια συμπληρώσεως των εις Μηχανικούς Α΄ ήτο φυσικόν να μην αποδόση, λόγω της μεγάλης προσφοράς εργασίας εις τον ιδιωτικόν τομέα. Τούτο εξηγείται"*, επισημαίνεται στο σχέδιο δράσης του ίδιου υπουργείου για το 1970, *"διότι αι επενδύσεις εις τον κλάδον «Κατοικία» αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον το 42% του συνόλου των ιδιωτικών επενδύσεων, ο δε μέσος ρυθμός αυξήσεως κατά το διάστημα '60-'64 είναι 18% έναντι 5,75% του ρυθμού του συνόλου των επενδύσεων. Εις απολύτους αριθμούς ο κλάδος «Κατοικία» επενδύει κατ' έτος ποσά ίσα ή και μεγαλύτερα του συνόλου των Δημοσίων Επενδύσεων"*³⁹⁸. Ως αποτέλεσμα, το σύνολο των μόνιμων ανώτατων Μηχανικών που απασχολούνταν στο υπ. Δημοσίων Έργων έβαινε συνεχώς μειούμενο: από 461 τον Ιούνιο του 1966 – εκ των οποίων τα 2/3 άνω των 40 ετών – σε 420 περίπου το 1969³⁹⁹.

Η όποια προσπάθεια έγινε να αντιμετωπιστεί άμεσα η έλλειψη προσωπικού με έκτακτες προσλήψεις συμβασιούχων δεν έλυσε το πρόβλημα αφού, εκτός των άλλων, κρίθηκε ως *"επιβλαβής διά τα συμφέροντα του Δημοσίου και ασύμφορος, λόγω της ελλείψεως υπαλληλικής ευθύνης και ενδιαφέροντος υπό των επί συμβάσει Μηχανικών οι οποίοι την εις το Δημόσιον επί συμβάσει εργασίαν δεν θεωρούν παρά ως προσωρινήν βραχυχρόνιον υπηρεσίαν μέχρις εξασφαλίσεως πλέον προσοδοφόρου απασχολήσεως ή ως υπηρεσίαν εξασφαλίσεως συμπληρώσεως των εξ ετέρων απασχολήσεων εσόδων"*, ενώ προβάλλεται και η ποιοτική ανεπάρκεια του προσλαμβανόμενου

³⁹⁷ Υπουργείον Δημοσίων Έργων, "Ενημερωτική Επίσκεψις Α΄ Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως κ. Στυλιανού Παττακού την 26/1/72 – Υπόμνημα", σ. 4. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 499/Α, έγγρ. 28.

³⁹⁸ "Πρόκειται περί κλάδου", συνεχίζει η έκθεση, "πλέον δυναμικού και φυσικώς απορροφά μεγαλύτερον τεχνικόν δυναμικόν. Επίσης δεν προβλέπεται, παρά τας επιβληθείσας κατά καιρούς φορολογικάς δεσμεύσεις της κατοικίας, να μειωθή ο ρυθμός αυξήσεως των επενδύσεων διότι το στεγαστικόν πρόβλημα υφίσταται τόσον εις τον Ελληνικόν χώρον όσον και εις τον Διεθνή". Γενική Διεύθυνσις Κυβερνητικής Πολιτικής, Γ. Έξαρχος [εισηγητής], "Φύλλον Επεξεργασίας Σχεδίου Δράσεως 1970 Υπουργείου Δημοσίων Έργων", ό.π., σ. 12-13.

³⁹⁹ Για τα στοιχεία του πλήθους των Μηχανικών βλ. "Έκθεσις αφορώσα εις το πρόβλημα εξευρέσεως Μηχανικών προς επάνδρωσιν των Υπηρεσιών του Υπουργείου Δημ. Έργων", Αθήναι 30/11/68, Παράρτημα Γ΄, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 305/Α, έγγρ. 46 και Γενική Διεύθυνσις Κυβερνητικής Πολιτικής, Γ. Έξαρχος [εισηγητής], "Φύλλον Επεξεργασίας Σχεδίου Δράσεως 1970 Υπουργείου Δημοσίων Έργων", ό.π., σ. 14.

προσωπικού αφού "οι ικανότεροι [...] απορροφώνται υπό του ιδιωτικού τομέως"⁴⁰⁰. Προς αντιμετώπιση του εν λόγω προβλήματος προτάθηκαν μισθολογικά κίνητρα για την προσέλκυση προσωπικού, ρυθμίσεις στον μηχανισμό προαγωγών και στο γενικότερο εργασιακό περιβάλλον του δημοσίου, καθώς και μετεκπαιδεύσεις όλων των βαθμίδων του τεχνικού προσωπικού του δημοσίου ώστε να καλυφθεί ένα μέρος των ελλείψεων από το υπάρχον προσωπικό⁴⁰¹. Παρ' όλα αυτά, οι ισχυρισμοί ορισμένων στελεχών του καθεστώτος για υπερβάσεις στα χρονοδιαγράμματα υλοποίησης των έργων και για "σημαντικές οικονομικές διαρροές" του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων εξαιτίας της μεγαλύτερης εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα ακριβώς λόγω των ελλείψεων σε ανώτερο και ανώτατο τεχνικό προσωπικό, δεν μπορούν για την ώρα να ελεγχθούν. Γεγονός πάντως είναι πως το ίδιο το πρόβλημα και η αποτυχία στην αντιμετώπισή του συνδέθηκε ευθέως στα τέλη του 1972 με τις καθυστερήσεις στην ανάπτυξη της ανώτατης και της ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσης, οι οποίες "κατέστησαν προβληματική την επάνδρωσιν των τεχνικών υπηρεσιών του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέως της χώρας διά καταλλήλου τεχνικού προσωπικού"⁴⁰².

Προφανώς βέβαια, τα προβλήματα στην υλοποίηση των έργων που χρηματοδοτούνταν από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων δεν σχετίζονταν μόνο με τις ελλείψεις σε τεχνικό προσωπικό και δεν περιορίζονταν στις καθυστερήσεις

⁴⁰⁰ "Εκθεσις αφορώσα εις το πρόβλημα εξευρέσεως Μηχανικών προς επάνδρωσιν των Υπηρεσιών του Υπουργείου Δημ. Έργων", ό.π., σ. 2-3 και Υπουργείον Δημοσίων Έργων, "Ενημερωτική Επίσκεψις Α' Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως κ. Στυλιανού Παττακού την 26/1/72 – Υπόμνημα", ό.π., σ. 4.

⁴⁰¹ "Εκθεσις αφορώσα εις το πρόβλημα εξευρέσεως Μηχανικών προς επάνδρωσιν των Υπηρεσιών του Υπουργείου Δημ. Έργων", ό.π., σ. 3-4 και Γενική Διεύθυνσις Κυβερνητικής Πολιτικής, Γ. Έξαρχος [εισηγητής], "Φύλλον Επεξεργασίας Σχεδίου Δράσεως 1970 Υπουργείου Δημοσίων Έργων", ό.π., σ. 6-8. Βλ. επίσης Γ. Κασάπογλου, "Συνοπτική εικών της σημειωθείσης δραστηριότητος" [Υπουργείου Δημοσίων Έργων], χ.χ. [1971:], Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 55/Β, έγγρ. 35, όπου και χαρακτηρίζεται ως "πρόχειρο" το μέτρο των προσωρινών προσλήψεων με συμβάσεις ιδιωτικού δικαίου και προτείνεται η "ριζική αντιμετώπισις του προβλήματος [...] με αύξησιν των αρμοδιοτήτων (και του αριθμού) των κατώτερης στάθμης εκπαιδεύσεως τεχνικών και περιορισμόν των διπλωματούχων μηχανικών εις καθήκοντα της στάθμης των, δεδομένου ότι η αναλογία των τελευταίων προς τους υπομηχανικούς και λοιπούς τεχνικούς είναι σήμερον ιδιαίτερος υψηλή".

⁴⁰² Για τη σύνδεση των καθυστερήσεων στην ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης με το ζήτημα των ελλείψεων σε ανώτερο και ανώτατο τεχνικό προσωπικό βλ. "Γενικά Οδηγία Σχεδιάσεως έτους 1973", ό.π., σ. 3.

Για την αναφορά του υφ. Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Ηλ. Μπαλόπουλου, στις καθυστερήσεις των έργων ως αποτέλεσμα του στελεχειακού ζητήματος βλ. "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., σ. 11. Για τις "οικονομικές διαρροές", Γενική Διεύθυνσις Κυβερνητικής Πολιτικής, Γ. Έξαρχος [εισηγητής], "Φύλλον Επεξεργασίας Σχεδίου Δράσεως 1970 Υπουργείου Δημοσίων Έργων", ό.π., σ. 15. Η συνολική διατύπωση έχει ως εξής: "Αξιοσημείωτον είναι το γεγονός ότι ποσοστόν άνω του 75% εκ των Δημ. Επενδύσεων, αφορούν έργα των οποίων εκτελεστής – μόνος – είναι το Υ.Δ.Ε. Είναι φυσικόν ότι το υπάρχον δυναμικόν δεν είναι επαρκές έστω επί 24ωρον εργαζόμενον υπερωριακώς να εκτελέση έργων τόσον τεράστιον, δι' ο και οπωσδήποτε σημειούνται σημαντικά οικονομικά διαρροαί". Βλ. επίσης στο ίδιο, σ. 6, για αναφορές στην προσφυγή στον ιδιωτικό τομέα με αντίκτυπο στην αξία των μελετών .

αποπεράτωσης των εργασιών, παρά το γεγονός πως η αντιμετώπιση των καθυστερήσεων χαρακτηρίζεται – με μια δόση υπερβολής ίσως – ως *"ο ακρογωνιαίος λίθος της όλης εθνικής προσαθείας προς επιτάχυνση της οικονομικής αναπτύξεως"*⁴⁰³. Εδώ όμως έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα πρόβλημα που σχετίζεται με τη διαθεσιμότητα των πηγών. Η καταγραφή των προβλημάτων στη διαδικασία της υλοποίησης των έργων και η αξιολόγησή τους θα προϋπέθετε στοιχεία από έναν επαρκή αριθμό και όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικού δείγματος έργων. Δυστυχώς όμως, λόγω των περιορισμών που επιβάλλει η ίδια η φύση των πρωτογενών πηγών που χρησιμοποιούμε, δεν έχουμε αναλυτικές πληροφορίες για τις φάσεις υλοποίησης των έργων ώστε να είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε στενότερα τις διαδικασίες και να προκύψουν ίσως ασφαλέστερα συμπεράσματα για μια σειρά ζητήματα, όπως για παράδειγμα ο ρόλος των αναδόχων. Οι όποιες πληροφορίες που είμαστε σε θέση να αντλήσουμε για τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν στη φάση των κατασκευών από τα έγγραφα που περιλαμβάνονται στο αρχείο Μακαρέζου είναι αποσπασματικές και εξάγονται, στο μεγαλύτερό τους μέρος, από γενικότερες εκθέσεις που μόνο παρεμπιπτόντως αναφέρονται στα στοιχεία που αναζητούμε.

Σε μία από τις πολύ χρήσιμες εξαιρέσεις, μια εγκύκλιο από τις αρχές του 1970⁴⁰⁴, διαπιστώνονται σοβαρά προβλήματα στα βασικότερα στάδια του μηχανισμού προγραμματισμού και υλοποίησης των δημοσίων έργων. Όσον αφορά στην υλοποίηση, εντοπίζεται *"μία ανεπίτρεπτος καθυστέρησης εις τον χρόνον εκπονήσεως των μελετών, συνοδευομένη σχεδόν κατά κανόνα, από σημαντικές μεταβολάς της δαπάνης εκπονήσεων αυτών, άτινα συνεπάγονται δυσμενείς επιπτώσεις επί της ομαλής εκτελέσεως και του κόστους των έργων, αλλά και του προγραμματισμού"*. Πιο συγκεκριμένα, η *"απαράδεκτος κατάστασις"* που είχε, σύμφωνα με τις διαπιστώσεις των εγγράφων, κληρονομηθεί από την προηγούμενη περίοδο – με τις *"επιπτώσεις [της να] είναι σημαντικώς αισθηταί και σήμερον"* –, χαρακτηριζόταν καταρχάς από *"απιθάνως μακραι καθυστερήσεις εκπονήσεως μελετών έναντι των αρχικώς εκτιμηθεισών προθεσμιών, με παράλληλον ένταξιν της εκτελέσεως των έργων προ της αποπερατώσεως των μελετών"*⁴⁰⁵. Για να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο, όπως τουλάχιστον διακηρυσσόταν

⁴⁰³ Πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος – Υπ. Συντονισμού Γ. Μακαρέζος προς πάντας τους κ.κ. Υπουργούς, "Προγραμματισμός, Μελέται και Εκτελέσεις Έργων Οικονομικής Αναπτύξεως", Ιανουάριος 1970. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 14/Β, έγγρ. 27.

⁴⁰⁴ Ο.π.

⁴⁰⁵ Υπουργείον Συντονισμού, Γενικός Διευθυντής Πης Γενικής Διεύθυνσης, Γ Λυμπερίδης, "Επί του νέου Σχεδίου του Κανονισμού Αναθέσεως Μελετών: Σημείωμα επί τροποποιήσεων του Υπουργείου Δημοσίων Έργων", 4/7/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 16/Β, έγγρ. 26.

από τους υπευθύνους του καθεστώτος, κατατέθηκε τον Δεκέμβριο του 1969 ένας νέος Κανονισμός Αναθέσεως Μελετών Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων ο οποίος θα αντικαθιστούσε εκείνον που θεσπίστηκε για πρώτη φορά το 1966. Παρά την κριτική που του ασκήθηκε από ανώτατα στελέχη του υπουργείου Συντονισμού ότι "εξυπηρετεί στενώς επαγγελματικούς σκοπούς των μελετητών, περιέχει δε και αντικίνητρα εις βάρος της οργανώσεως και επιβιώσεως μεγάλων οργανωμένων μονάδων [...] δυναμένων να ανταποκριθούν υπευθύνως εις την επιταχνομένην ανάπτυξιν της Χώρας", ο νέος Κανονισμός άρχισε να ισχύει από τα μέσα του '73, αφότου είχαν ολοκληρωθεί οι προβλεπόμενες διαδικασίες σύστασης Μητρώων Μελετητών και Ελεγκτών και αφού ξεπεράστηκε το εμπόδιο του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴⁰⁶. Στη συγκυρία του Ιανουαρίου του '70, όταν και εκδόθηκε η εγκύκλιος που υπογραφόταν από τον Παπαδόπουλο και τον Μακαρέζο, οι οδηγίες προς όλα τα υπουργεία ήθελαν την αποστολή στο υπ. Συντονισμού αναλυτικών πινάκων για τις τρέχουσες μελέτες που χρηματοδοτούνταν από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων⁴⁰⁷.

Εκτός από τις καθυστερήσεις στην εκπόνηση των Μελετών για τα έργα που θα χρηματοδοτούνταν από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, κανόνας φαίνεται πως ήταν και οι σημαντικές καθυστερήσεις στην κατασκευή τους: *"Η περίοδος των κατασκευών χαρακτηρίζεται ως αδικαιολογήτως μακρά με συνεπείας τόσον οικονομικάς, οφειλομένας εις αύξησιν του κόστους των έργων εξ ενδιαμέσων τόκων, όσον και γενικωτέρας τοιαύτας εκ της μη εγκαίρου επιτεύξεως των επιδιωκομένων σκοπών, ουχί μόνον της ολοκληρώσεως των συγκεκριμένων έργων αλλά και της αναπτύξεως ετέρων*

⁴⁰⁶ Το 1972, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκανε δεκτή την προσφυγή της Πανελλήνιας Ένωσης Διπλωματούχων Μηχανικών Εργοληπτών Δημοσίων Έργων (ΠΕΔΜΕΔΕ) για αναρμοδιότητα της Επιτροπής Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής (ΕΣΟΠ) να εκδίδει κανονιστικές διατάξεις. Για τον Κανονισμό Αναθέσεως Μελετών Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων βλ. την υπ' αριθ. 375/69 απόφαση της Επιτροπής Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής (Φ.Ε.Κ. Α' 252/69). Για τον Κανονισμό του 1966, την υπ' αριθ. 334/66 πράξη του Κυβερνητικού Οικονομικού Συμβουλίου. Για τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν κατά την υποβολή του νέου Κανονισμού στην ΕΣΟΠ καθώς και για ορισμένες αντιρρήσεις που εκφράστηκαν από πλευρά του υπ. Δημοσίων Έργων βλ. Λυμπερίδης, "Επί του νέου Σχεδίου του Κανονισμού Αναθέσεως Μελετών", ό.π. Για ένα σύντομο ιστορικό των εν λόγω εξελίξεων βλ. και Χρήστος Σινάνης, "Το ιστορικό των Κανονισμών Ανάθεσης Μελετών", *Συνέδριο ΤΕΕ για τα Δημόσια Έργα*, Απρίλιος 2005, διαθέσιμο και στο http://library.tee.gr/digital/m2073/m2073_sinanis.pdf (τελευταία επίσκεψη 6/3/16). Για το παράθεμα – κριτική στο νέο Κανονισμό, Υπουργείον Συντονισμού, Γενικός Διευθυντής Πης Γενικής Διεύθυνσης, Γ Λυμπερίδης, "Πρόγραμμα Δράσεως 1970", 8/12/69, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 91, σ. 5-6.

⁴⁰⁷ Τα στοιχεία που έπρεπε να καταγράφονται ήταν (α) η ημερομηνία της αρχικής Σύμβασης με τον Μελετητή και, αν υπήρχαν, εκείνες των συμπληρωματικών, (β) τα ύψη των αρχικών συμβατικών αμοιβών και των αμοιβών όπως υπολογίζονταν τη στιγμή εκείνη, (γ) η ημερομηνία ολοκλήρωσης της Μελέτης και των επιμέρους φάσεων της (προμελέτη, οριστική μελέτη, μελέτη εφαρμογής), και (δ) το όνομα του μελετητή. Πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος – Υπ. Συντονισμού Γ. Μακαρέζος προς απάντας τους κ.κ. Υπουργούς, "Προγραμματισμός, Μελέται και Εκτέλεσις Έργων Οικονομικής Αναπτύξεως", ό.π.

τομέων και κλάδων της οικονομίας της οποίας ταύτα συνιστούν την απαραίτητον υποδομήν", σημειωνόταν στην ίδια εγκύκλιο, η οποία ως άμεσο μέτρο απαιτούσε την αποστολή αναλυτικών χρονοδιαγραμμάτων από κάθε "σημαντικόν έργον", συνταγμένα από τις τεχνικές υπηρεσίες των κατά περίπτωση φορέων εκτέλεσης⁴⁰⁸.

Στους δύο αυτούς παράγοντες –τα προβλήματα στην εκπόνηση των Μελετών και οι καθυστερήσεις στην κατασκευή των έργων–, χρεώνονταν και οι υπερβολικές ανατιμήσεις στα τελικά κόστη υλοποίησης των έργων. Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία από τον Ιούλιο του 1969 για 32 μεγάλα και μικρότερα έργα οδοποιίας ενταγμένων και χρηματοδοτούμενων από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων και για ανάλογες περιπτώσεις 22 εγγειοβελτιωτικών έργων: το σύνολο του επικαιροποιημένου προϋπολογισμού τους βάσει των προβλέψεων του 5ετούς Προγράμματος ήταν 277% και 291% αντίστοιχα έναντι του συνόλου των αρχικών προϋπολογισμών. Για κάποιες ενδεικτικές περιπτώσεις βλ. πίνακα 9⁴⁰⁹ :

Πίνακας 9

Προϋπολογισμοί ενδεικτικών έργων				
σε εκατομ. δρχ.				
Οδοί	(έτος) Αρχικός (100%)	Εγκεκριμένος 1969 (% επί του αρχικού)	Προτεινόμενος 5ετούς (% επί του αρχικού)	Αναθεωρημένος 31/7/69 (% επί του αρχικού)
Αθήνα – Κόρινθος	(1960) 404	504 (125%)	504	
Κόρινθος – Πάτρα	(1963) 610	2.200 (361%)	2.200	2.500 (410%)
Αθήνα – Λάρισα	(1961) 1.128	2.323 (206%)	2.500 (221%)	
Αντίρριο – Ιωάννινα	(1961) 424	1.190 (317%)	1.190	
Ιωάννινα – Τρίκαλα	(1960) 443	540 (125%)	570 (129%)	690 (156%)
Θεσ/νίκη – Σέρρες – Σιδηρόκαστρο	(1965) 50	80 (160%)	170 (340%)	

⁴⁰⁸ Πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος – Υπ. Συντονισμού Γ. Μακαρέζος προς πάντας τους κ.κ. Υπουργούς, "Προγραμματισμός, Μελέται και Εκτελέσεις Έργων Οικονομικής Αναπτύξεως", ό.π. Η "σύνταξις χρονοδιαγραμμάτων και εσωτερικός προγραμματισμός εκτελέσεως των μεγάλων έργων εθνικής κλίμακος των τομέων κυρίως γεωργίας (αρδεύσεις), συγκοινωνιών (οδοποιία) και εκπαιδεύσεως (πανεπιστημιακά συγκροτήματα)" είχε τεθεί ως στόχος του υπ. Συντονισμού για το 1970 ένα μήνα πριν την ημερομηνία της εγκυκλίου. Υπουργείον Συντονισμού, Πη Γενική Διεύθυνσις, Γ. Λυμπερίδης, "Πρόγραμμα Δράσεως 1970", ό.π. Ο Λυμπερίδης άλλωστε, στην εν λόγω έκθεση (ό.π., 3), κάνει επίσης λόγο για την ανάγκη επίσευσης "της εφαρμογής του νέου οργανογράμματος του υπ. Συντονισμού".

⁴⁰⁹ Τα στοιχεία αντλούνται από τρεις διαφορετικούς πίνακες που ήταν συνημμένοι στο υπηρεσιακό σημείωμα του Γενικού Γραμματέα του υπ. Συντονισμού, Γ. Λυμπερίδη, "Επί του νέου Σχεδίου του Κανονισμού Αναθέσεως Μελετών", ό.π. Βλ. "Χαρακτηριστικά Υπερβάσεις Προϋπολογισμών Οδών Δημοσίων Επενδύσεων", "Χαρακτηριστικά Υπερβάσεις Προϋπολογισμών Εγγειοβελτιωτικών Έργων Δημοσίων Επενδύσεων", 4/7/69, και "Πρόσθετοι Υπερβάσεις Προϋπολογισμών Οδών", 31/7/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 16/Β, έγγρ. 27-29.

Θεσ/νίκη – Κιλκίς – Πετρίτσι	(1965)20	89 (445%)	450 (2.250%)	
Ηγουμενίτσα - Πρέβεζα	(1964)50	400 (800%)	400	500 (1.000%)
Αμφιλοχία – Γέφ. Τατάρνας	(1964)60	272 (453%)	700 (1.160%)	
Άμφισσα – Λιδωρίκι - Ναύπακτος	(1965)74	130 (176%)	130	150 (203%)
Μεγαλόπολη – Ανδρίτσ. – Κρέστενα	(1968)100	170 (170%)	170	210 (210%)
Πάτρα – Τρίπολη	(1964)87	120 (138%)	270 (310%)	
Βόρειος Οδικός Άξονας Κρήτης	(1964)350	2.000 (570%)	2.000	
Σητεία – Ιεράπετρα – Ρέθυμνο	(1968)130	170 (130%)	250 (192%)	300 (230%)
Εγγειοβελτιωτικά				
Αξιοποίηση Άρδα – Έβρου	(1965)500	1.450 (290%)	1.620 (320%)	
Αρδευτικά Θεσ/νίκης	(1954)574	1.679 (292%)	1.770 (307%)	
Αξιοποίηση Αχελώου	(1954)548	1.800 (330%)	2.639 (482%)	
Αξιοποίηση Αχελώου (τριτεύοντα)	(1960)33	385 (1.170%)	560 (1.700%)	
Αρδευτικά Πηνειού Ηλείας	(1959)600	2.130 (355%)	2.281 (380%)	
Αρδευτικά Κάτω Μεσσηνίας	(1964)235	480 (204%)	480	
Αρδευτικά Βελλά	(1960)35	98 (280%)	115 (328%)	
Αρδευτικά Κουρταλιώτη	(1962)20	36 (180%)	44 (220%)	

Παρά το γεγονός πως ο παραπάνω πίνακας δεν εμφανίζει τα τελικά κόστη μετά την ολοκλήρωση των εργασιών και την παράδοση των έργων, είναι αρκετά διαφωτιστικός. Αυτό που προκύπτει πέρα από κάθε αμφιβολία είναι οι τεράστιες διαφορές μεταξύ των αρχικών και των επικαιροποιημένων προϋπολογισμών. Και αυτό είναι κάτι που χαρακτηρίζει το σύνολο των έργων που υλοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1960, είτε εκείνων που εντάχθηκαν στον δημόσιο επενδυτικό προγραμματισμό πριν την 21^η Απριλίου 1967 είτε μετά το πραξικόπημα. Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως, βάσει των στοιχείων που παρουσιάζονται στον πίνακα, ακόμα και κατά τη διάρκεια ενός έτους, του 1969, εντοπίζονται σημαντικές ανατιμήσεις στους προϋπολογισμούς των έργων: βλ. για παράδειγμα την αύξηση κάτι λιγότερο από 30% στον αναθεωρημένο

προϋπολογισμό του οδικού άξονα Ιωαννίνων – Τρικάλων έναντι του ήδη εγκεκριμένου για το συγκεκριμένο έτος προϋπολογισμού (156% του αρχικού προϋπολογιζόμενου κόστους κατασκευής), την αύξηση πάνω από 110% στον 5ετή προγραμματισμό του άξονα Θεσ/νίκη – Σέρρες – Σιδηρόκαστρο έναντι του προηγούμενου εγκεκριμένου κόστους (340% του αρχικού προϋπολογισμού), την τεράστια αντίστοιχη αύξηση του δρόμου Θεσ/νίκη – Κιλκίς – (νέο) Πετρίτσι (πάνω από 400% αύξηση μέσα στο 1969, με τη σχέση έναντι του αρχικού προϋπολογισμού να διαμορφώνεται στο 2.250%), τον άξονα της Κρήτης που θα ένωνε Σητεία, Ιεράπετρα και Ρέθυμνο μέσω της νότιας διαδρομής ή τις αντίστοιχες περιπτώσεις από τα εγγειοβελτιωτικά έργα, με πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα κόστη στις εργασίες αξιοποίησης του Αχελώου ποταμού.

Αποκαλυπτική για τον τρόπο που γινόταν αντιληπτό από την ηγεσία του καθεστώτος το ζήτημα των ανατιμήσεων στα κόστη κατασκευής των δημοσίων έργων είναι η σχετική συζήτηση που προκλήθηκε τον Δεκέμβριο του 1972 σε μια σύσκεψη υπό τον Γ. Παπαδόπουλο σχετικά με τις Δημόσιες Επενδύσεις μετά από μια ερώτηση του υπουργού Οικονομικών, Ι. Κούλη: *"Μέχρι τώρα εγένετο σπατάλη χρηματικών πόρων κατά την εκτέλεσιν των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων. Έχει ληφθή πρόνοια να μην συνεχίζεται αυτή η κατάσταση;*"⁴¹⁰. Ο Παπαδόπουλος που έλαβε αρχικά το λόγο αναφέρθηκε μάλλον αόριστα στα διοικητικά έξοδα, στα έξοδα των κατασκευών αλλά και στην επιλογή των έργων που εντάσσονται στα Προγράμματα, καταλήγοντας στην αφοριστική διαπίστωση πως *"βεβαίως, δεν ημπορεί κανείς να τα ελέγξη όλα"*⁴¹¹. Ο Κων. Παπαδημητρίου από την πλευρά του, υπουργός Δημοσίων Έργων από τον Νοέμβριο του '67 μέχρι το πραξικόπημα Ιωαννίδη, διαβεβαίωνε πως το κόστος των εκτελούμενων έργων είναι *"μικρότερον εν συγκρίσει με το κόστος οιασδήποτε άλλης χώρας και με οιασδήποτε βάσιν συγκρίσεως"*, για να προσθέσει πως *"βαίνει φθίνον εν συγκρίσει με το 1968 και το 1964 ακόμη"*, φέρνοντας ως παράδειγμα

⁴¹⁰ "Πρακτικόν Συνσκέψεως της 7ης Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π., σ. 19.

⁴¹¹ Το σύνολο της αρχικής τοποθέτησης του Παπαδόπουλου είχε ως εξής: "Είναι γεγονός, ότι πρέπει να ιδωμεν τα έξοδα Διοικήσεως του προγράμματος Επενδύσεων από πλευράς όχι καθαρώς διοικήσεως δηλαδή υπό την μορφήν της Διοικήσεως των οικονομικών, αλλά διοικήσεως διά την ανάπτυξιν του έργου. Εξ' άλλου, πρέπει να ιδωμεν και το κόστος, το οποίον διαμορφώνεται από πλευράς καταστάσεως έργων. Όπως επίσης πρέπει να βλέπωμεν και τί έργα εκάναμεν. Θα σας είπω κάτι, το οποίον βέβαια δεν θα έπρεπε ίσως να είπω. Ημπορούσε, π.χ. το Παν/μιον της Θεσ/νίκης, να μη κάμη την βιβλιοθήκην που έκαμεν, αλλά να κάμη έναν τύπον βιβλιοθήκης που θα ήτο περισσότερο λιτός, εξυπηρετών κατά τον ίδιον τρόπον τας ανάγκας διά την προσεχή 5ετιάν με μίαν εξοικονόμησιν του 50% της δαπάνης. Βεβαίως, δεν ημπορεί κανείς να τα ελέγξη όλα. Εύκολον όμως είναι να έχωμεν υπ' όψιν μας ότι υπάρχει εν χρέος συμπίεσεως των δαπανών εις τον χώρον και της διοικήσεως των προγραμμάτων και εις το κόστος το διαμορφούμενον διά τα αντίστοιχα έργα". Ό.π., σ. 19.

τις δαπάνες για τις χωματουργικές εργασίες. Ο Ν. Εφέσιος από την άλλη, υπουργός Εθνικής Οικονομίας την περίοδο εκείνη, συσχέτισε τις ανατιμήσεις στην κατασκευή των έργων με *"την έλλειψιν ευθύνης και επαρκούς πείρας των στελεχών"*, για να συμπληρώσει πως κάποιες φορές *"είναι σκόπιμας"*. Σε κάθε περίπτωση, και παρά τις διαφορετικές αρχικές προσεγγίσεις στο ζήτημα, σε αυτό που τελικά όλοι φαίνεται να συμφωνούν είναι πως ένα από τα βασικά αίτια των ανατιμήσεων είναι οι μελέτες: *"Το θέμα δηλαδή"*, συμπυκνώνει ο Παπαδόπουλος, *"δεν είναι ότι τα έργα κοστίζουν ακριβά, αλλά ότι υπελογίσθησαν εσφαλμένα [...]. Οι δείκται που χρησιμοποιούνται δεν είναι προσηρμοσμένοι, ώστε να δίδουν την αλήθειαν. [...] Ένα μέρος των σφαλμάτων οφείλεται εις το ότι αι υπηρεσίαι μας δεν έχουν ακόμη εξειδικεύσει την εργασίαν και τα στοιχεία, τα οποία έχουν εις την διάθεσίν των, ώστε να ημπορούν κατά περίπτωσιν να προϋπολογίζουν την απαιτούμενην δαπάνην διά τα αντίστοιχα έργα, εις κάποιον ποσόν, το οποίον να είναι εγγύς των πραγμάτων. Αυτή είναι μία αδυναμία"*, συνεχίζει ο ισχυρός άντρας του καθεστώτος, για να συμπληρώσει, συμφωνώντας με τον Εφέσιο, σχετικά με τις ευθύνες του στελεχιακού δυναμικού: *"Εκείνον το οποίον είναι απαράδεκτον και το οποίον υφίσταται και το οποίον πρέπει να πολεμήσωμεν είναι εκείνο το οποίον επεσήμανεν ο κύριος Εφέσιος. Το τονίζω, διότι έχει μεγάλη σημασίαν εις την όλην προσπάθειαν αναμορφώσεως της νοοτροπίας μας. Δεν έχομεν αίσθησιν της συλλογικότητος της ευθύνης της προσπαθείας και από την υποκειμενικήν υπηρεσιακήν θέσιν, πολλάς φορές, επιδιώκοντες εξ αγαθής προθέσεως να δικαιολογηθή η έφεσις των να αναπτύσσουν δραστηριότητα εις κάποιον τομέα, παρασύρουν το υπεύθυνον συλλογικόν όργανον να συμφωνήση μαζί των"*⁴¹².

Αυτό που γίνεται αντιληπτό από την εν λόγω συζήτηση είναι πως οι ανατιμήσεις στα κόστη κατασκευής των έργων μάλλον υποβαθμίζονται ως ζήτημα στο επίπεδο των ανεπαρκών αρχικών προϋπολογισμών και σε καμία περίπτωση δεν χαρακτηρίζονται ως *"διασπάθιση του δημοσίου χρήματος"*, όπως οι κατηγορίες που εκτοξεύονταν για τις αντίστοιχες ανατιμήσεις της προδικτατορικής περιόδου (βλ. προηγούμενα κεφάλαια): *"δεν είναι ότι τα έργα κοστίζουν ακριβά, αλλά ότι υπελογίσθησαν εσφαλμένα"*. Είναι ενδιαφέρον παρ' όλα αυτά πως δεν γίνεται σε καμία περίπτωση λόγος για τον νέο Κανονισμό Αναθέσεως Μελετών και για το αν και κατά πόσο θα μπορούσε, όταν αυτός θα ίσχυε, να έλυνε κάποια από τα συγκεκριμένα προβλήματα. Το δεύτερο σημείο που επισημαίνεται, τα προβλήματα που σχετίζονταν

⁴¹² Για όλα τα προηγούμενα, ό.π., σ. 19-21.

με τον υποκειμενισμό ή την έλλειψη ευθύνης από ενός μέρους του κρατικού στελεχιακού δυναμικού που μπορούσε να παρασύρει τα συλλογικά όργανα σε κακές αποφάσεις, συνδεόταν άμεσα με ένα ακόμα ζήτημα που απασχόλησε την ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία αναφορικά με τη λειτουργία του δημόσιου επενδυτικού μηχανισμού, αυτό του αποτελεσματικού προγραμματισμού.

Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, ο προγραμματισμός για τις επενδύσεις περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, *"την επιλογήν των αποδοτικότερων έργων βάσει αυστηρών κριτηρίων"*⁴¹³. Λαμβάνοντας υπόψη πως τα 5ετή Προγράμματα αποτελούσαν το γενικότερο πλαίσιο στρατηγικού σχεδιασμού, οι ετήσιες εξειδικεύσεις όφειλαν να πειθαρχούν στις προαποφασισμένες κατευθύνσεις και να εγκρίνουν δαπάνες σύμφωνα με τις διατάξεις τους, ακόμα και αν ένα επίπεδο ευελιξίας ήταν αποδεκτό και εκ των πραγμάτων απαραίτητο. Άλλωστε, σημειώθηκε ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο πως η εξειδίκευση των ετήσιων ΠΔΕ αποτελούσε μια δυναμική διαδικασία που αναπροσαρμοζόταν συνεχώς σε ένα διάστημα αρκετών μηνών, λαμβάνοντας υπόψη τα τρέχοντα δεδομένα του κάθε έτους. Ένας βασικός παράγοντας που άλλαζε τα δεδομένα στους ετήσιους προγραμματισμούς ήταν το ζήτημα της απορροφητικότητας των πιστώσεων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από τις σχετικές διαδικασίες του Προγράμματος του 1969, με μια σειρά εν εξελίξει έργων να εμφανίζουν πολύ χαμηλά ποσοστά απορροφητικότητας των πιστώσεων οι οποίες είχαν ήδη εγκριθεί. Οι συνθήκες αυτές επέτρεψαν μειώσεις στις προβλεπόμενες πιστώσεις για τα εν λόγω έργα και διάθεση των αδιάθετων πόρων σε νέα⁴¹⁴.

Παρ' όλα αυτά, από τα τέλη του '69 πολλά υπηρεσιακά έγγραφα αναφέρονται σε προβλήματα που είχαν με τη σειρά τους ως αποτέλεσμα την έγκριση έργων που κρίνονταν ως μη εξυπηρετούντα τον γενικότερο αναπτυξιακό σχεδιασμό. Ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Συντονισμού, Γ. Λυμπερίδης, εστιάζει την κριτική του στο επίπεδο των φορέων που είχαν την ευθύνη των προτάσεων, αναφερόμενος στη *"μη οριστική εξάλειψιν αλλά και επανεμφάνισιν των «υπό λανθάνουσιν κατάστασιν»*

⁴¹³ Το Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της Χώρας, 1968-1972, ό.π., σ. 19.

⁴¹⁴ Υπουργείον Συντονισμού, Πη Γενική Διεύθυνσις, "Αναθεώρησις Προγράμματος 1969: Έργα με πίστωσην μεγαλυτέραν των 10 εκατ. δρχ. και πληρωμές μικρότερας των 30%", Εν Αθήναις 31/7/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 16/Β, έγγρ. 15-16. Ένα χρόνο μετά, το 1970, κρίνεται πως επετεύχθη ο "κύριος αντικειμενικός σκοπός των ληφθέντων μέτρων των αφορώντων την εσωτερικήν οργάνωσιν και λειτουργικήν αποτελεσματικότητα του Υπουργείου [Δημοσίων Έργων] [που] ήτο η επίτευξις της απορροφήσεως και συνεπώς αξιοποιήσεως των διά Δημόσια Έργα διατεθεισών πιστώσεων". Γ. Κασάπογλου, "Συνοπτική εικόν της σημειωθείσης δραστηριότητος" [Υπουργείου Δημοσίων Έργων], ό.π., σ. 1.

επιβιουσών παλαιών και ανορθοδόξων συνηθειών προγραμματισμού πολλών φορέων του Προγράμματος", προτείνοντας μέτρα για την υπέρβασή τους στην κατεύθυνση της αναδιοργάνωσης του υπουργείου Συντονισμού, της δημιουργίας "γραφείων Προγράμματος" σε κάθε φορέα που διαχειριζόταν επενδυτικούς πόρους, του λεπτομερούς καθορισμού των σχετικών με τα Περιφερειακά Προγράμματα διαδικασιών, του αυστηρού ελέγχου εφαρμογής των Προγραμμάτων κ.α.⁴¹⁵ Μια απολογιστική έκθεση του υπουργείου Δημοσίων Έργων για το 1970 τόνιζε ρητά τη "μεγάλη έλλειψιν εις βασικάς κατευθυντηρίους μελέτας και προγράμματα", καθώς και σε ότι αφορούσε "την δυνατότητα πλήρους αιτιολογήσεως της επιλογής των εκτελεστέων έργων βάσει γενικών μακροπρόων μελετών"⁴¹⁶, μετατοπίζοντας την ευθύνη στο επίπεδο του προγραμματικού συντονισμού. Στην εγκύκλιο του Ιανουαρίου του 1970 το ζήτημα του αποτελεσματικού προγραμματισμού περιγραφόταν αναλυτικά ως εξής: "Η επίτευξις του αρίστου (μεγίστου) αποτελέσματος των επενδύσεων δεν δύναται να επιτευχθή διά της ανεξαρτήτου θεωρήσεως των υφισταμένων αναγκών και δυνατοτήτων εκάστου τομέως ή ειδικού προγράμματος, αλλά διά της αναζητήσεως του συνδυασμένου καθολικού αποτελέσματος εκ των προγραμματιζομένων ποικίλων παρεμβάσεων εις περισσότερους τομείς ή προγράμματα". Το πρόβλημα λοιπόν για την ηγεσία του υπουργείου Συντονισμού δεν βρισκόταν στις κατευθυντήριες οδηγίες αλλά στην αποσπασματικότητα των προτάσεων που κατατίθεντο από τα υπουργεία και τους υπολοίπους φορείς, προτάσεις που δεν λάμβαναν υπόψη τους την ανάγκη για συνδυασμένες παρεμβάσεις που θα εξασφάλιζαν το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα. "Δεν είναι δυνατή η εκπλήρωσις των προϋποθέσεων της κατασκευής οδού και η εκμετάλλευσις των παρεχομένων εκ ταύτης νέων δυνατοτήτων, άνευ της ταυτοχρόνου προωθήσεως των έργων ετέρων τομέων ως είναι οι λιμένες, τα κέντρα βιομηχανικής και τουριστικής αναπτύξεως, αι περιοχαί γεωργικής αναπτύξεως κλπ, τα οποία η οδός αύτη εξυπηρετεί, όπως αντιστρόφως δεν είναι δυνατή η ανάπτυξις γεωργικής, βιομηχανικής ή τουριστικής περιοχής άνευ προηγουμένης εξασφαλίσεως των συγκοινωνιών αυτής", διαπιστωνόταν στην εγκύκλιο, πριν συγκεκριμενοποιηθούν οι οδηγίες σχετικά με τις ευθύνες του προγραμματισμού σε επίπεδο νομού, περιφέρειας και εθνικής κλίμακας⁴¹⁷.

⁴¹⁵ Ένα ακόμα μέτρο που προτεινόταν ήταν η πέρα από το υπ. Δημοσίων Έργων επέκταση του δικαιώματος των αναδόχων για αυτοχρηματοδότηση των έργων. Υπουργείον Συντονισμού, Πη Γενική Διεύθυνσις, Γ. Λυμπερίδης, "Πρόγραμμα Δράσεως 1970", ό.π., σ. 3.

⁴¹⁶ Γ. Κασάπογλου, "Συνοπτική εικόν της σημειωθείσης δραστηριότητος" [Υπουργείου Δημοσίων Έργων], ό.π., σ. 4.

⁴¹⁷ Πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος – Υπ. Συντονισμού Γ. Μακαρέζος προς απάντας τους κ.κ. Υπουργούς, "Προγραμματισμός, Μελέται και Εκτέλεσις Έργων Οικονομικής Αναπτύξεως", ό.π.

Αυτό που τελικά προκύπτει από το σύνολο των ανωτέρω αναφορών, και παρά τις εν μέρει διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με τα ακριβή αίτια, είναι η γενική διαπίστωση μιας προβληματικής λειτουργίας του μηχανισμού ένταξης των έργων στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, με αρκετά εξ αυτών που προτεινόταν ή/και τελικά εγκρίνονταν να θεωρείται πως δεν εξυπηρετούσαν τους γενικότερους ή τους μακρόπνοους σχεδιασμούς. Στην αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος αποσκοπούσαν σε μια πρώτη φάση οι εγκύκλιες οδηγίες του υπουργού Συντονισμού προς το σύνολο των υπολοίπων υπουργείων. Εκτός αυτού όμως, φαίνεται πως και η αναδιοργάνωση –αρχικά– του υπουργείου Συντονισμού, η κατάργησή του ένα χρόνο μετά, καθώς και η –τουλάχιστον προγραμματικά– παράλληλη αναβάθμιση, καθ' όλη αυτή την περίοδο, των αποκεντρωμένων διαδικασιών αναφορικά με τον προγραμματισμό και την επιλογή των έργων που θα εντάσσονταν στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων, είχαν σε ένα μεγάλο βαθμό σχέση (και) με τα προβλήματα που προέκυπταν στην υλοποίηση του δημόσιου επενδυτικού προγράμματος.

7.2. Ο ρόλος του υπ. Συντονισμού

Τα πλείστα λοιπόν προβλήματα που προέκυψαν τουλάχιστον στο επίπεδο εξειδίκευσης των μακρόπνοων σχεδιασμών δεν φαίνεται να ερμηνεύονται αποκλειστικά στη βάση ενός απροετοίμαστου διοικητικού μηχανισμού να διαχειριστεί και να εφαρμόσει με τη μέγιστη δυνατή αποδοτικότητα ένα συνεχώς αυξανόμενο σε αξία Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων. Με άλλα λόγια, το σχήμα που θέλει την ηγεσία του καθεστώτος να επιχειρεί συνεχώς να προσαρμόσει επαρκώς το πλαίσιο ώστε να ξεπεραστούν τα όποια προβλήματα προέκυπταν στο μηχανισμό προγραμματισμού, εγκρίσεων και υλοποίησης των δημόσιων επενδυτικών δραστηριοτήτων, είναι μάλλον ανακριβές και σίγουρα όχι πλήρες. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την εξέταση μιας περίπτωσης την οποία τα στοιχεία που είχαμε πρόσβαση μας επιτρέπουν να μελετήσουμε: τις σχετικές με τα περιφερειακά προγράμματα διαδικασίες μέχρι και τις αρχές του '71.

Τουλάχιστον μέχρι την εν λόγω περίοδο, το αρχείο του Ν. Μακαρέζου μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια εικόνα για τις διαδικασίες προτάσεων και εγκρίσεων

των έργων που θα εντάσσονταν στα περιφερειακά προγράμματα, τομέας που βάσει του 5ετούς προγραμματισμού αντλούσε άνω του 15% του συνόλου των πόρων του 5ετούς ΠΔΕ και βρισκόταν υπό την ευθύνη του υπουργείου Συντονισμού. Την ίδια λοιπόν περίοδο που μέσα από εγκυκλίους και διοικητικές μεταρρυθμίσεις φαίνεται πως λαμβάνουν χώρα προσπάθειες εξορθολογισμού του συστήματος προτάσεων και επιλογής των έργων τα οποία θα χρηματοδοτούνταν από τον προϋπολογισμό των δημόσιων επενδύσεων ώστε να κατανέμονται αποδοτικότερα οι πιστώσεις, εντοπίζεται μια παράλληλη αλληλογραφία προς τον υπουργό Συντονισμού προσωπικά η οποία δυνητικά λειτουργεί μάλλον υπονομευτικά στις όποιες διαδικασίες. Στο αρχείο του Ν. Μακαρέζου εντοπίζεται ένα πλήθος αιτημάτων από δήμους και κοινότητες, συλλόγους, μητροπολίτες, πανεπιστημιακά ιδρύματα αλλά και από ανώτατα στελέχη του καθεστώτος που αιτούνται τη χρηματοδότηση έργων, κυρίως τοπικού αλλά και ευρύτερου, "εθνικού" στη γλώσσα των εγγράφων, ενδιαφέροντος – με τις χειρόγραφες σημειώσεις του Μακαρέζου στα ίδια έγγραφα να φανερώσουν και την τύχη του κάθε αιτήματος. Αν λάβουμε υπόψη μας πως οι διαδικασίες εξειδίκευσης των περιφερειακών προγραμμάτων και τα έργα που τελικά θα εντάσσονταν, εξελίσσονταν (ή όφειλαν να εξελίσσονται) σε μια σειρά επιπέδων που ενέπλεκε αρμόδιους τοπικούς φορείς και κεντρικές διευθύνσεις, εύλογα γίνεται κατανοητό πως έχουμε να κάνουμε με ένα παράλληλο σύστημα προτάσεων και εγκρίσεων που παρακάμπτει το σύνολο των προβλεπόμενων διαδικασιών. Ως εκ τούτου, αφενός επιβεβαιώνεται η εξουσία που απολάμβανε ο υπουργός Συντονισμού να αποφασίζει κατά την προσωπική του και μόνο γνώμη για την ένταξη έργων στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων και αφετέρου φαίνεται πως οι θεσμοθετημένες διαδικασίες που, διακηρυκτικά τουλάχιστον, θα εξασφάλιζαν τον πλέον αποδοτικό σχεδιασμό των δημόσιων επενδύσεων, υπονομεύονται εκ των πραγμάτων από εκείνους που αυτοαναγορεύονται ως θεματοφύλακές τους.

Όσον αφορά στα ίδια τα αιτήματα, ένα μικρό μέρος τους προέρχεται καταρχάς από πανεπιστημιακά ιδρύματα που αιτούνται πιστώσεις για ανέγερση κτηριακών εγκαταστάσεων, εργαστηριακούς εξοπλισμούς κ.α., κάτι που υποδεικνύει πως ακόμα και στις περιπτώσεις που οι ευθύνες για έγκριση μιας χρηματοδότησης ανήκαν τυπικά σε κάποιο άλλο υπουργείο – στην προκειμένη περίπτωση στο υπ. Παιδείας –, η θετική γνώμη του υπουργείου Συντονισμού και του υπουργού προσωπικά ήταν ο πλέον αποφασιστικός παράγοντας για την τύχη του όποιου αιτήματος. Εκτενέστερη είναι η αντίστοιχη αλληλογραφία από μητροπολίτες για τη χρηματοδότηση ναών,

εκκλησιαστικών οικοτροφείων, γηροκομείων κ.α., ενώ εντοπίζονται και έγγραφα που φανερώνουν τον μεσολαβητικό ρόλο που επιχειρούσαν να παίξουν (ακόμα και διαμέσου της επίσημης υπηρεσιακής οδού) άλλα στελέχη του καθεστώτος – κυρίως ο Στ. Παττακός – μεταξύ των αιτούντων και του υπουργού Συντονισμού⁴¹⁸. Παρ' όλα αυτά, το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών προέρχεται από κοινοτάρχες και δημάρχους που αιτούνται πιστώσεις από τα νομαρχιακά ταμεία για έργα τοπικών υποδομών: "[...] *Επειδή κ. Υπουργέ, δεν δυνάμεθα να εξεύρωμεν άλλην λύσιν προς εξυπηρέτησιν των τουριστών, λόγω οικονομικής αδυναμίας της Κοινότητος, παρακαλούμεν Υμάς, όπως ενισχύσητε την ημετέρα Κοινότητα διά του ως άνω χρηματικού ποσού, προς επίλυσιν των ανωτέρω αναγκών της Κοινότητος και την εκτέλεσιν των ανωτέρω έργων*", κλείνει την επιστολή του ο κοινοτάρχης του Τολού του νομού Αργολίδας, έχοντας προηγουμένως περιγράψει τα έργα που θα υλοποιηθούν με το 1 εκατομ. δρχ. που αιτείται για την κοινότητά του⁴¹⁹. "*Εξοχώτατε Κύριε Υπουργέ Συντονισμού, από την πολύπλευρον Κυβερνητικήν Δραστηριότητα της αναμορφώσεως του τόπου μας, λαμβάνω την τιμήν να φέρω εις γνώσιν υμών, Εξοχώτατε κ. Υπουργέ, την ανάγκην της εκτελέσεως ωρισμένων έργων εις την κομμόπολιν μας [...]*" άνοιξε τη δική του επιστολή ο δήμαρχος Διστόμου, για να διαπιστώσει στη συνέχεια πως "*κατά το έτος 1970 ουδεμία χρηματοδότησις προεβλέφθη [...] εκ των Δημοσίων Επενδύσεων μέσω του Νομαρχιακού Ταμείου Βοιωτίας*" και να αναφερθεί τελικά στις ανάγκες του δήμου για επιδοτήσεις έργων που είχαν μείνει ημιτελή και άλλων που προβάλλονταν ως απολύτως απαραίτητα⁴²⁰. Στην περίπτωση μιας άλλης ανάλογης επιστολής, η οποία μάλιστα συνοδεύεται από την προμελέτη της κοινοτικής οδού που αιτείται να χρηματοδοτηθεί, η χειρόγραφη

⁴¹⁸ Στο αίτημα "εντάξεως πιστώσεων εις το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων έτους 1970" του πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γ. Πανταζή, Εν Αθήναις 3/4/70 (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 269/Α, έγγρ. 22), αναγράφεται ως παραλήπτης το γραφείο του υφυπουργού Συντονισμού. Ενδιαφέρον έχει επίσης το γεγονός πως σε ένα άλλο αίτημα πανεπιστημιακού ιδρύματος σημειώνεται πως έχουν ήδη προηγηθεί σχετικές επιστολές προς τις αρμόδιες διευθύνσεις του υπουργείου Παιδείας. Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, "Αιτήματα της Παντείου Ανωτάτης Σχολής διά τον λογαριασμόν Δημοσίων Επενδύσεων", Εν Αθήναις 13/1/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 234/Α, έγγρ. 43. Για ορισμένα αιτήματα που έφεραν την υπογραφή μητροπολιτών βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α. Για έγγραφα που υποδηλώνεται ή διατυπώνεται ευθέως το ενδιαφέρον του Στ. Παττακού βλ. στο ίδιο, Φ 233/Α και Φ 269/Α. Σε κάποιες περιπτώσεις τα αιτήματα αποστέλλονταν ακόμα και στη σύζυγο του Ν. Μακαρέζου. Βλ. για παράδειγμα, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 2690/Α, έγγρ. 41.

⁴¹⁹ Πρόεδρος Κοινότητος Τολού, Ιωάννης Μπικάκης, προς την Α. Ε. τον Υπουργόν Συντονισμού, Εν Τολώ 1/10/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 23. Για την ίδια κοινότητα εκδηλώνει το ενδιαφέρον του και ο διοικητής της ΔΕΗ σε χειρόγραφο σημείωμά του προς τον αδελφό και διευθυντή του γραφείου του Ν. Μακαρέζου, Τάκη, ("Σε παρακαλώ να φροντίσης διά τα ζητήματα Τολού. Ενημέρωσα χθες τον κ. Υπουργό") το οποίο συνοδεύεται και από σχετική έκθεση της ΥΠΑ Πελοποννήσου με ημερομηνία 24/12/1969. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 2690/Α, έγγρ. 34.

⁴²⁰ Δήμαρχος Διστόμου, Αθανάσιος Μπάρλος, Εν Αθήναις 13/4/70. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 269/Α, έγγρ. 14.

σημείωση του Μακαρέζου με κόκκινο μελάνι ("*ΝΑΙ / διατέθησαν 700.000 δρχ.*") μας προϊδεάζει για την τύχη του εν λόγω αιτήματος⁴²¹, ενώ ένα χειρόγραφο διαβιβαστικό σημείωμα από τον διευθυντή του ιδιαίτερου γραφείου του Ν. Μακαρέζου που συνοδεύει τα αιτήματα τριών διαφορετικών οικισμών της επικράτειας για έργα υδροδότησης καταλήγει: "*Φρονώ ότι πρέπει να εγκρίνεις τα αιτήματα διότι ο κόσμος διψά*"⁴²². Τέλος, αναφορά θα μπορούσαμε να κάνουμε στην επιστολή του δημάρχου της Άμφισσας η οποία συνοδεύεται από δύο μελέτες που "*έχουσι παραδοθή εις χείρας του αδελφού [του Ν. Μακαρέζου] κ. Τάκη, ο οποίος είχε την ευγενή καλωσύνη να αναλάβη την προώθησιν τούτων υπηρεσιακώς*". Στην εν λόγω επιστολή εκφράζεται μεταξύ άλλων και η "*ευγνωμοσύνη όλων των Δημοτών [...] διά το επιδεικνύμενον ιδιαίτερον ενδιαφέρον προς επίλυσιν και προώθησιν των γενικών ζητημάτων της περιοχής*", κάτι που, σύμφωνα με τις χειρόγραφες σημειώσεις του Ν. Μακαρέζου στο ίδιο το έγγραφο, έγινε και με τα 2.500.000 δρχ. που ζητήθηκαν⁴²³.

Όπως γίνεται κατανοητό, οι παραπάνω αναφορές αποτελούν ενδεικτικά αποσπάσματα σειράς επιστολών προς τον υπουργό Συντονισμού από διορισμένους δημάρχους και κοινοτάρχες, οι οποίοι, όπως θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος, επιχειρούσαν μέσω της ευθείας απεύθυνσης στον υπουργό να αυξήσουν τις πιθανότητες για δημόσιες επενδύσεις και έργα στις περιοχές του άμεσου ενδιαφέροντος τους. Το πλήθος των εν λόγω επιστολών από την άλλη σχετίζεται προφανώς με την ούτως ή άλλως θεσμοθετημένη ευθύνη του υπουργείου αναφορικά με τις επενδύσεις στην περιφέρεια αλλά και με την ιδιαίτερα αυξημένη πρωμοδότηση των περιφερειακών προγραμμάτων κατά τη χουντική περίοδο. Μια ακόμα σημείωση που πρέπει να κάνουμε είναι πως η ύπαρξη των εν λόγω επιστολών δεν αρκεί για να τεκμηριώσει από μόνη της κάποιου είδους αρνητική επίδραση στις διαδικασίες κατάρτισης και υλοποίησης των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων. Οφείλουμε όμως να τις

⁴²¹ Πρόεδρος Κοινότητας Κάτω Ζαχλωρούς [δυσανάγνωστη υπογραφή], "Υπόμνημα προς τον Αξιότιμον κ.κ. Υπουργόν Συντονισμού", *Εν Ζαχλωρού* 12/6/70. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 269/Α, έγγρ. 30.

⁴²² Υπουργείον Συντονισμού, Διευθυντής Γραφείου Υπουργού, Τάκης [Μακαρέζος], "Εξ. Επείγοντα", χ.χ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 5. Από τις χειρόγραφες σημειώσεις του Ν. Μακαρέζου στις ίδιες τις επιστολές – αιτήματα προκύπτει ότι τουλάχιστον το ένα από τα τρία εγκρίθηκε. Ανεκδοτολογικού ενδιαφέροντος το χειρόγραφο σχόλιο του υπουργού Συντονισμού, "Μελοδραματικά / Πώς επί τόσα δεκαετίας ζουν;", δίπλα από τις αιτιάσεις του Προέδρου του Συνδέσμου Υδρεύσεως Κοινοτήτων Καλαποδίου – Ζελίου και Σφάκας του νομού Φθιώτιδας για "παντελή έλλειψη ποσίμου ύδατος". Πρόεδρος Συνδέσμου Υδρεύσεως Κοινοτήτων Καλαποδίου – Ζελίου – Σφάκας, Ι. Δαλιάνης, προς τον Εξοχώτατον Υπουργόν Συντονισμού, "Περί χρηματοδοτήσεως έργου εκτελέσεως εξωτερικού υδραγωγείου Συν/σμου", *Εν Καλαποδίου* 12/4/70. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 9.

⁴²³ Δήμαρχος Άμφισσέων, Ν. Κεφαλάς, [προς τον] Εξοχώτατον κ. Υπουργόν Συντονισμού, *Εν Αμφίσση* 16/7/70. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 231/Α, έγγρ. 31.

εξετάσουμε στο πλαίσιο των διαπιστώσεων των ίδιων των εκπροσώπων του καθεστώτος για το βαθμό προόδου που είχε επιτευχθεί σε κάθε έναν από τους επιμέρους τομείς δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας αλλά και αναφορικά με τις ανεπάρκειες που είχαν διαγνωστεί στο σύστημα επιλογής των έργων και, ευρύτερα, στη λειτουργία του μηχανισμού.

Έχουν ήδη γίνει μέχρι τώρα αναφορές στα προβλήματα και τις ανεπάρκειες που εντοπίζονταν στις διαδικασίες επιλογής των έργων, ενώ ο απολογισμός που έκανε το ίδιο το καθεστώς αναφορικά με την επίτευξη των γενικότερων αναπτυξιακών στόχων θα αποτελέσει τον πυρήνα του επόμενου κεφαλαίου. Ως προς τη λειτουργία του υπολοίπου μηχανισμού –τουλάχιστον στην περίπτωση των περιφερειακών προγραμμάτων–, η απουσία από το αρχείο Μακαρέζου ενός σοβαρού αριθμού τεκμηρίων θα μαρτυρούσε τη συστηματική εμπλοκή των καθ' ύλην αρμόδιων για τον προγραμματισμό και τη διερεύνηση των ζητημάτων ανάπτυξης και δημοσίων επενδύσεων της περιφέρειας, ήτοι των Υπηρεσιών Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ) και αργότερα Υπηρεσιών Συντονισμού Αναπτύξεως Περιφέρειας (ΥΣΑΠ), επιβεβαιώνει κατά πάσα πιθανότητα τον ισχυρισμό του Εμμ. Φθενάκη για την υπολειτουργία και σε κάποιες περιπτώσεις την ουσιαστική ανυπαρξία των εν λόγω υπηρεσιών⁴²⁴. Τα μοναδικά σχετικά έγγραφα που έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί να υπογράφονται από τις εν λόγω υπηρεσίες μέχρι και το '72, είναι τρία στον αριθμό: το πρώτο σχετίζεται με τη επιστολή του κοινοτάρχη του Τολού η οποία φαίνεται πως προκάλεσε την ενεργοποίηση της Υπηρεσίας Περιφερειακής Αναπτύξεως Πελοποννήσου ώστε να γίνει επιτόπια έρευνα σχετικά με τα αιτήματα που διατυπώθηκαν. Η δεύτερη περίπτωση είναι ένα υπηρεσιακό σημείωμα της ΥΠΑ Κρήτης που αιτείται συμπληρωματικές πιστώσεις για ένα έργο οδοποιίας στο νησί ενώ η τρίτη και τελευταία αφορά μια έκθεση που υπογράφεται από την ΥΠΑ Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας σχετικά με τα προβλήματα της κοινότητας Γραβιάς, ιδιαίτερας πατρίδας του ίδιου του Ν. Μακαρέζου⁴²⁵.

⁴²⁴ Υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου Εμμ. Φθενάκης προς Α.Ε. κ. Πρωθυπουργόν, "Επισήμανσις προβλημάτων εκ της νέας διαρθρώσεως του Κρατικού Μηχανισμού και Προτάσεις: η νέα οργάνωσις του Υπουργείου Εσωτερικών και η Περιφερειακή Ανάπτυξις", ό.π.

⁴²⁵ Για την περίπτωση της κοινότητας Τολού βλ. Υπουργείον Συντονισμού, Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Πελοποννήσου, Γραφείον Προγραμματισμού/Χωροταξίας, Φ Φιλιππακόπουλος, προς Υπουργείον Συντονισμού / Κ.Υ.Π.Δ., "Διερεύνησις δυνατότητος οικονομικής ενισχύσεως της Τουριστικής Κοινότητος Τολού Αργολίδος", Εν Πάτραις 24/12/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 310/Α, έγγρ. 53. Για το δρόμο στην Κρήτη βλ. Υπουργείον Συντονισμού, Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, Γραφείον Προγράμματος, Κ. Κωνιωτάκης (προϊστάμενος) προς Υπουργείον Συντονισμού, "Οδός Τυλίσσου-Γωνιών-Ανωγείων (Γέφυρα Βασιλικής)", Εν Ηρακλείω 12/6/70. Αρχείο Ν.

Σε κάθε περίπτωση και τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του '71 που μας επιτρέπουν τα τεκμήρια να σχηματίσουμε μια ικανοποιητική εικόνα⁴²⁶, τα αρμόδια όργανα για τη –μεταξύ άλλων– συλλογή στοιχείων, τον προγραμματισμό και το συντονισμό των αναπτυξιακών και των δημόσιων επενδυτικών προγραμμάτων στην περιφέρεια δεν φαίνεται να δραστηριοποιήθηκαν συστηματικά, με ένα μέρος των αρμοδιοτήτων τους να ασκείται από τις κατά τόπους νομαρχίες⁴²⁷ και ένα άλλο να καλύπτεται από το όχι ιδιαίτερα ξεκάθαρο σύστημα προτάσεων, επεξεργασίας και εγκρίσεων ή απορρίψεων έργων στο οποίο δέσποζε ο υπουργός Συντονισμού – και το οποίο, ελλείψει στοιχείων που να περιγράφουν αν μη τι άλλο τα κριτήρια των επιλογών του, φαίνεται πως χαρακτηριζόταν από ένα βαθμό αυθαιρεσίας.

Για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά τα αποτελέσματα του συγκεντρωτισμού που χαρακτηρίζει το σύστημα των αποφάσεων για την ένταξη έργων στα περιφερειακά ΠΔΕ τουλάχιστον μέχρι το 1971, θα ήταν απαραίτητες πλήρεις σειρές αναλυτικών στοιχείων για κάθε επίπεδο των προβλεπόμενων διαδικασιών· π.χ. προγραμματικές προτάσεις και εκθέσεις για τις επιμέρους περιοχές οι οποίες θα συντάσσονταν από τις τοπικές (νομαρχιακές και περιφερειακές) υπηρεσίες, οικονομοτεχνικές μελέτες των υπό υλοποίηση έργων, δεδομένα για τις πληρωμές σε ένα εύρος αρκετών χρόνων ώστε να προκύπτουν οι απαραίτητες συγκρίσεις,

Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 29. Για τη Γραβιά βλ. Υπουργείον Συντονισμού, Υ.Π.Α.Α.Σ.Ε., Σταμ. Κωστής (αναπλ. προϊστάμενος), "Εξέταση των προβλημάτων της Γραβιάς", Λαμία, Απρίλιος 1968. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ. 231/Α, έγγρ. 21-22.

⁴²⁶ Ούτως ή άλλως, με τον ανασχηματισμό του Αυγούστου του 1971 το υπουργείο Συντονισμού καταργήθηκε και οι αρμοδιότητές του μοιράστηκαν στα υπουργεία Προγραμματισμού & Κυβερνητικής Πολιτικής και Εσωτερικών. Ακόμα και λίγους μήνες πιο πριν όμως – χωρίς να είναι σαφές από που προήλθε η πρωτοβουλία –, φαίνεται πως δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες για καθορισμό των γενικών αρχών και ρύθμιση των σχετικών με τα περιφερειακά προγράμματα διαδικασιών. Βλ. Υπουργείον Συντονισμού προς την Επιτροπή Συντονισμού Οικονομικής Πολιτικής (Ε.Σ.Ο.Π.), "Εισήγησις κ. Υπουργού Συντονισμού: Αναθεώρησις, συμπλήρωσις, καθορισμός γενικών αρχών και ρυθμίσις διαδικασίας του περιφερειακού προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων", Αθήναι Νοέμβριος 1970, καθώς και το διαβιβαστικό – υπηρεσιακό σημείωμα προς τον υπουργό Συντονισμού που υπογράφεται από τον Γενικό Επιθεωρητή Εφαρμογής και Επενδύσεων, Γ. Λυμπερίδη, και τον Γενικό Διευθυντή της Πης Γεν. Διεύθυνσης, Π. Παπαδάκη, Εν Αθήναις 16/1/71. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 234/Α, έγγρ. 80. Στο εν λόγω σχέδιο ρυθμίζονται αναλυτικά μια σειρά από ζητήματα: τα είδη των έργων που μπορούν να ενταχθούν στα περιφερειακά προγράμματα και οι προϋποθέσεις που θα πρέπει να εκπληρώνουν, οι διαδικασίες σύνταξης, έγκρισης και χρηματοδότησης των προγραμμάτων, οι αρμοδιότητες των ΥΣΑΠ κ.α.

⁴²⁷ Για ορισμένα σχετικά με τα εν λόγω ζητήματα έγγραφα που είτε υπογράφονται είτε μαρτυρούν την περαιτέρω εμπλοκή νομαρχιών βλ. χειρόγραφα σημειώματα, χ.χ. (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 28), Νομαρχιακόν Ταμείον Λασιθίου / Νομάρχης Λασιθίου, Χαρ. Παπαδόπουλος, προς Υπουργείον Συντονισμού / Γενικήν Δ/σιν ΙΙ, "Περί συντάξεως μελέτης οδού Βάϊ-Τοπλού-Αυχίν μονής Τοπλού", Εν Αγ. Νικολάω 9/6/70 (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 233/Α, έγγρ. 31), Νομάρχης Ζακύνθου, Θεόδ. Ζήσης, "Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν Συντονισμού", Εν Πάτραις 16/7/70 (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 269/Α, έγγρ. 10) και Νομάρχης Φωκίδος, Ιωάν. Καστήριος, προς Γραφείον Υπουργού Συντονισμού, "Υποβολή προμελέτης Υδρεύσεως Κοινοτήτων Βουνιχώρας-Αγίας Ευθυμίας-Πεντεορίων-Γαλαξιδίου ν. Φωκίδος", Εν Αμφίσση 26/3/70 (Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 2-4).

δημογραφικά και οικονομικά τοπικά δεδομένα, εισηγήσεις των αρμόδιων κεντρικών υπηρεσιών του υπουργείου Συντονισμού κ.α. Ελλείψει των στοιχείων αυτών, τα όποια συμπεράσματα προκύπτουν από τα αποσπασματικά στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής στη διάθεσή μας, είναι πιθανό να ανατραπούν. Οφείλουμε παρ' όλα αυτά, κλείνοντας, να υπογραμμίσουμε την περίπτωση του ν. Φωκίδας.

Ακόμα και αν δεν λάβουμε υπόψη την περιοδεία που έκανε ο Μακαρέζος στο νομό τον Νοέμβριο του '67 ως επικεφαλής ενός πολυπληθούς κυβερνητικού κλιμακίου, τις ρητές διαβεβαιώσεις κατά τη διάρκεια των χαιρετισμών του για "*το ενδιαφέρον της Εθνικής Κυβερνήσεως διά τη Φωκίδα*" και τη σειρά έργων που υποσχόταν σε κάθε σταθμό της περιοδείας, το ενδιαφέρον του υπουργού Συντονισμού για την περιοχή και οι προοπτικές που υποσχόταν για τους κατοίκους ο ρόλος ενός συμπατριώτη τους στην στρατιωτική κυβέρνηση, αποδεικνύονται από το πλήθος των αιτημάτων που αποστέλλονται και τη συνεχή ενημέρωση του υπουργού για τα έργα που υλοποιούνται στο νομό⁴²⁸. Ο Μακαρέζος εξάλλου εξακολουθεί να ενημερώνεται για τα θέματα αυτά ακόμα και μετά την κατάργηση του υπουργείου και την αφαίρεση από τον ίδιο των σχετικών με τα δημόσια έργα αρμοδιοτήτων: "*Επί προσωπικής διαταγής Υμών, αναφέρω Υμίν τα κάτωθι στοιχεία επί του εν θέματι αντικειμένου*", εισήγαγε το ενημερωτικό του σημείωμα προς τον Β' αντιπρόεδρο του καθεστώτος ο Ιωάν. Κασσιός, γενικός διευθυντής του υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής⁴²⁹. Λίγα χρόνια πριν, τον Νοέμβριο του 1969, ο ίδιος ανώτατος κρατικός υπάλληλος, με την ιδιότητα του επιθεωρητή δημοσίων έργων του υπουργείου Συντονισμού αυτή τη φορά, σε ένα από τα λίγα αναλυτικά υπομνήματα για το σύνολο των έργων που υλοποιούνταν σε ένα νομό, προτείνει μια εναλλακτική λύση που θα επέτρεπε την αντιμετώπιση της "*πλήρους αδυναμίας συνέχισης των έργων με*

⁴²⁸ Για την περιοδεία στο ν. Φωκίδας βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 387/Α, έγγρ. 17-33. Το κυβερνητικό κλιμάκιο αποτελούνταν από έξι υπουργούς (Συντονισμού, Οικονομικών, Εμπορίου, Κοιν. Πρόνοιας, Γεωργίας και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων), έναν υφυπουργό (Συντονισμού), τρεις γενικούς γραμματείς υπουργείων (Συντονισμού, Εμπορίου και Δημ. Τάξης), τον διοικητή της Αγροτικής Τράπεζας, τον αρχηγό της Χωροφυλακής, τρεις γενικούς διευθυντές υπουργείων, τον διευθυντή του ιδιαιτέρου γραφείου του Μακαρέζου και έναν στρατηγό του Γ.Ε.Σ. Ό.π. Για ορισμένα από τα σχετικά με τα έργα στην περιοχή έγγραφα που βρίσκονται στο αρχείο του Ν. Μακαρέζου βλ. Φ 231/Α, έγγρ. 28-29, 42 και 46, Φ 233/Α, έγγρ. 110, Φ 2690/Α, έγγρ. 28, Φ 282/Α, έγγρ. 1, Φ 289/Α, έγγρ. 128-131, Φ 301/Α, έγγρ. 34, Φ 445/Α, έγγρ. 1-2, 6-8 κ.α. Οφείλουμε επίσης να επισημάνουμε πως στο ίδιο αρχείο δεν εντοπίζονται αντίστοιχα αναλυτικές σειρές εγγράφων από άλλους νομούς της χώρας, με εξαίρεση ορισμένων που αφορούν τουριστικές περιοχές.

⁴²⁹ Υπουργείον Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Γενικός Διευθυντής, Ιωάν. Κασσιός, προς τον Εξοχότατον Αντιπρόεδρον της Κυβερνήσεως κ. Νικ. Μακαρέζον, "Στοιχεία κυριωτέρων μελετών και έργων, εκτελουμένων εις τους Νομούς Φθιώτιδος, Φωκίδος και Βοιωτίας", Εν Αθήναις 11/7/73. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 445/Α, έγγρ. 2.

τας πιστώσεις του Π.Δ.Ε. Περιφερειακής Αναπτύξεως", ώστε να μην "μείνη ημιτελής η αρζαμένη προσπάθεια αναμορφώσεως της περιοχής" και να συνεχιστούν όλα τα έργα περιφερειακής οδοποιίας: "διά χρηματοδοτήσεως των έργων τούτων ως εναρίθμων δι' υπαγωγής των εις το Υπουργείον Δημ. Έργων και προσθέτου χρηματοδοτήσεώς του". Η ίδια πρακτική μεταφοράς ενός περιφερειακού έργου στον προγραμματισμό άλλου υπουργείου (του υπ. Γεωργίας αυτή τη φορά) προτείνεται μάλιστα χειρόγραφα και για το "αρδευτικόν Γραβιάς – Παρνασσίδος", προϋπολογισμού 15 εκατομ. δρχ.⁴³⁰

Και αν η συγκεκριμένη πρακτική αποτελούσε μια διαθέσιμη λογιστική επιλογή για την υπέρβαση των όποιων τυπικών περιορισμών, επιβεβαιώνοντας παράλληλα την εξουσία του υπουργού Συντονισμού να εντάσσει κατά το δοκούν έργα στα προγράμματα που διαχειρίζονταν άλλα υπουργεία, ορισμένα στοιχεία των περιφερειακών ΠΔΕ για τη διετία 1971-1972 που αποστέλλονται δύο χρόνια μετά στον Ν. Μακαρέζο από τον αναπληρωτή υπουργό Εσωτερικών Ν. Εφέσιο, ενισχύουν τις ενδείξεις πως το ενδιαφέρον του υπουργού για την περιοχή της Φωκίδας είχε και ουσιαστικό αποτέλεσμα. Οι εν λόγω πίνακες παρουσιάζουν στοιχεία για τις εγκριθείσες πιστώσεις του έτους 1971 και τις αιτούμενες για το 1972, τα ποσοστά απορροφητικότητας των πόρων για το 1971 και τις κατά κεφαλήν επενδύσεις για την κάθε περιφέρεια και τον κάθε νομό ξεχωριστά (και για τα δύο αυτά έτη), ενώ οι πιστώσεις αναλύονται στα ποσά που κατανέμονται για έργα περιφερειακής οδοποιίας, ύδρευσης, "διάφορα" και μελέτες. Από την επεξεργασία των δεδομένων των πινάκων προκύπτει ότι, όσον αφορά τον ν. Φωκίδας, μόνο για τον τομέα της περιφερειακής οδοποιίας εγκρίνονται 47 εκ. δρχ για το 1971 και αιτούνται 44,9 εκ. για το 1972, την ίδια ώρα που ο μέσος όρος των αντίστοιχων κονδυλίων για όλους τους υπόλοιπους νομούς της χώρας είναι 24,3 εκ. και 26,6 εκ. αντίστοιχα. Εκεί που η απόσταση φαίνεται εξωπραγματική είναι στο δείκτη που υπολογίζει τις συνολικές κατά κεφαλήν επενδύσεις. Ο μέσος όρος για τους υπόλοιπους νομούς της χώρας είναι 411 δρχ για το 1971 και 481 δρχ για το 1972 ενώ για την Φωκίδα τα αντίστοιχα ποσά υπολογίζονται στις 1.865 δρχ. για το 1971 και 2.038 δρχ για το 1972⁴³¹. Η σύγκριση με άλλους νομούς

⁴³⁰ Υπουργείον Συντονισμού, Επιθεωρητής Δημ. Έργων, Ιωάν. Κασσιός, "Ενημερωτικόν Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν: Πορεία έργων Νομού Φωκίδος κατά το 1969 και προτάσεις διά το 1970", Εν Αθήναις 26/11/69. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 282/Α, έγγρ. 1. Δίπλα από τις εν λόγω προτάσεις του Ιωάν. Κασσιού για τους τρεις επαρχιακούς δρόμους συνολικού προϋπολογισμού 65 εκατομ. δρχ. ο Ν. Μακαρέζος σημειώνει το σύμβολο "√". Η αντίστοιχη χειρόγραφη πρόταση για το "αρδευτικόν Γραβιάς – Παρνασσίδος" υπογράφεται από κάποιον Λ. Λελοβίτη.

⁴³¹ Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στα προαναφερθέντα ποσά δεν υπολογίζεται το μεγαλύτερο δημόσιο έργο (βάσει τελικού κόστους) που υλοποιείται στην περιοχή κατά την επταετία (αλλά όχι φυσικά το μόνο αφού τουλάχιστον ως προς τα έργα οδοποιίας το οδικό δίκτυο του νομού ολοκληρώνεται εκείνη

που εμφανίζουν τα ίδια λίγο-πολύ χαρακτηριστικά πληθυσμού, έκτασης και μορφολογίας εδάφους αλλά και η διασταύρωση με στοιχεία παρελθόντων ετών, αποκλείουν μέχρι στιγμής τις όποιες πιθανές εναλλακτικές εξηγήσεις.

την περίοδο). Η περίπτωση της "Νέας Εθνικής Οδού Θερμοπυλών – Αντιρρίου" είναι επίσης χαρακτηριστική γιατί αναδεικνύει ζητήματα που τέθηκαν, είτε λιγότερο είτε περισσότερο, στην παρούσα εργασία. Ως εκ τούτου αξίζει μια σύντομη παρουσίαση του έργου:

Το μεγαλύτερο μέρος κατασκευής του ανέλαβε η τεχνική εταιρεία "ΣΚΑΠΑΝΕΥΣ", μετά από διαγωνισμό που διεξήχθη στις 21/6/1969 και αφού εξασφάλισε εξωτερική τραπεζική χρηματοδότηση ύψους 17,5 εκατομμυρίων δολαρίων. Ο αρχικός, "ενδεικτικός", σύμφωνα με τον διαγωνισμό, προϋπολογισμός του δρόμου ήταν 750 εκατομμύρια δραχμές – ποσό που ελάχιστους μόνο μήνες μετά κρίθηκε αναγκαίο να αναθεωρηθεί προς τα πάνω, στα 1,3 δισεκατομμύρια δρχ. Τα στοιχεία μάλιστα δείχνουν πως τελικά και αυτό το ποσό ανατιμήθηκε. Πρέπει επίσης να αναφερθεί πως αναθεωρήσεις στα κόστη κατασκευής των διαφόρων τμημάτων του εν λόγω έργου αναφέρονται μόνο για τα τμήματα που αναλήφθηκαν από τις ιδιωτικές εταιρείες που είχαν μικρότερη ή μεγαλύτερη εμπλοκή, ενώ αντίθετα, για τις εργασίες που είχε αναλάβει η 4^η MOMA (Μικτή Ομάδα Μηχανημάτων Ανασυγκρότησεως) της ΣΥΚΕΑ (Στρατιωτική Υπηρεσία Κατασκευής Έργων Ανασυγκρότησης), δεν μαρτυρούνται αναπροσαρμογές στο προϋπολογιζόμενο κόστος. Για τη "Νέα Εθνική Οδό Θερμοπυλών – Αντιρρίου" βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 301/Α, έγγρ. 34, Φ 282/Α, έγγρ. 1, Φ 231/Α, έγγρ. 28-30, Φ 233/Α, έγγρ. 110, Φ 289/Α, έγγρ.128-130, Φ 380/Α, έγγρ. 3, Φ 445/Α, έγγρ. 2 κ.α. Αν και η επίσημη έναρξη των εργασιών κατασκευής του έργου προγραμματίστηκε με κάθε επισημότητα για την Κυριακή 30 Μαΐου του 1971 παρουσία υπουργών, μητροπολιτών, κάθε λογής διορισμένων τοπικών αρχόντων καθώς και των εκπροσώπων του ελεγχόμενου από το καθεστώς τύπου, οι εργασίες στα επιμέρους τμήματα του εν λόγω δρόμου είχαν αρχίσει να πραγματοποιούνται από τους προηγούμενους ήδη μήνες. Για την κάλυψη της τελετής έναρξης των εργασιών κατασκευής του έργου από τα Επίκαιρα της εποχής βλ. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3347&thid=13527 (τελευταία επίσκεψη 19/6/2016).

8. Απολογισμός ενός 5ετούς αναπτυξιακού προγράμματος: **δημόσια επενδυτική δραστηριότητα**

Έκθεση απολογισμού της πορείας υλοποίησης του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972 δεν έχει βρεθεί. Οι όποιες πληροφορίες για τον τρόπο που αξιολόγησε το ίδιο το καθεστώς τις εξελίξεις στους τομείς που αναπτύχθηκε δημόσια επενδυτική δραστηριότητα αντλούνται κατά κύριο λόγο από μια πολυσέλιδη έκθεση για την πορεία εφαρμογής του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 με στοιχεία μέχρι και το 1970⁴³², από κάποιες αντίστοιχες (αν και όχι για όλους τους τομείς) μεταγενέστερες εκθέσεις του υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής⁴³³ και, τέλος, από ορισμένα πρακτικά συσκέψεων του υπουργικού συμβουλίου κατά το 1972⁴³⁴. Ως εκ τούτου, σε αυτό το τελευταίο κεφάλαιο θα γίνουν ορισμένες συνοπτικές αναφορές στον απολογισμό που κάνει το ίδιο το καθεστώς αναφορικά με το σύνολο των αναπτυξιακών στόχων που είχαν τεθεί, εστιάζοντας περισσότερο την οπτική μας, όπου αυτό είναι δυνατό, στις πιο συγκεκριμένες αποτιμήσεις για τους κυριότερους τομείς που αναπτύχθηκε δημόσια επενδυτική δραστηριότητα.

Στις εκτιμήσεις του καθεστώτος διακρίνονται τομείς και μακροοικονομικοί δείκτες για τους οποίους επετεύχθησαν οι στόχοι που είχαν τεθεί από τον 5ετή

⁴³² Βλ. σειρά εγγράφων με γενικό τίτλο "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972", αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β. Εδώ είναι απαραίτητη η σημείωση πως οι επισημάνσεις της εν λόγω έκθεσης γίνονται αναφορικά με τις προβλεφθείσες πάγιες επενδύσεις του συνόλου του δημοσίου τομέα (συμπεριλαμβανομένου δηλαδή και των παράλληλων επενδύσεων), χωρίς να διακρίνονται οι πληρωμές των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων – όπως δηλαδή αναλύονταν στο 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης. Για το λόγο αυτό θα σημειωθούν και θα σχολιαστούν στη συνέχεια οι επισημάνσεις των σχετικών εγγράφων αναφορικά με τις καθυστερήσεις και τις σύμφωνα με τους προγραμματισμούς εξελίξεις του κάθε τομέα, χωρίς να γίνεται μνεία στα ποσά που αναφέρονται.

⁴³³ Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 255/Α, έγγρ. 80-84.

⁴³⁴ "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., και "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π.

αναπτυξιακό σχεδιασμό – ή που θα επιτυγχάνονταν μέχρι το τέλος του 1972 – από εκείνους που εμφάνιζαν σημαντικές και άρα ανυπέρβλητες αποκλίσεις. Όσον αφορά στη γενική εικόνα των πρώτων, η εξέλιξη των δημόσιων οικονομικών εμφανίζεται σύμφωνη με το Πρόγραμμα, ανάλογες είναι οι εκτιμήσεις για τους δείκτες τιμών καταναλωτή, τις επενδύσεις στη μεταποίηση και την εγχώρια αποταμίευση, ενώ ικανοποιητικά αξιολογείται η εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων – ιδιαίτερα σε ορισμένες κατηγορίες συναλλαγματικών καταθέσεων – και οι εξελίξεις στον τομέα του τουρισμού αναφορικά με την αύξηση των ξενοδοχειακών κλινών και την εκτέλεση των σχετικών έργων υποδομής. Σημαντική πρόοδος εντοπίζεται επίσης στις διαρθρωτικές αναπροσαρμογές της εγχώριας παραγωγής – με μεγαλύτερη των στόχων αύξηση της συμβολής της βιομηχανικής παραγωγής και παράλληλη μείωση της γεωργικής –, στο σύνολο των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, στην αύξηση του προϊόντος του τομέα των μεταλλείων και των ορυχείων, καθώς και αναφορικά με την ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα.

Μέσω της γενικής διαπίστωσης για παρεμπόδιση επίτευξης του συνόλου των στόχων του Προγράμματος *"εκ της κάμψευς της ενεργού ζητήσεως (ιδίως κατά το 1968), των δυσμενών καιρικών συνθηκών, αίτινες δεν επέτρεψαν την άνοδον της γεωργικής παραγωγής εις κανονικά επίπεδα και των δυσμενών εξελίξεων εις το Ισοζύγιον Τρεχουσών Συναλλαγών, όπερ δεν επέτρεψαν την άσκησιν περισσότερον επεκτατικής οικονομικής πολιτικής"*, εισάγονται οι αναφορές στις κυριότερες αδυναμίες, με πρώτη διαπίστωση για τον *"βραδύτερον ρυθμόν αυξήσεως του Εθνικού Προϊόντος"* συγκριτικά με τους στόχους του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης. Ακόμα πιο σημαντικές αποτιμώνται οι εξελίξεις στο ισοζύγιο πληρωμών, με μεγάλη αύξηση του ελλείμματος των τρεχουσών συναλλαγών και μικρότερη του αναμενόμενου αύξηση των άδηλων πόρων, ενώ, όσον αφορά στο εμπορικό ισοζύγιο – και παρά τη διαπίστωση για αρκετά διαφορετικά στοιχεία μεταξύ της ΕΣΥΕ και της ΤτΕ –, τα αποτελέσματα αξιολογούνται ως θετικά για τους δείκτες εισαγωγών και εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων και αρνητικά για τους αντίστοιχους δείκτες των αγροτικών. Κατά τα άλλα, ο ρυθμός αύξησης του ακαθάριστου προϊόντος της δευτερογενούς παραγωγής σημειώνεται πως υπολείπεται των στόχων – ιδιαίτερα όσον αφορά στη μεταποίηση, ενώ σημαντικές αποτυχίες εντοπίζονται σε κάθε σχετιζόμενο με τη γεωργία τομέα και δείκτη παραγωγής (γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, γεωργικές βιομηχανίες κλπ.). Μη επίτευξη των στόχων διαπιστώνονται στους τομείς υγείας και πρόνοιας, στο δημόσιο οικιστικό πρόγραμμα και στο σύνολο της

εκπαίδευσης, παράλληλα με τις καθυστερήσεις του τουριστικού τομέα στην εξασφάλιση ειδικευμένου προσωπικού, στη *"δημιουργία νέων ανεξαρτήτων εγκαταστάσεων σιτίσεως, αναψυχής και ψυχαγωγίας, ως και ως προς την δημιουργία βοηθητικών κλινών"*. Τέλος, ο στόχος για δημιουργία ευρύτερων τουριστικών ζωνών συνδέονται με τα πενιχρά αποτελέσματα των συνολικότερων επιδιώξεων για την περιφερειακή ανάπτυξη⁴³⁵.

Όσον αφορά στις δημόσιες επενδύσεις ανά τομέα, στον γενικότερο απολογισμό του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης που γίνεται στα μέσα του 1971, *"η εκτέλεσις των εγγειοβελτιωτικών έργων μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων"* αποτιμάται ως ικανοποιητική, παρά την ούτως ή άλλως υπέρβαση των αρχικώς προβλεφθέντων ποσών και παρά το γεγονός πως κρίνονται ως απαραίτητες ακόμα μεγαλύτερες δαπάνες για την επόμενη πενταετία – με το σύνολο των αρδευομένων εκτάσεων να εκτιμάται πως θα φτάσει στα 7,75 εκατομμύρια στρέμματα στο τέλος του 1972. Σε μια διαφορετική έκθεση, παρ' όλα αυτά, επισημαίνεται το γεγονός ότι η επέκταση των αρδεύσεων έχει γίνει δυνατή κυρίως από μικρά ατομικά έργα και όχι από τα χρηματοδοτούμενα από τα ΠΔΕ μεγάλα έργα⁴³⁶. Σε κάθε περίπτωση, η παραγωγικότητα του γεωργικού κλάδου δεν εμφανίζει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα: *"Εις την γεωργίαν, κύριοι, έχομεν καθυστέρησιν. Βεβαίως [...] έχομεν βελτίωσιν της καταστάσεως των αγροτών, αλλά η κατάστασιν αυτήν, την βελτίωσιν κατά την τσέπη των [sic]. Από πλευράς όμως αποδόσεως, δεν έχομεν επιτύχει βελτίωσιν"*⁴³⁷,

⁴³⁵ Για όλα τα παραπάνω βλ. Γενικός Γραμματεύς Υπουργείου Συντονισμού, Α. Γ. Δημόπουλος, προς κύριον Υπουργόν Συντονισμού, "Κυριώτερα σημεία της συνημμένης εκθέσεως επί της πορείας του πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972", Αθήναι 23/7/71. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 8. Για τη δευτερογενή παραγωγή βλ. Υπουργείου Συντονισμού, 1η Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Δευτερογενούς Παραγωγής, "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Δευτερογενής Παραγωγή". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 12, καθώς και το μεταγενέστερο, Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Γενική Διεύθυνσις Σχεδιασμού & Προγραμματισμού, Τομέας Βιομηχανίας, "Επισήμανσις Βασικών Θεμάτων" και "Καθυστερήσεις εις τους στόχους, τα μέσα και τα μέτρα πολιτικής του προγράμματος 1968-1972". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 255/Α, έγγρ. 84. Για τους διαφορετικούς τρόπους υπολογισμούς των δεικτών στη βιομηχανία – και τα διαφορετικά αποτελέσματα που έδιναν – βλ. και το απόσπασμα συζήτησης που γίνεται σε μια υπουργική σύσκεψη. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 220 (α+β)/Α, έγγρ. 4.

⁴³⁶ Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Γενική Διεύθυνσις Σχεδιασμού & Προγραμματισμού, Τομέας Γεωργίας, "Καθυστερήσεις εις τους στόχους, τα μέσα και τα μέτρα πολιτικής του προγράμματος 1968-1972". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 255/Α, έγγρ. 83.

⁴³⁷ Για το σχόλιο του Παπαδόπουλου και τους σχεδιασμούς της επόμενης πενταετίας για τα εγγειοβελτιωτικά έργα, "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π., σ. 2-4, 6 και 17. Για όλα τα προηγούμενα, Υπουργείου Συντονισμού, Γενικός Διευθυντής 1ης Γενικής Διευθύνσεως, Ηλίας Μπαλόπουλος, "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Γενικά Διαπιστώσεις", Εν Αθήναις 17/5/71, σ. 2. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 10. Οι πόροι που τελικά θα απορροφούσε ο τομέας των εγγειοβελτιωτικών υπολογίζονται το 1971 στα 11,5 δις δρχ., ενώ τελικά ξεπέρασαν τα 12 δις. Σε μια σύσκεψη που έγινε τον Ιούλιο του 1972, ο υφυπουργός Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Ηλ. Μπαλόπουλος,

διαπιστώνει ο Παπαδόπουλος τον Δεκέμβριο του 1972. Αντίθετα από την αύξηση των πιστώσεων για εγγειοβελτιωτικά έργα που λαμβάνει χώρα κατά το τελευταίο έτος του πενταετούς προγραμματισμού, ξεπερνώντας κατ' αυτό τον τρόπο τους αρχικώς οριζόμενους στόχους από πλευράς πόρων που διατίθενται⁴³⁸, η συνολική αξία των δημόσιων επενδύσεων στα δάση και την αλιεία υπολογίζεται μικρότερη του προγραμματισμού, κάτι που επιβεβαιώνεται από το σύνολο των πληρωμών προς τους τομείς αυτούς κατά τη λήξη του Προγράμματος⁴³⁹.

Κατά τη διάρκεια της σύσκεψης "περί Δημοσίων Επενδύσεων" που διεξήχθη τον Δεκέμβριο του 1972, η αξιολόγηση του επιπέδου που βρίσκονταν οι συγκοινωνιακές υποδομές της χώρας γίνεται σε δύο επίπεδα. Σε γενικές γραμμές, και παρά την παραδοχή για υπερβάσεις στα συνολικά ποσά που δαπανήθηκαν, το έργο που είχε υλοποιηθεί και το επίπεδο που βρισκόταν το σύνολο των συγκοινωνιακών υποδομών της χώρας αξιολογούνται ως επαρκή για την εξυπηρέτηση της τρέχουσας οικονομικής δραστηριότητας και του εσωτερικού εμπορίου. Αντίθετα, προβλήματα επισημαίνονται ως προς την ακτοπλοϊκή σύνδεση με τα νησιά, την ταχύτητα μεταφοράς των προϊόντων μέσω του οδικού δικτύου και, κυρίως, αναφορικά με το εξωτερικό εμπόριο – με το έργο το οποίο υλοποιήθηκε τελικά στον τομέα των Συγκοινωνιών να κρίνεται ως μη επαρκές στη βάση των δεδομένων που επέβαλε η προοπτική σύνδεσης με την ΕΟΚ⁴⁴⁰.

σημειώνει ότι "τα έργα προωθούνται με ρυθμόν ταχύτερον από τον προβλεφθέντα", επισημαίνοντας πως "το ουσιωδέστερον εις τον τομέαν της γεωργικής αναπτύξεως είναι η αξιοποίηση των εκτελουμένων έργων". Σε αυτή την κατεύθυνση ενημερώνει για τη σύσταση ειδικής Επιτροπής "διά να ασχοληθή με αυτό το κρίσιμον θέμα". Βλ. "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., σ. 4.

Για μια πιο αναλυτική αναφορά στον τομέα της Γεωργίας, με στοιχεία για την εξέλιξη της ακαθάριστης παραγωγής και επιμέρους αναφορές σε συγκεκριμένα προϊόντα βλ. Υπουργείον Συντονισμού, 1η Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Πρωτ. Παραγωγής, "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Τομέυς Γεωργίας". Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 11.

Για μια έκδοση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας με τίτλο "Απολογισμός Τομέως Γεωργίας επί του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972", Αθήναι Ιανουάριος 1973, βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου [βιβλία]. Στην έκθεση αυτή μνημονεύεται μια συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, την 31^η/10/1972, με βασικό θέμα συζήτησης τον απολογισμό του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης. Τα πρακτικά της εν λόγω συνεδρίασης δυστυχώς δεν βρέθηκαν. Για τον τομέα της Γεωργίας όμως γενικότερα, όπως μας πληροφορεί η ανωτέρω έκθεση, το συμπέρασμα κάνει λόγο "μη πραγματοποιήσιν των στόχων αυξήσεως της παραγωγής" μιας σειράς κτηνοτροφικών και αγροτικών προϊόντων. Ό.π., 2-18. Για τα αρδευτικά έργα βλ. στο ίδιο, σ. 20-21.

⁴³⁸ Βλ. εδώ, πίνακα 8.

⁴³⁹ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Γενικά Διαπιστώσεις", ό.π., σ. 2.

⁴⁴⁰ "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π., σ. 4-6.

Και οι εξελίξεις στον τομέα του τουρισμού αξιολογούνται ως θετικές, τόσο όσον αφορά στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες μέσω της δημιουργίας νέων ξενοδοχειακών μονάδων όσο και αναφορικά με τα συμπληρωματικά έργα υποδομής που υλοποιήθηκαν με κρατική μέριμνα. Τα προβλήματα που επισημαίνονται σχετίζονται με τις καθυστερήσεις στην εξασφάλιση βοηθητικών κλινών και στα πενιχρά αποτελέσματα όσον αφορά τη θεσμοθέτηση τουριστικών ζωνών και την εξειδίκευση του προσωπικού. Το ζήτημα των βοηθητικών κλινών εκτιμάται πως μπορεί να αντιμετωπιστεί σε μια πρώτη φάση μέσα από τα προγράμματα υποδομών camping που προγραμματίζονται να υλοποιηθούν από τον ΕΟΤ, ενώ, με αφορμή τις καθυστερήσεις στον καθορισμό των τουριστικών ζωνών – κάτι που συνδέεται εξάλλου με τις διαπιστωμένες αποτυχίες στο σύνολο των σχεδιασμών για την Περιφερειακή Ανάπτυξη –, προαναγγέλλεται η αναθεώρηση του σχετικού οργανωτικού και νομοθετικού πλαισίου⁴⁴¹. Αναφορικά με τις επισημάνσεις αρκετών στελεχών του καθεστώτος για κακής ποιότητας τουριστικές υπηρεσίες λόγω ελλείψεων σε ειδικευμένο προσωπικό, στην απολογιστική για τον τομέα έκθεση του υπουργείου Συντονισμού επισημαίνεται πως το πρόβλημα μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με αναδιάρθρωση των σχετικών τουριστικών σχολών και επιδοματική εξασφάλιση των εποχιακών εργαζομένων. Σε κάθε περίπτωση και με βάση τις ετήσιες πληρωμές, ο τομέας του Τουρισμού απορρόφησε ένα αρκετά μεγαλύτερο ποσό από τις προβλέψεις του 5ετούς προγραμματισμού για τις δημόσιες επενδύσεις, κάτι που πιθανώς συνδέεται, σύμφωνα και με τη σχετική έκθεση, με την έντονη ανάπτυξη της εσωτερικής ζήτησης κατά την ίδια περίοδο. Με αυτά τα δεδομένα διαπιστώθηκε η ανάγκη περαιτέρω αύξησης των ξενοδοχειακών κλινών, πέρα από τις προβλέψεις των αρχικών προγραμματισμών⁴⁴².

Η αποτυχία υλοποίησης των στόχων του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης στους τομείς της Υγείας και της Πρόνοιας συνδέεται ευθέως στη σχετική έκθεση με την *"επιβράδυνση εκτελέσεως του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων*

⁴⁴¹ Η εν λόγω νομοθετική ρύθμιση θα προωθηθεί τελικά στα τέλη του 1972. Βλ. εδώ, υποσ. 319.

⁴⁴² Υπουργείον Συντονισμού, Γ Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Τομέως Υπηρεσιών, "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Τομέυς Τουρισμού", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 16 και "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., σ. 4, 10-11. Ενδιαφέρον έχει η τοποθέτηση του Παπαδόπουλου στο ζήτημα των ελλείψεων σε ειδικευμένο προσωπικό: "Εις τον Τουρισμόν, το βασικόν θέμα δεν είναι ποίου είδους υπηρεσίας θα προσφέρη κανείς. Αρκεί να έχετε τας απαιτήτους υπηρεσίας. Διότι τον τουρίστα, ιδιαιτέρως ενδιαφέρει ο αέρας, η θάλασσα, η φύσις και αρκεί να έχη μίαν άνεσιν να κινηθή και να περιηγηθή την περιοχόν και να έχη μίαν ψυχαγωγίαν. Ο τουρισμός, κυρίως συνδέεται με το περιβάλλον και ευτυχώς η χώρα μας προσφέρεται διά τουριστικήν ανάπτυξιν". Ό.π.

ιδία εις τον τομέα της Υγείας". Είναι χαρακτηριστικό πως από το 1,5 δις δρχ. περίπου που υπολογιζόταν να απορροφηθεί βάσει του αρχικού προγραμματισμού, το συνολικό ποσό που τελικά διατέθηκε στα πλαίσια των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων κατά την περίοδο 1968-1972 δεν ξεπερνούσε τα 900 εκατομμύρια δρχ., με ανάλογα αποτελέσματα και όσον αφορά το στόχο για δημιουργία 10.000 νέων νοσοκομειακών κλινών. Η εν λόγω αποτυχία ερμηνεύεται καταρχάς στη βάση του ότι *"ο ως άνω στόχος [...] δεν εστηρίχθη επί ρεαλιστικής βάσεως, λαμβανομένου υπ' όψιν της ελλείψεως καταλλήλου πορευομασίας εκ μέρους του αρμοδίου Υπουργείου, ως και αναλόγου εμπειρίας δραστηριοποίησης τούτου δι' υποδομήν της τάξεως της προτεινομένης υπό του Προγράμματος"*. Συμπληρωματικά, λόγος γίνεται (για ακόμη μια φορά) στις καθυστερήσεις ολοκλήρωσης των απαιτούμενων μελετών αλλά και στη βραδύτητα των διαδικασιών απαλλοτριώσεων. Ανάλογα ήταν τα αποτελέσματα και όσον αφορά τις προνοιακές δομές που προβλέπονταν από τον αναπτυξιακό σχεδιασμό⁴⁴³.

Άλλος ένας τομέας στον οποίο οι πόροι που τελικά διατέθηκαν από το 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων υπολείπονταν του αρχικού προγραμματισμού, ήταν ο οικιστικός. Αντίθετα από τις ιδιωτικές επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου σε κατοικίες για τις οποίες κρίνεται πως ενισχύθηκαν από τις προωθούμενες πολιτικές χορήγησης δανείων εκ μέρους ιδρυμάτων και τραπεζών, την αύξηση των συντελεστών δόμησης και τις επεκτάσεις των πολεοδομικών σχεδίων, *"οι προγραμματισθέντες ποσοτικοί στόχοι του Δημοσίου Τομέως δεν προβλέπεται να καλυφθούν"*. Τα ανεπαρκή αποτελέσματα των δημόσιων προγραμμάτων της "Εργατικής Κατοικίας" και της "Λαϊκής και Προσφυγικής Στέγης" αντανακλώνται στην ανέγερση μόλις του 30% των νέων κατοικιών που υπολογίζονταν να έχουν χρηματοδοτηθεί (εκτιμήσεις Απριλίου 1971). Τέλος, περιορισμένα χαρακτηρίζονται τα αποτελέσματα και όσον αφορά στις αστικές κυρίως παρεμβάσεις με έργα υποδομής και κοινής ωφελείας, χώρους πρασίνου κλπ.⁴⁴⁴

Η αποτυχία στην υλοποίηση των κοινωνικών προεκτάσεων του αναπτυξιακού και του δημόσιου επενδυτικού σχεδιασμού διαπιστώνεται ρητά στην έκθεση του υπουργείου Συντονισμού τον Μάιο του 1971: *"Διαρθρωτικά Μεταβολαί εις τας Δημοσίας Επενδύσεις: Υπό του Πενταετούς Προγράμματος 1968-1972 προβλέπεται*

⁴⁴³ Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Τμήμα Κοινωνικών Υπηρεσιών, "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Τομεύς Κοινωνικών Υπηρεσιών", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 13.

⁴⁴⁴ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Κατοικία", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 14.

σημαντική βελτίωσις της κατανομής των δημοσίων επενδύσεων εις όφελος των τομέων της παιδείας και επιστημονικής ερεύνης, των κοινωνικών υπηρεσιών και της λαϊκής και εργατικής κατοικίας. Εν τούτοις [...] δεν κατέστη δυνατή η απορρόφηση των διατεθεισών πιστώσεων υπό των ανωτέρω τομέων υψηλής προτεραιότητας, με αποτέλεσμα την μη πραγματοποίησιν των προγραμματισθεισών διαρθρωτικών βελτιώσεων εις το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων". Η λιτή εξήγηση για τις αποτυχίες στον κοινωνικό τομέα κάνει λόγο για ελλείψεις "των αναγκαίων τεχνικών και οργανωτικών προϋποθέσεων" χωρίς περαιτέρω ανάλυση⁴⁴⁵. Η τοποθέτηση του υφυπουργού Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Ηλ. Μπαλόπουλου, σε μια υπουργική σύσκεψη τον Ιούλιο του 1972 είναι μάλλον περισσότερο διαφωτιστική ως προς τις ερμηνείες που έδινε το καθεστώς στις συγκεκριμένες αποτυχίες: "Εις τον τομέα εκπαίδευσως [...] διά πρώτην φοράν εφέτος, ο Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων εξήτησεν περισσότερα χρήματα, διότι προχωρεί εις την ανέγερσιν νέων σχολικών κτιρίων. Το θέμα της ανωτάτης εκπαίδευσως, παρουσιάζει μίαν δυσχέρειαν απορροφήσεως των διατεθέντων κονδυλίων δι' ανέγερσιν κτιρίων και τούτο οφείλεται εις την έλλειψιν τεχνικού προσωπικού διά την σύνταξιν των μελετών και την επίβλεψιν των έργων. Το ίδιον παρουσιάζεται εις το θέμα της ανεγέρσεως των Νοσοκομείων. Λόγω ελλείψεως τεχνικού προσωπικού, δεν έχουν αρχίσει αι μελέται διά τα 7 μεγάλα Νοσοκομεία τα οποία έχουν προγραμματισθή διά τας 7 Περιφερειακάς Διοικήσεις"⁴⁴⁶.

Η περίπτωση της εκπαίδευσης είναι ούτως ή άλλως χαρακτηριστική. Ενώ οι προβλέψεις του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972 για τους πόρους που θα διατίθεντο προς όλες τις βαθμίδες της άγγιζαν τα 6,2 δις δρχ., τα τρία πρώτα χρόνια είχαν διατεθεί κάτι λιγότερο από 2,5 δις., για να διαμορφωθούν τελικά, και μόνο αφότου είχαν διαπιστωθεί πολύ μεγάλες ελλείψεις, γύρω στα 5,5 δις δρχ. Η "βραδεία", όπως σημειώνεται, εξέλιξη στην κατασκευή των απαραίτητων κτηριακών εγκαταστάσεων, χρεώνεται "εις την αδυναμίαν του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων και των Τεχνικών Υπηρεσιών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων να προωθήσουν ταχύτερον τα εκτελέσεις των ήδη μελετηθέντων έργων", ενώ ελλείψεις εντοπίζονται και στον εξοπλισμό των τεχνικών σχολών με εργαστήρια και όργανα. Οι αντιφάσεις ως προς τα αίτια των πενιχρών αποτελεσμάτων αναφορικά με τις δημόσιες επενδύσεις

⁴⁴⁵ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Γενικά Διαπιστώσεις", ό.π., σ. 8.

⁴⁴⁶ "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., σ. 4.

στον τομέα της εκπαίδευσης γίνονται μάλλον πρόδηλες αν αναλογιστεί κανείς πως, ενώ στην εν λόγω έκθεση προβάλλονται η *"μεγάλη αδυναμία των αρμοδίων φορέων να ανταποκριθούν εις το πνεύμα του προγράμματος [...], η ακατάλληλος νοοτροπία του προσωπικού των φορέων διά καινοτομίας και ταχεία πρόοδον [και η] δυσκαμψία και ατέλεια του Κρατικού μηχανισμού"* ως κύριοι ανασταλτικοί παράγοντες, γίνεται παράλληλα αναφορά στις μειωμένες συγκριτικά με την περίοδο 1965-1966 δαπάνες του υπουργείου Παιδείας κατά την τριετία 1968-1970 επί του συνόλου των δαπανών του τακτικού Προϋπολογισμού (11,6% έναντι 10,3% αντίστοιχα), με την καταληκτική πρόταση της έκθεσης να κάνει λόγο για ανάγκη αύξησης των δαπανών προς την εκπαίδευση, αφού οι παραπάνω δυσκολίες *"δύνανται να παρακαμφθούν διά της αυξήσεως των τρεχουσών δαπανών"*. Εκτός αυτού, οι διαπιστωμένες μεγάλες ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό όλων των βαθμίδων, οι καθυστερήσεις και η *"ανάξια λόγου"*, σύμφωνα με τη διατύπωση της έκθεσης, πρόοδος σε επιμέρους αλλά σημαντικούς κατά τα άλλα τομείς – όπως αυτοί της Τεχνικής Εκπαίδευσης (λειτουργία των Κέντρων Ανωτέρας Τεχνικής Εκπαιδύσεως), της ενίσχυσης της θετικής και οικονομικής ανώτατης εκπαίδευσης και της οργάνωσης των μεταπτυχιακών σπουδών –, τίποτα δεν συνηγορεί ότι σχετίζονται με τη *"μεγάλη αδυναμία των αρμοδίων φορέων να ανταποκριθούν εις το πνεύμα του προγράμματος"*⁴⁴⁷.

Η περιφερειακή ανάπτυξη αποτέλεσε εξ αρχής έναν από τους τομείς στον οποίο το καθεστώς έδωσε μεγάλη σημασία. Αυτό είναι άλλωστε κάτι που προκύπτει αφενός μεν από τις προγραμματικές εξαγγελίες του 5ετούς αναπτυξιακού σχεδιασμού 1968-1972 και τις δημόσιες διακηρύξεις των στελεχών του και αφετέρου από τις σχετικές πολιτικές που εξαγγέλθηκαν και τη συνολική αξία των δημόσιων επενδύσεων που κατευθύνθηκαν προς την περιφέρεια. Αρχίζοντας από το τελευταίο, η συνολική αξία των δημόσιων επενδύσεων που κατευθύνθηκαν στην περιφέρεια δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί ούτε κατά προσέγγιση αφού μια σειρά έργων από το σύνολο των επιμέρους τομέων που το κράτος ανέπτυξε επενδυτική δραστηριότητα υλοποιούνταν στην επαρχία. Μόνο τα Περιφερειακά – Νομαρχιακά ταμεία απορρόφησαν συνολικά τουλάχιστον 10 δις δρχ. παρά το γεγονός πως οι αρχικοί σχεδιασμοί υπολόγιζαν τους

⁴⁴⁷ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Τομέος Εκπαιδύσεως", 17/5/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 15. Τουλάχιστον όσον αφορά στις πληρωμές των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, η διαπίστωση για την ανάγκη αύξησης των δαπανών για την εκπαίδευση έγινε πράξη: 1968: 497,8 εκ. δρχ., 1969: 778,1 εκ. δρχ., 1970: 1.150,6 εκ. δρχ., 1971: 1.163,9 εκ. δρχ., 1972: 1.991,8 εκ. δρχ., 1973: 2.689,8 εκ. δρχ. Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα θέματα της εκπαίδευσης, και ιδιαίτερα της ανώτατης, επανέρχονται συνεχώς στις υπουργικές συσκέψεις του 1972.

πόρους αυτούς σε 9,2 δις περίπου. *"Λίαν ικανοποιητική δύναται να θεωρηθή η προώθησις των επιδιώξεων περιφερειακής αναπτύξεως μέσω του ειδικού Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων περιφερειακής κλίμακος. Ως προκύπτει εκ των σχετικών στοιχείων, αι ολιγώτερον ανεπτυγμένα περιφερεία της Χώρας ηυνοήθησαν ιδιαιτέρως εκ του προγράμματος τούτου"*⁴⁴⁸, αναφέρεται στις γενικές διαπιστώσεις του απολογισμού της πορείας υλοποίησης του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης, χωρίς παρ' όλα αυτά να παρατίθενται τα στοιχεία στα οποία γίνεται λόγος. Αντίθετα, τα γενικότερα συμπεράσματα της σχετικής με την περιφερειακή ανάπτυξη έκθεσης εντόπιζαν πρόοδο *"εις ορισμένας μόνο επιδιώξεις"*, ενώ *"ο εν γένει βαθμός επιτεύξεως των επιδιώξεων περιφερειακής αναπτύξεως του Προγράμματος δεν δύναται επί του παρόντος να θεωρηθή ως ικανοποιητικός"*⁴⁴⁹.

Ο βασικός προγραμματικός λόγος του καθεστώτος για την περιφέρεια, πέρα από την εξασφάλιση των στοιχειωδών οικονομικών και κοινωνικών υποδομών, προέβαλλε την ανάπτυξη βάσει των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της κάθε περιοχής. Οι σημαντικότερες προωθούμενες πολιτικές από την άλλη, επικεντρώνονταν στη δημιουργία τουριστικών και βιομηχανικών ζωνών. Όσον αφορά στις πρώτες, είτε επειδή η τουριστική κίνηση αυξανόταν ούτως ή άλλως σταθερά από το 1968 και δεν ήταν εύκολο να κατανεμηθεί χωροταξικά, είτε λόγω του ότι *"εσημειώθη σημαντική ενίσχυσις της τουριστικής υποδομής εις διαφόρους περιφερείας, ιδία της νησιωτικής Ελλάδος (Κρήτη, Νήσοι Αιγαίου, Νήσοι Ιονίου)"*⁴⁵⁰, ο ακριβής καθορισμός τους δεν είχε προχωρήσει τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα του 1972: *"Είναι και το θέμα των Τουριστικών ζωνών. Είπομεν να καθορίσωμεν ποία θα είναι αι Τουριστικά ζώναι, ακόμη δεν γίνεται τίποτε"*⁴⁵¹, διαπίστωνε ο Ηλ. Μπαλόπουλος. Ισχνά ήταν τα αποτελέσματα και αναφορικά με τις προωθούμενες βιομηχανικές περιοχές: *"πλην της*

⁴⁴⁸ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Γενικά Διαπιστώσεις", ό.π., σ. 9

⁴⁴⁹ Υπουργείον Συντονισμού, Ιη Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επεξεργασίας Εθνικών και Περιφερειακών Προγραμμάτων, "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος 1968-1972: Περιφερειακή Ανάπτυξις", σ. 1 και 5, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 19/Β, έγγρ. 19. Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου το γεγονός πως με αφορμή το αίτημα που διατυπώνει ο Παπαδόπουλος ενάμιση χρόνο μετά για συγκέντρωση στοιχείων ώστε να επιλέξει με ποια από αυτά θα απευθυνθεί "εις τον Ελληνικόν Λαόν", ο ίδιος συμπληρώνει: "Φοβούμαι ότι δεν θα ήτο αυτή η κατάλληλη στιγμή να απογραφή η εικών [...] εις ό,τι αφορά την πολιτικήν διά την περιφερειακοποίησιν της αναπτύξεως". Γενική Γραμματεία Πρωθυπουργού, Γενικός Διευθυντής Διευθύνσεως Πολ. & Τρεχ. Υποθέσεων, Νικήτας Δημητρακόπουλος, "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π., σ. 16.

⁴⁵⁰ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Γενικά Διαπιστώσεις", ό.π., σ. 9.

⁴⁵¹ "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., σ. 10.

*βιομηχανικής περιοχής Θεσσαλονίκης, αι λοιπαί βιομηχανικάί περιοχαί Βόλου, Πατρών και Ηρακλείου δεν έχουν προωθηθή επαρκώς. Σημαντικόν μέρος της βιομηχανικής δραστηριότητος εγκατεστάθη εις μη οργανωμένας περιοχάς, κυρίως κατά μήκος της Εθνικής Οδού Αθηνών-Λαμίας και Αθηνών-Κορίνθου*⁴⁵², αφού η "διά νομοθετημάτων καθιερωθείσα βάσις διακρίσεως των παρεχομένων κινήτρων δεν φαίνεται εν τούτοις να ικανοποιή τον απαιτούμενον βαθμόν διαφορισμού των χορηγουμένων κινήτρων προς αποτελεσματική καθοδήγησιν των νέων επιχειρήσεων εις τας επιθυμητάς ζώνας βιομηχανικής αναπτύξεως"⁴⁵³.

Σε κάθε περίπτωση, οι καθυστερήσεις που διαπιστώνονται σε μια σειρά τομέων που το κράτος ανέπτυξε επενδυτική δραστηριότητα, κρίνεται πως είναι δυνατό να αντιμετωπιστούν με τα νέα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Με τις Ομάδες Εργασίας για την προετοιμασία των νέων 5ετών Προγραμμάτων να έχουν ήδη συσταθεί από την άνοιξη του 1972, το νέο ΠΔΕ του 1973 διαμορφώθηκε στη βάση των εισηγήσεών τους για τις επιμέρους τομεακές προτεραιότητες, προβλέποντας πληρωμές ύψους 27,5 δις δρχ., την ώρα που το αντίστοιχο ποσό του προηγούμενου έτους έφτασε στα 19,5 δις δρχ. Αντίστοιχα υψηλά ήταν και τα ποσά που υπολογίζονταν για τη χρηματοδότηση του συνόλου της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας μέχρι το 1977. Είναι ενδιαφέρον παρ' όλα αυτά πως οι σχετικές συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα κατά το β' μισό του 1972 σε μια σειρά υπουργικών συσκέψεων έχουν ως κεντρικό ζητούμενο την εξασφάλιση των ιδιαίτερα αυξημένων πόρων που υπολογίζεται ότι θα χρειαστούν, χωρίς να συνοδεύονται από προβληματισμούς για περαιτέρω διαρθρωτικές παρεμβάσεις στο μηχανισμό των δημόσιων επενδύσεων⁴⁵⁴. Και αυτό, παρά τις διαπιστώσεις για εξακολούθηση των προβλημάτων στις διαδικασίες προγραμματισμού και υλοποίησης των έργων και, ακόμα περισσότερο, για τη γενικότερη οικονομική συγκυρία. Λίγους μήνες μόνο μετά, τον Μάρτιο του '73, οι

⁴⁵² "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972: Γενικά Διαπιστώσεις", ό.π., σ. 9

⁴⁵³ "Απολογισμός Πενταετούς Προγράμματος 1968-1972: Περιφερειακή Ανάπτυξις", ό.π., σ. 3.

⁴⁵⁴ Για όλα αυτά βλ. "Πρακτικά Συσκέψεως 12^{ης} Ιουλίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", ό.π., "Πρακτικά Συσκέψεως 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1972, υπό την Προεδρίαν του κ. Πρωθυπουργού, επί θεμάτων αρμοδιότητος Υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής", Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 20/Β, έγγρ. 3, "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π. Για μια επιστολή του Μακαρέζου προς τον γενικό διευθυντή της ESSO-PAPPAS, Ν. Τσαγκρίδη, να αναλάβει πρόεδρος της αρμόδιας για τη βιομηχανία επιτροπής του νέου 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης αλλά και του Προγράμματος Μακροχρονίου Προοπτικής βλ. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 271/Α, έγγρ. 283. Για το Πρόγραμμα Μακροχρονίου Προοπτικής (1971-1985) βλ. και Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 17/Β, έγγρ. 4.

πληθωριστικές πιέσεις έκαναν επιτακτική την ανάγκη περιορισμού της ρευστότητας και οδήγησαν σε περιστολή των δαπανών του τρέχοντος ΠΔΕ από τα 25 δις δρχ. που είχαν εγκριθεί σε πρώτη φάση σε 22,8 δις δρχ., με τους τομείς "*προτεραιότητας, ήτοι [της] Εκπαιδύσεως και [της] Δημόσιας Υγείας*" να υφίστανται, σύμφωνα τουλάχιστον με το σημείωμα του αρμόδιου υπουργείου Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, τη μικρότερη μείωση⁴⁵⁵.

⁴⁵⁵ Βλ. Υπουργείον Προγραμματισμού και Κυβερνητικής Πολιτικής, Υπουργός παρά τω Πρωθυπουργό, Κων. Παπαδόπουλος, προς το Κυβερνητικόν Πολιτικόν Συμβούλιον, "Περιστολή δαπανών Π.Δ.Ε. 1973", καθώς και τους συνημμένους πίνακες. Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 207/Α, έγγρ. 25-26.

Συμπερασματικά

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν έγινε προσπάθεια να εξεταστούν ορισμένες μόνο όψεις του ευρύτερου θέματος περί δημόσιων επενδύσεων κατά την περίοδο της χούντας των Συνταγματαρχών. Πολλές και εξίσου σημαντικές παράμετροι του ζητήματος έμειναν απ' έξω. Αιτία γι' αυτή τη μερική πραγμάτευση αποτελεί η απουσία διαθέσιμου πρωτογενούς υλικού το οποίο θα μπορούσε να συμπληρώσει τους υπό εξέταση άξονες και να προσφέρει απαντήσεις σε σειρά νέων ερωτημάτων. Οι προβληματικές που κυριάρχησαν στην παρούσα εργασία υπαγορεύτηκαν εν πολλοίς από τη βασική πηγή που χρησιμοποιήθηκε, το προσωπικό αρχείο του Ν. Μακαρέζου. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε ουσιαστικά να μιλήσουμε για τη μαρτυρία ενός αρχείου σχετικά με τις δημόσιες επενδύσεις της περιόδου.

Στη διαχειριστική λογική του καθεστώτος οι δημόσιες επενδύσεις αποτελούσαν το βασικότερο εργαλείο στη διάθεση του κράτους για την προώθηση της ανάπτυξης. Αυτό είναι κάτι που τονίζεται emphatically στο δημόσιο λόγο περί ανάπτυξης και υπογραμμίζεται σε κάθε σχετικό προγραμματικό κείμενο της εποχής. Εκ των πραγμάτων λοιπόν θεωρήθηκε απαραίτητο να εξεταστεί το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 το οποίο συντάχθηκε με ευθύνη της στρατιωτικής κυβέρνησης και δημοσιεύτηκε το φθινόπωρο του 1968, αποτελώντας έκτοτε σημείο αναφοράς κάθε προωθούμενης πολιτικής, είτε σε νομοθετικό είτε σε δημόσιο επενδυτικό επίπεδο. Εξετάστηκε η βασική στοχοθεσία του αναπτυξιακού προγράμματος, οι γενικότερες διαρθρωτικές πολιτικές που προωθούνταν και οι ειδικότερες για κάθε τομέα της οικονομίας ξεχωριστά. Η χαρτογράφηση του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972 επιβεβαίωσε το γεγονός ότι η δημόσια επενδυτική δραστηριότητα που προωθήθηκε και εν μέρει υλοποιήθηκε κατά την ίδια περίοδο σχεδιάστηκε ως προέκταση και απολύτως σύμφωνα με τις κατευθύνσεις που όριζε ο συνολικός αναπτυξιακός προγραμματισμός.

Η εξοικείωση με το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης 1968-1972, τις προωθούμενες πολιτικές, τις προβλέψεις για κάθε κλάδο της οικονομίας ξεχωριστά και τις δημόσιες επενδύσεις, ανέδειξε ένα κρίσιμο ερώτημα: Αν αποδεχτεί κάποιος ότι η οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε (είτε εν μέρει είτε σε μεγάλο βαθμό) από το καθεστώς βασίστηκε στον προγραμματικό αναπτυξιακό σχεδιασμό, μπορούμε να μιλήσουμε για μια νέα οικονομική πρόταση ή βρισκόμαστε μπροστά στη συνέχεια μιας κάποιας κυρίαρχης λογικής για την οικονομία και την ανάπτυξη στην Ελλάδα της ευρύτερης περιόδου; Ακόμα και αν οι δικτάτορες αμφισβήτησαν και κατήγγησαν τον ούτως ή άλλως υπονομευμένο ως προς την απρόσκοπτη λειτουργία του αστικού κοινοβουλευτισμού της περιόδου, ποια η πρότασή τους για την οικονομία; Διαφοροποιείται από τις αντίστοιχες λογικές των κοινοβουλευτικών εξουσιών που ανέτρεψαν, και αν ναι σε ποια σημεία;

Ο πλέον πρόσφορος τρόπος να αναζητηθούν διαφοροποιήσεις ή συνέχειες στις αναπτυξιακές πολιτικές που προωθούνται από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου ήταν να εξεταστεί το αμέσως προηγούμενο 5ετές αναπτυξιακό σχέδιο που εισηγήθηκε μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση. Η συγκριτική προσέγγιση των δύο αναπτυξιακών πλάνων τα οποία κατατέθηκαν σε διάστημα τριών περίπου χρόνων αποκαλύπτει μια σχεδόν απόλυτη ταύτιση τόσο σε επίπεδο βασικής στοχοθεσίας όσο και αναφορικά με τις πολιτικές που προωθούνται, το ρόλο που καλείται να ενσαρκώσει το Κράτος, τις φιλόδοξες επεκτατικές πολιτικές για τις δημόσιες επενδύσεις κ.α. Οι όποιες ελάχιστες διαφοροποιήσεις, στην κατεύθυνση των περαιτέρω διευκολύνσεων προς την επιχειρηματικότητα εκ μέρους του χουντικού προγραμματισμού, δεν είναι ικανές να αμφισβητήσουν την ταύτιση των δύο κειμένων. Εξάλλου, από μόνη της η αντιπαραβολική σύγκριση των δύο προγραμμάτων που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να απαντήσει στο αν αυτού του είδους οι μικροδιαφοροποιήσεις εκφράζουν διακριτές επιλογές του καθεστώτος ή αντανακλούν μια φυσιολογική εξέλιξη των κυρίαρχων την εποχή εκείνη αντιλήψεων για την οικονομία και την ανάπτυξη.

Έχοντας λοιπόν καταλήξει ότι η προωθούμενη από το καθεστώς αρχιτεκτονική για την οικονομία και την ανάπτυξη δεν εξέφραζε τίποτα περισσότερο από την κυρίαρχη λογική στην Ελλάδα της εποχής, η εστίαση μεταφέρθηκε στις δημόσιες επενδύσεις. Κάνοντας χρήση των ίδιων συγκριτικών εργαλείων διαπιστώθηκε σε πρώτη φάση ο πανομοιότυπος προγραμματισμός για τη δημόσια επενδυτική δραστηριότητα, επιβεβαιώνοντας περαιτέρω πως βρισκόμαστε μπροστά σε μια ενιαία

διαχειριστική λογική για την οικονομία σε όλο το β' μισό της δεκαετίας του '60. Με άλλα λόγια, ο χουντικός σχεδιασμός για τις δημόσιες επενδύσεις, τόσο αναφορικά με τη μεγάλη αύξηση στους διατιθέμενους πόρους όσο και με την τομεακή κατανομή τους, ακολουθούσε πιστά τον αντίστοιχο προγραμματισμό της προηγούμενης περιόδου. Η μεγάλη αύξηση στους πόρους για τις δημόσιες επενδύσεις που προβλέπεται και από τα δύο αναπτυξιακά προγράμματα φαντάζει εξάλλου ως φυσιολογική εξέλιξη μετά από μια σειρά ετών κατά τη διάρκεια των οποίων η ανάπτυξη των υποδομών της χώρας, όσο και αν είχε προχωρήσει από την περίοδο της ανασυγκρότησης και έκτοτε, υπολειπόταν της γενικότερης μεγέθυνσης της οικονομίας. Η προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ που ούτως ή άλλως επέβαλλε προπαρασκευαστικές πρωτοβουλίες σε μια σειρά επίπεδα, η εδραιωμένη πεποίθηση της άρρηκτης σχέσης μεταξύ εκσυγχρονισμού των υποδομών και παραγωγικής ανασυγκρότησης, όπως και ο στόχος για περαιτέρω προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων, κάνουν ακόμα περισσότερο κατανοητή την πολιτική επιλογή διεύρυνσης της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας. Έτσι και αλλιώς, η αρμοδιότητα του Κράτους για εξασφάλιση των προϋποθέσεων που θα ενεργοποιούσαν παραγωγικά την ιδιωτική πρωτοβουλία δεν αμφισβητείται. Όπως επίσης δεν αμφισβητείται και ο διακριτός τους ρόλος: *"Αι δημόσιαι επενδύσεις δεν ανταγωνίζονται αλλά κατευθύνουν την ιδιωτική πρωτοβουλία προς ανάληψιν επενδύσεων εις τους δυναμικούς τομείς της οικονομίας διά της δημιουργίας των κατάλληλων συνθηκών επενδυτικής δραστηριότητος, ως είναι η αύξησις της αποδοτικότητος των ιδιωτικών επενδύσεων διά της κατασκευής των έργων υποδομής και η μείωσις της αβεβαιότητος και των κινδύνων των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Ούτω, αι δημόσιαι επενδύσεις συμβάλλουν εις την μείωσιν του κόστους παραγωγής και εις την βελτίωσιν της ανταγωνιστικότητος των παραγωγικών μονάδων της Χώρας. Υπό αυτάς τας συνθήκας, αι δημόσιαι επενδύσεις ενισχύουν τας εξαγωγάς και ενθαρρύνουν την προσέλκυσιν ξένων κεφαλαίων εκ του εξωτερικού"*⁴⁵⁶, σημειώνεται στην εισηγητική έκθεση του 5ετούς Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων 1968-1972. Στο ίδιο το 5ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων καθορίζονται εξάλλου οι ειδικότερες – αναφορικά με τον κάθε τομέα ξεχωριστά– κατευθύνσεις που θα ακολουθήσει τελικά ο δημόσιος επενδυτικός σχεδιασμός καθώς και οι κύριες προτεραιότητές του:

⁴⁵⁶ Το Πενταετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων της Χώρας, 1968-1972, ό.π., σ. 3.

συγκοινωνιακές υποδομές, εγγειοβελτιωτικά έργα και περιφερειακά ταμεία αποτελούν τους τρεις άξονες που απορροφούν τους μεγαλύτερους πόρους⁴⁵⁷.

Έχοντας ήδη διαμορφώσει μια εικόνα και για τον μεσοπρόθεσμο δημόσιο επενδυτικό προγραμματισμό, σε δύο ξεχωριστά κεφάλαια έγινε προσπάθεια να περιγραφούν ζητήματα σχετικά με τον μηχανισμό υλοποίησης αυτών των σχεδιασμών. Το ισχύον νομικό και θεσμικό πλαίσιο, οι εμπλεκόμενοι φορείς και οι διαδικασίες εξειδίκευσης του 5ετούς Προγραμματισμού μέσω των ετήσιων Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων, αποτέλεσαν το περιεχόμενο του ενός κεφαλαίου. Η εστίαση σε αυτά τα ζητήματα δεν προσφέρει μόνο μια ιστορία της διοίκησης πίσω από τα δημόσια έργα της εποχής. Και αυτό γιατί οι διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό του διοικητικού μηχανισμού αντανακλούν από τη μία τις ενδοϋπηρεσιακές και τις ενδοκαθεστωτικές προστριβές της εποχής αλλά, κυρίως, φανερώνουν κάποια πρώτα δείγματα των ορίων του μηχανισμού που κλήθηκε να διαχειριστεί και να εφαρμόσει τις φιλόδοξες μεν αλλά απολύτως συμβατές με τη συγκυρία της εποχής αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας προς διεύρυνση των δημόσιων επενδύσεων. Η απόφαση του Μακαρέζου το καλοκαίρι του 1970 για αναδιοργάνωση του υπουργείου Συντονισμού στο οποίο ήταν επικεφαλής – του υπουργείου που ήταν υπεύθυνο για τον σχεδιασμό, τον συντονισμό και τον έλεγχο της αναπτυξιακής και δημόσιας επενδυτικής στρατηγικής – μαρτυρά αυτή ακριβώς τη συνειδητοποίηση εκ μέρους του καθεστώτος για την αναποτελεσματικότητα της ισχύουσας αρχιτεκτονικής. Για την ανάγκη *"οριστικής και πλήρους απαλλαγής του Προγράμματος από βάρη και επιπτώσεις του παρελθόντος, διά της αποκλειστικής χρηματοδότησεως, από του 1971 και εφεξής, των πληρούντων τας προϋποθέσεις οικονομικής ευσταθείας και προτεραιότητας έργων, μελετών και προγραμμάτων, των αμέσως συνδεδεμένων με το 5/ετές Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων"*⁴⁵⁸ έκανε λόγο ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Συντονισμού, Γ. Λυμπερίδης, λίγους μήνες πριν την αναδιοργάνωση του υπουργείου. Παράλληλα, ο ριζικός ανασχηματισμός του κυβερνητικού σχήματος από τον Παπαδόπουλο το καλοκαίρι του 1971, με την κατάργηση του υπουργείου Συντονισμού και την σχεδόν ολοκληρωτική αναμόρφωση του συστήματος προγραμματισμού και ελέγχου της αναπτυξιακής και της δημόσιας επενδυτικής διαδικασίας, φαίνεται πως επιχειρεί να απαντήσει, μεταξύ άλλων φυσικά, και σε αυτού του είδους τις

⁴⁵⁷ Βλ. εδώ, πίνακα 8.

⁴⁵⁸ Υπουργείον Συντονισμού, Γενικός Διευθυντής Πης Γενικής Διεύθυνσης, Γ Λυμπερίδης, "Πρόγραμμα Δράσεως 1970", ό.π.

επιβεβαιωμένες ανεπάρκειες: "Εκρίθη ως απαραίτητος η πλήρης αναθεώρηση των διαδικασιών [...] προγραμματισμού και χρηματοδότησης έργων, τόσο εις το Νομαρχιακόν επίπεδον όσον και εις το Διανομαρχιακόν τοιούτον. [...] Άπαντες συνεφώνησαν ότι οι Περιφερειακαί Διοικήσεις, πρέπει να έχουν την αρμοδιότητα υποβολής προτάσεων προγραμματισμού αναπτυξιακών έργων, αι δε Κεντρικαί Υπηρεσίαι να εξετάζουν ταύτας και να προέρχωνται εις την έγκαιρον έγκρισιν των προγραμμάτων και διάθεσιν των πιστώσεων κατά το πρόγραμμα"⁴⁵⁹.

Σ' ένα επόμενο κεφάλαιο επιχειρήθηκε να παρουσιαστούν, και κατά το δυνατό να ελεγχθούν, τα προβλήματα που διαπιστώνονται συνολικά στις διαδικασίες προγραμματισμού και υλοποίησης των έργων που εντάσσονταν στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων: χρηματοδότηση έργων που δεν εξυπηρετούσαν τους γενικότερους σχεδιασμούς, ανεπάρκεια ή πλήρη απουσία μελετών και καθυστερήσεις στο στάδιο της κατασκευής με τελικό αποτέλεσμα μεγάλες ανατιμήσεις στα κόστη συγκριτικά με τους αρχικούς προϋπολογισμούς. Είναι ενδιαφέρον ότι παρά τη συστηματική ανάδειξη ζητημάτων όπως οι ανατιμήσεις στα κόστη κατασκευής των έργων στο πλαίσιο του απαξιωτικού για τον ανατραπέντα κοινοβουλευτισμό λόγου, το καθεστώς αποδέχεται διαφορετικές ερμηνείες για τα ίδια ζητήματα κατά τη διάρκεια των ημερών του: "δεν είναι ότι τα έργα κοστίζουν ακριβά, αλλά ότι υπελογίσθησαν εσφαλμένα"⁴⁶⁰, συμπυκνώνει ο Παπαδόπουλος. Ως εκ τούτου δεν προωθούνται σοβαρές πρωτοβουλίες αντιμετώπισης του φαινομένου – εκτός βέβαια από έναν νέο Κανονισμό Αναθέσεως Μελετών Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων που κατατέθηκε τον Δεκέμβριο του 1969 και ίσχυσε τελικά από τα μέσα του 1973, χωρίς να έχουμε στοιχεία για τα αποτελέσματά του. Αντίθετα, περισσότερη σημασία δίνεται στα προβλήματα που διαπιστώνονται αναφορικά με τον γενικότερο προγραμματισμό και τον μηχανισμό έγκρισης των έργων που εντάσσονταν στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Με προγραμματική στόχευση την αντιμετώπιση των ζητημάτων αυτών σε μια πρώτη φάση εκδόθηκαν εγκύκλιες οδηγίες που υπογράφονταν από τον Μακαρέζο, ενώ στη συνέχεια προωθήθηκαν γενικότερες αλλαγές στο σύστημα διοίκησης, καταρχάς σε επίπεδο αναδιοργάνωσης του υπουργείου (καλοκαίρι του 1970) και ένα χρόνο μετά μέσω του ριζικού κυβερνητικού ανασχηματισμού τον οποίο επέβαλλε ο Παπαδόπουλος.

⁴⁵⁹ Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως και Υπουργός Εσωτερικών Στ. Παττακός προς την Α.Ε. τον Κον Πρωθυπουργόν, "Οργάνωσις Περιφερειακών Διοικήσεων", ό.π.

⁴⁶⁰ "Πρακτικόν Συσκέψεως της 7ης Δεκεμβρίου 1972 «Περί Δημοσίων Επενδύσεων»", ό.π., σ. 19

Μένοντας στα παραπάνω προκύπτει η εικόνα ενός καθεστώτος που επιχειρεί να αντιμετωπίσει τα διαπιστωμένα προβλήματα μέσω μιας κλιμακούμενης σειράς παρεμβάσεων: εγκύκλιοι, νομοθετικές πρωτοβουλίες, αναδιοργάνωση του συντονιστικού υπουργείου και, τέλος, ένας ριζικός κυβερνητικός ανασχηματισμός που συνοδεύεται από εξαγγελίες για αποκεντρωμένες διαδικασίες όσον αφορά στα έργα που θα εντάσσονταν στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Η εικόνα αυτή αμφισβητείται σε δύο επίπεδα. Καταρχάς από την ύπαρξη μιας σειράς επιστολών προς τον Μακαρέζο προσωπικά στις οποίες οι συντάκτες τους – εκπρόσωποι δήμων και κοινοτήτων, ιερείς, ιδρύματα, πανεπιστήμια, μέλη του καθεστώτος κ.α. – αιτούνται την υλοποίηση έργων. Οι εγκριτικές (συνήθως) ή απορριπτικές (σε μικρότερο βαθμό) χειρόγραφες σημειώσεις του Μακαρέζου πάνω σε αυτά τα έγγραφα μαρτυρούν την τύχη του κάθε αιτήματος. Όπως γίνεται κατανοητό βρισκόμαστε μπροστά σε μια παράλληλη διαδικασία προτάσεων και ένταξης έργων στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων η οποία λαμβάνει χώρα εκτός των προβλεπόμενων διαδικασιών και ως εκ τούτου δρα υπονομευτικά στην όποια επιδίωξη αποτελεσματικής λειτουργίας του μηχανισμού επιλογής των έργων που θα εντάσσονταν στη δημόσια επενδυτική δραστηριότητα. Συμπληρωματικά σε όλα αυτά, τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας υποδεικνύουν ότι ο νομός Φωκίδας, ιδιαίτερη πατρίδα του Μακαρέζου, ευνοήθηκε δυσανάλογα την περίοδο της επταετίας, μέσω της υλοποίησης σειράς μεγάλων και μικρότερων έργων υποδομής που χρηματοδοτήθηκαν από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, και παρά τις συνεχείς εξαγγελίες του καθεστώτος περί καθιέρωσης ενός ορθολογικού και αποκεντρωμένου συστήματος προγραμματισμού έργων για τις δημόσιες επενδύσεις – εν αντιθέσει από το "*κληροδοτηθέν εις την Εθνικήν Κυβέρνησιν «πρόγραμμα - συνονθύλεμα» ενός καταλόγου εκτελεστέων έργων [...], άθροισμα κομματικών και ρουσφετολογικών απαιτήσεων, αληθή κόπρον του Αυγείου ως προς τας μελέτας και εξοργιστικήν σπατάλην του πολυτίμου δημοσίου χρήματος*"⁴⁶¹ –, το σύστημα γινόταν ολοένα και πιο συγκεντρωτικό. Το υπουργείο Συντονισμού βρισκόταν ούτως ή άλλως στο κέντρο του μηχανισμού, με τον επικεφαλής του να απολαμβάνει μια ουσιαστικά απεριόριστη εξουσία ένταξης και απόρριψης έργων, είτε μέσω των περιφερειακών προγραμμάτων που βρίσκονταν υπό την αιγίδα του (και απορροφούσαν ένα μεγάλο μέρος των συνολικών πόρων του Προγραμματισμού) είτε

⁴⁶¹ εφ. *Τα Νέα*, 20/9/1967, σ. 1.

μέσω των προγραμμάτων που διαχειρίζονταν άλλα υπουργεία. Ακόμα περισσότερο, με την αναδιοργάνωση του υπουργείου στα μέσα του 1970 εκφράστηκαν ενδοκαθεστωτικές αντιθέσεις γι' αυτό που γινόταν κατανοητό ως περαιτέρω ενίσχυση του ρόλου του: *"Υπήρξεν αντίδρασις από πλευράς ενίων Νομαρχών και του Υπουργείου Εσωτερικών (Γεν. Επιθεωρητής Διοικήσεως κ. Βασιλειάδης) διά την ελαφράν τροποποίησιν της διαδικασίας εγκρίσεως των προτάσεων και λόγω του ηυξημένου ελέγχου του Υπουργείου Συντονισμού [...]. Προβλέπω περαιτέρω αντιδράσεις"*⁴⁶², σημειώνεται σε έκθεση που αποστέλλεται στον Μακαρέζο. Η επιδίωξη προσωπικού ελέγχου του δημόσιου επενδυτικού προγραμματισμού δεν χαρακτηρίζει βέβαια μόνο τις αποφάσεις του Μακαρέζου. Ούτως ή άλλως, ο ριζικός ανασχηματισμός του κυβερνητικού σχήματος από τον Παπαδόπουλο, τον Αύγουστο του 1971, σχολιάστηκε ως περαιτέρω ενίσχυση της εξουσίας του ισχυρού άντρα του καθεστώτος, με διορισμούς συγγενών και κοντινών συνεργατών του σε κρίσιμες θέσεις και διεύρυνση των τομέων ελέγχου από τον ίδιο – ανάμεσά τους και τις ανωτέρω σχετικές αρμοδιότητες του κατηρημένου υπουργείου Συντονισμού που μεταφέρθηκαν στο Κυβερνητικής Πολιτικής στο οποίο ο ίδιος ο Παπαδόπουλος καθίστατο επικεφαλής.

Από τα παραπάνω προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα. Καταρχάς εκείνο που σημειώθηκε ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο, ότι δηλαδή οι θεσμοθετημένες διαδικασίες που, διακηρυκτικά τουλάχιστον, θα εξασφάλιζαν τον πλέον αποτελεσματικό σχεδιασμό και υλοποίηση των δημόσιων επενδύσεων, υπονομεύονται εκ των πραγμάτων από εκείνους που αυτοαναγορεύονταν ως θεματοφύλακές τους. Όσο ήταν επικεφαλής του υπουργείου Συντονισμού, ο Μακαρέζος απολάμβανε την απόλυτη εξουσία να αποφασίζει κατά την προσωπική του και μόνο γνώμη για την ένταξη έργων στα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων. Κατά δεύτερον, ο δημόσιος λόγος του καθεστώτος που προέβαλλε τον εξορθολογισμό και τις αποκεντρωμένες διαδικασίες στη λειτουργία του μηχανισμού κατά τη διάρκεια της εξουσίας του, δεν περιέγραφε την πραγματικότητα. Ουσιαστικά το σύστημα δεν λειτούργησε ποτέ στη βάση αποκεντρωμένων διαδικασιών, ούτε βέβαια μπορεί να μιλήσει κάποιος για ορθολογικούς κανόνες και αυτοτέλεια αρμοδιοτήτων.

Σε κάθε περίπτωση, ο δημόσιος λόγος ενός καθεστώτος που είχε κατακτήσει την εξουσία με τη βία και επιχειρούσε εκ των υστέρων να αντλήσει κοινωνική νομιμοποίηση, δεν θα μπορούσε παρά να χαρακτηρίζεται από υπερβολές και

⁴⁶² Υπουργός Αναπληρωτής Υπουργού Συντονισμού, "Δελτίον Ενημερώσεως", 28/9/1970, ό.π.

ανακρίβειες. Στο σχετικό κεφάλαιο για την επικοινωνιακή εκμετάλλευση της οικονομικής συγκυρίας εν γένει και των δημόσιων έργων που υλοποιούνταν στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων ειδικότερα, αναδείχθηκαν καταρχάς τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα του λόγου αυτού: απαξίωση της ανατραπέιτσας κοινοβουλευτικής περιόδου και εξύμνηση των ακολουθούμενων από το ίδιο το καθεστώς πολιτικών. Διατυπώθηκε επίσης η πρόταση πως αυτού του είδους η απεύθυνση, μέσω της εστίασης σε οικονομικά και αναπτυξιακά ζητήματα, προσφερόταν εκ των πραγμάτων και χρησιμοποιήθηκε όντως ως διακριτό πεδίο τομής από το προηγούμενο, "φαύλο" καθεστώς. Και αυτό για τον απλούστατο λόγο ότι, κατά τα άλλα, οι ιδεολογικές αναφορές του καθεστώτος χαρακτήριζαν ούτως ή άλλως το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος: εθνικοφροσύνη με τις ελληνοχριστιανικές προεκτάσεις της, αντικομμουνισμός, οξύμωρες λόγω της ίδιας της φύσης του καθεστώτος λαϊκίστικες διακηρύξεις περί "κοινωνικής δικαιοσύνης" κ.α. Η συγκυρία από την άλλη βοήθησε στο να αναδειχθούν τα ζητήματα ανάπτυξης της οικονομίας και των υποδομών της χώρας. Σειρά ετών οικονομικής μεγέθυνσης ως αποτέλεσμα της διαδικασίας μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, του διεθνούς οικονομικού κλίματος, της μετανάστευσης και των προοπτικών που άνοιγε για την εγχώρια και διεθνή επιχειρηματικότητα η προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ, αύξησαν τον παραγόμενο πλούτο και έκαναν δυνατή τη μερική διανομή του. Το καθεστώς επένδυσε στην προβολή της κατάστασης που βρισκόταν η οικονομία επιχειρώντας να την καταστήσει στο συλλογικό φαντασιακό ως δικό του αποτέλεσμα. Τα δημόσια έργα προσφέρονταν ακόμα περισσότερο για επικοινωνιακή εκμετάλλευση αφού αφενός καλυτέρευαν τη ζωή των πολιτών ως υποδομές προσβάσιμες από όλους και αφετέρου ως απτή απόδειξη *"των επιτευγμάτων της Επαναστάσεως στον οικονομικό τομέα"*. Συμπληρωματικά, μέσα από την ανάπτυξη των υποδομών το καθεστώς εμφανιζόταν συνεπές απέναντι στις ευθύνες που είχε εξ αρχής αναλάβει για πραγμάτωση των προϋποθέσεων που θα έκαναν δυνατή την περαιτέρω δραστηριοποίηση της επιχειρηματικότητας. Πόσο μάλλον που από κάποια χρονική στιγμή και μετά εκφράζεται προβληματισμός για το βαθμό κινητοποίησή της. Έχοντας εξ αρχής συνείδηση της αξίας της προπαγάνδας, το καθεστώς χρησιμοποίησε κάθε διαθέσιμο μέσο: τύπος, ραδιόφωνο, τηλεόραση, εκδόσεις, κινηματογραφικά επίκαιρα, εταιρείες δημοσίων σχέσεων για καλύτερο συντονισμό των σχετικών στρατηγικών προς τους αποδέκτες του εξωτερικό.

Τέλος, παρά την απουσία αναλυτικής αξιολόγησης των αποτελεσμάτων της δημόσιας επενδυτικής δραστηριότητας εκ μέρους του καθεστώτος, το πρώτο που

προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πως κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους των προγραμματισμών (1972), η στρατιωτική κυβέρνηση, αντίθετα από τον προπαγανδιστικό της λόγο, είχε πλήρη εικόνα όσων στόχων επιτυγχάνονταν και όσων όχι, με τους τελευταίους να κρίνεται πως είναι δυνατό να εξυπηρετηθούν από τα εκπονούμενα προγράμματα των επόμενων ετών. Η αλλαγή στο διεθνές οικονομικό κλίμα και οι πληθωριστικές πιέσεις επέβαλλαν λίγους μήνες μετά την περιστολή των δαπανών του τρέχοντος Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων

Πηγές - Βιβλιογραφία

Αρχεία

- Αρχείο Αδ. Ανδρουτσόπουλου (αταξινόμητο)
- Αρχείο Ν. Μακαρέζου

Εφημερίδες – Περιοδικά

- εφ. *Τα Νέα* (1967 – 1973, επιλεκτικά)
- εφ. *Το Βήμα* (1967 – 1973, επιλεκτικά)
- *Αντί*, περίοδος Β΄, τ. 1 (21/9/1974), τ. 2 (21/9/1974). τ. 3, 5/10/1974.

Νόμοι – Υπουργικές Αποφάσεις

- Ν. 5367/32 "Περί εκτελέσεως των δημοσίων έργων".
- Ν.Δ. 694/48 "Περί ρυθμίσεως ζητημάτων αφορώντων εις το αμερικανικόν πρόγραμμα βοήθειας προς την Ελλάδα".
- Ν. 722/48 "Περί κυρώσεως της από 2 Ιουλίου 1948 συμφωνίας οικονομικής συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και Η.Π.Α."
- Α.Ν. 761/48 "Περί συντονισμού της εκτελέσεως του Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως της Χώρας".
- Ν.Δ. 1125/49 "Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των ισχυουσών διατάξεων περί τρόπου εκτελέσεως των έργων ανασυγκροτήσεως".
- Β.Δ. 10.2.1951 "Περί Οργανισμού του Υπουργείου Συντονισμού".
- Ν. 2212/52 "Περί αναγραφής εις τον κρατικόν προϋπολογισμόν από του οικονομικού έτους 1952-53 και εφεξής πιστώσεων δια δαπάνας προβλεπομένας υπό συβάσεων έργου Δ.Ο.Σ. και Ο.Κ.Α. εις βάρος των κεφαλαίων της ανασυγκροτήσεως".
- Ν.Δ. 2687/53 "Περί επενδύσεων και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού".
- Ν.Δ. 2957/54 "Περί δημοσίων επενδύσεων και συμπληρώσεως των σχετικών προς ταύτας διατάξεων του δημοσίου λογιστικού".
- 41891/ΛΟ 935/30.11.1960 Κ.Υ.Α. (Φ.Ε.Κ. Β΄ 485/60).
- Β.Δ. 120/60 "Περί επενδύσεων και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού".
- Β.Δ. 498/60 " Περί συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 120/1960 β.δ. «περί ρυθμίσεως αρμοδιοτήτων συναφών προς έργα δημοσίων επενδύσεων»".
- Β.Δ. 633/60 "Περί Οργανισμού του Υπουργείου Συντονισμού".
- Ν. 4171/61 "Περί λήψεως γενικών μέτρων διά την υποβοήθησιν της αναπτύξεως της Οικονομίας της Χώρας".
- Ν.Δ. 4355/64 "Περί αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Συντονισμού".

- Ν. 4356/64 "Περί μετονομασίας του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών εις Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), περί αναδιοργάνωσης αυτού και ασκήσεως της διοικητικής εποπτείας αυτού παρά του υπουργού Συντονισμού".
- Ν. 4489/65 "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 5367/1932 «περί εκτελέσεως των δημοσίων έργων» και άλλων τινών διατάξεων".
- Β.Δ. 280/67 "Περί κηρύξεως της χώρας εις κατάστασιν πολιορκίας και αναστολής άρθρων του Συντάγματος".
- Α.Ν. 147/67 "Περί συμπληρώσεως της περί κινήτρων διά βιομηχανικάς επενδύσεις κειμένης νομοθεσίας".
- Α.Ν. 148/67 "Περί μέτρων προς ενίσχυσιν της κεφαλαιαγοράς".
- Α.Ν. 230/67 "Περί τροποποιήσεως διατάξεων του ποινικού κώδικος, του κώδικος ποινικής δικονομίας και άλλων τινών νόμων".
- 19603/Γ/29.4.1967 Πρωθ. Α.
- Ν.Δ. 1/68 "Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων".
- 2534/5.8.1968 Υ.Α.
- Α.Ν. 543/68 "Περί παροχής ειδικών απαλλαγών και εκπτώσεων εις ξενοδοχειακάς επιχειρήσεις".
- Ν.Δ. 346/69 "Περί Τύπου".
- 50691/7863/25.9.1970 Υ.Α. "Περί συστάσεως Περιφερειακών Υπηρεσιών Υπουργείου Συντονισμού" (Φ.Ε.Κ. Β' 715/70).
- Ν.Δ. 585/70 "Περί τροποποιήσεως, αντικαταστάσεως, συμπληρώσεως και καταργήσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 1/1968 «περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων»".
- 18065/2695/6.4.70 Υ.Α. "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Διευθύνσεως Εφαρμογής και Επενδύσεων" (Φ.Ε.Κ. Β' 235/70).
- Ν.Δ. 432/70 "Περί αναδιοργάνωσης του Υπουργείου Συντονισμού".
- 25159/4011/23.5.1970 Υ.Α. "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Επιθεωρήσεως" (Φ.Ε.Κ. Β' 373/70)
- 30703/4741/18.6.1970 Υ.Α. "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Διευθύνσεως Προγραμματισμού" (Φ.Ε.Κ. Β' 432/70).
- 39896/6128/30.7.1970 Υ.Α. "Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Συντονισμού Γενικής Διευθύνσεως Οικονομικής Πολιτικής και Διεθνών Σχέσεων" (Φ.Ε.Κ. Β' 554/70).
- Ν.Δ. 916/71 "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' 4171/61 Νόμου «περί λήψεων γενικών μέτρων διά την υποβοήθησιν της αναπτύξεως της Οικονομίας της Χώρας»".
- Ν.Δ. 957/71 "Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων".
- Ν.Δ. 1045/71 "Περί συστάσεως Υπηρεσιών Προγραμματισμού και Μελετών παρά τοις Υπουργείοις".
- Ν.Δ. 1047/71 "Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 957/71".
- Ν.Δ. 1078/71 "Περί λήψεως φορολογικών και άλλων τινών μέτρων προς ενίσχυσιν της Περιφερειακής αναπτύξεως".
- 8440.1971 Πρωθ. Α. "Περί καθορισμού αρμοδιοτήτων των Αντιπροέδρων της Κυβερνήσεως" (Φ.Ε.Κ. Β' 712/71).

- Ν.Δ. 1093/72 "Περί αντικαταστάσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 957/71".
- Ν. 1266/1972 "Περί εκτελέσεως των δημοσίων έργων".
- Ν.Δ. 1312/72 "Περί νέων μέτρων προς ενίσχυσιν της Περιφερειακής Αναπτύξεως"
- Ν.Δ. 1313/72 "Περί μέτρων προς ενισχύσεως της Τουριστικής Αναπτύξεως".
- Β.Δ. 40/72 "Περί κωδικοποιήσεως εις ενιαίον κείμενον των ισχυουσών διατάξεων περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων".
- Β.Δ. 189-200/72 [Περί Διοικητικής Αποκέντρωσης] (Φ.Ε.Κ. Α' 41/72).

Εκδόσεις της εποχής

- *Διατί έγινε η Επανάστασις της 21^{ης} Απριλίου 1967*, Αθήναι (Πανελλήνιος Συνομοσπονδία Εφέδρων Αξιωματικών – εκδ. "Servis") χ.χ.
- Ελευθεριάδης, Ρένος Κ., "Σύγκρισις των Πενταετών Προγραμμάτων Οικονομικής Αναπτύξεως Περιόδων 1960-1964 και 1966-1970", στο: Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών ΤτΕ, *Η Ελληνική Οικονομία κατά το έτος 1965*, Αθήναι 1966, 167-179.
- Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)*, Αθήναι 1965.
- Παπαδόπουλος, Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Μαρτίου 1968 έως 28 Ιουλίου 1968*, τ. Β', Αθήναι 1968.
- Παπαδόπουλος, Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Φεβρουαρίου έως 31 Μαρτίου 1969*, τ. Δ', Αθήναι 1969.
- Παπαδόπουλος, Γεώργιος, *Το Πιστεύω μας: Λόγοι-συνεντεύξεις-δηλώσεις-μηνύματα και εγκύκλιοι από 1 Απριλίου 1969 έως 31 Αυγούστου 1969*, τ. Ε', Αθήναι 1968.
- Σκαραντάβος, Μιχαήλ, *Διαχειρίσις Χρηματικού, Δημόσια Επενδύσεις*, Αθήναι 1971.
- *Το εκτελούμενο πρόγραμμα εις τον τομέα Δημοσίων Έργων*, Αθήναι (Τ.Ε.Ε.) 1969.
- Υπουργείον Κυβερνητικής Πολιτικής – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, *Εξελίξεις εις την Ελληνικὴν Οικονομίαν κατά την Πενταετίαν 1967-1971*, Αθήναι χ.χ.
- Υπουργείον Οικονομικών, *Απολογισμός μιας Τριετίας*, Αθήναι 1970.
- Υπουργείον Προεδρία Κυβερνήσεως – Γενική Διεύθυνσις Τύπου, *Δημόσια Έργα: Δύο Έτη Πρόοδου 1967-1969*, Αθήναι, Απρίλιος 1969.
- Υπουργείον Συντονισμού - Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήναι 1968.

- Υπουργείον Συντονισμού – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, *Δύο έτη προόδου και αναδημιουργίας: Τα επιτεύγματα της Εθνικής Κυβερνήσεως εις τον Οικονομικόν Τομέα*, Αθήναι 1969.
- Υπουργείον Συντονισμού – Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων, *Η επανάστασις της 21ης Απριλίου οικοδομεί την νέαν Ελλάδα*, Αθήναι 1970.
- Greek Public Finance, *Three Years Report: April 1967 – April 1970*, Athens 1970.

Οικονομικά – Στατιστικά δεδομένα

- Γενική Διεύθυνση Οικονομικής Πολιτικής Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997: Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές*, Αθήνα 1998.
- Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών Τράπεζα της Ελλάδας, *Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα 1989.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Μηνιαίον Δελτίον Στατιστικής Δημοσίων Οικονομικών*, τ. ΙΧ, Αθήνα, Μάρτιος 1967.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Μηνιαίον Δελτίον Στατιστικής Δημοσίων Οικονομικών*, τ. Χ, Αθήνα, Μάρτιος 1968.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Μηνιαίον Δελτίον Στατιστικής Δημοσίων Οικονομικών*, τ. ΧΙ, Αθήνα, Μάρτιος 1969.
- *Η Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς: Πλήρης Στατιστικός Οδηγός – Μακροχρόνιες Σειρές με τα Τελευταία Δεδομένα για Όλους τους Τομείς*, Αθήνα (allmedia Publications) 2002.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα ³1995.
- Βαλούκος, Στάθης, *Ιστορία της ελληνικής τηλεόρασης*, Αθήνα 2008.
- Βλάχου, Ελένη, "Οι Συνταγματάρχες και ο Τύπος", στο: Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από Στρατιωτικό Ζυγό*, Αθήνα 1976.
- Boas, Taylor C. & Gans-Morse, Jordan, "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan", *Studies in Comparative International Development*, June 2009, vol. 44, issue 2, 137-161.
- Βόγλη, Ιωάννα, *Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος της 21ης Απριλίου: Το Πιστεύω μας του Γεωργίου Παπαδόπουλου*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα 2007.
- Γιαννίτσης, Αναστάσιος, "Εξωτερικός δανεισμός και εξωτερικό δημόσιο χρέος", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, τόμος β', Αθήνα 2011.

- Γκλαβίνας, Γιάννης, "Εφ' όπλου... «ψαλίδι»: Ο κρατικός μηχανισμός επιβολής λογοκρισίας και το πεδίο εφαρμογής του την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974) μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών", στο: Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα 2016, διαθέσιμο στο <http://rosalux.gr/publication/i-logokrisia-stin-ellada> (τελευταία επίσκεψη 28/1/2017).
- Γρηγοριάδης, Σόλωνας Ν., *Ιστορία της Δικτατορίας 1967-1974* [3 τόμοι], Αθήνα (εκδόσεις Κ. Καπόπουλος) 1975.
- Clogg, Richard, "Η ιδεολογία της «Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967»", στο: Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από Στρατιωτικό Ζυγό*, Αθήνα 1976.
- Δρακάτος, Κωνσταντίνος Γ., *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα 1997, 49-74.
- Ελευθεράτος, Διονύσης, *Λαμόγια στο χακί: Οικονομικά "θαύματα" και θύματα της χούντας*, Αθήνα (εκδόσεις Τόπος) 2015.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, "Η οικονομία 1949-1974: ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα", στο συλλογικό: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9, Αθήνα 2003, 59-86.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης Ι. – Μπέλλας, Χρίστος Φ., *Η πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου 1963-2000: Όψεις της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης μέσα από τα στοιχεία της ICAP*, Αθήνα 2003.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας, *Κόστος εργασίας, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα (1960-1992)*, Αθήνα (ΙΝΕ/Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ) 1993.
- Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα (Παττάκης) 2001.
- Καζάκος, Πάνος, "Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 2000, σελίδες 287-291.
- Καζάκος, Πάνος, "Η ελληνική οικονομία 1949-1967: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 2000, σελίδες 223-237.
- Κομνηνού, Μαρία, "Τηλεόραση και κινηματογράφος: η διαμάχη για την ηγεμονία στην περίοδο της δικτατορίας 1967-1974", στο Γιάννα Αθανασίου – Άλκης Ρήγος – Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Αθήνα (Καστανιώτης) 1999.
- Λαζαρέτου, Σοφία, "Η στρατηγική της νομισματικής πολιτικής: τελικοί, ενδιάμεσοι και λειτουργικοί στόχοι", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, τόμος β', Αθήνα (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς) 2011.
- Λαμπρινός, Φώτος, *Χούντα είναι. Θα περάσει; Τα κινηματογραφικά Επίκαιρα στη διάρκεια της Δικτατορίας (1967-1974)*, Αθήνα (Καστανιώτης) 2013.

- Μακαρέζος, Νικόλαος Ι., *Η οικονομία της Ελλάδος: 21η Απριλίου 1967 - 8η Οκτωβρίου 1973*, Αθήνα (Πελασγός) 2006.
- Μεταλλινός, Παύλος, *Πολιτική Οικονομία και Δημόσια Έργα: Η Ελληνική Εμπειρία από το 1950 έως σήμερα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου, Φεβρουάριος 2009.
- Μελετόπουλος, Μελέτης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Αθήνα (Παπαζήσης) 1996.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001.
- Πάκος, Θεοφάνης, "Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας", στο συλλογικό: *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, τ. β', Αθήνα 2011.
- Πάκος, Θεοφάνης, "Η μεταπολεμική δημοσιονομική πολιτική", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, τόμος β', Αθήνα (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς) 2011.
- Πάκος, Θεοφάνης, "Η πολιτική ανάπτυξης", στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας και άλλοι, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Οικονομικές Λειτουργίες και Επιδόσεις*, τόμος β', Αθήνα (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς) 2011.
- Παπαμανώλης, Νίκος, *Η ιστορία του Υπουργείου Συντονισμού*, διαθέσιμο στο <http://www.inerp.gr/en/blog/97-i-istoria-tou-ypourgeiou-syntonismou.html> (τελευταία επίσκεψη 13/1/2016).
- Πρόντζας, Ευάγγελος, "Η δημόσια οικονομία μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο", στο συλλογικό: *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους: Τεκμήρια Ποσοτικής Ανάλυσης*, τ. 3ος, Αθήνα (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς) 2011
- Σινάνης, Χρήστος, "Το ιστορικό των Κανονισμών Ανάθεσης Μελετών", *Συνέδριο ΤΕΕ για τα Δημόσια Έργα*, Απρίλιος 2005, διαθέσιμο και στο http://library.tee.gr/digital/m2073/m2073_sinanis.pdf (τελευταία επίσκεψη 6/3/16).
- Σκάγιαννης, Παντολέον – Καπαρός, Γεώργιος, "Τα έργα υποδομών στην Ελλάδα και η παρουσία των μεγάλων έργων μεταφορικών υποδομών: Μεταβαλλόμενα υποδείγματα και προτεραιότητες", *Αειχώρος*, τ. 18 (2013).
- Skayannis, Pantoleon D., *The general conditions of production and infrastructure: the case of post civil-war Greece*, University of Sussex, September 1990, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, διαθέσιμη στο <http://www.prd.uth.gr/uploads/publications/1990/ef7aba66c2040ceb78c77ab311e47e9991d68aaf.pdf> (τελευταία επίσκεψη 19/09/2016).
- Στράτος, Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74*, Αθήνα (Καστανιώτης) 1995.
- Ταρπάγκος, Ανέστης, "Η κατασκευαστική βιομηχανία και η κρατική παρέμβαση", *Θέσεις*, τ. 12 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1985), διαθέσιμο και στο

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=123&Itemid=29 (τελευταία επίσκεψη 18/9/2016).

- *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζίης της Ελλάδος: 1928-1978*, Αθήνα (ΤτΕ) 1978.
- Τραγάκης, Γεώργιος Εμμ., *Οικονομική Ιστορία του Ελληνισμού*, Αθήνα (Εταιρεία Αρχαικών Μελετών & Εκδόσεων) 2001.
- Φραγκιάδης, Αλέξης, *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας: Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα (Νεφέλη) 2007.
- Χαϊκάλης Στάθης (υπεύθυνος έργου), Κονταξής, Αθανάσιος (επιστημονικός υπεύθυνος έρευνας), Βιδάλη Άρτεμις κ.α., *Τα θεμέλια του μέλλοντος: Οδοιπορικό, από το μεσοπόλεμο στο 2000*, Αθήνα (Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιρειών Η' Τάξης) 2002.

Διαδίκτυο

- Clogg, Richard, *The colonel, the PR man and the MP*, διαθέσιμο στο <https://www.timeshighereducation.com/news/the-colonel-the-pr-man-and-the-mp/154290.article> (τελευταία επίσκεψη 24/2/2016).

➔ Ντοκιμαντέρ της Εποχής

- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2108&thid=5763 (τελευταία επίσκεψη 27/2/16)
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2034&thid=5606 (τελευταία επίσκεψη 27/2/16)

➔ Ταινίες Επικαίρων

- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3456&thid=16086 (τελευταία επίσκεψη 27/2/16)
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1732&thid=17412 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16)
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1721&thid=10754 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16)
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3310&thid=17431 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16)
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1745&thid=10846 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16)
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3311&thid=13589 (τελευταία επίσκεψη 26/2/16).
- http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3347&thid=13527 (τελευταία επίσκεψη 19/6/2016).

